J. BUTURAC · A. IVANDIJA

POVIJEST KATOLIČKE CRKVE MEĐU HRVATIMA

Dragi čitatelji! Evo vam knjige »Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima«! Želimo da iz nje naučite kako je Katolička Crkva, djelujući među Hrvatima, vršila svoju zadaću tokom prošlih dugih stoljeća. Kao i drugdje u svijetu, ona je i u Hrvatskoj gradila sakralne građevine, poticala i podupirala razne grane umjetnosti, neumorno propovijedala Božju blagu riječ, nukala na vršenje kršćanskih kreposti, izdavala prikladne knjige i listove.

Da bismo bolje shvatili djelovanje Katoličke Crkve među Hrvatima, trebalo ju je staviti u vrijeme i prostor. Zato je bilo nužno pokazati što je sve Crkva doživljavala u današnjoj hrvatskoj domovini prije seobe Hrvata sa sjevera na jug i kakve su kršćanske tradicije Hrvati zatekli u svojoj novoj domovini da bi lakše prihvatili krštavanje i uključivanje u kršćansku civilizaciju. Djelovanje Crkve uvijek je i svagdje ovisno o političkim, društvenim i gospodarskim prilikama zemlje i naroda, pa je zato trebalo prikazati kako su Hrvati malo-pomalo, u borbi s jačim susjedima, stvorili slobodnu samostalnu državu, kako su kasnije imali zajedničkoga vladara s Mađarima, ali su budno čuvali nacionalni suverenitet (regnum proprium); združili su se i s Bečkim dvorom radi zajedničke i uspješnije obrane od Turaka, ali su bili i u trajnom sukobu s tim Dvorom kako za turske pogibli tako i kasnije radi čuvanja nacionalnog suvereniteta i kulture.

Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima, od najstarijih vremena do dana današnjega, očito pokazuje i dokazuje da je Katolička Crkva časno vršila svoju zadaću kod vjernika u hrvatskom narodu, da ih je u moralnom i kulturnom pogledu odgajala i dizala, da je promicala pismenost i dobrotvornost, da i danas ima snage voditi svoje vjernike kroz teškoće zemaljskog života k vječnoj sreći.

Ovitak: Pietà nad portalom katedrale sv. Marije u Rabu, rad Petra Trogiranina iz 1514. godine

Korice: Detalj sa sarkofaga splitskog priora Petra iz IX stoljeća (Arheološki muzej, Split)

IMPRIMATUR
Nadbiskupski duhovni stol, Zagreb
Broj 745/1973. od 30. ožujka 1973.

Oprema:
ALFRED PAL

Izdavač:
HRVATSKO KNJIŽEVNO DRUŠTVO
SV. ĆIRILA I METODA, ZAGREB

Tisak:
NIP »ŠTAMPA«, OSIJEK

DR JOSIP BUTURAC — DR ANTUN IVANDIJA

POVIJEST KATOLIČKE CRKVE MEĐU HRVATIMA

HRVATSKO KNJIŽEVNO DRUŠTVO
SV. ĆIRILA I METODA
ZAGREB 1973

PREDGOVOR

Zadaća je Kristove Crkve Boga slaviti i spasavati neumrle duše, poticati ljude na ljubav prema Bogu i bližnjemu, ljudima propovijedati i dijeliti svete sakramente, iskazivati štovanje prema svetim junacima kršćanskih kreposti i poticati žive vjernike da ih nasljeduju.

Zbog te svoje zadaće Crkva gradi sakralne zgrade, ukrašuje ih kipovima i slikama, potiče glazbenu i druge vrste umjetnosti (književnost itd.), osniva škole, bolnice i domove za raznovrsne nevoljnike.

Dragi čitatelji! Evo vam knjige »Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima«! Želimo da iz nje naučite kako je Katolička Crkva, djelujući među Hrvatima, vršila svoju zadaću tokom prošlih dugih stoljeća. Kao i drugdje u svijetu, ona je i u Hrvatskoj gradila sakralne građevine, poticala i podupirala razne grane umjetnosti, neumorno propovijedala Božju blagu riječ, nukala na vršenje kršćanskih kreposti, izdavala prikladne knjige i listove. U svome radu imala je raznih teškoća, uspijevala je, i nije, zbog raznih razloga.

Da bismo bolje shvatili djelovanje Katoličke Crkve među Hrvatima, trebalo ju je staviti u vrijeme i prostor. Zato je bilo nužno pokazati što je sve Crkva doživljavala u današnjoj hrvatskoj domovini prije seoba Hrvata sa sjevera na jug i kakve su kršćanske tradicije Hrvati zatekli u svojoj novoj domovini da bi lakše prihvatili krštavanje i uključivanje u kršćansku civilizaciju. Djelovanje Crkve uvijek je i svagdje ovisno o političkim, društvenim i gospodarskim prilikama zemlje i naroda, pa je zato trebalo prikazati kako su Hrvati malo-pomalo, u borbi s jačim susjedima, stvorili slobodnu samostalnu državu, kako su kasnije imali zajedničkoga vladara s Mađarima, ali su budno čuvali nacionalni suverenitet (regnum proprium); združili su se i s Bečkim dvorom radi zajedničke i uspješnije obrane od Turaka, ali su bili i u trajnom sukobu s tim Dvorom kako za turske pogibli tako i kasnije radi čuvanja nacionalnog suvereniteta i kulture.

Kad se zna da su Hrvati tokom stoljeća živjeli u raznim državama (mletačkoj, turskoj itd.), u raznim političkim i društvenim prilikama, i da su pojedine biskupije, manje-više, među sobom neovisne jedinice, onda je jasno da se povijest Katoličke Crkve među Hrvatima mora promatrati u državnim okvirima. Ta povijest ne može biti onakva organska cjelina kako to inače zamišlja povijesna metodologija. Međutim, činimo ono što možemo. Razne geografske jedinice, crkvene i političke, povezujemo s činjenicom da je među Hrvatima uvijek i svagdje postojala duboka svijest o njihovu vjersko-crkvenom i narodnom jedinstvu.

Kod izrade ove knjige poslužili smo se raznim znanstveno pisanim monografijama iz hrvatske crkvene, političke i kulturne povijesti. Međutim, poznata je stvar da je naša i crkvena i ostala historiografija do sada premalo istražena i obrađena. To je razlog zašto nismo mogli pojedina poglavlja ravnomjerno prikazati.

Ovom knjigom dajemo pregled hrvatske katoličke crkvene povijesti. To je dobra sinteza onoga što su drugi kao stručnjaci proučili i obradili. Upravo za ovakvo pisanje povijesti imali smo dosta razloga. Pojedine su činjenice pomno provjeravane, a tumačenja su naša.

Iz ove knjige može crpsti korisna znanja onaj koji ima stanovitu vjersku i opću kulturu i koji donekle poznaje opću i hrvatsku povijest.

Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima očito pokazuje i dokazuje da je Katolička Crkva časno vršila svoju zadaću tokom stoljeća kod svojih vjernika u hrvatskom narodu, da ih je u moralnom i kulturnom pogledu odgajala i dizala, da je promicala pismenost i dobrotvornost, da i danas ima snage voditi svoje vjernike kroz teškoće zemaljskoga života k vječnoj sreći.

Zagreb, o blagdanu Uskrsa 1973.

Pisci

UVOD

Povijest se bavi događajima; pripovijeda ih kako su se u vremenu dogodili. To je *narativna* povijest. Međutim, razuman čovjek želi znati i to zašto su se pojedini događaji dogodili i kakve su im bile posljedice; dakle, želi znati veze među događajima. Povijest koja ispituje uzroke događajima zove se *pragmatička* povijest. Za ispitivanje i utvrđivanje povijesnih činjenica, njihovih uzroka i posljedica potrebno je poznavati povijesne *izvore*. To su pisani dokumenti, čuvani u arhivima, i razni stari predmeti, skupljeni u povijesnim muzejima. Da bi sve to moglo poslužiti povijesti, treba kritički ispitati *izvornost* (autentičnost), *cjelovitost* i *vjerodostojnost* povijesnih izvora. Zbog toga važnog i napornog rada povijest je *znanost*, a povijesna *metodologija* važna je pomoćna povijesna nauka.

Treba napomenuti da se povijest bavi samo onim krupnim događajima koji su imali važnost za razvitak ljudskoga društva u prošlosti, a često imaju to još i danas. Zato kažemo da je povijest *učiteljica života* jer nam pomaže razumijevati ne samo daleka povijesna zbivanja nego i današnje prilike u raznim stranama svijeta.

Što je dakle povijesna znanost?

Povijest je znanost koja kritički sigurno uči poznavati kako su se i zašto dogodili, u nekom određenom mjestu i vremenu, prošli događaji koji su doista bili i još su uvijek važni za razvitak ljudskoga društva.

Kažemo: *znanost* ... Znanost je skup spoznaja, nastao na temelju stalnih pravila. Ona sustavno upoznaje stvari po bližim i daljim uzrocima. »Dalji uzroci« znači da se povijesni događaji odvijaju po stalnim pravilima ili zakonima. Tim se potanje bavi *filozofija povijesti* (prema pravilu: »Ništa novo pod suncem«).

Kažemo: *kritički sigurno* ... To znači da povijesna znanost pomno ispituje izvornost, cjelovitost i vjerodostojnost dokumenata kojima se služi.

Kažemo: *»kako i zašto«*... To znači da povijesna znanost istražuje ne samo redoslijed događaja nego i njihove uzroke i posljedice.

Kažemo: *»mjesto i vrijeme«*... To znači da povijesna znanost ograničava svoje istraživanje na neko određeno mjesto (kraj, narod) i vrijeme.

Kažemo: *događaji važni za razvitak*... To znači da se povijesna znanost bavi krupnim i važnim, a ne sitnim i neznatnim događajima.

Iz svega što je dosad rečeno lako ćemo shvatiti koja svojstva mora imati znanstvena povijest. Povijest mora biti:

1. *Nepristrana,* a to znači: ona vjerno iznosi ili rekonstruira događaje, a ne konstruira i ne izmišlja prema željama i interesima stanovite politike i ideologije. Ili drugim riječima: povijest istražuje i govori *istinu,* i samo istinu, bila ona ugodna ili gorka.
2. *Kritička,* što znači da povijest ispituje vjerodostojnost dokumenata i na temelju svestranog ispitivanja izriče sud (procedit modo iuridico); povijest razlikuje sigurno od dvojbenoga, istinito od neistinitoga.
3. *Genetička,* što znači: povijest kazuje ne samo kako su se, nego i zašto su se dogodili pojedini događaji.
4. *Sustavna,* što znači: povijest mora biti pregledna; povijesno izlaganje mora se ravnati prema događajima, njihovim uzrocima i posljedicama, a ne prema skupljenoj građi iz raznih arhiva i iz objavljene literature.

Metoda povijesti ili povijesna *metodologija* uči kako ćemo od povijesne građe (izvora, dokumenata) pomoću znanstvenih načela (principa) dobiti povijesne činjenice. Ta se metoda sastoji: 1. od sabiranja, 2. od proučavanja i 3. od upotrebljavanja povijesnih izvora ili građe, pa se prema tome dijeli u tri dijela: 1. heuristiku, 2. kritiku, 3. apercepciju ili sintezu.

Heuristika kazuje kako ćemo doći do povijesnih izvora (povelja, spisa, slika, kronika, oružja i oruđa, ljudskih kostiju itd.).

Kritika, kao što smo već rekli, bavi se autentičnošću, cjelovitošću i vjerodostojnošću izvora.

Sinteza pomoću izvora utvrđuje činjenice i dovodi ih u međusobnu vezu: objašnjava značaj i sadržaj izvora, veže tekstove i dokaze u organsku cjelinu.

Ima manje obrazovanih čitatelja koji su, čitajući čak dobro i objektivno napisane povijesne knjige, zbunjeni pa pitaju: Zašto kod valjanih historika ima raznih mišljenja, shvaćanja i tvrdnji o istom povijesnom događaju ili povijesnom zbivanju?

To dolazi od toga što za neka povijesna zbivanja nema sačuvanih dokumenata, ili ako ih ima, oni su sumnjive vrijednosti. U tome slučaju historik ima pravo i dužnost postaviti povijesna domišljavanja ili *kombinacije.* Uspjeh toga rada ovisi o nadarenosti i iskustvu pisca, pa zato nije čudo što su čak i pojedini pisci svoja ranija mišljenja kasnije mijenjali.

Osim toga, treba imati na pameti da pripadnici raznih naroda i vjeroispovijesti gledaju na iste događaje sa suprotnih stajališta, pa što je za jedne poraz, to je za druge pobjeda; što je jednima pravedna borba, drugima je izdaja; što jedni drže za pravovjerje, drugima je zabluda.

Treba konačno znati i to da je *povijesna sigurnost* često samo moralna sigurnost. Tko traži veću sigurnost od moralne, lako će mnogo toga porušiti a ništa sagraditi.

Pa ipak povijest ima svoju i znanstvenu i životnu vrijednost. Tko samo hoće, može od nje mnogo naučiti. Život je obično zamršen, pa se u njemu nije lako snalaziti, ali će se uvijek lakše snaći onaj koji se zna okoristiti iskustvom stoljeća i na tuđoj nevolji učiti pameti te stvari oko sebe staviti na pravo mjesto i u njih unijeti pravi red i svjetlo.

Povijest može biti opća ili svjetska, nacionalna, politička, kulturna, vjerska ili crkvena itd. Za izučavanje bilo koje povijesti vrijede ista znanstvena načela. Po tim načelima izučava se i piše također povijest Katoličke Crkve.

Povijest Katoličke Crkve jest znanost koja uči kako su se i zašto zbili najvažniji događaji u društvu — Crkvi koju je Krist osnovao, a ravna je i vodi Duh Sveti. Ta znanost proučava događaje i promjene u Crkvi prema njihovim uzročnim i posljedičnim vezama.

O izučavanju crkvene povijesti rekao je papa *Pio XII* 24. lipnja 1939. studentima rimskih škola ovo: »Povijesne nauke, ukoliko se u školama raspravljaju, neka se ne upuštaju toliko u pitanja kritična i čisto apologetska — premda i ova imaju svoju važnost — nego neka radije budu usmjerene u dokazivanje djelatnosti crkvenoga života, koliko je naime Crkva radila, koliko patila, kojim putem i kojim uspjehom odgovorila svojem poslanju, koliko je djelotvorno izvršila ljubav; gdje se kriju pogibli koje priječe

cvatući položaj Crkve, u kojim su prilikama odnosi između Crkve i države uspijevali, a u kojima nisu, koliko Crkva može popustiti civilnoj vlasti, a u kojim prilikama mora biti nepopustljiva; napokon neka izreknu zreo sud o stanju Crkve i iskrenu ljubav prema njoj. Eto što škola crkvene povijesti ima dati i nijetiti u đaku, a osobito u vama, predragi sinovi, koji boravite u ovom gradu, u kojem drevni spomenici, bogate knjižnice i arhivi, otvoreni nauci i istraživanju, kao da sami pred oči iznose život Crkve Katoličke diljem vjekova.« (Katolički list 1939, 32.)

Crkva je bogočovječji organizam u kojem se očituje djelovanje *dvaju elemenata: božanskog i ljudskog.* Božanski je osnivač Crkve — Isus Krist i upravitelj Crkve — Duh Sveti. Božanska je Kristova nauka koja se nepokvarena čuva u Crkvi, božanska je milost i izvor milosti — sveti sakramenti, božanska je ustanova crkvene vlasti: učiteljske, pastirske i zakonodavne; zatim osnovno uređenje, tj. ustav Crkve. Ljudsko je ono što ljudi, razumni i slobodni, imaju, rade, žele i osjećaju. Ljudi mogu ovdje činiti dobro, tamo zabludjeti; jedanput sagriješiti, drugi put se kajati.

Tko poznaje bit Katoličke Crkve i dvostruki elemenat u njezinu djelovanju, taj će pravilno razumjeti njezinu povijest. Lako će shvatiti da je u prošlosti Crkve uz veličanstvene pojave i jake ličnosti moglo biti također pojava slabosti i ljudskih nedostataka. Štoviše, moglo se činiti katkad izvana kako je ljudski elemenat prevagnuo i potisnuo božanski. Ipak je to samo priviđaj. Što se u životu Crkve više ispoljuju ljudske slabosti, to se i jače očituje njezino božansko podrijetlo i značaj koji joj daje snagu da preživi i svlada sve teškoće. Zato se Crkva ne boji iznijeti istinu o svojoj prošlosti. Tà i njezina povijest dokazuje da je ona u prošlosti čovječanstva osobita i jedinstvena pojava, i da u njoj živi na otajstven način Isus Krist.

Povijest Katoličke Crkve ne kazuje kako je nešto moralo biti, već kako se nešto uistinu zbilo. Ona govori o djelovanju božanskom i ljudskom, o pravednicima i grešnicima, o onima koji su Kristovu nauku i milost prihvaćali i prezirali, o događajima radosnim i žalosnim.

Na temelju dosad izloženih načela prikazujemo ovom knjigom povijest Katoličke Crkve među Hrvatima. Zadaća nam je pokazati početak i razvitak djelovanja Crkve u hrvatskom narodu. Iznoseći pojedine važnije povijesne događaje, nastojat ćemo utvrditi njihove uzroke i posljedice. U raznim povijesnim zbivanjima ogleda se narodna duša, ćud i mentalitet naših vjernika od Dunava i Dra-

ve do mora. Crkva je svojim djelovanjem tokom stoljeća odgajala ono što je plemenito u narodnoj duši, a kljaštrila razne narodne poroke. Ako je bilo kojem misionaru važno upoznati prošlost i sadašnjost zemlje u kojoj kani djelovati, onda je isto tako važno svakom našem dušobrižniku, članu laičkog apostolata i vjerniku poznavati povijest Katoličke Crkve u hrvatskom narodu, da bi bolje upoznao svoj narod i njegovu dušu.

Ovom knjigom želimo obuhvatiti sve Hrvate katolike kako u Hrvatskoj i ostaloj Jugoslaviji, tako i one u stranim zemljama.

Vremenski obuhvaćamo razdoblja od prve pojave kršćanstva u rimskoj Dalmaciji i Panoniji pa do naših dana.

U raznim razdobljima hrvatske crkvene povijesti posebno se ističu srdačne veze Hrvata katolika sa Svetom Stolicom, dobri odnosi između Crkve i države u starije doba i teškoće zbog cezaropapizma u novije vrijeme, blagotvorno djelovanje redovnika na polju duhovnosti, književnosti, školstva, dušobrižništva (osobito se ističu benediktinci, franjevci, pavlini i isusovci); patarensko krivovjerje nanijelo je Crkvi mnogo štete, a turski ratovi ostavili su gotovo u svim krajevima srednjovjekovne Hrvatske strahovitu pustoš (vjernici su ubijani, odvođeni u tursko ropstvo, otjerani s rodne grude, crkve popaljene i porušene).

Povijest svjedoči da se Katolička Crkva kod Hrvata uza sve muke, progone, teškoće i gubitke održala, uz Božju pomoć, i danas živi. Njezina su iskustva također jedno jamstvo za njezinu budućnost.

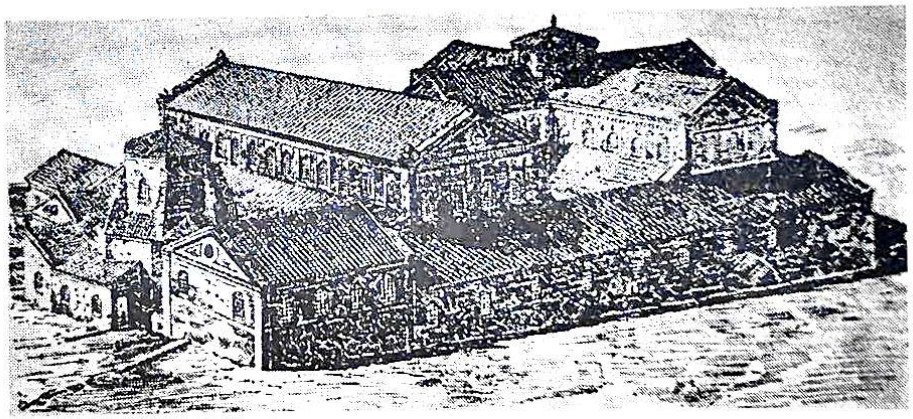

Gradska bazilika u Saloni — rekonstrukcija po Gerberu (Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara)

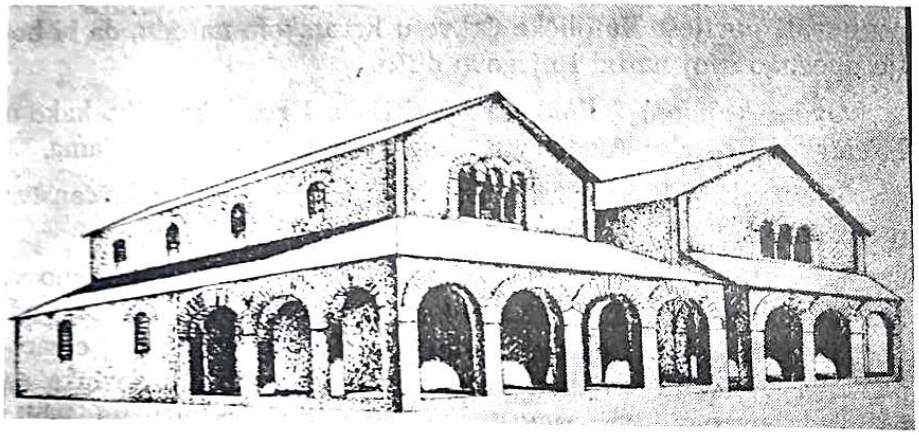

Bazilike blizanice u Mogorjelu — rekonstrukcija po Basleru

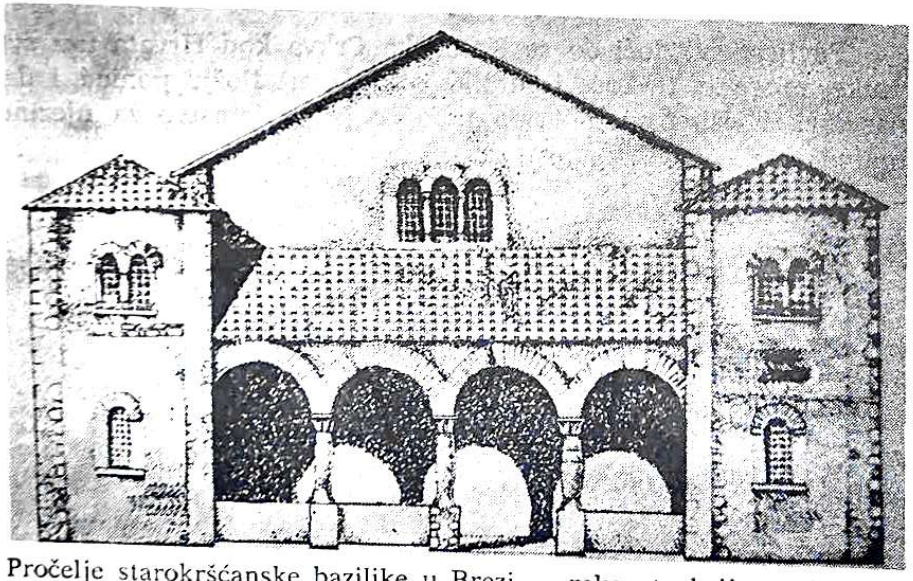

Pročelje starokršćanske bazilike u Brezi — rekonstrukcija po Basleru

POVIJEST KATOLIČKE CRKVE MEĐU HRVATIMA

KRŠĆANSTVO U DALMACIJI I PANONIJI PRIJE SEOBE HRVATA

Ilirik

U zemljama gdje danas žive Hrvati, bili su u pretkršćansko vrijeme naseljeni Iliri, Kelti, Grci i Rimljani.

Iliri su se ovamo doselili sa sjeverozapada u XIII stolj. prije Krista. Tu su živjeli u brončanom i starijem željeznom ili hallstattskom dobu na području cijele današnje Jugoslavije, podijeljeni u plemena, a možda i u samostalne narode s posebnim narodnim osobinama. Bavili su se stočarstvom, a po značaju su bili razbojnici, gusari i svadljivci. U običaju je bila krvna osveta. Gradili su gradine u gorama i sojenice na rijekama i močvarama, a živjeli su i u spiljama. Kopali su rude. Vjera im je bila pod grčkim utjecajem.

Kelti su se doselili oko g. 400—350. prije Krista iz sjeverne Italije i dolinom Dunava iz Galije, doprli su do Neretve, utisnuli su se kao klin među Ilire od Sutle do Neretve i pomiješali se s njima. Potisnuli su ih prema jugu i osnovali grad Segestiku — Sisak. Bavili su se ratarstvom. Donijeli su ovamo nove kulturne elemente.

Miješanjem starijega i novijega stanovništva nastala su ilirsko-keltska plemena ili narodi u kojima su prevladavali ovdje jedni, tamo drugi. Vjera je keltska različna od ilirske.

Evo imena nekih *ilirsko-keltskih naroda ili plemena.* Ardijejci su stanovali između Vojuše i Neretve sa središtem najprije u Risnu, a kasnije u Skadru. Delmati ili Dalmati (što u keltskom jeziku znači stočar) živjeli su između Neretve i Krke; središte im je bilo u Delminiju (Duvanjsko polje), a luka u Saloni (Solin). Liburni su bili smješteni od Krke, podno Velebita i na otocima, pa do Raše sa središtem u Skradinu (Scardona). Vrlo ratoborni Japudi zauzimali su današnju Liku i Krbavu. Kolapijani su se zadržavali uz

donju Kupu i u susjednoj Posavini, glavni grad im je Segestica. Sjeverozapadno od njih smjestili su se Varciani, a sjeveroistočno Jasi; dalje na istok brojni Breuci. U Srijemu su se nalazili Amantini, dalje na istok Scordisci. Na području današnje Bosne živjeli su Ditioni, Dindari i Dezitiati.

Ujedinjeni Kelto-Iliri bili su visoka stasa, crne kose i tamnih očiju. Hrabro su se borili za slobodu. Bili su odani pijanstvu. Zbog svadljive ćudi i nesloge vodili su među sobom ratove i za obranu gradili tvrđe. Svake osme godine dijelili su među sobom pašnjake, što znači da privatna imovina zemljišta nije bila trajna. Živjeli su u potleušicama. Cijenili su obiteljski život i ženu koja se brine za kuću.

Grci su u IV stolj. prije Krista osnovali kolonije: Issu (Vis), Korčulu, Trogir, Hvar (Stari Grad) i Salonu. Poznavali su Boku, Epidaur i Krk. Bavili su se trgovinom. U kulturnom i etničkom pogledu malo su utjecali na Kelto-Ilire.

Pod grčkim utjecajem najjače ilirsko pleme Ardijejci osnovalo je u polovici III stolj. prije Krista državu. Za kralja Agrona i njegove udove Teute Ardijejci su svojim gusarenjem po moru nanosili štetu i samoj rimskoj državi. *Rimski* je senat g. 230. tražio od Teute da spriječi gusarenje i dade odštetu. Ona je međutim dala ubiti rimskog poslanika, pa je tako g. 229. započeo rat protiv Teute i Ilira. Teuta je doduše svladana, ali se rat protiv raznih ilirskih plemena nastavio i trajao preko dvije stotine godina. Segestica, kasnije Siscia, osvojena je prvi put 119, drugi put 83. godine. Iliri su konačno svladani tek g. 9. poslije Krista, kad je Rimljanima uspjelo posvaditi njihove vođe, Batona starijeg i Batona mlađeg.

Rimsko vladanje u Dalmaciji i Panoniji

Rimska je država g. 10. poslije Krista razdijelila Ilirik u dvije provincije: *Dalmaciju* i *Panoniju.* Prigodom novoga uređenja rimskih pokrajina oko g. 105/7. Panonija je podijeljena u Gornju i Donju Panoniju. Za vladanja cara Dioklecijana Panonija se dijeli u Prvu, Drugu i Savsku Panoniju. Car Teodozije g. 387. dijeli rimsku državu u *Zapadno* Rimsko Carstvo i *Istočno* Rimsko Carstvo s granicom na Drini. Tako je Ilirik podijeljen na dva carstva.

Područje Dalmacije za rimskoga vladanja išlo je od mora na sjever do današnjega Ogulina, Banje Luke i Valjeva. Dio Dalmacije istočno od Budve i Drine zvao se Dalmacija Prevalitana (Praevalis).

Da bi u novoosvojenim krajevima učvrstili što bolje svoju vlast, Rimljani su gradili strateške ceste, osnivali gradove s velikom samoupravom, naseljavali u njih romansko stanovništvo, osobito isluženе vojnike ili veterane kojima su davali na uživanje manje i veće posjede. U gradovima su gradili vodovode, kazališta, hramove i druge građevine da bi tako svojom višom civilizacijom privukli i *asimilirali* domaće prastanovništvo. Tako se romaniziralo najprije stanovništvo u bližoj okolici gradova, a kasnije i stočari po gorama.

Evo nekih rimskih *gradova* u Panoniji i Dalmaciji: Siscia (Sisak), Sirmium (Mitrovica), Aqua Viva (Varaždin), Aquae Jassae (Varaždinske Toplice), Andautonia (Šćitarjevo), Aquae Balissae (Daruvar), Servitium (Bosanska Gradiška), Incerum (Požega), Marsonia (Slavonski Brod), Mursa (Osijek), Cibalae (Vinkovci), Cuccium (Ilok), Taurunum (Zemun), Albona (Labin), Tarsatica (Trsat), Senia (Senj), Aenona (Nin), Jadera (Zadar), Scardona (Skradin), Tragurium (Trogir), Salona (Solin), Delmis (Omiš), Muicurum (Makarska), Epidaurum (Cavtat), Butua (Budva), Olcinium (Ulcinj), Bistuae Nova (Zenica), Bistuae Vetus (Rama), Delminium (Duvno), Arba (Rab), Pharus (Hvar), Issa (Vis) itd.

Na čelu rimske *pokrajine* nalazio se namjesnik (legatus pro praetore), imenovan od cara. Isprva je imao svu građansku i vojnu vlast. Dioklecijan je odijelio vojnu vlast od građanske, pa se građanski upravitelj prozvao praeses provinciae, a vojnički dux. Ravnatelj financija imao je ime procurator. Radi sudovanja uređeni su posebni sudski okruzi.

Vojska je bila smještena u logorima (castrum) i u tvrđama (castella) uz granicu na Dunavu (limes). Ona je također mnogo doprinijela romaniziranju prastanovnika, Ilira i Kelta.

Počeci kršćanstva u Dalmaciji

S rimskom kulturom dolazi u Dalmaciju i Panoniju i kršćanska vjera. Mnogobrojni vojnici, trgovci i drugi ljudi prolaze kroz Dalmaciju i njezin glavni grad Salonu, prenose razne ideje, pa tako i kršćanstvo.

Počeci kršćanstva isprepleteni su ovdje s raznim tradicijama i *legendama* jer svaka mjesna crkva (biskupija, grad) želi imati što stariju tradiciju i potjecati od apostolskih vremena.

Tako jedna legenda tvrdi da je sv. Klement Rimski osnovao crkvene općine u Mursi, Singidunu i Sardici (Sofija). Druga legenda kazuje da su Pavlovi učenici Tito i Herma bili apostolski ili pokrajinski biskupi u Iliriku. Neki misle da je sv. *Marko* evanđelist propovijedao na Petrovu zapovijed u sjeverozapadnom Iliriku i osnovao biskupiju u Akvileji, koju je povjerio Hermagori (Mohoru). Drugi Petrov učenik sv. Dujam bio bi prvi salonitanski biskup. Sv. Kornelije i Marcel, koji su se spominjali u starom rimskom kanonu mise, bili bi rodom iz Siscije.

O djelovanju sv. *Luke* evanđelista u Dalmaciji ima više povijesne sigurnosti. O njemu govori sv. Epifanije (umro 403) kad piše da je Luki bilo povjereno propovijedanje evanđelja, te je on tu svoju dužnost obavljao najprije u Dalmaciji, zatim u Galiji, Italiji i Makedoniji, a osobito u Galiji, a ne u Galaciji kako to neki misle. Sv. Epifanije dakle svjesno ispravlja druge, a to znači da je ta stvar njemu dobro poznata.

Sv. *Pavao* veli o svom učeniku Titu da je otišao u Dalmaciju, ali ne kaže da se ondje i zadržavao.

Pavlovo djelovanje u Iliriku svakako je problematično. On doduše tvrdi da je evanđeljem napunio sve zemlje od Jeruzalema do Ilirika, ali nije sigurno da li se i Ilirik u toj tvrdnji ima uključiti — kao što se mora Jeruzalem— ili se mora isključiti. Sigurno je da je Pavao boravio u Solunu, dakle na granici Ilirika, ali nije sigurno da je propovijedao i na području Ilirika.

Djelovanje sv. *Marka* u Dalmaciji nije tako zajamčeno kao Lukino. Euzebije govori da je Marko boravio u Aleksandriji i ondje osnovao crkvu. O Markovu djelovanju u Akvileji nema do kraja VII stolj. nikakva povijesna spomena. Akvilejska legenda pisana je na koncu VII ili na početku VIII stolj., a podatak Tome, arhiđakona splitskoga, još je iz kasnijega vremena. Prema tome, o djelovanju sv. Marka u Dalmaciji ne znamo ništa sigurno.

Tvrdnja Pavla Orozija i kasnijih pisaca da je i apostol Petar boravio u Dalmaciji posve je nepouzdana.

Pa sve kad bi i bilo sigurno da su Luka, Tit i Pavao djelovali u Dalmaciji, odnosno Iliriku, ipak ne možemo nikako znati da li su boravili i u Saloni i tako postali zaslužni za njezinu crkvenu prošlost.

Iako nemamo pouzdanih suvremenih dokumenata o kršćanstvu u Saloni i Dalmaciji prije g. 250, ipak ostaje vjerojatno da je ovdje i prije toga vremena bilo kršćana. *Salona,* grad s velikim brojem stanovnika, smještena na tako prometnom mjestu, bila je svakako zgodna prilika da se u njoj dosta rano proširi kršćanstvo, pa makar i u manjem broju. Svakako je značajno da je Kajo iz Salone bio izabran za papu g. 283; njegov pontifikat traje do 296. Vjerojatno su i u drugim prometnijim dalmatinskim gradovima prije g. 250. postojale manje skupine kršćana i uređene kršćanske općine.

Začudo da su upravo rimski carevi, podrijetlom iz Ilirika, bili ljuti protivnici i progonitelji kršćana. Tako Decije (249—251), Aurelijan (270—275), a osobito Dioklecijan (284—305). Iz toga vremena progonâ u drugoj polovici III i na početku IV stolj. poznati su nam neki biskupi iz Dalmacije i Panonije kao sigurne povijesne ličnosti, npr. sv. Venancije i sv. Dujam.

Biskupi mučenici sv. Venancije i sv. Dujam

Tko je bio prvi salonitanski ili solinski biskup? Tradicija tvrdi da je to bio sv. *Dujam,* a naš poznati arheolog učenjak don Frane *Bulić* pokušava dokazati da je prije Dujma djelovao kao misionarski i ujedno solinski biskup sv. *Venancije;* on je za cara Valerijana oko g. 257. poginuo kao mučenik u Duvnu. Značajno je da se na lateranskom mozaiku (Rim) u kapeli sv. Venancija, na kojem su prikazani solinski mučenici, sv. Venancije nalazi na počasnijem mjestu od sv. Dujma, s desne strane B. D. Marije.

Drugi naš učenjak historik dr Dominik *Mandić,* franjevac, tvrdi u novije vrijeme (»Rasprave i prilozi stare hrvatske povijesti«, 1963, str. 15) da je sv. *Venancije* bio duvanjski biskup, da je djelovao kao misionar u Dalmaciji i Panoniji, da je vjerojatno za cara Valerijana g. 257. mučen i pokopan u Duvnu.

Kako je došlo do dvaju ovako oprečnih mišljenja? Historik Farlati pronašao je u Španjolskoj životopis sv. Venancija koji je kao »*episcopus Toletanus*« putovao u Panoniju i poginuo u Delminiju. I Bulić i Mandić smatraju loše zapisanom riječ »Toletanus«, pa Bulić misli da ta riječ mora glasiti »*Salonitanus*«, a Mandić »*Delmetanus*« po mjestu Delminiju, danas Duvnu. Kako bilo da bilo,

sv. Venancije svakako je jedan od prvih biskupa za kojega se zna da je djelovao u našim krajevima.

S obzirom na sv. *Dujma*, nekada se mislilo da su zapravo bila dva Dujma: prvi je bio učenik sv. Petra, a drugi je djelovao u Solinu kao biskup na svršetku III i na početku IV stolj. Zasluga je istraživača don Frane Bulića te je danas posve sigurno da je postojao samo jedan biskup Dujam koji je kao mučenik poginuo u Solinu g. 304. To dokazuju: rimski martirologij ili *Martyrologium Hieronymianum* koji je nastao u polovici IV stolj. u Africi i Maloj Aziji po kalendarskim bilješkama pojedinih crkava ili biskupija, spomenuti mozaik u lateranskoj bazilici, u kapeli sv. Venancija, što ga je podigao papa Ivan IV Dalmatinac g. 641/2, nadgrobni natpis Primusa, nasljednika sv. Dujma; *Chronicon minor ili Prologus Paschae* iz VI stolj. spominje solinske mučenike Dujma i Feliksa.

Dana 22. veljače 1958. dr Cvite *Fisković* arheološki je istraživao oltar sv. Dujma koji se nalazi na desnoj strani od glavnog ulaza u splitsku katedralu. Uklonjena je oltarna ploča i podnožje oltara pa je pronađen lijep starokršćanski sarkofag s reljefom Dobrog pastira. Na rubu poklopca ima natpis da je nadbiskup splitski Krescencije g. 1103. službeno obavio pregled kostiju sv. Dujma koje su se tada nalazile u tom sarkofagu. Taj sarkofag otvoren je g. 1958, 24. veljače, u prisutnosti splitskih kanonika. Na poklopcu manjeg mramornog sarkofaga nalazi se ovaj natpis: *Hic requiescit corpus beati Domnii Salonitani archiepiscopi discipuli sancti Petri apostolorum principis translatum ab Salona in Spalatum a Ioanne eiusdem sedis archipresule.*

Vanjski sarkofag prema stilskim oznakama potječe iz IV stolj. Olovna je kutija izvorno starokršćanska. Na malom unutrašnjem sarkofagu spominje se ime nadbiskupa Ivana. To je *Ivan Ravenjanin* koji je dao prenijeti kosti sv. Dujma iz solinske grobne bazilike u splitsku katedralu.

Ostaje poteškoća što se na spominjanom mozaiku nalazi i slika sv. Dujma; zatim što je 18. srpnja 1962. pronađen u krstionici lateranske bazilike ispod oltara svetih mučenika mali sarkofag s kostima i natpisom u kojem se spominju i kosti sv. Dujma. Taj natpis potječe iz godine 1698, pa je prema tome mlađi od splitskoga koji je kao stariji svakako vjerodostojniji. Možemo uostalom pretpostaviti da je opat Martin samo dio kostiju sv. Dujma prenio iz Solina u Rim.

Zajedno sa sv. Dujmom podnijela su mučeničku smrt četiri vojnika: *Telius, Antiochianus, Gaianus i Paulianus.* Solinska ih crkva slavi 11. travnja, a ploča na grobu sv. Dujma u Manastirinama u Solinu svjedoči da je Dujam poginuo kao mučenik 10. travnja.

U konfesiji mučenikâ u Manastirinama pronađena su imena još ovih mučenika: sv. Anastazija, po zanatu tangara, svećenika Asterija i đakona Septimija. Njihove slike s imenima nalaze se na mozaiku lateranske bazilike u Rimu. Dr Lovre Katić drži da je u Solinu bio veći broj mučenika, pa i takvih kojih imena nisu sačuvana. U žipotopisu sv. Dujma spominje se 45 solinskih mučenika.

Tradicija spominje i sv. *Feliksa* kao solinskog mučenika. Zabilježen je u Chronicon minor ili Prologus Paschae koji potječe iz IV stolj. Splitski brevijar iz g. 1231. zove Feliksa — Fortunatom. Pučka predaja pripovijeda da je mučen u Vrbovniku u okolici Stobreča i Žrnovice. Don Frane Bulić drži da je u V—VI stolj. prenesen u Split. Njegove se relikvije danas čuvaju u Splitu, u crkvi sv. Franje na obali.

Počeci kršćanstva u Panoniji

Sigurno se zna da se tokom III stolj. kršćanstvo počelo razvijati i u Panoniji. Širili su ga radnici, trgovci i vojnici koji su uglavnom s Istoka dolazili u ove krajeve. Tako su već u to doba potojale *biskupije* u gradovima: *Siscia, Cibale, Mursa* i *Basiana.*

Kako drugdje tako i u Panoniji imamo sigurnijih podataka o kršćanstvu iz vremena krvavih progona, osobito za cara Dioklecijana. Upravo u gradu *Sirmiju* i okolici posvjedočilo je Kristovu vjeru više kršćanskih mučenika. Sirmijski biskup sv. *Irenej* poginuo je 6. travnja, zatim đakon *Demetrije* po kojem je grad Mitrovica dobio kasnije ime. Za Demetrija se nekada držalo da je bio prokonzul. Međutim, novija su istraživanja utvrdila da je bio đakon biskupa Ireneja te da je poginuo tri dana poslije biskupa, tj. 9. travnja. Osim toga mučeno je *sedam kršćanskih djevica,* tribun kopljanikâ *Urzicin,* vrtlar *Sinerot;* u Sirmiju je poginuo kao mučenik singidunski svećenik *Montan* sa svojom ženom *Maksimom* i lektor *Hermogen.* U Cibalama je g. 259. mučen biskup *Euzebije,* a za Dioklecijana lektor *Polion.*

Pet kipara koji su radili u fruškogorskim kamenolomima — *Klaudije, Kastorije, Simfronijan, Nikostrat i Simplicije* — nisu kao

kršćani htjeli klesati kip boga Eskulapa i tako su odbili naredbu samoga cara Dioklecijana. Zbog toga su živi zatvoreni u olovne sanduke i bačeni u rijeku Dunav.

Od panonsko-srijemskih mučenika posebno se ističe sisački biskup sv. *Kvirin* koji je 4. lipnja g. 303. ili 309. bačen u rijeku kod Sabarije (Sombatelj).

Poznata su još imena: sv. *Hermagoras* ili Hermogenes (Mogor ili Mohor), sv. *Fortunat*, sv. *Donat*, sv. *Anastazije*.

Za seobe naroda u VII stolj. prenesena su tjelesa srijemskih mučenika ponajviše u Italiju gdje ih sahraniše po raznim crkvama. Tijelo sv. Anastazije dospjelo je u Carigrad, a tijelo sv. Hermagora u Akvileju. Kasnije su izmislili da je on bio učenik sv. Marka i prvi akvilejski biskup. Tjelesa sv. Kvirina i petorice fruškogorskih kipara prenesena su u Rim, a glava sv. Donata u Furlaniju.

Od raznih neprovjerenih legendi jedna tvrdi da su sv. Epenet i Andronik bili prvi biskupi u Sirmiju.

Biskupija i metropolija u Solinu (Saloni) 313—614.

G. 313. dobivaju kršćani *Milanskim ediktom* slobodu javnoga ispovijedanja vjere. Izjednačeni su, dakle, glede vjerske slobode s onim rimskim građanima koji štuju državne rimske bogove. Država je priznala Crkvu kao društvo vjernika koje može i stjecati imovinu, te joj je vratila sve otete posjede. Papa Miltijad primio je na dar *lateransku* palaču te se u njoj nastanio. Tako Crkva ulazi u novo razdoblje povijesti. Međutim, tek car *Teodozije Veliki* (379. do 395) proglasio je kršćanstvo *državnom* vjerom, a zaključke crkvenoga sabora obvezatnima i za državu. Dalje je pošao car *Justinijan* (527—565) koji je državnim propisima uređivao obične crkvene poslove i tako posve otvoreno započeo *cezaropapizam*, tj. prevlast države nad Crkvom.

Salona, s rimskom pokrajinom Dalmacijom, mirno se i slobodno razvijala sve do dolaska Huna u Podunavlje (375). Oni su pljačkom uznemirivali kako Zapadno i Istočno Rimsko Carstvo, tako i Dalmaciju. Vlast Ostrogota traje i u Italiji i u Dalmaciji od g. 493—553. Nakon pada njihove vladavine drže Dalmaciju u svojim rukama bizantski carevi do 614. Te su godine Hrvati s Avarima zauzeli i razorili Salonu, rimske stanovnike djelomično zarobili,

a djelomično potisnuli u utvrđenu Dioklecijanovu palaču — Split i na otoke.

Biskupa Dujma naslijedio je u Saloni biskup *Primus*. Njegov je sarkofag pronađen u konfesiji mučenika tek g. 1900. Pokopan je 21. siječnja. Njegov je natpis pisan vulgarnom latinštinom, pa su ga zato arheolozi postavili u IV stolj. Bulić misli da je Primus biskupovao od g. 304—325.

O nasljednicima solinskoga biskupa Primusa kaže dr Katić ovo: Nizati solinske biskupe poslije Primusa nije laka stvar, jer ne postoji katalog koji bi sadržavao točno povijesna imena. Danas poznati katalozi nastali su kasnije, a nekoji od njih onda kad su povijesni katalozi — s vjerodostojnim podacima — davno propali; u nekoje izvornije (autentičnije) kataloge nadodavala su se kasnije imena biskupa koji nisu nikada živjeli. Bulić u djelu »Kronotaksa spljetskih nadbiskupa« (Bogoslovska smotra, 1913) spominje dvadeset kataloga solinskih i splitskih biskupa i nadbiskupa. Solinski su biskupi popisani u pet kataloga.

Solinski biskup *Gajan* biskupovao je poslije g. 350. Počeo je graditi grobljansku baziliku i u njoj odredio za sebe grob pod oltarom u konfesiji uz sarkofag mučenika Septimija. U Manastirinama nađena su dva natpisa s njegovim imenom: zove se »sanctus«, što je u ono doba bio naziv za svakoga biskupa.

Njegov nasljednik *Simferij* (oko g. 397—405) dovršio je gradnju spomenute grobljanske bazilike, a zajedno sa svojim nećakom i nasljednikom, biskupom *Hezihijem*, sagradio je na početku V stolj. gradsku baziliku, najveću u Solinu i Dalmaciji, dugu 58, a široku 28 metara. U apsidi crkve još uvijek stoji natpis: *Nova post vetera — coepit Synferius — Esychius eius nepos — cum clero et populo fecit — haec munera — Domus Christo grata — tene.*

S biskupom Hezihijem dopisuju se najuglednije osobe njegova vremena. Sv. Ivan Krizostom piše mu g. 406. iz progonstva i poziva ga neka pomogne istočnim crkvama u teškim prilikama kao što je to i dosad činio. Papa Zozim piše g. 418. Hezihiju o primanju svetih redova po stalnom redoslijedu s time da se ta papina odredba priopći biskupima koji spadaju pod njegovu metropolitansku vlast, pa i drugima. Sa sv. Augustinom Hezihij je izmijenio više pisama u kojima raspravlja o sudnjem danu.

G. 474. postao je solinskim biskupom *Glicerij*. Prije toga rimska ga je vojska izabrala za cara, ali ga je svrgao pouzdanik bizantskoga dvora Julije Nepot koji je sebe proglasio carem (474—475), a Glicerija dao rediti za biskupa. Bilo je to u ono žalosno doba

kada je za kratko vrijeme ubijeno više rimskih careva, pa tako i car Nepot u Dioklecijanovoj palači u Splitu g. 480.

G. 493. papa Gelazije piše solinskom biskupu *Honoriju* i poziva ga da suzbije Pelagijevo krivovjerje koje se širi po dalmatinskim biskupijama. (Pelagije je učio: nema istočnoga grijeha, Božja milost nije potrebna, ljudska je volja potpuno slobodna te između dobra i zla uglavnom ravnodušna. Tako je Pelagijeva nauka odbacila sve nadnaravno u kršćanskom praktičnom životu.) Biskup Honorije otpisuje papi i tvrdi da vjersko stanje u Dalmaciji nije tako loše kao što je papa obaviješten. Spomenute g. 493. ubijen je kralj Odoakar, germanski vojskovođa, koji je od g. 476. bio gospodar Italije; bio je Dalmatinac i arijevac pa se za njegova vladanja lako moglo širiti Arijevo i Pelagijevo krivovjerje kako po Italiji tako i po Dalmaciji. (Arije je učio: Sin nije jednak, već samo sličan Ocu. Time je odbacio kršćansku nauku o Presvetom Trojstvu. To je krivovjerje bilo veoma rašireno u višim kršćanskim slojevima kao »gospodska vjera«, ali ne u širokim narodnim slojevima.)

Stjepan je biskupovao u Solinu, kako misli Bulić, od g. 510. do 527. Prijateljevao je s glasovitim Dionizijem Malim koji je prvi počeo računati godine po Kristovu rođenju. Iz Dionizijeva pisma dade se zaključiti da je Stjepan bio učen i pobožan biskup. On je prvi solinski biskup koji se zove nadbiskup: u trećoj recenziji crkvenih zakona koje je sabrao spomenuti Dionizije nalazi se ovakva posveta: *Stephano archiepiscopo Salonitano.*

Honorije II biskupovao je u vremenu od oko g. 527—547, bio je dakle suvremenik cara Justinijana. Za njegova biskupovanja održana su u Solinu dva *pokrajinska crkvena sabora*, g. 530. i g. 533. Honorije na saborima nastupa kao nadbiskup-metropolit. Po mišljenju Bulića-Bervaldija taj naslov potječe iz Carigrada, a dr Julijan Jelenić tvrdi da je nastao zato što je Solin bio glavni grad provincije.

Zaključci spomenutih sabora sadržani su u rukopisu povijesti solinske crkve koji vjerojatno potječe od Tome arhiđakona i ima naslov *Historia Salonitana Maior*, a razlikuje se od drugoga Tomina rukopisa koji se čuva u arhivu splitskoga kaptola. Hrvatski historik Lucius i neki drugi smatraju rečene zaključke falsifikatom, a Jireček, Bulić-Bervaldi, Šišić i dr. autentičnim povijesnim izvorom.

Osobito su značajni ovi saborski zaključci: zabranjuje se upraviteljima crkava opterećivati crkve zajmovima bez biskupova dopuštenja; biskup ne smije svoju crkvu opterećivati bez metropolitova dopuštenja; crkvene se službe ne smiju prodavati; biskupi

i svećenici ne smiju bez važna razloga dolaziti u gradove (Solin, Ravena); ne smije se rediti više crkvenih službenika negoli je potrebno; ni biskup ni svećenik ne smiju ostaviti svoju crkvu i otići k drugoj; ne smije se podizati novi oltar ako mu nisu osigurani prihodi za uzdržavanje; od grijeha koji su pridržani biskupu može svećenik samo jedanput odriješiti.

Zaključke crkvenoga sabora u Solinu potpisali su sufraganski biskupi iz *Raba, Zadra, Siska, Epidaura, Narone* (Vid kod Metkovića), *Martara* (Mostara), *Bistue* (prema Buliću Šuica na Duvanjskom polju, prema drugima Zenica).

Na crkvenom saboru 533. osnovane su za područje solinske metropolije četiri nove biskupije: *Mucur* (Makarska), *Ludrum* (u Kninskom polju ili uz rijeku Cetinu), *Sarsenterum* (Aržano?), *Baloe* (oko izvora rijeke Sane). Tako je solinska metropolija imala ukupno 12 sufraganskih biskupija. Međutim, u Rimu su tome prigovarali, jer su tako i manja mjesta dobila biskupe, u kojima je i običan svećenik mogao vršiti duhovnu pastvu.

Za biskupovanja Honorija II vodio se u Dalmaciji i Italiji rat (535—555) između Bizanta i Gota, Arijevih pristalica. Grad Solin padao je u ruke sad jednima, sad drugima, pa je mnogo stradao od rata, a isto tako i od kuge kao i od Arijeva krivovjerja.

U ovo doba spominje se na dalmatinskim otocima velik broj redovnika među kojima su vjerojatno isprva prevladavali pustinjaci, a poslije samostanci (cenobiti). To su počeci kasnijih mnogobrojnih benediktinaca.

Oko g. 546. započeo je u Solinu biskupovati *Frontinijan.* Pristao je uz Nestorijevo krivovjerje i tzv. »Tri poglavlja« u kojima se tvrdilo da se u Kristu nalaze dvije osobe. Zato je g. 554. car Justinijan otjerao Frontinijana u progonstvo u Egipat, a poslije u Anciru (Galacija).

U Solinu ga je naslijedio biskup *Petar* (554—562) koji je uspio obratiti mnoge krivovjerce na području svoje biskupije, ali ne i neke redovnike. Petar je u Solinu podigao više građevina.

Natalis je vršio biskupsku službu oko g. 580—592. O njemu se pripovijeda da je bio neuk, malo načitan, nevješt teološkim raspravama; tratio je vrijeme na gozbama s prijateljima. Protiv njega se digao *arhiđakon Honorat*, upravitelj biskupskih dobara. Biskup se želio riješiti neugodnog upravitelja pa ga je nagovarao da se da rediti za svećenika, najprije na lijep način, a poslije gotovo prisilno pred svim klerom. Honorat nije htio nikako pristati, pa ga

je biskup suspendirao. Nato se Honorat potuži papi Pelagiju II (578—590) i izvijesti ga o lošem biskupovu životu. Papa zabrani siliti Honorata na ređenje, a biskupa pozove u Rim da se opravda.

Uto umre papa Pelagije II, a naslijedi ga Grgur I Veliki. U međuvremenu Honorat se dade rediti za svećenika, a biskup mu poslije toga uzme upravu biskupskih posjeda i dade je drugom, sebi privrženom čovjeku. Nato se Honorat požali Grguru I. Papa naloži da se Honorat vrati u prijašnju službu, a da se spor s biskupom riješi u Rimu. Sad papa pošalje u Solin subđakona Antonina da provede istragu, da biskupu zabrani upotrebu palija te, ako se ne popravi, da ga izopći. Kako je Jobin, prefekt Ilirije, bio sklon Natalisu, papa zabrani prefektu miješati se u crkvene poslove. Istom tada se Natalis pokorio.

Međutim je Natalis izazvao novi spor s papom, jer je suspendirao *Florencija*, biskupa u Epidauru, svoga sufragana, iako mu nije dokazana krivnja. Papa ponovno pošalje svog izaslanika Antonina da bi vratio Florencija na biskupsku stolicu.

Uto umre Natalis. Papa opet šalje Antonina da bi se izbor novoga biskupa u Solinu obavio na pravilan način. Ujedno zabrani biskupu u Delminiju *Malhu*, upravitelju dobara Patrimonija sv. Petra u Dalmaciji, da se miješa u izbor. Izabran je bio Honorat, što je papi bilo po volji, ali su se tome protivili dalmatinski biskupi i državna vlast. Papa popusti protivnicima, ne potvrdi Honorata, ali zabrani birati nekoga *Maksima*. Međutim, bude izabran upravo taj Maksim i odmah posvećen za biskupa, najviše nastojanjem egzarha u Italiji Romana. Papa napiše Maksimu pismo u kojem mu je predbacio bezakonja prigodom izbora i posvete te i njemu i njegovim posvetiteljima zabrani misiti i vršiti bilo koju crkvenu službu. Maksim na javni način podere papino pismo. Papa se u pismu od 1. lipnja 595. potuži carici u Bizantu na takav postupak biskupa i državnog službenika riječima: »Ako se budu sporovi koji su meni povjereni, a tiču se biskupâ, rješavali na carskom dvoru uz pomoć drugih ljudi, što da ja nesretnik radim u toj Crkvi? Zacijelo su moji grijesi razlog što mi se moji biskupi izruguju i protiv mene nalaze zaštitu kod svjetskih sudaca.« Pa ipak je Maksim imao i dalje zaštitu na carskom dvoru. Konačno je došlo do pomirbe: Maksim je u Raveni požalio svoja djela protiv pape, a ovaj mu je poslao palij.

Za biskupa *Teodora* g. 614. Hrvati i Avari razorili su Solin koji se nikada više nije digao iz svojih ruševina. Njegovi stanovnici djelomično su se sklonili u tvrdu Dioklecijanovu palaču, oko koje

će nastati novi grad — Split. Tu će se doskora razviti novi crkveni centar Dalmacije i Hrvatske.

Solin je bio političko sjedište, glavni grad rimske pokrajine Dalmacije, pa je zato — kaže dr Lovre Katić — po shvaćanju bizantskih careva morao biti *i crkvena metropola*. Crkvene su metropole ustanovljene na općem crkvenom saboru g. 325. u Niceji, a g. 530. na prvom poznatom pokrajinskom crkvenom saboru u Solinu dalmatinski biskupi priznaju solinskom biskupu Honoriju nad sobom vlast metropolita. Vjerojatno je da su solinski biskupi i prije toga vremena vršili u Dalmaciji metropolitansku vlast. Zna se da je g. 418. papa Zozim dao uputu solinskom biskupu Hezihiju kako treba postupati s redovnicima i svjetovnjacima koji imaju postati svećenici te mu ujedno naredio da o toj uputi obavijesti također biskupe solinske i drugih bližih provincija.

Rekli smo da Dionizije Mali zove solinskog biskupa Stjepana nadbiskupom. To poslije čini i papa Grgur I Veliki koji svojim pismima priznaje solinskim biskupima Natalu i Maksimu naslov nadbiskupa.

Iz sačuvanih dokumenata može se zaključiti da je solinski biskup izravno podvrgnut Sv. Stolici, kao npr. nadbiskup u Milanu. Solinskoga biskupa bira kler i narod, a potvrđuje papa. On ujedno sudi o vjerskim zabludama koje su se pojavile u Solinu i Dalmaciji. Ni solinski ni bilo koji dalmatinski biskup ne potpada pod crkvenu vlast neke druge crkvene pokrajine.

Područje solinske metropolije poklapalo se isprva s područjem rimske pokrajine Dalmacije. Kad je g. 441. za seobe naroda uništena biskupija i metropolija u Sirmiju (Mitrovica), granica solinske metropolije pomakla se na sjever te obuhvatila Sisciju (Sisak) i dio Panonije.

Dužnost je metropolita bila, kako drugdje, tako i u Solinu: 1. nadzirati izbor biskupa-sufragana i posvećivati ih, 2. svojim sufraganima priopćiti papine odredbe, 3. suditi i kažnjavati biskupe-sufragane. (Sufragani se zovu zato jer su na pokrajinskom crkvenom saboru imali pravo glasa — *suffragium.)*

Kršćanski grobni spomenici u Solinu svjedoče da je u ovom gradu tijekom IV i V stolj. vladala prava kršćanska duhovnost, bogat unutrašnji kršćanski život. Kršćani su bili prožeti dubokom vjerom u prekogrobni život, pa ih je to poticalo na obdržavanje Božjih zapovijedi i kršćanskih kreposti. Obiteljske vrline bile su u cvatu. Naprotiv, u VI stolj., kao što smo vidjeli u nabrojenim primjerima, i kako to tvrdi Toma arhiđakon, moralna je pokvare-

nost zahvatila solinsko stanovništvo kao i druge rimske gradove. Dobro je napisao veleumni hiponski biskup sv. Augustin pred svoju smrt kad je gledao kako Vandali ruše i pale: Barbari su samo zato jaki što smo mi slabi kršćani! Zbog istih razloga i propast grada Salone — Solina g. 614. bila je neizbježiva.

Metropolija i biskupije u Panoniji u IV i V stoljeću

Tokom IV i V stolj. crkvena se uprava donekle ravna po državnoj upravi. Međutim, Panonija, iako podijeljena u više pokrajina, imala je samo jednu metropoliju, i to u gradu koji je u političkom, vojnom i gospodarskom pogledu bio najvažniji, a to je *Sirmium* (Mitrovica). Kad je g. 293. car Dioklecijan preuređivao rimsku državnu upravu, Sirmij je postao prijestolnica njegova pomoćnika cesara Galerija koji je odavle vladao nad istočnim Ilirikom. Ovdje se nalazila carska palača s mnogo hramova, podignutih u čast rimskih bogova. Tu je bila luka za brodove koji su plovili Savom i Dunavom. Kad je Sirmij postao kršćanski grad, izgrađene su u njemu kršćanske crkve, pa tako i bazilika za nadbiskupa metropolita. *Sisak* kao glavni grad gornje Panonije imao je palače, hramove, kupališta, vodovod i kovnicu novca. Biskupova katedrala nalazila se na mjestu gdje je danas zgrada Općinske skupštine. Biskupski gradovi Mursa i Cibale imali su u rimskoj državi gospodarsku i vojnu važnost. Osim spomenutih biskupskih sjedišta Sirmijskoj je metropoliji pripadao i *Singidunum* kao sjedište posebnoga biskupa.

Kršćani u Panoniji uživali su tokom IV stolj. izvanjsku vjersku slobodu, ali su bili mučeni unutrašnjom vjerskom borbom između pravovjernih katolika i krivovjernih arijevaca. Na početku i u sredini IV stolj. upravo na ovom tlu vođene su krvave borbe među suparnicima za carsko prijestolje, a na koncu toga stoljeća i tokom V stolj. Panonija postaje zbog seobe naroda i slabosti rimske države dugotrajno krvavo razbojište s porušenim gradovima i opustošenim ostalim naseljima.

ARIJEVSTVO. Već smo spomenuli *Arija i arijevstvo.* Međutim, potrebno je o svemu tome nešto više kazati. Arijevstvo je bilo veoma opasno i rašireno krivovjerje. Diralo je u temelje kršćanske vjere. Začetnik je toga krivovjerja oholi i rječiti aleksandrijski svećenik Arije. Učio je da Sin nije po biti jednak Bogu Ocu, već mu

je samo sličan. Sin je najsavršeniji Božji stvor, ali ipak samo stvor, preko kojega je sve stvoreno.

Arijevstvo se brzo širilo. Promicali su ga neki biskupi. Uz njega je pristalo čak i više pokrajinskih crkvenih sabora, pa tako i *tri pokrajinska sabora u Sirmiju* između g. 351—359. Pravovjerni su biskupi — na čelu s aleksandrijskim patrijarhom Atanazijem — odlučno istupili protiv Arijeva krivovjerstva. Tako se zapodjela teška i duga borba između pravovjerja i arijevstva.

Papa Silvestar (314—335) i car Konstantin htjeli su učiniti kraj krivovjerju i smutnjama. Zato su sporazumno sazvali biskupe na I opći crkveni sabor u Niceju g. 325. Na saboru se nalazilo preko 300 biskupa. Sabor je osudio arijevstvo, istobitnost Oca i Sina proglasio člankom vjere, a u vjerovanje umetnuo riječi: »Gospodin Isus Krist, Bog od Boga, Svjetlo od Svjetla, pravi Bog od pravoga Boga, rođen, a ne stvoren, istobitan s Ocem.«

Pošto je sabor održan, car Konstantin prognao je u Ilirik Arija zajedno s egipatskim biskupima Teonom iz Marmarike i Sekundom iz Ptolomaide. Međutim, ova trojica osuđenih i prognanih krivovjeraca bavila su se dalje misionarstvom i proširila arijevstvo u Iliriku i Panoniji. Osobito gorljivi arijevci postali su *Valent*, biskup u Mursi, i *Urzacije*, biskup u Singidunu (Beograd). Upravo su se ta dvojica zauzimala da na pokrajinskom saboru u Tiru bude osuđen pravovjerni aleksandrijski biskup Atanazije, a kod cara Konstantina da bude prognan u Trier.

Konstantinovi nasljednici carevi Konstant i Konstancije sazovu pokrajinski crkveni sabor u Sardiku (Sofija) gdje se sabralo 200 biskupa i osudilo Arijevo krivovjerje. Sad carevi odrede da se prognani pravovjerni biskupi imaju vratiti u svoje biskupije, pa tako i Atanazije. To je bio razlog te su se i spomenuti biskupi Valent i Urzacije u Milanu pomirili s papom.

God. 345. upravili su papi u Rim ovakvo pismo: »Preblaženom gospodinu papi Juliju Valent i Urzacije. Zna se da smo mi nekada podmetnuli pismeno mnogo toga teškog protiv biskupa Atanazija i da smo tvojim pismom pozvani da o toj stvari položimo račun (u Milanu) te da posvjedočimo pred tvojom svetosti, a u prisutnosti sve naše braće, kako je sve ono što je prije došlo do tvojih ušiju protiv spomenutoga (Atanazija) od nas lažno podmetnuto, te da je bez ikakva temelja. Zato mi vrlo rado primamo zajedništvo spomenutoga Atanazija, osobito stoga jer se tvoja svetost dostojala svo-

jom prirođenom blagonaklonosti oprostiti našu zabludu. Također obećajemo, ako nas kada istočnjaci (ili sam Atanazije) pozovu na sastanak u zloj namjeri, da nećemo prisustvovati bez tvoga znanja. A ovom našom rukom, kojom pišemo, ispovijedamo da smo sada i uvijek prokleli krivovjerca Arija i njegove sljedbenike koji govore da je Sin iz ništa te niječu da je Sin prije sviju vjekova, kao što smo učinili u Milanu u prijašnjem našem pismu, te opet kažemo da smo zauvijek osudili arijevsko krivovjerje, kako gore rekosmo, i njegove začetnike.«

Obraćenje biskupa Urzacija i Valenta nije bilo iskreno ni trajno. Kad je poslije smrti cara Konstantina postao njegov nasljednik Konstancije, arijevci ga predobiju za sebe, a njihovi su vođe i opet Valent i Urzacije. Upravo Sirmij postaje tada središte arijevstva. Tokom osam godina, od g. 351—359, održana su u Sirmiju *četiri sabora* i sastavljena *četiri vjerovanja*, od kojih je samo treće vjerovanje katoličko, pravovjerno, a ostala su tri arijevska ili poluarijevska. Na I sirmijskom saboru skinut je poluarijevski biskup *Fotin*, a postavljen arijevac *Germinije*. Na II sirmijskom saboru g. 357. bili su nazočni arijevski biskupi Germinije, Valent i Urzacije. Protiv arijevaca su inače odlučno istupali kasniji sirmijski metropoliti *Euterij* i *Anemij*, sisački biskupi *Marko* i *Konstancije* te milanski nadbiskup *Ambrozije*.

Arijevci nisu mirovali. Predobili su za sebe i novoga cara Valentinijana. Zbog toga je osuđen na progonstvo i sam papa Liberije i više pravovjernih biskupa. Štoviše, arijevci su se bavili i misionarstvom pa su tako sjeverni narodi: Istočni i Zapadni Goti, Vandali, Langobardi i Burgundi primili kršćanstvo u arijevskom obliku. Neki su se od arijevaca htjeli približiti katolicima pa su učili da je Sin sličnobitan Bogu Ocu. To je poluarijevstvo koje je Katolička Crkva također osudila.

Arijevstvo je među latinskim i grčkim stanovništvom pomalo iščezlo na koncu IV stolj. Razlog je tome što ga široki narodni slojevi ionako nisu nikada prihvaćali te što je protiv njega ustao car Teodozije Veliki (379—395) zajedno s većinom pravovjernih biskupa. Tako je i u Panoniji u to doba zavladao vjerski mir.

SEOBA NARODA. U isto vrijeme počinje u Evropi velika seoba naroda koja je postepeno uništila Zapadno Rimsko Carstvo. U Panoniji nestaje ne samo rimske državne vlasti i civilizacije nego i samoga naroda, a s njim i kršćanstva.

God. 375. provaljuju u Evropu *Huni*, postaju strah i trepet srednjoj i zapadnoj Evropi, pljačkaju i uništavaju na sve strane i nema nikoga da ih zaustavi i svlada.

Odmah slijedeće godine, 376, *Zapadni Goti* prelaze Dunav, 378. osvajaju Mursu, a onda slobodno prolaze Panonijom i Balkanom te svuda pljačkaju, iako su sklopili savez s Istočnim Rimskim Carstvom radi njegove obrane. Oni se 410. nalaze u Italiji, a 412. osnivaju državu u Španjolskoj.

Od g. 434—454. *Huni* se ponešto smiruju uz gornju Tisu, odakle dolaze (441) u Panoniju, osvajaju *Sirmij* i polaze dalje na Balkan radi pljačke. Kako je tom prilikom Sirmij razoren, biskup-metropolit bježi odavle u Solun, te njegova biskupska stolica ostaje nepopunjena do g. 535, skoro stotinu godina.

G. 454, poslije smrti hunskoga vladara Atile, njegova se država raspada. To su iskoristili *Istočni Goti*, zajedno s *Gepidima*, pa su zavladali u Panoniji, sklopili savez s Bizantom i kao njegovi saveznici branili rimsku granicu na Dunavu. Na sličan je način *Odoakar*, kralj Herula i zapovjednik rimskih plaćenika Germana, kao rimski »patricij« trebao štititi Italiju. Međutim, on je postao uzurpator, pa je g. 476. skinuo posljednjega zapadnorimskog cara *Romula Augusta* i sebe proglasio vladarom Italije. Zbog toga je bizantski car Zenon vođi Istočnih Gota *Teoderihu Velikom* dao naslov »patricius« i »consul« te ga poslao u Italiju da uništi vlast Odoakara. Teoderih je svladao Odoakara i kao bizantski saveznik osnovao u Italiji državu *Istočnih Gota* koja traje od g. 493—553. On preuređuje državnu upravu tako da Panoniju Saviju priključuje Dalmaciji i Saloni, a Srijemsku Panoniju i dio Mezije podvrgava glavnom gradu Sirmiju. Zato *Sisačka biskupija* g. 530—553. pripada Solinskoj metropoliji.

U ovo se doba vjerojatno obnavlja *biskupija u Sirmiju* koja će trajati tek pedesetak godina. Bizant je sad upro sve sile pa je 553. uništio istočnogotsku državu u Italiji i Panoniji, ali je postao nesposoban da se brani od opasnijeg neprijatelja — Avara.

Avari su g. 560. razbili antski plemenski savez, 566/7. s *Langobardima* potukli *Gepide* u Podunavlju, 568. zaposjeli Panoniju, iste godine pa zatim 575. i 579. opsjedali Sirmij i konačno ga zauzeli 582. Odavle pljačkaju balkanske zemlje i prijete Carigradu. Pod njihovom okrutnom vlašću nestaje u Panoniji kršćanstvo zajedno sa starosjedilačkim stanovništvom. G. 796. *Franci* su uništili Avare i proširili ovamo svoju vlast.

Prvi poznati stanovnici Istre jesu Histri ili Istri, ilirsko pleme, po kojima je zemlja dobila ime. *Rimljani* su Istru postepeno osvajali tokom II i I stolj. prije Krista. U doba rimskoga vladanja nekadašnji ilirski gradovi Trst, Pula i Poreč dobili su svoju upravu s kurijom i izabranim magistratima, na čelu s duumvirima. Pod vlast tih gradova došla je i prostrana okolica da im služi kao privredni temelj. Kasnije dobivaju status municipija i naselja koja su se razvila na mjestu gdje danas stoje Kopar i Novigrad. Na tim gradskim područjima došao je velik dio posjeda u ruke romanskih doseljenika koji su postepeno romanizirali zemlju.

Rimljani su u Istri unaprijedili obrt, trgovinu i ribarstvo. Podigli su monumentalne spomenike koji su se donekle održali do danas, npr. u Trstu arena, u Puli arena, kapitol, hramovi, slavoluk Sergijevaca itd.

Za diobe rimskoga carstva g. 395. Istra je pripala Zapadnom Rimskom Carstvu. Od g. 476—489. ona je u vlasti herulskoga vođe *Odoakara*, od g. 489—539. u rukama istočnogotskoga kralja *Teoderiha*, od g. 539—751. pod *Bizantom*, od g. 751—774. pod *Langobardima*, zatim opet pod *Bizantom* do 788, kad pada u ruke *Franaka*.

Kršćanski misionari dolazili su u Istru iz *Akvileje*. Prema predaji, crkvenu je općinu u Akvileji osnovao sv. Marko, učenik sv. Petra, i postavio ovdje sv. *Mogora* ili Mohora (Hermagora) za prvoga biskupa. Misli se da su u Istri širili kršćansku vjeru već sv. Mogor, zatim njegovi nasljednici sv. Fortunat, Hilarije, Donat, Elije, Justo i dr. Drži se da je prvi biskup u *Poreču* bio sv. *Mavro*, mučenik iz III stolj. Prvi poznati biskup u *Puli* zvao se *Antun* (510—547). Prvi biskup *Novigradske* biskupije imenom *Ivan* spominje se g. 599; on je iz Panonije tj. iz Emone (Ljubljane) pobjegao valjda pred Avarima u Novigrad. Za bizantske uprave postojale su u Istri biskupije u gradovima: *Trst, Kopar, Novigrad, Poreč, Pula, Pićno* i *Rovinj*.

U sjevernom dijelu grada Poreča razvio se od IV—VI stolj. urbanosakralni kompleks, uglavnom do danas sačuvan, koji čini skladnu cjelinu. To je dvojni oratorij, prva velika bazilika i konačno velika trobrodna apsidalna bazilika koju je u VI stolj. podigao biskup *Eufrazije* s baptisterijem i episkopijem. — U Puli je sagradio baziliku Sv. Marija Formoza tamošnji biskup *Maksimilijan*.

CRKVA U DOBA HRVATSKIH KNEZOVA I KRALJEVA

Seoba Hrvata

Pradomovina je Slavena područje između rijeka Visle, Dnjepra, Karpata, Desne i Dvine. Već u pradomovini Slaveni se dijele u tri grane: u zapadne, istočne i južne Slavene. Sami sebe zovu Sloveni. Ne zna se sigurno što to ime zapravo znači. Na Slavene utječe kultura i jezik susjedâ: Skita, Sarmata, Bastarna i Gota.

Slaveni su visoki, jaki, crvenkasti, sposobni za naporan život i rad. Hrana im je: poljski plodovi, meso, mlijeko, med, sir, riba. Znadu praviti pivo. Kuće su im drvene, glinom omazane. Poznaju kovine: željezo, mjed i olovo. Gostoljubivi su. Žena se kupuje, vlasništvo je muža, ali ima ugled.

Stari su pisci o Slavenima zabilježili da je obiteljski i moralni život među njima bujno razvijen. Među njima nema ni velike sirotinje ni bogataša. Vole demokraciju, ali su svadljivci, nevjerni, bez osobne inicijative i pregnuća. Ratari su, pa zato manje vješti ratovanju. U ratu su pješaci, lukavi, prave zasjede i bore se u klancima.

Društvenu organizaciju čine: kuća ili zadruga sa starješinom na čelu; zatim selo ili bratstvo kojim upravlja čelnik; župa ili pleme koje ima svog župana, svoj župski grad (tvrđu) za obranu od neprijatelja i podgrađe ili varoš gdje stanuju trgovci i obrtnici. Više plemena udružuje se u plemenski savez ili kneževinu, koja ima svog velikog župana ili kneza, a u ratu vojvodu.

O vjeri starih Slavena malo se što zna. Vjeruju u bogove s ljudskim osobinama i u prirodne sile. Uz Najviše Biće — Svijetli Bog — postoje i manji bogovi (sunce). Poznaju molitve i žrtve, a za dušu drže da je besmrtna. Mrtvačka tjelesa pokapaju ili spaljuju.

Koji su razlozi seobi Slavena? Dok je drugim, ratničkim narodima glavni cilj pljačka, Slaveni ratari zbog prenapučenosti i domaćih razmirica traže nove prazne i neobradive površine. Na seobu ih je poticala i veza s ratobornim Gotima i Avarima i sa samim bizantskim carevima koji su ih smatrali neopasnim saveznicima. Seljenje je išlo postepeno, kao prokapljivanje, a ne kao ratna bujica. U doba seobe domovina je bila pleme, a ne zemlja. Zbog veze s Germanima Slaveni su kasnije postali vještiji ratovanju i došli do boljeg oružja.

Iz svoje sjeverne pradomovine doselili su se u sadašnju svoju domovinu, u isto vrijeme s drugim južnim slavenskim narodima, također Hrvati.

Povijesna znanost malo što zna sigurno kazati o imenu Hrvat i o prvim počecima hrvatske povijesti. Mnogo se učenjaka time bavilo, ali s malo uspjeha.

Hrvatsko se ime prvi put spominje u II i III stolj. u Azovu, na ušću Dona, u dva grčka natpisa kao osobno ime Horoathos i Horouathos. Samo to ime iranskoga je podrijetla, ali nije sigurno da li su iranskoga podrijetla i oni koji su se tako zvali. Do XI stolj. postoji uz gornju Vislu Velika ili Bijela Hrvatska sa središtem u Krakovu, a Hrvati žive i u sjeveroistočnoj Češkoj. Osim toga, nalazile su se manje skupine Hrvata, pomiješane s drugim slavenskim i neslavenskim narodima, u srednjoj Evropi, pa čak i u Grčkoj.

Spomenuta Velika ili Bijela Hrvatska sigurno je pradomovina Hrvata jer je ona to ime nosila čak četiri stoljeća poslije iseljenja Hrvata. To znači da su Hrvati u svojoj pradomovini bili brojan i u državno-političkom pogledu dobro organiziran narod.

SEOBA HRVATA. Hrvati se sele odavle na jug u drugoj polovici VI i u prvoj polovici VII stolj. zajedno s vojnim prodiranjem i osvajanjem *Avara,* napose poslije pada Sirmija g. 582. pa do razorenja Salone g. 614. Hrvati su doduše brojniji, ali su Avari vojnički jači i zato stvarni gospodari na osvojenom području. Međutim, bizantski car *Heraklije,* pritisnut od Perzijanaca i Avara, zove u pomoć Hrvate koji su zajedno s Bizantom g. 626. junački pobijedili Avare i kod Carigrada i dalje u unutrašnjosti Balkanskoga poluotoka. Nakon te pobjede Hrvati postaju slobodan narod te učvršćuju svoju državnu vlast na Jadranu i na kopnu prema sjeveru. Tako su postali gospodari Dalmacije i Panonije i onih Slavena koji su ovamo došli prije njih, u društvu s Avarima.

Jezgra hrvatskoga naroda nastanila se na području južno od Gvozda i Save, od Istre do Vrbasa i Bosne, a uz morsku obalu do Cetine. Istočno odavle nastale su posebne zemlje: Paganija ili Pomorje od Cetine do Neretve, Hum ili Zahumlje od Neretve do Dubrovnika, Travunja s Konavlima od Dubrovnika do Boke Kotorske, Duklja južno od Travunje i Bosna oko izvora rijeke Bosne. Stari bizantski pisci svjedoče da ovdje uz druge južne Slavene žive i Hrvati. Pop Dukljanin, pisac iz Bara, zove zemlje od Cetine do Duklje Crvenom Hrvatskom.

Područje od Gvozda i Save do Drave prozvalo se Slovinje ili Slavonija. Taj se kraj od središnje Hrvatske razlikovao i po govoru: tu se govorilo kajkavski i ekavski, dok se u gorskom i primorskom dijelu Hrvatske govorilo čakavštinom i ikavštinom. Tokom stoljeća širenjem hrvatske državne vlasti prema sjeveru i brojnom unutrašnjom migracijom prevladalo je hrvatsko ime i na području između Save i Drave.

U VII stolj. nastanili su se Hrvati u istočnom dijelu Istre odakle su kasnije prodirali prema zapadnom dijelu poluotoka, osobito za turskih ratova.

Staro se romansko stanovništvo sačuvalo u gradovima Zadru, Trogiru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru te na otocima Krku, Osoru i Rabu. Postoje rodbinske i trgovačke veze između Hrvata i tih gradova, ali, baš zbog njih, nastaje sukob s Bizantom, a kasnije i s Venecijom, iako se ti gradovi postepeno pohrvaćuju.

Starosjedioci, romanizirani Kelto-Iliri, povlače se pred osvajačima Hrvatima u planine od Istre do Kotora. Bave se stočarstvom, zovu se Vlasima i postepeno prihvaćaju hrvatski jezik.

DRŽAVNO UREĐENJE. Geografski položaj zemalja koje su naselili Hrvati bio je vrlo nepovoljan za uređenje jake centralističke države, jer je široki gorski pojas dijelio dugu razvedenu morsku obalu od plodne prostrane panonske ravnice. U drugu ruku tim su krajevima prolazili osvajački putovi od istoka prema zapadu i od sjeveroistoka prema jugozapadu u Italiju.

Radi obrane od neprijatelja hrvatska plemena sklapaju plemenske saveze kojima je na čelu vojvoda ili knez. Plemenski su prvaci župani koji zajedno s vojvodinom ratnom družinom čine gospodujući sloj. Inače su stanovnici slobodni seljaci i stočari, a ima i neslobodnih seljaka i robova. Na žalost, iz VII i VIII stolj. nema sačuvanih dokumenata za veći dio Evrope, pa ni za našu do-

movinu. Tako nam je hrvatska prošlost toga vremena ostala tamna, nepoznata.

Tek oko g. 800. zna se da je u Hrvatskoj Kneževini od mora do Gvozda vladao kao vladar-knez Višeslav, a u drugoj Hrvatskoj Kneževini sjeverno od Gvozda i u Posavini knez-vladar Vojnomir. Neretvanska Kneževina živjela je tada vlastitim državnim životom. Samostalnost pojedine hrvatske kneževine rasla je zbog slabosti susjednih velikih država Bizanta i Franačke, a slabila ako su te države imale snage da osvajaju tuđe zemlje.

Krštavanje Hrvata

Krštavanje se ubraja među najznačajnije zgode svakoga evropskog naroda. Po krštenju dolazi među neuki svijet pismenost i bogoštovna književnost, a kasnije i druge knjige. Pokršteni narodi uključuju se u obitelj kulturnih naroda, ratoborni pljačkaški duh pomalo nestaje, a prevladava želja za mirnim i sređenim državnim i društvenim životom, za stvaranjem duhovne i materijalne kulture.

IZVORI koji se odnose na krštavanje Hrvata malobrojni su, nejasni i nesigurni. Potječu iz VII i VIII stolj., a to je vrijeme za veći broj evropskih zemalja tamno. Zbog malobrojnih i nejasnih izvora postoje među historicima razna mišljenja o vremenu i načinu krštavanja Hrvata. Vrijednost tih mišljenja ovisi o jakosti dokaza i umješnosti dokazivanja. Pogledajmo te izvore i literaturu!

1. *Liber Pontificalis.* Ivan IV papa (640—642), Dalmatinac, poslao je 641. u Dalmaciju i Istru opata *Martina* s velikom svotom novaca da otkupi zarobljenike i kosti tamošnjih kršćanskih mučenika. Za otkupljene kosti sagradio je u lateranskoj bazilici posebnu kapelu sv. Venancija i tu ih sahranio. Slike mučenikâ predočene su na mozaiku (Šišić, Povijest Hrvata, Zagreb 1925, 285). — To je najstarija pouzdana vijest o dodiru između Sv. Stolice i Hrvata, o prvoj vezi među njima. Ta vijest znači da je papa mogao s Hrvatima uspješno pregovarati. Međutim, iz te vijesti o samom krštenju, pa ni o početku krštavanja, ne znamo ništa sigurno. (G. 1941. proslavljena je u Hrvatskoj 1300-godišnjica prvih veza između Hrvata i Sv. Stolice, a ne krštavanja!)

2. *Krstionica hrvatskog kneza Višeslava* potječe iz VIII ili IX stolj., i to iz Nina, odakle je u XVIII stolj. odnesena u Veneciju.

Odanle je nedavno vraćena i sada se nalazi u Zagrebu (Šišić, ondje, 308—309, 311). Ta krstionica svakako dokazuje da su se Hrvati u okolici Nina krštavali u VIII i IX stolj.

3. *Ogradni luk* (nadvratnik ogradne pregrade) hrvatske crkve u splitskom polju kod *Kaštel-Sućurca* potječe iz 2. polovice VII stolj. (Barada, Serta Hoffileriana). Taj sačuvani spomenik dokazuje kao sigurno da je u to doba bilo u okolici Splita Hrvata kršćana.

4. *Sarkofag splitskoga nadbiskupa Ivana Ravenjanina* čuva se u krstionici splitske stolne crkve. To je onaj Ivan koji je došao u Split iz Ravene u Italiji, a poslao ga je papa da obnovi ovdje nadbiskupiju solinsko-splitsku i da bude prvi nadbiskup te obnovljene nadbiskupije (Šišić, ondje, 427). Na sarkofagu se nalazi natpis: *Hic requiiscet fragelis et inutelis Ioannis peccator et harchiepiscopus.*

Sarkofag nije datiran, pa se historičari ne slažu glede vremena njegova postanka. Dr Miho Barada tvrdi na temelju ornamentike na sarkofagu — kasnoantikni dekorativni motiv kosoga križa od stiliziranih ljiljana — da sarkofag potječe iz vremena na koncu VII stolj. ili oko g. 700. Naprotiv, dr Ljubo Karaman odbija arheološku podlogu za takvu argumentaciju i tvrdi da spomenuti sarkofag po svojoj ornamentici potječe iz 2. polovice VIII stolj. (Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva N. S. 1941—1942). Međutim, Barada se poziva na sličnost slovâ između natpisa na sarkofagu i natpisa na spomenutom ogradnom luku u Kaštel-Sućurcu. Uspoređivanjem tih slova dade se zaključiti da oba natpisa potječu iz približno istog vremena, odnosno, da je nadvratnik tek malo stariji od sarkofaga. Prema tome, po paleografskim oznakama sarkofag Ivana Ravenjanina potječe iz kraja VII ili početka VIII stolj., a to se inače podudara s kasnijim pisanim izvorima o dolasku i radu Ivana Ravenjanina.

5. *Konstantin Porfirogenet* u djelu *De administrando imperio* (O upravljanju carstvom) govori o trostrukom krštavanju Hrvata (Šišić, Povijest Hrvata, 22; Jelenić, Povijest Crkve Hristove III, 43—47):

I) Za cara *Heraklija* (610—641) i hrvatskog arhonta Porge, sina onoga arhonta koji je potukao Avare. Heraklije je, navodno, izmolio iz Rima nadbiskupe, biskupe, svećenike i đakone koji su krstili Hrvate.

II) Za cara *Mihajla II Mucavca* (820—829) Hrvati su se odmetnuli od Bizanta i kršćanstva. Međutim, kasnije su od cara Ba-

zilija I Makedonca (867—886) tražili svećenike da ih krste. Car im je poslao svećenike s »kraljevskim čovjekom«. Tom su zgodom izabrali sebi vladara kojega je car potvrdio.

III) Hrvati su se krstili kad su se u doba svoga arhonta *Porina* oslobodili franačkoga jarma i zamolili iz Rima misionare biskupe; oni su došli i krstili ih.

Kritika o Porfirogenetovim podacima:

a) Hrvati se nisu krstili za cara Heraklija: tako tvrde Lucić, Farlati, Bulić-Bervaldi, Šišić i Jelenić pozivajući se na spomenuti Liber Pontificalis koji govori o papi Ivanu IV. Da su Hrvati g. 641. bili kršteni, ne bi mučeničke kosti prodavali, nego bi ih iz pobožnosti sebi zadržali ili velikodušno poklonili papi. I druge okolnosti upućuju na to da je ovo vrijeme za krštavanje Hrvata još prerano.

b) Podaci o drugom krštenju Hrvata nisu točni, piše Jelenić, jer je sigurno da su Hrvati i prije Bazilija I Makedonca bili kršćani. To dokazuju darovi knezova Mislava i Trpimira splitskoj crkvi, odnosno nadbiskupiji. Odmetništvo o kojem govori Porfirogenet možda se odnosi na Srbe koji su se doista odmetnuli od kršćanstva, ili na hrvatskoga vladara Zdeslava koji se odmetnuo od pape i priznao vlast carigradskoga patrijarha.

c) Ni treće krštenje nije točno — tvrdi Jelenić, jer je stavljeno odviše kasno. Šišić misli da je bizantski car-pisac pobrkao događaje i imena: ustanak o kojem car govori bio je za panonskoga kneza Kocelja 861—876, Porin je zapravo Branimir; ne radi se o krštenju, nego o vraćanju ispod vlasti carigradskog patrijarha pod vlast rimskoga pape — poslije kneza Zdeslava, a za kneza Branimira.

Porfirogenet još napose tvrdi da su Hrvati prigodom krštenja sklopili *s papom ugovor* u kojem su se obvezali da neće provaljivati u tuđe zemlje, a papa je obećao da će ih štititi Bog i sv. Petar. — Račkl misli da je to priča; Smičiklas i Gruber da je to hrvatska tradicija; Marquart i Šišić da se to slaže sa stilom Rimske kurije. Šišić još nadodaje da se spomenuti ugovor odnosi na vrijeme kneza Branimira. Stjepan Krizin *Sakač*, isusovac, tvrdi da je papa kojemu Porfirogenet ne spominje imena zapravo papa *Agaton* (678—681). On bi s Hrvatima sklopio ugovor.

6. Toma arhiđakon splitski pripovijeda u XIII stolj. o bijegu Romanâ iz Salone na otoke i o njihovu povratku u Dioklecijanovu palaču — kasniji Split. Dalje pripovijeda kako su Hrvati uznemirivali Romane kod obrade polja, i kako im je car to zabranio. S vremenom su se među njima razvile trgovačke i ženidbene veze. Konačno Toma spominje *Ivana iz Ravene* koji postaje nadbiskup (ne metropolit), ali ne kaže koji je papa poslao Ivana i kada je to bilo.

Mišljenje je pisaca o djelovanju Ivana Ravenjanina različito: Lucić tvrdi da je ono bilo za cara Justinijana II (685—695), (705—711), a Farlati da je Ivan došao u Split 649. i bio ovdje nadbiskup 650—680. Isto misle Rački i Gruber. Henschenius bolandista kaže da je Ivan djelovao u VIII stolj. Duchesne misli da je Ivan legendarna ličnost, izmišljena zato jer je u X stolj. ravenski nadbiskup premješten za nadbiskupa u Splitu. Bulić-Bervaldi mnogo su se trudili kako bi dokazali da je Ivan bio nadbiskup u Splitu i obnovio nadbiskupiju, ali tek u VIII ili IX stolj. Spomenuli smo već mišljenje Barade i Karamana u vezi s Ivanovim sarkofagom: prvi drži da je Ivan djelovao u VII, a drugi u VIII stoljeću.

7. MIŠLJENJE PISACA. Govoreći o izvorima za krštavanje Hrvata i o kritici tih izvora, mi smo donekle već spomenuli i razna mišljenja o vremenu i načinu kada je i kako obavljeno krštavanje Hrvata. Mišljenje je pisaca uglavnom dvojako.

Jedni pisci tvrde da je krštenje Hrvata djelomično obavljeno već u VII stolj., a dovršeno u VIII stolj. Razlika je u tome što Farlati, Rački, Gruber i Sakač tvrde da su se Hrvati krstili u 2. polovici VII stolj., Lucić i Barada u 2. pol. VII i u VIII stolj., a Murko na koncu VIII stolj. To je krštavanje bilo pod utjecajem bizantske državne vlasti i rimskih svećenika. Dokazi za to mišljenje: 1. splitska tradicija prema Tomi arhiđakonu (Bulić-Bervaldi, Bogoslovska smotra 1913), 2. nadvratnik iz Kaštel-Sućurca, 3. ugovor s papom (Agatonom), 4. sarkofag Ivana Ravenjanina.

Drugi pisci tvrde da je krštenje Hrvata provedeno na koncu VIII i na početku IX stolj. Tako Jelenić, Bulić-Bervaldi, Šišić, Šidak. Po njihovu mišljenju zasluge za krštenje Hrvata imaju Ivan Ravenjanin koji živi potkraj VIII stolj. i Franci. Dokazi: 1. Franci su osnovali biskupiju u Ninu g. 864. i podredili je Akvilejskoj patrijaršiji; 2. u sjevernoj Hrvatskoj akvilejski svećenici djeluju već iza g. 796, kad je tamošnji knez Vojnomir pristupio k Francima protiv Avara koji su u to doba uništeni; 3. arheološki nalazi po grobovima hrvatskih velikaša na koncu VIII stolj. svjedoče da su oni pogani, pa je prema tome prije toga moglo biti samo pojedinačnog krštavanja, a ne krštavanja u velikim skupinama, ni orga-

niziranih biskupija ni ugovora s papom (Šidak, Historija naroda Jugoslavije I, 180—182, 237).

Na temelju svega izloženoga možemo kao vjerojatno zaključiti da je krštavanje Hrvata započelo u drugoj polovici VII stolj. iz romanskoga Splita i drugih romanskih gradova na jadranskoj obali, i to u neposrednoj njihovoj okolici. Kršćanski misionarski rad širio se postepeno od mora prema unutrašnjosti. Jači kršćanski život nastaje poslije g. 803. kada Franci podjednako utječu na političke i vjerske prilike u Hrvatskoj. Oni iz Akvileje šalju kršćanske misionare i u južne i u sjeverne hrvatske krajeve. Knez Ljudevit Posavski (poginuo 823) bio je kršćanin i u dobrim odnosima s akvilejskim patrijarhom. Iz toga vremena potječe spomenuta krstionica kneza Višeslava iz Nina i tri relikvijara iz tamošnje župne crkve.

Svakako je značajno da su poslije duga i naporna djelovanja latinskih svećenika misionara učenici sv. Ćirila i Metodija na koncu IX stolj. postigli tako velik uspjeh: oni su upravo u primorskim krajevima uveli živi narodni jezik u bogoslužje i tako udarili temelj kršćanske i nacionalne kulture.

Hrvatska u doba knezova

Kad su *Franci* g. 791. i 796. potukli Avare, *Vojnomir*, knez sjeverne Kneževine Hrvatske, priznao je franačku vrhovnu vlast. Malo kasnije, g. 799. franački markgrof Erih napadne primorsku Kneževinu Hrvatsku i kneza *Višeslava* te pogine u borbi kod Rijeke. Rat nastavi njegov nasljednik Kodolah koji je g. 803. primorsku Hrvatsku podvrgao Francima. Nato *Bizant* započne protiv Franaka rat koji se završi mirom g. 812. Prema sklopljenom mirovnom ugovoru Hrvatska je bila podijeljena tako da su Franci zadržali Istru i najveći dio kopnene Hrvatske, a Bizant gradove Zadar, Trogir, Split i otoke Krk, Osor i Rab.

Za slaboga franačkog cara Ludovika Pobožnog odluči *Ljudevit Posavski* (o. 810—823), knez posavske Kneževine Hrvatske, sa sjedištem u Sisku, da oslobodi svoju zemlju od franačke državne vlasti. Narod je ovdje bio ogorčen protiv nasilnoga markgrofa Kodolaha i njegovih okrutnih vojnika. Ljudevit je protiv Franaka predobio istočne Slovence i Timočane, dok je *Borna* (o. 810—821),

knez primorske Hrvatske, bio saveznik Franaka i zajedno s njima ratovao protiv Ljudevita. Nekoliko franačkih vojski Ljudevit je uspješno suzbio. Tek pred desetom njihovom vojskom on se povukao u južnu Hrvatsku gdje je od franačkih pristalica potajno ubijen.

Prigodom rata u Hrvatskoj pokazalo se kako je franačka vojna sila slaba. To su iskoristili *Bugari* pa su g. 827. zauzeli istočnu Slavoniju. Tako je Ljudevitov nasljednik knez *Ratimir* (829—838) bio bugarski vazal, dok ga nisu Franci otjerali i postavili svoga vazala. Takav je bio i knez *Braslav* (880—896). U to doba dolaze u Podunavlje *Mađari* s kojima na Dravi počinju ratni sukobi.

Političko-povijesni razvitak primorske Hrvatske ide tokom IX stolj. drugim, sretnijim putem. Slaba vlast Bizanta i franačkoga kralja u Italiji ovdje se jedva osjeća. Bilo je više sukoba s *Mlečanima* koji žele sebi osigurati trgovački put uz hrvatsku obalu. *Arapi* su u ovo doba ugrožavali sve obale na Sredozemlju pa tako i Hrvatsku odakle su odveli mnoge ljude kao robove u Španjolsku, u Kordovski kalifat.

Knez *Mislav* (o. 835—845) stolovao je u Klisu iznad Splita. U dobrim je odnosima s Bizantom i s bizantskim Splitom te s Francima. Uspješno ratuje protiv Venecije, kao i Družak, knez Neretvana.

Knez *Trpimir* (o. 845—864) vlada u Hrvatskoj skoro kao nezavisan vladar. Osnivač je vladarske kuće Trpimirovića koja vlada do kraja XI stolj. G. 852. izdao je vladarsku ispravu u kojoj se prvi put spominje hrvatsko ime: on je »po milosti Božjoj knez Hrvatâ *(dux Croatorum munere divino)*«. Kao vladar potvrđuje darovnicu svoga prethodnika kneza Mislava. Te isprave dokazuju da on u svom vladarskom dvoru ima savjetnike i kancelariju kao i drugi suvremeni evropski vladari. U sukobu između Bugara i Franaka on se uspješno bori u sjeveroistočnoj Bosni na franačkoj strani, što znači da mu je država bila prostrana.

Knez *Domagoj* (o. 864—876) pomaže hrvatskim brodovljem caru Ludoviku u borbi protiv Arapa kod grada Barija u Italiji. Tom su prilikom Bizantinci opustošili hrvatsko primorje i pokorili Neretvane. To je bio razlog te su Hrvati svom oštrinom napadali bizantske podanike Mlečane i njihove lađe. Zato Mlečani mole papu za posredovanje te Domagoja zovu »najgorim knezom *(pessimus dux Sclavorum)*«, a Hrvate »najgorim narodom«. Zbog hrvatske odvažnosti i arapskog pritiska na Bizant i Franke, g.

875—876. Domagoj je u ratu svladao Franke i postigao potpunu državnu nezavisnost.

Knez *Zdeslav* (878—879), Trpimirov sin, protjerao je Domagojeve sinove pomoću Bizanta i priznao njegovu vrhovnu vlast. Iako je Bizant odredio da dalmatinski gradovi i otoci plaćaju danak hrvatskom knezu (mjesto bizantskom namjesniku u Zadru), ipak je protiv Bizanta dignuta oružana pobuna u kojoj je ubijen Zdeslav.

Knez *Branimir* (879—892) uz pomoć papina ugleda postaje slobodan vladar. Bizantski car Bazilije određuje da dalmatinski gradovi plaćaju hrvatskom knezu danak od 710 dukata godišnje. U isto vrijeme i Venecija plaća Kneževini Hrvatskoj i Neretvanima godišnji danak za slobodnu plovidbu po Jadranskom moru. Na kamenim spomenicima zabilježena su četiri Branimirova natpisa što znači da je mnogo gradio.

Knez *Mutimir* (892—910) sin je kneza Trpimira, a otac kralja Tomislava. Ima dvor s više župana. Zove se: *Divino munere iuratus Chroatorum dux.* Nastupa kao sudac u sporovima.

Crkva u doba knezova

Iz svega onoga što je rečeno o krštavanju Hrvata izlazi kao vjerojatno da je bizantski car — ne zna se koji — kao gospodar bizantske pokrajine, dalmatinskoga temata, pozvao na koncu VII stolj. iz Italije svećenike da bi obnovili crkvenu hijerarhiju u Dalmaciji i krstili Hrvate. Od njih najugledniji — *Ivan Ravenjanin* postao je nadbiskup u novonaseljenom gradu Splitu, drugi je postao biskup (možda u Zadru). Ostali su propovijedali u Dalmaciji i Hrvatskoj i krstili Hrvate.

Tokom VIII stolj. (prije 787. i 812) osnovane su još neke *biskupije u bizantskoj Dalmaciji: Osor, Krk, Rab, Skradin, Ston, Dubrovnik, Kotor.* Odavle je vođena briga za krštavanje Hrvata i crkvenu jurisdikciju nad hrvatskim krajevima. Najveći dio Hrvatske pripao je *Splitskoj nadbiskupiji.* U Splitu stoluje nadbiskup, koji isprva nije metropolit, što za Istok nije neobično. A Split je sve od svoje obnove, dakle i prije 732, i politički pripadao Bizantu.

Glede *patrijarške pripadnosti* stanje se tijekom vremena mijenjalo: 1) od sredine VII stolj. do g. 732. i Hrvatska i Dalmacija

(tj. gradovi Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, Kotor, pa otoci Krk, Cres i Lošinj) pripadaju Rimskoj patrijaršiji; 2) od g. 732—803/12. oba područja priznaju Bizantsku patrijaršiju; 3) 803/12—864/7. Hrvatska potpada pod Akvilejsku patrijaršiju; 4) od g. 864/7—923. zbog Focijeva raskola samo Dalmacija priznaje Bizantsku patrijaršiju, a Hrvatska osniva tada svoju posebnu biskupiju u *Ninu* i podvrgava se Rimskoj patrijaršiji.

Odnos Crkve i države u Hrvatskoj bio je prijateljski kao u zemlji gdje postoji konkordat. Taj se prijateljski odnos nije izrodio u cezaropapizam.

Hrvatski vladar *Mislav* sagradio je crkvu u Putalju kod Solina, darovao joj je posjed sa »servima« (kmetovima), vezanim uz taj posjed, i desetinu sa svoga vladarskog posjeda u Klisu.

Kod kneza *Trpimira* boravio je učeni benediktinac *Gottschalk,* vjerojatno u vezi s dolaskom benediktinaca iz Italije u Hrvatsku. Trpimir ih je pozvao iz Italije te odlučio sagraditi samostan i crkvu na kneževskom posjedu u Klisu. Međutim, nije imao srebra za izradu crkvenog posuđa. Zato uzajmi od splitskog nadbiskupa 11 libara (oko 3,5—4,5 kg) srebra. Tom je prilikom splitski nadbiskup tražio da mu se potvrde darovani i kupljeni posjedi na hrvatskom zemljištu te preda Mislavljeva zadužbina s desetinom u Klisu (Putalj?). Kod sastavljanja dokumenta sudjelovalo je 5 župana i 2 dvorska svećenika. Ispravu je napisao svećenik dvorski kancelar. Iz toga slijedi da je knez već dosta moćan, ali i ovisan o županima.

Poslije Trpimira dolazi do građanskoga rata i promjene dinastije. Misli se da je tome razlog crkveni raskol koji je 863. nastao između Rima i Carigrada. U doba toga (Focijeva) raskola bizantsko-dalmatinski gradovi pristaju uz Carigrad, a Hrvati uz Rim. Oni su sada iskoristili priliku pa su se odvojili od hijerarhije bizantsko-dalmatinskih gradova i osnovali oko 864/7. biskupiju u *Ninu* koja je preuzela crkvenu vlast nad cijelom primorskom Kneževinom Hrvatskom. To se moglo dogoditi samo u izvanrednim prilikama, jer biskupi redovito čuvaju svoje područje i vlast. Izvanredne su prilike svakako nastupile u vrijeme borbe između pape Nikole I i Focija uz koga je pristao sav Istok pa i bizantsko-dalmatinski gradovi. Hrvati su se odlučili za Rim i papu zbog utjecaja franačkih misionara i što je 864. postao knezom Domagoj, član nove dinastije. Opće je narodno raspoloženje tada bilo protiv Bizanta i biskupâ bizantofilâ.

Knez *Branimir*, osnivač hrvatske političke nezavisnosti, najuže se povezao s papom da tako ojača svoju vlast i potpomogne vraćanje dalmatinskih gradova pod papinu crkvenu vlast. Ninski biskup *Teodozije* postaje tada splitski nadbiskup. Čim je Branimir postao knez, piše papi Ivanu VIII (872—882), zajedno s Teodozijem, te izjavljuje svoju odanost aludirajući pri tom valjda na nevjeru kneza Zdeslava. A papa odgovara 7. VI 879. i kaže kako je služeći sv. misu na Spasovo na oltaru sv. Petra, u njegovoj baziliči, blagoslovio hrvatski narod. Dalje aludira papa u svom pismu na kneževe neprijatelje, Zdeslava i njegovu stranku.

God. 892. knez *Mutimir* sudi u sporu zbog posjeda Putalj između splitskoga nadbiskupa *Petra II* i ninskoga biskupa *Adalfreda*. Petar II tvrdio je da je knez Trpimir darovao Putalj splitskoj crkvi, tj. nadbiskupiji, a Adalfred da se darovnica odnosi na osobu nadbiskupa Petra I, a ne na crkvu. Knez Mutimir, sporazumno sa svojim savjetnicima velikašima, presudio je sporno zemljište u korist Splitske nadbiskupije i sudsku ispravu položio na oltar sv. Dujma u splitskoj stolnoj crkvi.

Crkva u doba hrvatskih kraljeva

Tomislav (o. 910—930), najprije knez, a od 925. hrvatski kralj, suzbio je na sjeveru Mađare, na poziv posavskih Hrvata, i proširio svoju državu u slavonsku ravnicu do Drave. Na sjeveroistoku pobijedio je Bugare i primio pod svoju zaštitu Srbe koji su se sklonili u Hrvatsku.

G. 923. papa *Ivan X* posreduje za mir u bugarsko-bizantskom ratu. Bizant je papu molio za posrednika pa se tom zgodom bizantski patrijarh odrekao crkvene jurisdikcije (vlasti) nad dalmatinskim gradovima; štoviše, car je Roman te gradove predao u upravu i obranu knezu Tomislavu i priznao mu naslov »carski prokonzul«. Isti je naslov tada priznat i zahumskom knezu *Mihajlu Viševiću*.

Tako su dalmatinski biskupi priznali ponovno nad sobom vlast rimskoga pape i velikog zapadnog patrijarha, ali su zauzvrat tražili crkvenu vlast na području Kneževine, odnosno Kraljevine Hrvatske. Posebno je splitski nadbiskup zahtijevao metropolitsku vlast kako u dalmatinskim gradovima, tako i na cijelom području Kraljevine Hrvatske i ujedno ukidanje Ninske biskupije.

Ovome se zahtjevu odlučno usprotivio *ninski biskup Grgur*. Zato kralj Tomislav i dalmatinski biskupi zatraže od pape da se spor riješi na crkvenom saboru u Splitu. Papa je na to pristao i napisao pisma kralju Tomislavu, spomenutom knezu Mihajlu i dalmatinskim biskupima. U tim pismima papa zamjera svima njima što su šutke dopustili da se u Hrvatskoj proširi slavenska Božja služba te traži da se na splitskom saboru i ta stvar raspravi i riješi.

Slavensko bogoslužje donijeli su u Hrvatsku učenici sv. Ćirila i Metodija, protjerani iz Moravske. Nije jasno kako je i kada to bilo. Međutim, o slavenskom bogoslužju i glagoljici govorit ćemo malo kasnije. Sada treba kazati kakve su prilike bile s obzirom na crkvenu vlast.

Ninska biskupija nije pod splitskim metropolitom ni pod akvilejskim patrijarhom, nego je izravno podvrgnuta Sv. Stolici. To je izvanredan položaj zbog izvanrednih prilika. Ninski biskup nije ni »hrvatski biskup (Episcopus Croatensis)« u doba Tomislava. Taj naslov sa službom dolazi kasnije.

Razilaženju između Hrvatske i gradova u Dalmaciji tokom IX i X stolj. nije uzrok rimski obred, jer on vlada i ovdje i tamo, niti uopće vjera, nego politička vlast: u Dalmaciji postoji politički utjecaj Bizanta, a u Kneževini Hrvatskoj politički pritisak Franaka i živa želja za nezavisnošću. Osim toga, Hrvatska hoće podložiti sebi dalmatinske gradove koji također žele biti neovisni i radije pod prividnom vlasti dalekoga Bizanta nego pod stvarnom vlasti hrvatskoga vladara (Barada, Croatia sacra I, 1931).

Splitski je sabor održan 925. Nazočni su: biskupi, kralj Tomislav, zahumski knez Mihajlo. Zaključci: 1. Ninska se biskupija podvrgava splitskom metropolitu, 2. zabranjuje se ređenje glagoljaša, osim ako nema latinskih svećenika, a i onda s dopuštenjem pape.

Ovo znači: da latinskih svećenika nije bilo dosta; da se hrvatski kraljevski dvor časovito oslanjao na latinski, a trajno na glagoljaški kler; da je Sveta Stolica imala velik ugled i da je hrvatski vladar vidio u tom ugledu svoju potporu i pomoć. Prema tome, latinski svećenici u romanskim gradovima imaju veći ugled i uglednije službe, a glagoljaši žive u selima i manjim mjestima na širokom području hrvatske države.

Svakako je neobičan ali razumljiv zaključak da dalmatinski biskupi neće rediti svećenike koje bi vladar i velikaši podredili svom, tj. ninskom biskupu.

Papa je potvrdio zaključke splitskoga sabora, osim odredbe o jurisdikciji (vlasti) splitskog metropolita nad cijelom Hrvatskom jer je protiv te odredbe prosvjedovao ninski biskup Grgur, do tada podvrgnut izravno papi. Sveta je Stolica prihvatila prosvjed i odredila da se sabor u Splitu ima ponovno sastati na vijećanje.

Novi je crkveni sabor održan u Splitu 927—928. Predsjedao mu je papin legat biskup Madalbert. Na saboru je zaključeno da Splitska nadbiskupija ima zadržati prvenstvo (primat) u Dalmaciji i Hrvatskoj kao što ga je držala u prošlosti; pojedine biskupije: na zapadu Zadarska, Rapska, Krčka, Osorska, a na istoku Stonska, Dubrovačka i Kotorska, imaju zadržati svoja stara područja i granice; *Ninska se biskupija ukida,* a ninskom biskupu preporučuje da preuzme jednu od starih nepopunjenih biskupija, kao što su Skradin, Sisak ili Duvno, ili sve tri, ako mu je jedna premalo. Papa je potvrdio saborske zaključke i odredio da ninski biskup Grgur ima preuzeti Skradinsku biskupiju; ako li bi pokušao vršiti biskupsku vlast u kojoj drugoj biskupiji, papa mu se prijeti izopćenjem iz Crkve. Prema tome, cijela je borba biskupa Grgura išla u prvome redu za tim da se sačuva opstanak Ninske biskupije, a ne zbog protivljenja papinoj vrhovnoj crkvenoj vlasti i upotrebi latinskoga jezika u bogoslužju.

Osim toga, radilo se ovdje o vlasti metropolita ili primasa nad biskupima sufraganima u Hrvatskoj i Dalmaciji.

Prema stoljetnoj tradiciji, solinski, odnosno splitski biskup-metropolit ima vlast od mora do Drave, a posljednjih nekoliko desetljeća samo na malom području bizantske Dalmacije, dakle među gradskim zidovima. U isto vrijeme sve ostalo područje od mora do Drave drži u svojim rukama ninski biskup i tako stvarno postaje hrvatski primas, kako to dobro primjećuje dr Lovre Katić. Borba za biskupsku vlast i biskupijske granice javlja se često u Crkvi u raznim vremenima i područjima, a napose u hrvatskoj crkvenoj povijesti. Prema tome, borba splitskog nadbiskupa i ninskoga biskupa za crkvenu vlast nije doista ništa neobično. Pobjeda splitskoga nadbiskupa ujedno je pobjeda hrvatske državne politike koja je išla za tim da se Hrvatska i bizantska Dalmacija što čvršće

politički povežu, da se romanski gradovi u Dalmaciji pohrvate i etnički ujedine sa svojim zaleđem.

Splitski saborski zaključci stvaraju nove važne odnose: dalmatinski biskupi i svećenici, pa i narod koji bira biskupe, utječu na crkvene poslove i prilike u Hrvatskoj, ali i Hrvati sele u dalmatinske gradove te ih pohrvaćuju u političkom i etničkom pogledu. Romanski svijet i duh u njima pomalo nestaju, a nestali bi i sasvim da nisu kasnije podržavani od Venecije radi njezinih trgovačkih potreba.

Hrvatska kraljica Jelena, žena kralja Krešimira II (o. 949. do 969), sagradila je u Solinu dvije crkve: crkva sv. Stjepana postala je mauzolej ili grobnica kraljevske obitelji, a veličanstvena crkva sv. Marije poslužila je kao krunidbena bazilika. Razbijenu grobnu ploču kraljice Jelene otkrio je i rekonstruirao umni arheolog don Frane Bulić.

U sredini XI stolj. imala je Katolička Crkva nekoliko pobožnih i odvažnih papa koji su poduzimali razne mjere radi duhovne obnove — *reformatio in capite et in membris.* Svake se godine držala sinoda najprije u Rimu, a onda su se papini izaslanici razišli po raznim katoličkim zemljama i prisustvovali nacionalnim crkvenim sinodama koje su prihvaćale reformne odredbe rimskih sinoda i provodile ih u djelo na svome području. Tako je oko g. *1050.* papin poslanik kardinal Ivan sazvao u *Splitu crkveni sabor.* Na saboru je svrgnut splitski nadbiskup Dabral, jer se odviše odao bučnom svjetovnjačkom životu, a za novoga nadbiskupa izabran je svećenik *Ivan* (1050—1060).

Za spomenutog splitskog nadbiskupa Dabrala (1030—1050) otcijepile su se od Splitske metropolije ove sufraganske biskupije: Kotor, Bar, Ulcinj i Svač. Sveta je Stolica za njih osnovala *metropoliju u Baru.*

Kralj *Petar Krešimir* (1058—1074) krunio se možda u Belgradu gdje su se nalazili kraljevski dvor, biskup i benediktinski samostan sv. Ivana Ev. Taj se samostan dograđivao 1060. Kralj ga je darivao i oprostio mu sve poreze.

Upravo tada, *g. 1060,* pohodio je kralja opat Majnard, legat pape Nikole II (1059—1061). Legat je iz Belgrada otišao u *Split* gdje je u crkvi sv. Dujma održan *crkveni sabor.* Nazočni su bili splitski nadbiskup, hrvatsko-dalmatinski biskupi i opati. Zadaća je sabora bila uzeti na znanje i provesti u djelo 13 reformskih zakona lateranske sinode od g. 1059. Bilo je to doba djelovanja kli-

nijevskog reformnog pokreta u Crkvi komu je duša bio benediktinski opat Hildebrand, kasnije papa Grgur VII.

U skladu s lateranskom sinodom *crkveni je sabor u Splitu g. 1060. zaključio:* 1) splitskoga nadbiskupa biraju njegovi sufragani (podređeni biskupi crkvene provincije), kler i narod, a posvećuje ga papin legat; 2) ostale biskupe bira kler i narod biskupije, a posvećuje ih nadbiskup i 2 sufragana; 3) napadači na svećenike padaju pod posebnu crkvenu kaznu; 4) svećenici imaju živjeti u celibatu (beženstvu); 5) svećenici ne smiju nositi bradu; 6) svećenički kandidati moraju naučiti latinski, a tko latinski ne zna, ne smije se rediti; 7) ženidba se zabranjuje među srodnicima do sedmoga koljena; 8) narod je dužan uzdržavati svećenstvo, davati desetinu i prvinu; 9) svećenici biskupskoga grada imaju živjeti zajedno *(vita canonica)*.

Toma arhiđakon kaže da je na tom saboru slavenski apostol Metodije nazvan »heretikom«. Iz svega se vidi da je kralj Petar Krešimir bio uz latinski kler, a ne uz glagoljaše. To je i razumljivo, jer je htio — kao nekada kralj Tomislav — zadržati uza se dalmatinske gradove koji su mu plaćati »danak mira«, a drugačije uživali autonomiju i imali svog priora na čelu.

Prigodom zasjedanja sabora g. 1060. odrekao se službe splitski nadbiskup Ivan, pa je na njegovo mjesto izabran osorski *biskup Lovro* koji je kao splitski nadbiskup (1061—1090) kroz 30 godina uspješno djelovao u duhu pape Grgura VII. On je provodio reformna nastojanja Sv. Stolice ne samo u svojoj nadbiskupiji nego u cijeloj Dalmaciji i Hrvatskoj, a hrvatskim kraljevima išao je u svemu na ruku. On je jedan od najvećih hrvatskih crkvenih prelata, jednako zaslužan za Crkvu i domovinu.

Papa je 1061. potvrdio zaključke splitskoga sabora. Po svom legatu orvietskom biskupu Teuzu poslao je nadbiskupu Lovri palij, znak nadbiskupske vlasti. Tom je prilikom Teuzo presudio u sporu između benediktinskoga samostana sv. Krševana u Zadru i zadarskoga priora (gradskog načelnika, predsjednika) Grubine.

Zaključci splitskoga sabora provođeni su sporo. Za crkvenu reformu bio je svakako kraljevski dvor. U Hrvatskoj nema tada nikakve borbe za laičku investituru, kao što je to bilo u raznim zemljama evropskog Zapada. Uz reformnu stranku pristaje više plemstvo, zacijelo i viši kler, kao i benediktinci (Zadar, Knin, Belgrad = Biograd, Trogir, Split). Protiv reforme su niži svećenici, osobito na otoku Krku (Sedeh ili Zdeda, Vulfo itd.), a možda i niže plemstvo.

Papa Aleksandar II (1061—1073) potvrdio je ponovno kanone splitskoga sabora od g. 1060, što se može objasniti kao požurivanje njihovih provedbi. Kako su neki svećenici bili tada oženjeni i nisu znali latinski, njihove su crkve bile zatvorene, a njima zabranjeno vršiti svećeničku službu.

God. 1063. održan je u Splitu ponovno crkveni sabor. Sazvao ga je papin legat portuanski biskup Ivan. On je na saboru izopćio iz Crkve tvrdokorne protivnike crkvenih reformi: svećenika *Vulfa* (Vuk) i *opata Potjeha.* Vulfo je tom prigodom, navodno, išiban i stavljen mu na čelo žig usijanim željezom. Toma arhiđakon jedini je izvor o tome događaju, ali nepouzdan. Sedeh nije tada osuđen jer se sklonio u carski — bizantski Krk, gdje je i umro.

Posredovanjem papina legata izabran je u to vrijeme u Trogiru za biskupa *Ivan Ursino* (1064—1110) koji se odlikovao svetošću i velikim ugledom. On je osnovao u Trogiru ženski benediktinski samostan, prvi u Dalmaciji.

Kralj *Petar Krešimir* darivao je crkvama i samostanima velike zadužbine, čak cijele otoke. Tako je *g. 1066.* svojom ispravom u Šibeniku dao *ženskom samostanu u Zadru* »kraljevsku sloboštinu *(regiam libertatem)*«. Samostan je te godine osnovala Čika, kći Dujma i Većenege, a unuka Madija, uz crkvu sv. Marije koju su poklonili zadarski benediktinci iz samostana sv. Krševana. U taj ženski samostan stupila je Čikina kći Domnana.

G. 1069. daruje kralj *samostanu sv. Krševana u Zadru* otok Maun koji on zove »naš vlastiti otok u našem Dalmatinskom moru *(nostram propriam insulam in nostro Dalmatico mari sitam, quae vocatur Mauni)*«, a to zato »jer je svemogući Bog proširio po kopnu i moru naše kraljevstvo *(quia Deus omnipotens terra marique nostrum prolongavit regnum)*«. U ispravi se spominju kraljevski dvoranici, slično kao kod zapadnih evropskih kršćanskih vladara, a među njima je najodličniji ban.

Petar Krešimir IV pokopan je u crkvi u Solinu.

U velikodušnoga kralja darivaoca ugledavali su se velikaši koji su također darivali crkve i samostane. Tako je nadbiskup Lovro podigao ženski benediktinski samostan u Splitu kod današnje Porta aurea g. 1069. Njegov se sarkofag danas čuva, zajedno sa sarkofagom Ivana Ravenjanina, u katedralnoj krstionici sv. Ivana Krstitelja.

Zvonimir (1075—1086) jedan je od najpobožnijih i Crkvi najodanijih hrvatskih vladara. Zato ga neki zovu »pobožni (pius)«.

Zbog svoje posebne odanosti prema Sv. Stolici ušao je u svjetsku povijest. Na početku njegova vladanja zavladali su u Dalmaciji talijanski Normani, ali su ih Mlečani odavle protjerali.

Najznačajniji događaj za Zvonimirova vladanja jest upravo njegov izbor i krunisanje za kralja. Izbor i krunisanje obavljeno je u *Solinu*, dakle na hrvatskom tlu, a ne u dalmatinskom Splitu gdje su se držali crkveni sabori (tako primjećuje Šišić). Na izbornom saboru bili su nazočni kler, plemstvo i narod. Kralj je biran proklamacijom. Krunisanje je obavio legat pape Grgura VII *Gebizon*, opat samostana sv. Bonifacija i sv. Aleksija u Rimu. Uz njega je Sv. Stolicu zastupao još i fosombronski biskup Fulkoin. U spomenutom samostanu sačuvana je glasovita zakletva vjernosti kralja Zvonimira, ali ne i spisi sabora. (Na tu ćemo se zavjernicu posebno osvrnuti.)

Poslije krunisanja kralj se Zvonimir nastanio u svojoj prijestolnici Belgradu. Odlikovao se darežljivošću prema samostanima. Kad je g. 1076. nadbiskup Lovro posvetio novosagrađeni samostan s crkvom sv. Ivana Evanđ. u Belgradu, samostan su darivali kralj, kraljica i belgradski biskup. Dvije godine kasnije, g. 1078, bivši herceg Stjepan — u nazočnosti kralja Zvonimira, kraljice Lepe i kraljevića Radovana — dariva nekom samostanu dvije zemlje od svoje očevine.

Kralj Zvonimir ponajviše je stanovao u svom drugom kraljevskom dvoru, u Kninu. U današnjem selu Biskupiji kod Knina sagrađena je oko g. 1077. katedrala za hrvatskog dvorskog biskupa (o njemu kasnije posebno poglavlje) koja je posvećna g. 1079. Šišić misli da je možda tada Zvonimir darovao desetinu u Cetinjskoj župi (županiji) nadbiskupu Lovri.

Za kralja Zvonimira g. 1079—1080. održan je *crkveni sabor u Ninu*, u nedavno obnovljenoj biskupiji. Nazočan je bio papin legat kardinal Ivan, portuanski biskup. Zadaća je sabora bila zabraniti laičku investituru, tj. podjelu crkvenih službi od strane vladara i svjetovnih velikaša. (U Hrvatskoj, kao što smo rekli, toga nije bilo, pa se ta zabrana više tiče srednje i zapadne Evrope.) Na ninskom saboru izrečena presuda protiv bribirskog župana Strezinje koji je htio oteti belgradskom samostanu neke zemlje.

Crkve sv. Petra i Mojsija i sv. Stjepana koje su kao dvojci (gemine) bile sagrađene u delti solinskoga potoka i služile kao mauzolej Trpimirovića poklonio je Zvonimir splitskom nadbiskupu. Sam mauzolej nalazio se u atriju crkve. Danas ruševine obiju crkava leže uz novosagrađenu župnu crkvu.

Od Zvonimirovih darovnica posebno je važna ona koja se odnosi na glagoljaški *samostan sv. Lucije u Baški* na otoku Krku. Tamošnji benediktinci dali su isklesati u kamenu hrvatskim jezikom i glagoljskim slovima sadržaj kraljeve darovnice. Na toj tzv. *Bašćanskoj ploči* spominje se hrvatskim jezikom ime Zvonimir, kralj hrvatski, što je svakako velika rijetkost. Ploča je uoči drugoga svjetskog rata potajno skinuta i sakrivena u morskom plićaku, a zatim prevezena u Zagreb gdje se danas čuva kod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

Kako je *umro* kralj Zvonimir, da li naravnom ili nasilnom smrti, o tome se ne zna ništa sigurno. O nasilnoj smrti pripovijeda se tek kasnijih stoljeća, poslije Zvonimirova vladanja, pa se kritička povijest ne može u to pouzdati. Svakako je značajno da dokumenti Zvonimirova vremena, i dokumenti koji su vremenski bliži tom razdoblju, ništa ne govore o njegovoj smrti koja bi bila nasilna.

Zavjernica kralja Zvonimira

Zavjernica glasi u hrvatskom prijevodu ovako:

Ja Dmitar, drugim imenom i Zvonimir, Božjom milošću knez Hrvatske i Dalmacije, od tebe, gospodine Gebizone, — ovlaštenoga za to od našega gospodara pape Grgura kao njegova poslanika — kao zastavom, mačem, žezlom i krunom ovjenčani i ustoličeni kralj, pošto me je pravilno izabrao u bazilici sv. Petra u Solinu čitav kler i sav narod vladaocem kraljevine Hrvata i Dalmatinaca, obećajem, dajem ti riječ i zavjetujem se tebi da ću nepromijenjeno izvršiti sve što mi bude naložila tvoja časna svetost, to jest da ću u svemu i svačem održati vjeru apostolskom prijestolju, i što god su u ovoj kraljevini budi apostolski prijestol budi njegovi legati odredili ili će još odrediti, sve ću to neopozivo čuvati.

Gojit ću pravdu, branit ću crkve, starat ću se oko prvenaca, desetine i svega što pripada crkvama; gledat ću da biskupi, svećenici, đakoni i subđakoni čisto i dostojno žive; štitit ću siromahe, udovice i sirote; sprečavajući nedopuštene brakove među rođacima, bdjet ću nad tim da se vjerenice po zakonu udaju prstenovanjem i svećeničkim blagoslovom i neću dopuštati da se tako ispravno

sklopljeni brakovi razrješuju; opirat ću se prodavanju ljudskoga roblja; i (napokon) pokazat ću se s Božjom pomoći spreman u svemu što je pravo.

Svake ću godine na Uskrs za predanu mi kraljevinu plaćati pristankom sviju mojih odličnika Sv. Petru *census* u iznosu od dvjesta bizantskih zlatnika, i želim, potvrđujem i tražim da tako čine i moji nasljednici. Osim toga poklanjam, darujem i potvrđujem apostolskom prijestolju samostan Sv. Grgura, imenom *Vrana*, sa svim njegovim blagom: srebrni kovčeg, u kojem su moći svetog tijela istoga blaženog Grgura, dalje dva križa, kalež i patenu, dvije zlatne crkvene svjetiljke, ukrašene draguljima u obliku krune, evanđelje ispisano srebrnim pismenima i svu ostalu pokretnu i nepokretnu imovinu; sve to neka bude isključivo vlasništvo poslanika Sv. Petra, a samostan njihov hospicij (svratište), ali tako da nikad ne može prijeći u druge ruke, već da ostane za vječna vremena posjed Sv. Petra.

Čuvat ćemo ga ja i moji nasljednici da bude slobodan i siguran od svakoga čovjeka. Nađe li se ipak tkogod koji bi nagnan smjelom drskošću ugrabio spomenutom samostanu štogod od spomenutog blaga, neka sluša onaj užasni glas suca što će ga čuti đavao sa svojim anđelima.

Kako vladati znači koliko i služiti Bogu, prisižem na ruke tebi kao zamjeniku Sv. Petra i našega gospodara pape Grgura i njegovih nasljednika ovu *prisegu vjernosti:* Ja, Dmitar Zvonimir, Božjom milošću i darom apostolskoga prijestolja kralj, bit ću od ovoga časa vjeran Sv. Petru i mome gospodaru papi Grguru i njegovim kanonski izabranim nasljednicima i neću ni savjetom ni učešćem pomagati da budi on, budi njegovi nasljednici, budi njegovi poslanici izgube život ili koje udo svoga tijela ili slobodu; i neću nikada nikomu svjesno na njihovu štetu prokazati tajne koju bi mi povjerili.

Državom koju primam iz tvoje ruke, gospodine Gebizone, vjerno ću upravljati i nikad neću ni nju ni pravo na nju naumice oteti papinu prijestolju. Moga gospodara papu Grgura, njegove nasljednike i legate, kad dođu u moju državu, primat ću svečano i postupat ću s njima časno, a tako ću ih i otpremati natrag; i kud god bi me oni pozvali da im služim, učinit ću im to točno i bez prigovora, kako god znam i mogu.

(Vidi fra Oton Knezović, Hrvatska povijest I, Zagreb 1936, str. 86—88, uz nešto malo pravopisnih izmjena.)

Kakvo značenje ima Zvonimirova zakletva? U tome se pisci ne slažu. Najviše se razlikuju u pitanju: Kako se ima shvatiti Zvonimirovo vazalstvo prema papi? Ako je on običan papin vazal, može li biti suvereni kralj? I dalje: Je li Hrvatska tada suverena država sa svojim vladarom ili papina kolonija? Ako netko u papi Grguru VII gleda onoga koji teži samo za svjetovnim gospodstvom, a ne za slobodom i svetošću Crkve, onda postaje sklon mišljenju da se Zvonimir dao uplesti u papinu svjetsku politiku. Međutim, pravedni i ozbiljni historici vide u Zvonimiru suverena kralja suverene hrvatske države, slobodno izabrana od velikaša i naroda, a ne narodu nametnuta; dalje vide u njemu dalekovidna državnika koji je odan Sv. Stolici zbog osobne pobožnosti, ali i zato da bi kod nje našao najsigurniju potporu u obrani hrvatskih suverenih prava, jer papa tada, poslije događaja u Canossi, ima veliki ugled.

Šišić tvrdi da Zvonimirova zavjernica znači: 1. zakletvu vjernosti, 2. konkordat, 3. investituru. Ceremonija izbora i krunisanja znači volju naroda i pristanak Sv. Stolice, i to: žezlo — sudsku vlast, mač — obranu države, kruna — kraljevsku vlast, zastava — vjernost Sv. Stolici. Volja se naroda očitovala izborom, a pristanak Sv. Stolice investiturom. Vjerojatno je obavljeno i pomazanje (po izraelskom, odnosno franačkom uzoru). Census nije običan danak, nego počasni dar.

Karlo Silva Taruca, profesor Gregorijane u Rimu, zauzeo je prigodom jednog svog predavanja studentima (1935) ovakvo stajalište: Zvonimir nije vazal, iako plaća census, nego je u crkveno-duhovnom pogledu vjeran papi i njegovoj nauci glede odnosa Crkve i države; zatim, Zvonimir je politički saveznik pape zbog međusobne, uzajamne obrane. Papina investitura ne znači da je odnos između Zvonimira i pape bio odnos običnoga vazala prema gospodaru. Tu investituru treba shvatiti u duhu onoga vremena. Kršćanski svijet XI stolj., pritisnut od vladarske samovolje, osobito od rimsko-njemačkih careva, htio je da papa bude sudac vladarima i da vrši nad njima svjetovnu vlast. Papa je neko vrijeme tu vlast doista i vršio, ali ne po božanskom pravu (ex iure divino), nego po ljudskoj volji (ex voluntate societatis) kršćanskih naroda.

Što zapravo znači *census* i tko ga plaća? Census koji se u to doba plaća papi trovrstan je: 1) plaća ga zakupnik papina posjeda, 2) plaćaju ga samostani i plemići kao štićenici svome zaštitniku papi da bi mu tako omogućili pružanje što izdašnije pomoći u slučaju potrebe (npr. za uzdržavanje papine vojske koja ima štititi samostane i plemiće od samovolje kondotjera i drugih napadača);

3) u XI—XII stolj. plaćaju census i vladari Evrope: vladar Južne Italije kao pravi vazal (normanski vojvoda), a ostali vladari (Aragonija, Sicilija, Hrvatska, Portugal, Ugarska u doba sv. Stjepana kralja) kao dobrovoljni dar. Neki vladari (Engleska, Poljska, Švedska, Norveška, Danska) daju sličan doprinos pod imenom »Petrov novčić«.

Iz svega toga slijedi da Hrvatska plaćajući census papi nije ništa izgubila od svoje suverenosti, nego je ostala jednaka ostalim suverenim državama Evrope.

Hrvatski biskup

Tokom XI stolj. spominje se često »hrvatski biskup (episcopus Chroatensis)«, a nikada: kninski biskup (episcopus Tinniensis). To znači da u to doba nije isto: episcopus Chroatensis i episcopus Tinniensis, kao što to uzimaju naši stariji historici: Farlati, Tkalčić, Rački, Šišić, Ritig, Vj. Klaić. Od drugih se razlikuju Jelić Luka i njegov učenik Perojević, koji su bliži istini, ali ni oni nisu posve osvijetlili to pitanje. Mislimo da je to konačno riješio dr M. Barada (Croatia sacra I) i da to rješenje možemo prihvatiti.

Toma arhiđakon tvrdi o hrvatskom biskupu: da je on postao biskup po želji hrvatskih kraljeva, da mu je ime »hrvatski biskup (episcopus Chroatensis)«, da mu je sijelo u Kninskom polju, da ima mnogo župa, da je član kraljevskog dvora, da mu vlast ide do Drave.

Otkad po Tominu pripovijedanju postoji hrvatski biskup? Toma toga ne kaže otvoreno, nego priča priču o svećeniku Ulfu, starcu Cededi i opatu Potepu: Tuđinac Ulfo (zapravo Wolf — Vuk), možda iz Akvilejske patrijaršije, obećaje Hrvatima posredovati u Rimu da bi dobili biskupa pa odilazi onamo s darovima. Ondje mu je rečeno neka dođu dva biskupa radi davanja informacija. Međutim, Ulfo laže da treba poslati nekoga u Rim na ređenje za biskupa. I »Goti (Hrvati)« pošalju starca Cededu s Ulfom i opatom Potepom u Rim. Papa ondje prigovara bradi, iščupa nekoliko dlaka i dade obrijati Cededu. Ulfo laže da je čupanje brade — obred ređenja. Nato se Cededa vraća i biskupuje u Krku. Papin legat kardinal Ivan izopći ga s Potepom, a Ulfa na saboru u Splitu dade išibati, ošišati i utisnuti željezom žig na čelu, o čemu smo već govorili.

Cededa se nije pokorio pa je dvaput izopćen u Rimu, a triput u Splitu. Tu je priču većina historika, osim Vj. Klaića, prihvatila kao istinu.

Kako je Toma došao do te priče? Vjerojatno na temelju dvaju izvora u koje ni sam nije bio siguran: 1) gotomanska tradicija kojoj podliježe i pop Dukljanin (Šišić je oštro pobija), 2) latinski spis »Methodius« koji ima zadaću omrznuti Gote — Hrvate glagoljaše.

Međutim, očito je da je Toma nesiguran i zloban pisac: tvrdi naime da splitski sabor 1060. ukida glagoljicu u skladu s reformnim pokretom u Crkvi i borbom za hrvatsku samostalnu biskupiju. Dakako, izvornih saborskih spisa nema, a iz same potvrde pape Aleksandra II (1063) zna se samo za ove zaključke: zabranjuje se svećenička ženidba, nošenje brade i ređenje svećenika bez znanja latinskoga jezika. Iz toga još ne slijedi da je i glagoljaštvo zabranjeno.

Toma zlobno iznosi kako reformni pokret u Crkvi pogađa Hrvate glagoljaše, a šuti o tome kako on još više pogađa dalmatinske Latine: bili su oženjeni splitski nadbiskup *Dabral* i zadarski biskup *Prestancije*, a vjerojatno i njihovi svećenici. U Trogiru i drugdje svećenici s rodbinom i prijateljima dižu bunu protiv papina legata, a tu bunu ugušuju upravo Hrvati (kralj Petar Krešimir).

Svakako, u to doba reformi i borbâ nije mogao postati hrvatski biskup, a ni Cededa živjeti, već prije toga vremena.

Otkad, na temelju kritičkog istraživanja, postoji naziv hrvatski biskup?

U splitskom arheološkom muzeju ima *mramorni stup* s natpisom u kojem se spominje nadbiskup Paulus i apostata Sedeh: Pavao diže križ, a Sedeh nešto simulira. Sedeh je isto što i Cededa, čak je i bolji izraz. *Pavao* je nadbiskup g. 1015—1030, pa bi prema tome i Sedehova ili Cededina borba za hrvatsku biskupiju mogla biti između g. 1015—1030.

Ima i politički razlog za postanak hrvatskoga biskupa upravo u to vrijeme. Svakako ne od 925—1000, jer su Hrvatska i Dalmacija pod istim vladarom i u jednakim odnosima prema Bizantu. No g. 1000. dužd Petar II Orseolo osvaja dalmatinske gradove, pa sad Hrvati neće da priznaju biskupe pod tuđom političkom vlasti, već traže svoga biskupa. Prilike su sasvim slične onima iz g. 863—867.

Iz oporuke nadbiskupa Pavla g. 1020. vidi se kako se tuži da nema imovine. Zašto? Vjerojatno zato što mu Hrvati kao mletač-

kom podaniku ne daju obrađivati polja i pobirati prihode. Međutim, još je važnije da se tu radi o borbi ne samo za prihode nego i za vlast.

G. 1024. u Mlecima su nemiri. Petar Krešimir zauzima dalmatinske gradove, ali ih Bizant preotima. Međutim, odnosi Hrvatske prema Bizantu inače su dobri. Zato dolazi do pomirenja i uređenja odnosa između Hrvatske i dalmatinskih gradova: tako između g. *1024—1030. nadbiskup Pavao pristaje da hrvatski kraljevski dvor i Hrvatska imaju svoga posebnog biskupa.*

Kakav je položaj i koja su prava hrvatskog biskupa?

Nije to rezidencijalni biskup ordinarij, ni misijski biskup ni vicarius in partibus infidelium, a ni koadjutor, već posebni dvorski biskup. Nije to ni dvorsko-rezidencijalni biskup kao dvorski biskupi u Mainzu, Kölnu i Vienni (Francuska).

Hrvatski su biskupi bili: *Marcus, Rajner, Anastasius, Gregorius, Petrus.* Neki su od njih potvrđivali isprave, a drugi se tek spominju u ispravama, dok se kao pisari označuju drugi.

Prema tome, hrvatski se biskup nalazi uz kraljevski dvor u okolici Zadra, i to u *Ninu* koji je prije Zvonimira »kraljevski grad (urbs regia)«. U kasnije vrijeme, kralj Zvonimir stanuje u *Kninu* i tu oko g. 1077. gradi stolnu crkvu. Uz nju je i hrvatski biskup. No Nin neće da bude bez biskupa, pa tako već g. 1075. ponovno dobiva na saboru u Splitu svoga rezidencijalnog biskupa.

Župe hrvatskoga biskupa raštrkane su od Knina sve do Drave, unutar tuđih biskupijskih područja. Kad je nestala hrvatska kraljevska dinastija, prestaje uloga hrvatskoga biskupa. Njegove su župe uglavnom potpale pod novoosnovanu (1094) Zagrebačku biskupiju. Ipak se hrvatski biskup još neko vrijeme održao. Istom na *saboru u Splitu g. 1185.* njegova se služba i biskupija ukidaju, a osniva se rezidencijalna biskupija sa sjedištem u Biskupiji kod Knina. To je sada biskupija Kninska — Tinniensis.

Slavensko bogoslužje ili glagoljaštvo

Nema sigurnih podataka o uvođenju glagoljice ili slavenskog bogoslužja u Hrvatskoj. Od novijih pisaca prvi o glagoljici piše Farlati, a drugi ga slijede sve do danas. Glas koji je vladao u doba Tome arhiđakona prihvaćen je od strane Farlatija, a danas od raznih publicista. Oni tvrde: Dalmatinski su gradovi latinski, u njima su latinaši, privrženi Rimu, a Hrvati su glagoljaši — buntovnici protiv Sv. Stolice. U novije vrijeme prof. *Barada* i drugi daju nove poglede o uvođenju i širenju glagoljice u Hrvatskoj. Njihovo mišljenje kao najbliže istini i mi prihvaćamo.

Ovo su sigurne činjenice:

1. Dalmatinski su gradovi u IX stolj. pod bizantskom vlašću u političkom i crkvenom pogledu. Štoviše, i hrvatski su kraljevi priznavani i potvrđivani od Bizanta kao upravitelji — arhonti u dalmatinskim gradovima.

2. U doba borbi između Bizanta i Rima — u doba Focija: Dalmacija je uz Bizant, a Hrvatska uz Franke i Rim.

3. Slavenski jezik u bogoslužju — glagoljica — došao je iz Bizanta gdje su se razni jezici i obredi tolerirali, a ne sa Zapada, pogotovo ne za pape Nikole I i Grgura VII, u doba reformnoga pokreta za biskupovanja Lovre u Splitu i Ivana u Trogiru.

Iz ovih činjenica slijedi *zaključak:* Glagoljica se mogla u Hrvatskoj proširiti tako da je najprije zahvatila one krajeve koji su, u vrijeme dolaska Metodijevih učenika sa sjevera iz Moravske preko Panonije u Hrvatsku, bili u crkvenom pogledu ovisni o Bizantu i dalmatinskim gradovima. To je oblast Neretvana, Zahumlje i Bosna. Ovdje su dalmatinski biskupi vršili crkvenu vlast. Iz obzira prema Bizantu oni su ovdje tolerirali i glagoljicu koja je preko misionarâ Ćirila i Metoda došla iz Bizanta. I zato papa Ivan X više prigovara zbog glagoljice dalmatinskim biskupima, a manje Grguru Ninskome.

Rekli smo da g. 923. papa Ivan X posreduje u bizantsko-bugarskom sporu. Tom se prilikom bizantski patrijarh odriče crkvene vlasti u dalmatinskim gradovima koji sad dolaze pod rimskog papu. Kad je malo kasnije, g. 928, ukinuta Ninska biskupija, glagoljica se širi iz istočnih hrvatskih krajeva u zapadne, od Neretve prema Lici, i to više toleriranjem otprije tolerantnoga Splita negoli ninskoga latinskog svećenstva. Glagoljica se istom poslije g. 928. posve raširila po Hrvatskoj. Grgur Ninski se ne bori za glagoljicu, nego za opstanak svoje, Ninske biskupije. A ta je biskupija ukinuta s namjerom da bi se dalmatinski gradovi crkveno odijelili od Bizanta i potpuno priklonili Zapadu.

I Sedeh se na početku XI stolj. ne bori za glagoljicu ni protiv Rima, već za neovisnost Hrvatske o dalmatinskim biskupima. Hrvati se u to doba obraćaju na papu, što znači da su ga priznavali za

vrhovnoga crkvenoga poglavara i da nisu težili za narodnom crkvom.

U srednjem vijeku držalo se da je glagoljicu izmislio sv. Jeronim. Ova izmišljotina (pia fraus) doprinijela je mnogo cvatu glagoljice u XIII—XV stolj.

God. 1248. senjski biskup Filip moli papu Inocenta IV da dopusti slavensko bogoslužje u Senjskoj biskupiji. Papa udovoljava toj molbi. Malo kasnije, *g. 1252,* Sv. Stolica izričito dopušta slavensko bogoslužje i u *Krčkoj biskupiji.* Poslije toga ovo se bogoslužje širi i učvršćuje po svim primorskim krajevima.

Za rimsko-njemačkoga cara Karla IV (1346—1378), koji iz Praga vlada svojim carstvom, dolazi glagoljica u *Češku,* a za Vladislava II Jagelovića (1386—1434) u *Poljsku.* Ona se u tim zemljama ograničava samo na neke crkve, s dopuštenjem crkvenoga poglavarstva.

U *Veneciji* na početku XVI stolj. imaju hrvatski glagoljaši dvije svoje crkve.

U XVI i XVII stolj. svećenici glagoljaši dolaze kao izbjeglice na područje Zagrebačke biskupije i kao župnici u pojedinim župama obavljaju bogoslužje slavenskim jezikom. Iz toga ne slijedi da su u to doba i u ovim krajevima postojale stalne glagoljaške župe, kako su to mislili Jelić, Ivan Tkalčić i neki drugi.

Svakako je značajno da su se glagoljski misali tako rano tiskali: 1483, 1494, 1528, 1531 (Senj, Mleci, Rijeka), 1688.

Glagoljskim se pismom služe Hrvati u Crkvi, u javnom (notarski protokoli) i privatnom životu.

Najstarija naša književnost sastojala se od liturgijskih tekstova. Sveta braća Ćiril i Metod prevodili su istočnu liturgiju na slavenski jezik, a u našim krajevima bila je u upotrebi zapadna liturgija. Zato su u našu liturgiju i književnost ušli samo oni liturgijski tekstovi koji su bili zajednički istočnoj i zapadnoj liturgiji, a to su svetopisamski odlomci i psalmi. Ostale liturgijske tekstove naši su glagoljaši s vremenom sami prevodili i prilagođavali zapadnoj liturgiji. Osim bogoslužnih tekstova prevodila su se tumačenja Sv. pisma i ostali spisi svetih otaca, a u kasnije vrijeme prevedeno je i nekoliko romana i pripovijesti iz grčkog jezika, npr. »O premudrom Akiru«, »Varlaam i Joasaf«. Od povijesnih spomenika pisanih glagoljicom najpoznatija je Baščanska ploča, koja svjedoči da je kralj Zvonimir darovao samostanu sv. Lucije jedno zemljište.

U XVIII i XIX stolj. vlada nehaj prema glagoljskom pismu najprije kod svjetovnjaka, a onda i u Crkvi. Osim toga, dižu se

protivnici glagoljice kojima se ona čini opasna za jedinstvo Crkve i države (Austrije, Ugarske).

Branitelji glagoljice u novije vrijeme jesu: pape Leon XIII i Pio X, biskupi Strossmayer i Mahnić. Leon XIII je odredio da se može glagoljati u svim onim župama gdje je to običaj već 50 godina. Iako je takva odredba bila sasvim umjesna, ipak su je napadali razni publicisti kojima nije stalo do Božje slave, nego do toga da prave smutnje i ruše crkveni ugled.

Poslije g. 1918. postavljalo se više puta pitanje: Treba li zamoliti Sv. Stolicu da se u Hrvatskoj, oslobođenoj od Austrije i Mađarske, općenito uvede staroslavensko bogoslužje? Mišljenja su bila podijeljena zbog raznih razloga. Danas je sve to bespredmetno jer se u cijeloj Katoličkoj Crkvi bogoslužje obavlja narodnim jezikom.

Zaslugom krčkoga biskupa *Mahnića,* kao što ćemo to kasnije vidjeti, osnovana je 18. studenoga 1902. *Staroslavenska (glagoljska) akademija* u Krku sa svrhom da njeguje staroslavenski liturgijski jezik, promiče njegovo učenje te da gaji glagoljsko crkveno pjevanje u skladu s crkvenim propisima. Za tu akademiju imaju još zasluga biskupov generalni vikar Franjo *Volarić* i češki svećenik dr Josip *Vajs,* solidan stručnjak za glagoljicu. Akademija je sebi postavila velike zadatke, ali je imala samo skromne uspjehe, jer nije imala ni sredstava, ni ljudi ni vremena da ih ostvari. Potkraj g. 1928. prenesena je zajedno s knjižnicom i ostalom imovinom u Zagreb gdje se pridružila Hrvatskoj bogoslovskoj akademiji. Pročelnik joj je ovdje bio dr Sv. Ritig, zagrebački župnik.

Njegova je zasluga da je poslije drugoga svjetskog rata osnovan u Zagrebu, u krilu Jugoslavenske akademije, Staroslavenski institut koji se bavi proučavanjem povijesti glagoljaštva u Hrvatskoj. Taj institut izdaje časopis »Slovo«.

Samostani

Redovnici dolaze u Hrvatsku sa Zapada, u prvom redu iz Italije. Iako su Ćiril i Metodije bili monasi, nije sigurno da bi to bili i njihovi učenici od kojih bi potjecali najstariji glagoljaški samostani.

Malo je vjerojatno da bi veći broj samostana u Hrvatskoj i Dalmaciji nastao već u doba hrvatskih knezova u VIII i IX stolj.,

jer je u to doba na Zapadu samostanski život u velikoj mjeri zamro. Tek reformirani benediktinci, klinijevci i drugi, u XI stolj., oživjeli su i preporodili redovništvo. Zato upravo u to doba cvate redovnički život i u Hrvatskoj. U doba kralja *Zvonimira* ima u njegovoj državi *15 benediktinskih samostana i 4 kamaldulenska* (ovi posljednji nalaze se u biskupiji i na otoku Osoru).

Prvi benediktinski samostan, kao što smo već rekli, sagradio je knez Trpimir oko g. 852. u *Rižinicama* povrh Solina.

Benediktinski samostan sv. Krševana u *Zadru* vjerojatno je obnovljen na koncu X stolj. na mjestu gdje je već prije postojao i bio napušten. Zadarski prior Majo izjavljuje da je g. 986. pozvao opata Maja iz Monte Cassina i predao mu crkvu sv. Krševana koju su izgradili neki Euskulo i prior Andrija na mjestu gdje je nekoć bio samostan.

Veći broj benediktinskih samostana nastao je u XI stolj. Kao što smo već rekli, g. 1060, kad u *Belgrad* dolazi papin legat Majnard, ovdje se nalaze dva benediktinska samostana: muški sv. Ivana i ženski sv. Tome. Po najvažnijem samostanskom posjedu *Rogovu* samostan sv. Ivana zove se Rogovska opatija. Nije sigurno da bi ta opatija bila glagoljaška. Značajno je da se benediktinski samostani u Hrvatskoj, iako su razmjerno maleni po broju redovnika i posjedima, zovu uglavnom opatije, a ne priorije.

Dalje je značajno da se benediktinske opatije ponajviše osnivaju u dalmatinskim gradovima voljom tamošnjih biskupa i gradskih priora koji redovnicima daju posjede. Tako je nadbiskup Lovro osnovao u *Splitu* ženski samostan sv. Benedikta te ga obdario srebrnim posuđem i povlasticama. Ne zna se sigurno kada je nastao samostan sv. Stjepana »pod borovima *(sub pinis)*« kod Splita.

Benediktinci su donijeli u Hrvatsku monumentalnu crkvenu arhitekturu i beneventansko latinsko pismo. Njihovo su djelo naši najstariji srednjovjekovni crkveni kodeksi, ukrašeni inicijalima (početnim slovima) i minijaturama (sitnoslikarijama).

Spomenimo i benediktinske samostane u dukljanskoj državi uz tamošnje katoličke stanovnike! Zapadno od *Bara* nalazio se samostan sv. Mihajla i crkva sv. Marije od Rtca. Sačuvano je više papinih pisama koja su poslana tom samostanu. Povlastice samostanu dali su i Nemanjići i Balšići. Južno od Skadra na lijevoj obali Bojane stajao je znamenit samostan sv. Srđa i Baha. U tome se samostanu spominje g. 1166. opat Petar, a kasnije i drugi opati. U samostanu se nalazila grobnica dukljanskih vladara.

Crkvena umjetnost u vrijeme narodnih vladara

U vrijeme narodnih vladara, knezova i kraljeva, Crkva je bila veoma aktivna i na polju crkvene likovne umjetnosti. Iz toga vremena došlo je do nas mnogo spomenika graditeljstva i kiparstva. To je tzv. starohrvatska umjetnost, koja u svom razvoju ima dva razdoblja: 1. do XI st., 2. XI i XII st. U prvom razdoblju crkveno graditeljstvo izvodi male crkvice, koje se po svom tlorisu dijele na dvije grupe: jedne su tzv. centralnog tlocrta, a druge izduženog ili longitudinalnog. Prvima je tlocrt tako sastavljen da se oko središnjeg kruga ili četverokuta grupira više polukružnih ili pravokutnih kapela ili apsida. Na taj način tlocrt dobiva oblik trolista, četverolista, peterolista itd. djeteline. Nad središnjim krugom obično se uzdiže mala kupola. Crkvice izdužena tlocrta obično su male trobrodne bazilike. Sve su te crkvice ukrašene plastičnim ukrasom isklesanim na kamenim dovratnicima, oltarnim pregradama, oltarnim ciborijima itd. To je tzv. pleterna ornamentika, koja se sastoji od geometrijskih prepleta i uzlova sastavljenih najčešće od pletera sa tri vrpce.

O toj »starohrvatskoj umjetnosti« vladalo je kod učenjaka dosta dugo mišljenje da je to originalna hrvatska umjetnost, koju su Hrvati donijeli sa sobom u vrijeme seobe na jug. Međutim, u novije vrijeme je dokazano da su starohrvatske crkvice različnih tlocrtnih oblika ili obnovljene starokršćanske grobne kapele, ili novograđene na starokršćanskim temeljima ili posve iznova građene po uzoru na starokršćanske kapele, koje su Hrvati našli na novoosvojenom tlu. Isto se tako mislilo i za pleternu ornamentiku da je originalna starohrvatska, međutim se i za nju dokazalo da je raširena u to vrijeme po svim zemljama oko Sredozemnog mora, napose u južnoj i srednjoj Italiji, i da se razvila iz antiknog (rimskog) biljnog ornamenta. Hrvati su nakon svog dolaska u ove krajeve poprimili likovnu umjetnost koju su našli u svojoj novoj domovini i dalje je razvijali, pa se ona kod nas dugo zadržala. Nama je ona i danas draga, jer nas živo podsjeća na doba naših narodnih vladara. Najpoznatiji su spomenici: crkva sv. Križa u Ninu, sv. Donata u Zadru, sv. Krševana na Krku, Sv. Trojstva u Splitu itd.

U XI st. kod nas nastaje novo razdoblje u crkvenoj umjetnosti. Po uzoru na ostali zapad, benediktinci grade jednostavnu ranoromaničku jednobrodnu *baziliku*. Inače u sakralnoj arhitekturi prevladava trobrodna bazilika s troapsidalnim svetištem. Takva je

bazilika od sredine XI stolj. dosta prostrana. Zbog tehničkih teškoća upotrebljava se ravan drveni strop, ali ima i presvođenih bazilika. Kod jednih je bazilika zvonik odijeljen od crkve, a druge imaju uz zapadno pročelje vanjski narteks i zvonik.

Šteta je što o nekadašnjim, davno porušenim, bazilikama nema nikakvih pisanih svjedočanstava, bilo na kamenu bilo na pergameni. To osobito vrijedi za bazilike u Kninskom polju, i inače za mjesta podalje od dalmatinske obale. Kod pojedinih bazilika ne da se utvrditi ni njihov smještaj pa ni svetac kome su bile posvećene.

Za bazilike u dalmatinskim gradovima i na otocima ima ponešto sačuvanih povijesnih podataka.

Na otoku *Rabu* prior gradski Majo i biskup Drago darovali su novoosnovanom samostanu sv. Petra dvije crkvice. Iz istoga vremena potječe bazilika sv. Petra u Supetarskoj Dragi. Ta bazilika ima tri jednostavna broda i tri oble apside, a drveni krov. Samostan sv. Andrije s trobrodnom bazilikom sagrađen je vjerojatno u XII stolj. u gradu *Rabu*. Tamošnja benediktinska crkva sv. Ivana svakako je starija te je u XI stolj. tako preuređena da je dobila deambulatorij. To je najstariji deambulatorij u Hrvatskoj. Ta je crkva davno porušena, te joj do danas nema nikakva traga.

Katedrala u *Rabu* sagrađena je u XI stolj. I to je trobrodna bazilika, bez mnogo ukrasa. Imala je nekada drven strop i zvonik, izgrađen podalje od crkve.

Katedrala sv. Anastazije u *Zadru* potječe iz starokršćanskih vremena. U ranom srednjem vijeku bila je obnavljana. Kasnije, u XI stolj., sagrađena je nova katedrala koju su razorili križari g. 1204, te je od nekadašnje građevine sačuvana samo apsida i kripta. Sadašnja je katedrala podignuta u doba kasne romanike.

Najstariju *trogirsku* katedralu srušili su Saraceni u XII stolj.

Grad *Split* ne gradi u XI stolj. većih crkava vjerojatno zbog skučena prostora unutar gradskog područja.

U novije vrijeme vrše se arheološka iskapanja na više mjesta u okolici *Knina*. Na Crkvinama, na groblju sela Biskupije, otkopani su temelji trobrodne bazilike koja bi mogla biti katedrala hrvatskog biskupa s rezidencijom u Kninu (o njoj govori Toma arhiđakon). Ta se bazilika prema sačuvanim temeljima osobito isticala svojom veličinom. Na mjestu Stupovi u Biskupiji otkrivena je druga trobrodna bazilika s predvorjem, zvonikom i stupovima. I ta crkva potječe iz XI stolj.

Na Kapitulu kod Knina stajala je opatija s crkvom sv. Bartola. Tu je pronađena pleterna ornamentika s imenom Držislava. Misli se da ta crkva potječe iz X stolj. Prema legendi (»u petih crkvah na Kosovi«) tu bi imao biti pokopan kralj Zvonimir poslije nasilne smrti.

Trobrodne su bazilike otkrivene također u *Biogradu* (Belgradu) na moru (možda katedrala), u Ninu i Žažviću.

U *Solinu* su iskopani temelji Zvonimirove krunidbene bazilike. Po mišljenju dra Katića, to je crkva sv. Petra i sv. Mojsija, jedna od najljepših u Hrvatskoj u XI stolj. Ona je imala apsidu, predvorje i zvonik. Odavle vjerojatno potječe reljef s likom hrvatskoga kralja koji se sada čuva u krstionici splitske katedrale.

Pleterna se ornamentika u ovo doba mnogo upotrebljava, ali se već javljaju i ukrasi iz prirode: listići, pupoljci, trolisti, zatim pauni, golubovi, lavovi pa i ljudski lik. Među najstarije i najljepše reljefe ubraja se spomenuti reljef hrvatskoga kralja i oltarna pregrada u crkvi sv. Nedjelje u *Zadru* s prizorima iz Kristova djetinjstva.

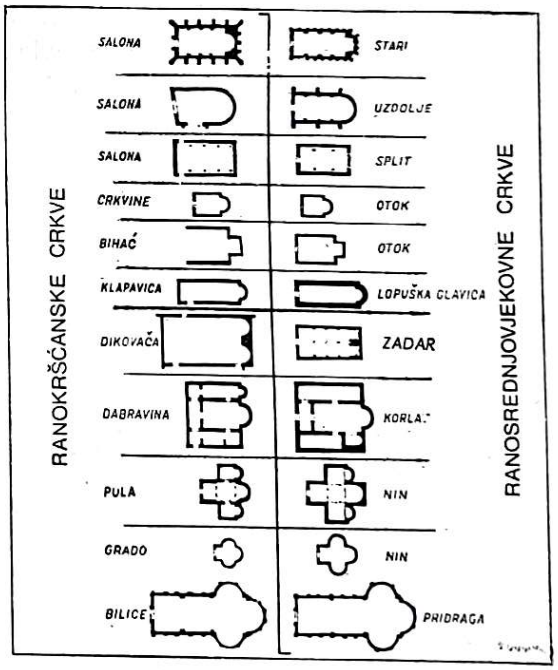

Usporedba tlocrta nekih starohrvatkih crkava s tlocrtima starokršćanskih crkava na našem teritoriju — po Dygveu (Nada Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku)

HRVATSKA OD XII—XV STOLJEĆA

Političke prilike

Poslije smrti kralja Zvonimira vlada u Hrvatskoj *Stjepan II* (1089—1091), sinovac kralja Krešimira. Kad je on doskora umro, nastadoše u Hrvatskoj neredi. Jedan dio velikaša izabere za novoga kralja *Petra* (»Svačića«) (1093—1097), a drugi, zajedno s primorskim gradovima, pristanu uz Zvonimirova šurjaka, ugarskoga kralja *Ladislava*. Ovaj je po navodnom baštinskom pravu g. 1091. bez otpora zauzeo Hrvatsku od Drave do Gvozda, u Zagrebu g. 1094. osnovao biskupiju i sinovca Almoša ostavio ovdje kao posebnoga vladara. Kralj Petar protjera Almoša i zavlada Hrvatskom do Drave. Međutim, Ladislavov nasljednik kralj *Koloman* (1095—1116) provali s vojskom u Hrvatsku i pobijedi g. 1097. kralja Petra. On je poginuo u bici na planini Gvozdu koja se po njemu prozvala Petrova gora. Poslije toga Koloman je dopro sve do mora kod Biograda, ali se morao brzo vratiti preko Ugarske u Galiciju gdje je doživio težak poraz. To je bio razlog da je g. 1102. došlo do ugovora između hrvatskih velikaša i kralja Kolomana. Taj se ugovor naziva *Pacta conventa*.

Po tom se ugovoru Koloman obvezao da će se kruniti za hrvatskoga kralja posebnom hrvatskom krunom; hrvatski sabor imao je i dalje raspravljati o hrvatskim državnim poslovima; plemstvo je imalo pravo nesmetano uživati svoje posjede, o svom trošku trebalo je ratovati samo braneći svoju domovinu Hrvatsku, a o kraljevu trošku izvan domovine.

Pošto je sklopljen ugovor, Koloman je okrunjen za hrvatskoga kralja u Biogradu (Belgradu) na moru. Kraljevina Hrvatska bila je povezana s kraljevinom Ugarskom samo kraljevom osobom. U Hrvatskoj je u ime kralja vladao ban i herceg kao član kraljevske dinastije. Hrvatski je sabor raspravljao i odlučivao o poslovi-

1.

Ostaci starokršćanske bazilike u Manastirinama kraj Solina u kojoj se nalazio grob sv. Dujma, solinskog biskupa

2.

Starokršćanski sarkofag (IV stoljeće) iz Solina s likom Dobrog pastira

3—4. Mozaik Navještenja iz Eufrazijeve bazilike u Poreču

5.
Stolna crkva u Splitu, bivši mauzolej cara Dioklecijana, s romaničkim zvonikom

6. Crkva sv. Križa u Ninu s natpisom župana Godeslava

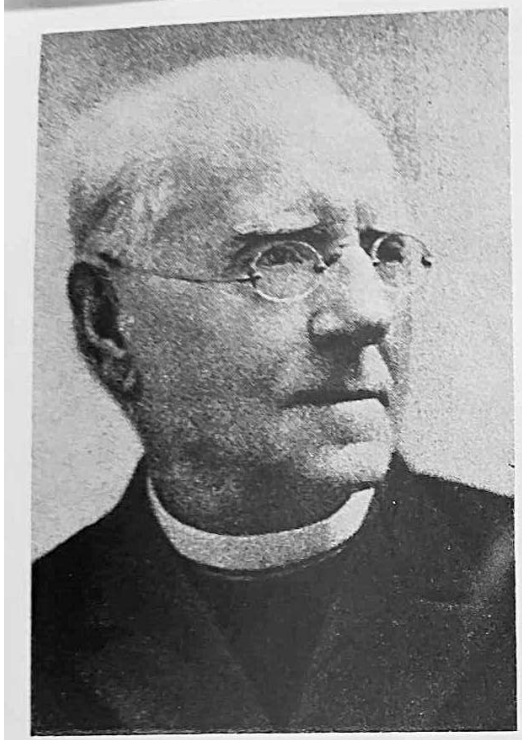

7.
Don Frane Bulić, arheolog, istraživač starokršćanskih i starohrvatskih starina

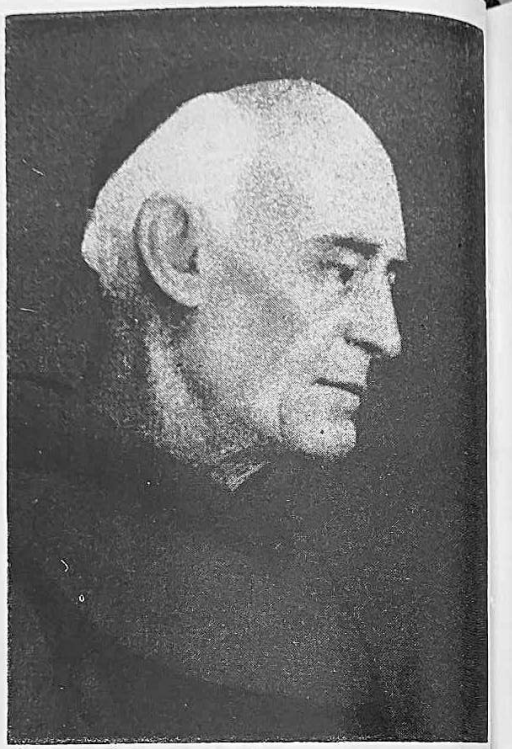

8.
Fra Lujo Marun, osnivač Muzeja starohrvatskih starina u Kninu

9.
Sarkofag splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina u krstionici splitske katedrale

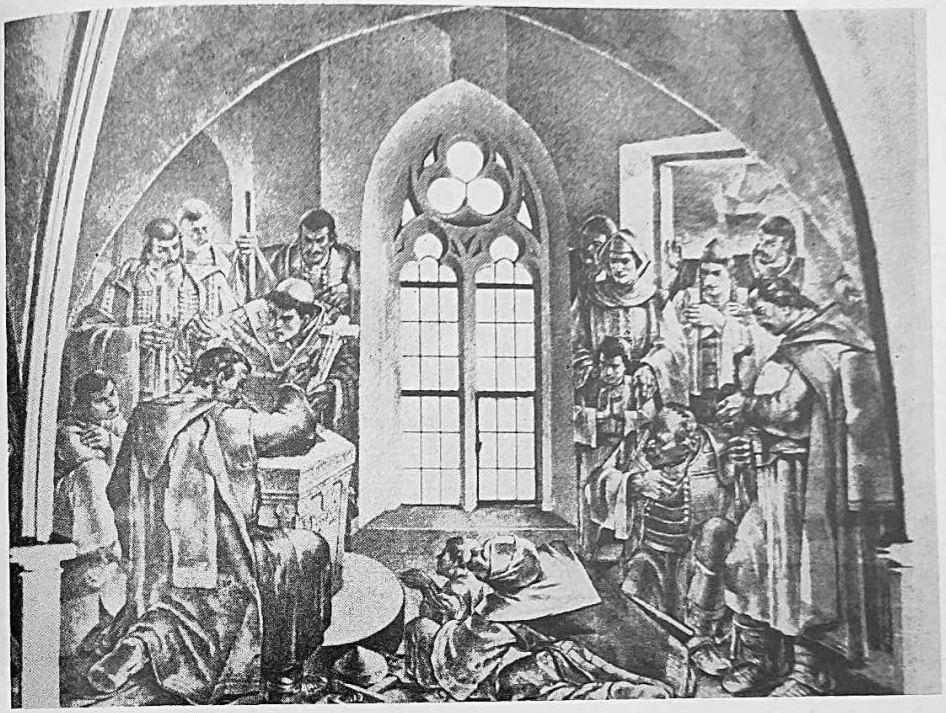

10.
Joza Kljaković: Pokrštavanje Hrvata — freska u crkvi sv. Marka u Zagrebu

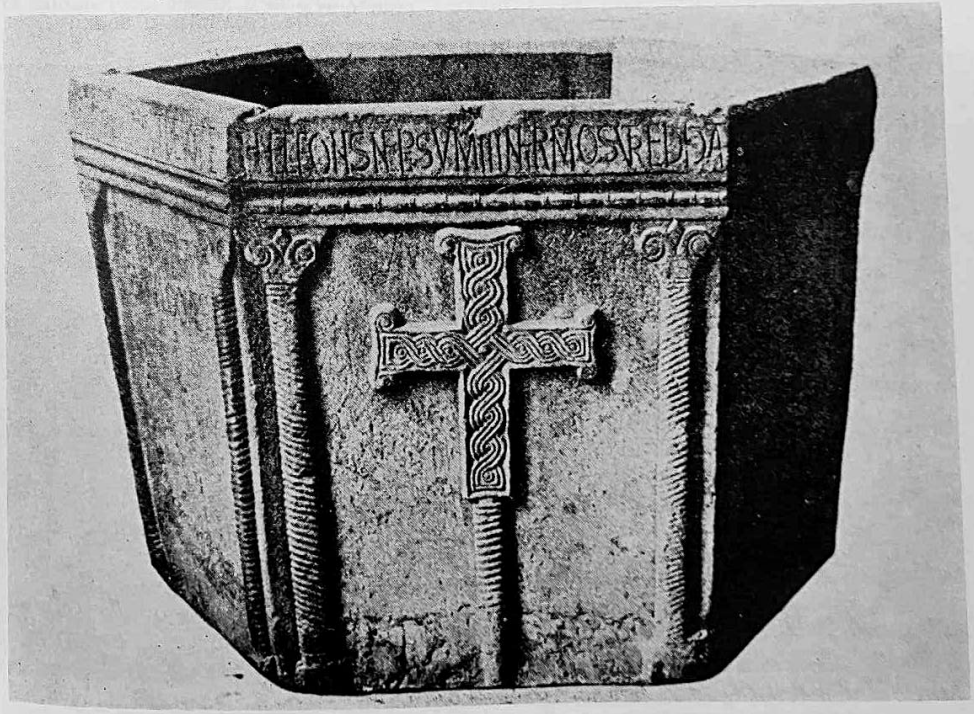

11.
Krstionica kneza Višeslava (sada ponovno u Ninu)

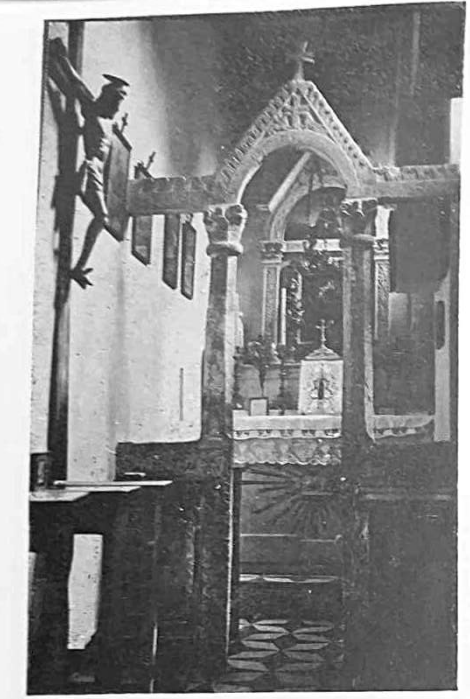

12.
Starohrvatska kapela sv. Martina iz IX st. u Dioklecijanovoj palači u Splitu iznad »Porta aurea«

13.
Lik hrvatskoga kralja (ili Krista) u krstionici splitske katedrale (prije se vjerojatno nalazio u krunidbenoj bazilici kralja Zvonimira u Solinu

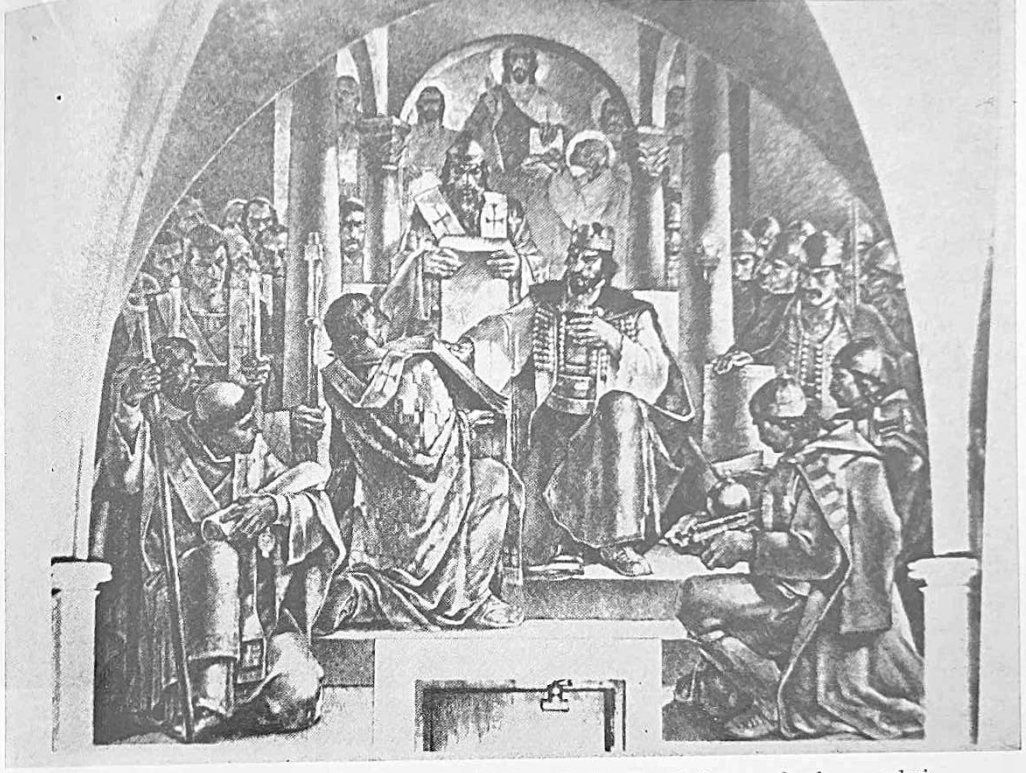

15. Joza Kljaković: Krunidba i zakletva kralja Zvonimira — freska u crkvi sv. Marka u Zagrebu

14. Nadgrobna ploča kraljice Jelene iz crkve sv. Stjepana u Solinu koja je služila kao mauzolej hrvatskih vladara. Pronašao ju je, sastavio i pročitao don Frane Bulić

16. Baščanska ploča, jedan od najstarijih glagoljskih spomenika. Natpis govori da je hrvatski kralj Zvonimir darovao samostanu sv. Lucije na Krku jedno zemljište

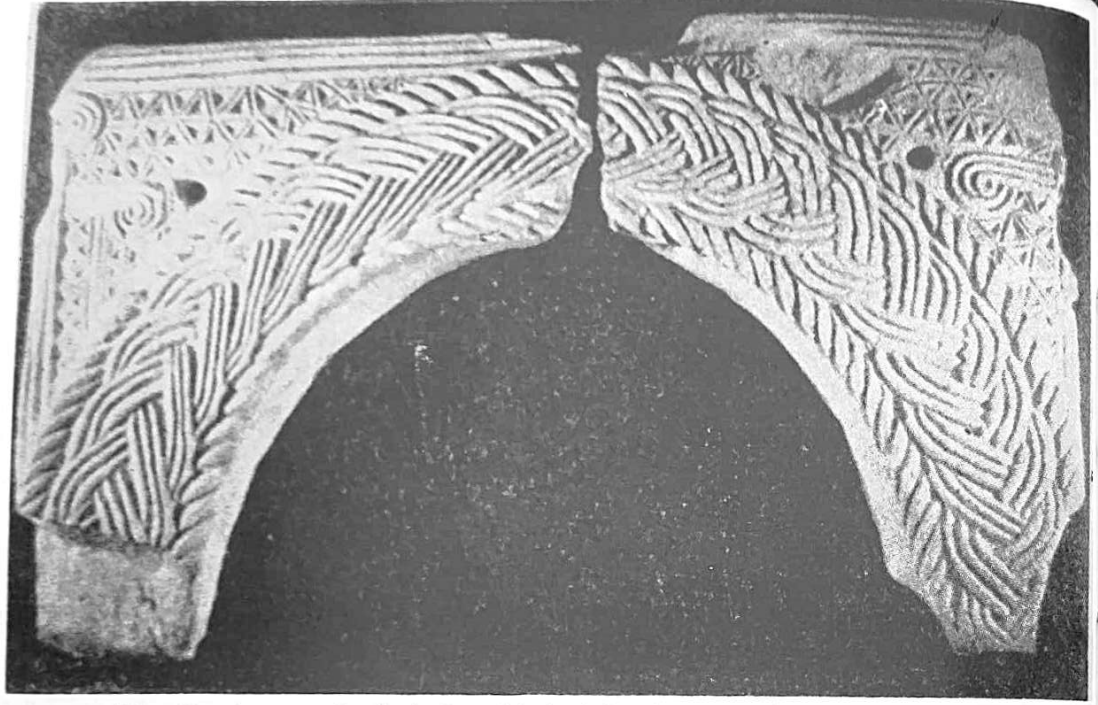

17. Dio oltarnog ciborija iz Rogačića kraj Sarajeva — iz XII—XIII st.

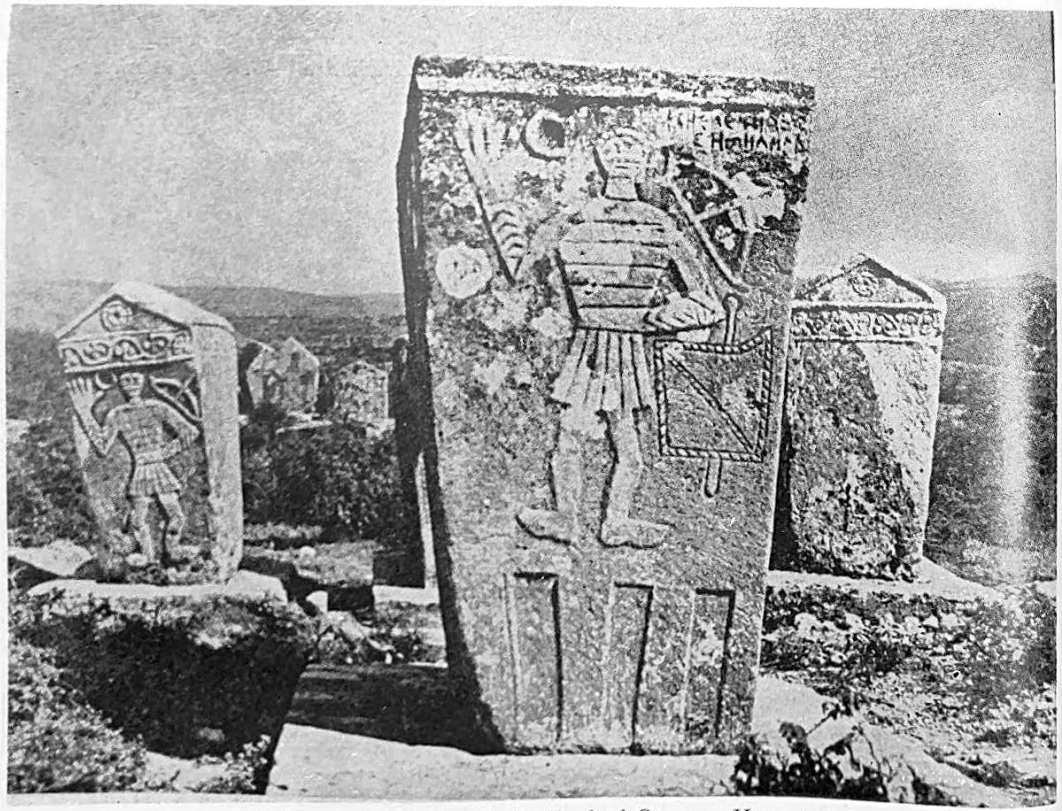

18. Staro groblje sa stećcima u Radimlju kod Stoca u Hercegovini

19. Andrija Buvina: Rezbarena vrata splitske katedrale (detalj)

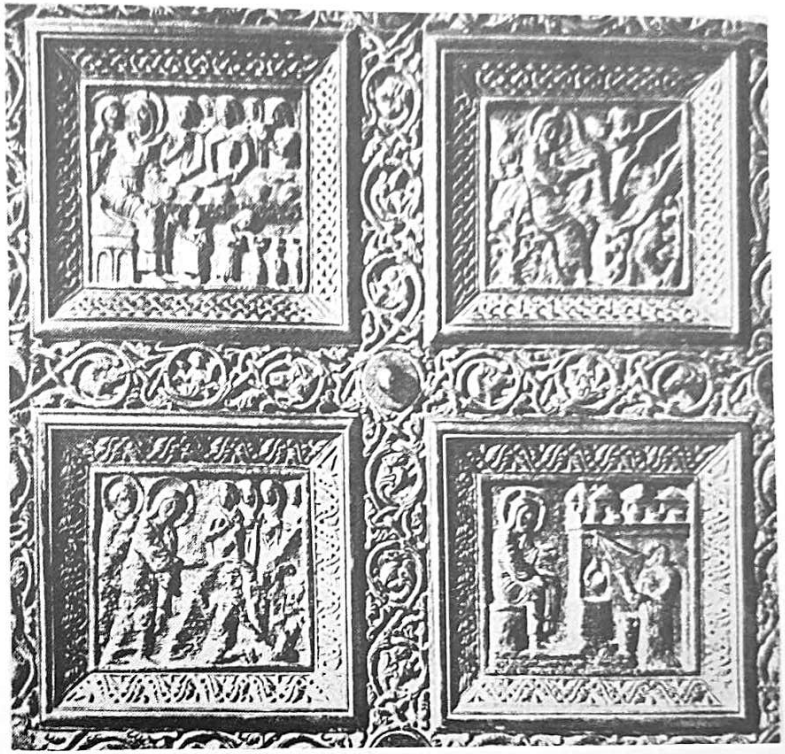

20. Raka sv. Šimuna u Zadru, relikvijar od srebra, dar kraljice Elizabete Kotromanićke, supruge hrvatsko-ugarskoga kralja Ljudevita Velikog, iz g. 1380.

21. Kotor, katedrala sv. Tripuna

22. Relikvijar u riznici zagrebačke katedrale s podlakticom mađarskoga kralja Ladislava, osnivača Zagrebačke biskupije

23.
Bjelokosni »diptihon« iz riznice zagrebačke katedrale — XI st.

24.
Freska na zidu u sakristiji zagrebačke katedrale iz XIII/XIV st. Prikazuje zagrebačku Crkvu: u sredini sv. Kvirin biskup, lijevo sv. Dominik, desno sv. Franjo — osnivači dvaju redova koji su djelovali u Zagrebačkoj biskupiji; iznad njih Krist Učitelj

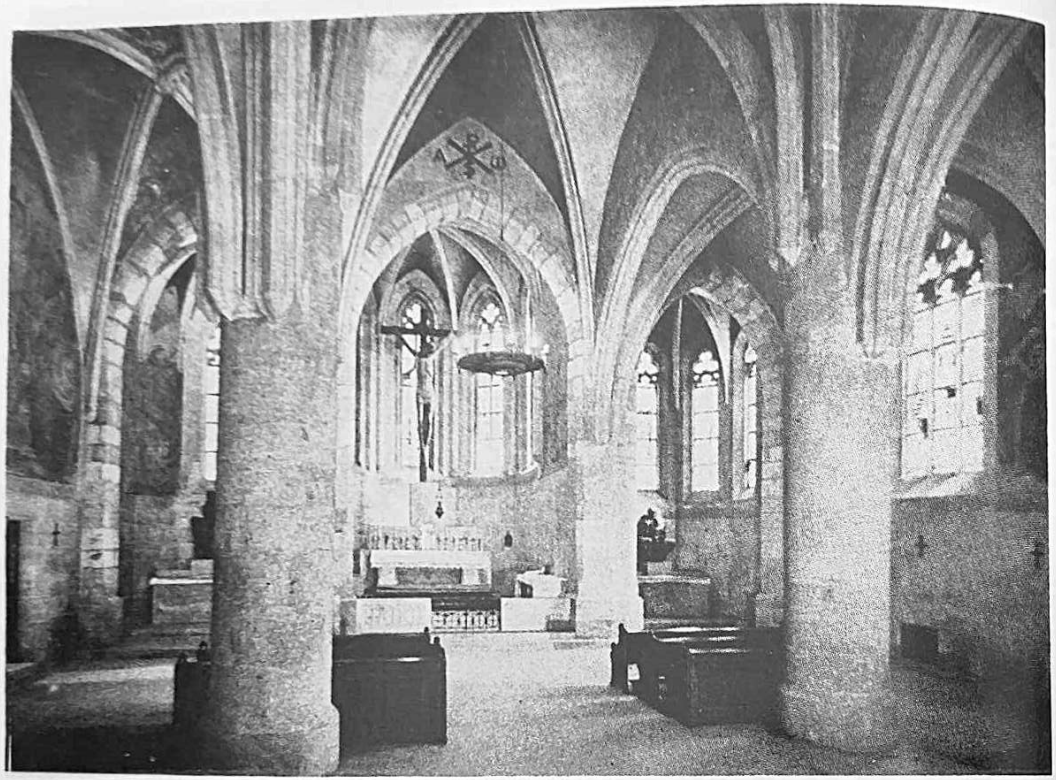

25.

Unutrašnjost crkve sv. Marka u Zagrebu nakon posljednje Meštrović-Kljakovićeve restauracije (1936—1938)

26.

Beram (Istra): »Ples mrtvaca« (freska, detalj) iz ciklusa o Posljednjem sudu od slikara Vincenta iz Kastva (1474)

27.

Gotička pokaznica, dar hrvatskog hercega Ivaniša Korvina pavlinskom samostanu u Lepoglavi — sada u riznici zagrebačke katedrale

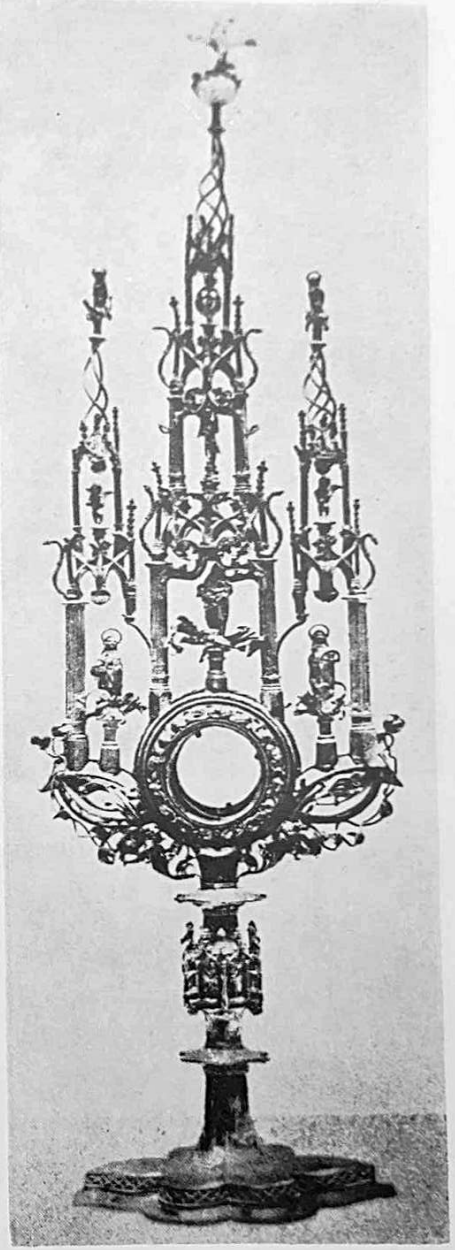

28. Pročelje pavlinske crkve u Lepoglavi: barokizirana gotika

29.

Crkva sv. Marije na groblju u Moroviću kraj Šida, jedan od najstarijih spomenika u Srijemu. Ima romaničko svetište, gotičku lađu i masivni zvonik — obrambenu kulu

30.

Gotička crkva sv. Križa u Križevcima prije restauracije. U glavnoj lađi vide se kasnije zazidani izvorni gotički prozori

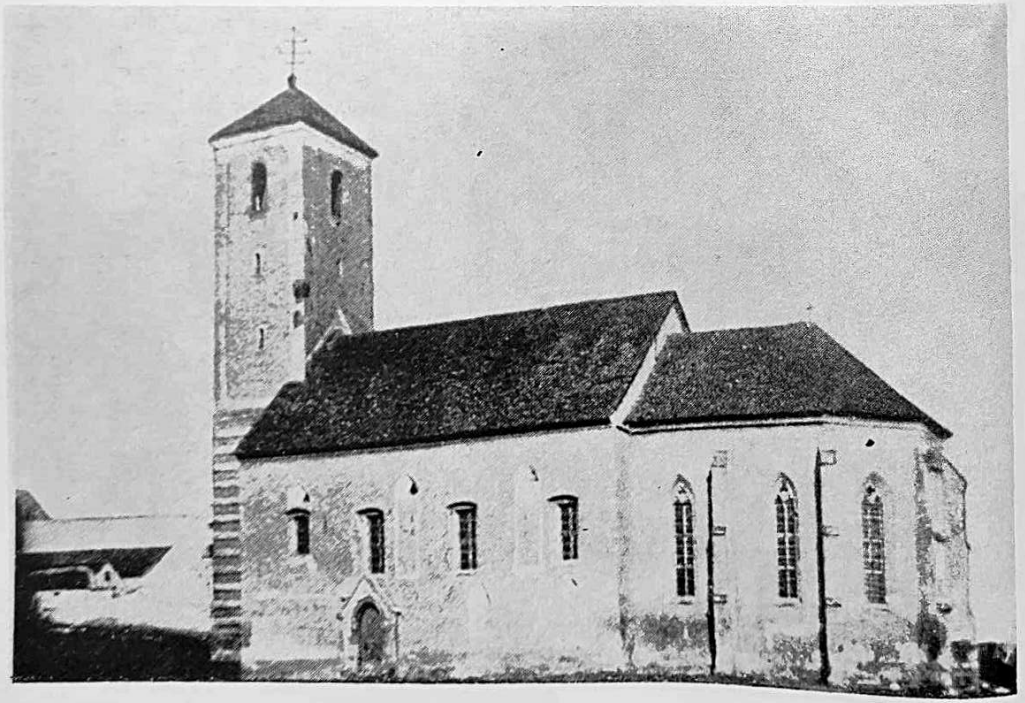

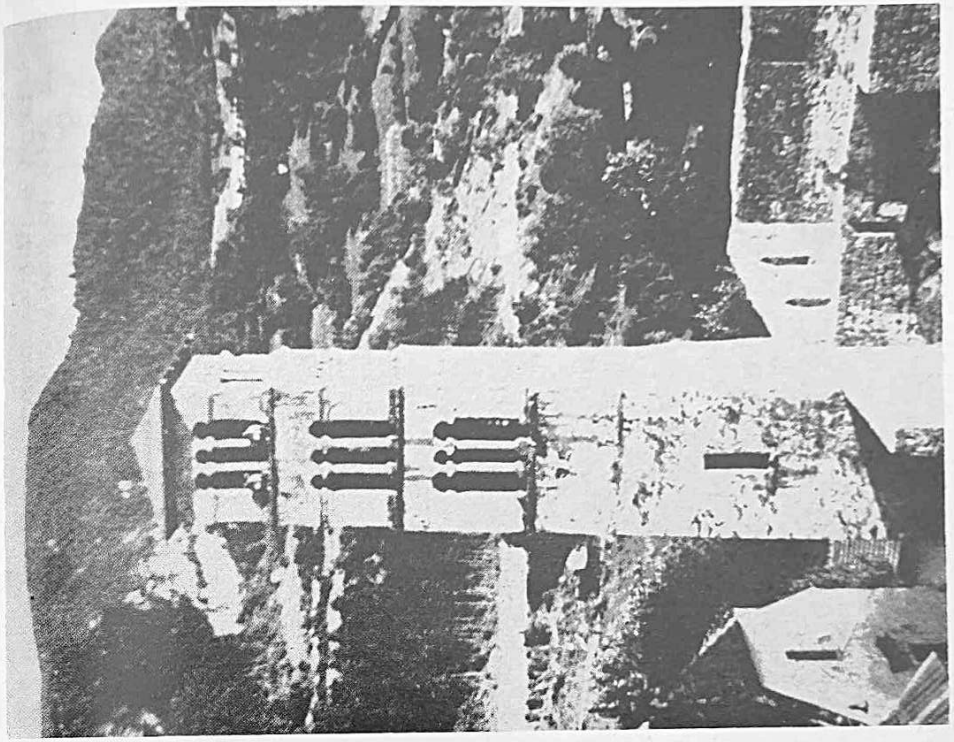

32.

Jajce: romanički zvonik sv. Luke uz crkvu sv. Marije. Crkva je iz predturskog vremena — dokaz da je i u vrijeme »patarenstva« u Bosni bilo katoličkih crkava

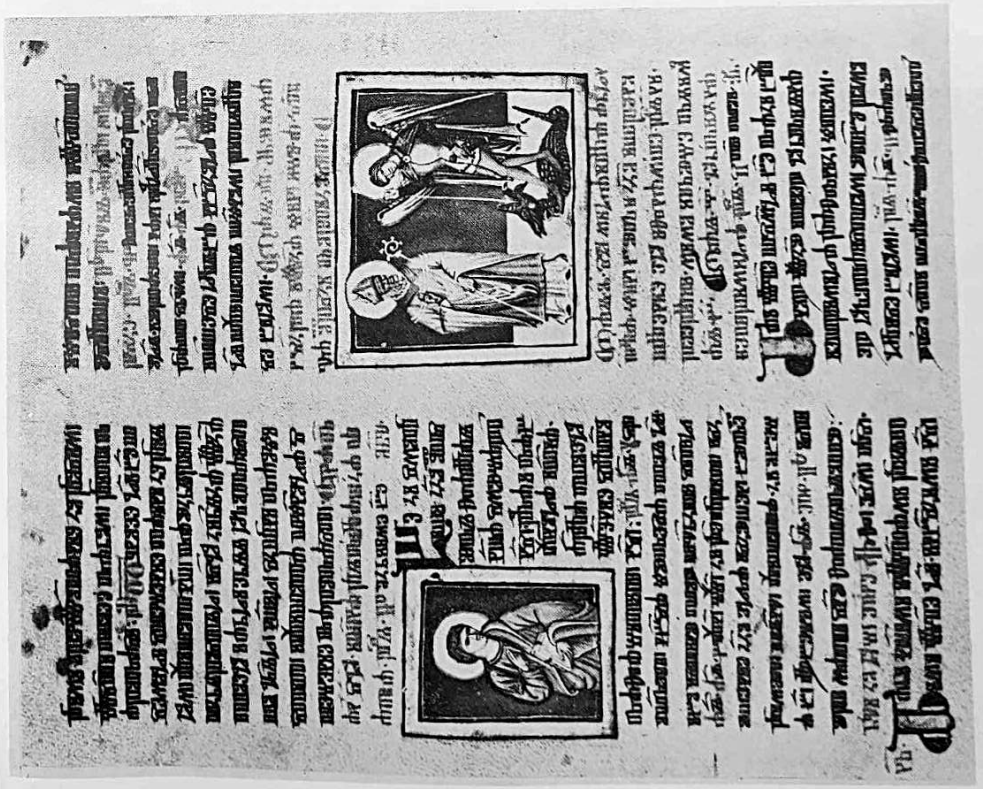

31.

Jedna stranica (160 v) iz glagoljskog misala bosansko-hrvatskog hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića, koji se sada čuva u riznici turskih sultana u Carigradu

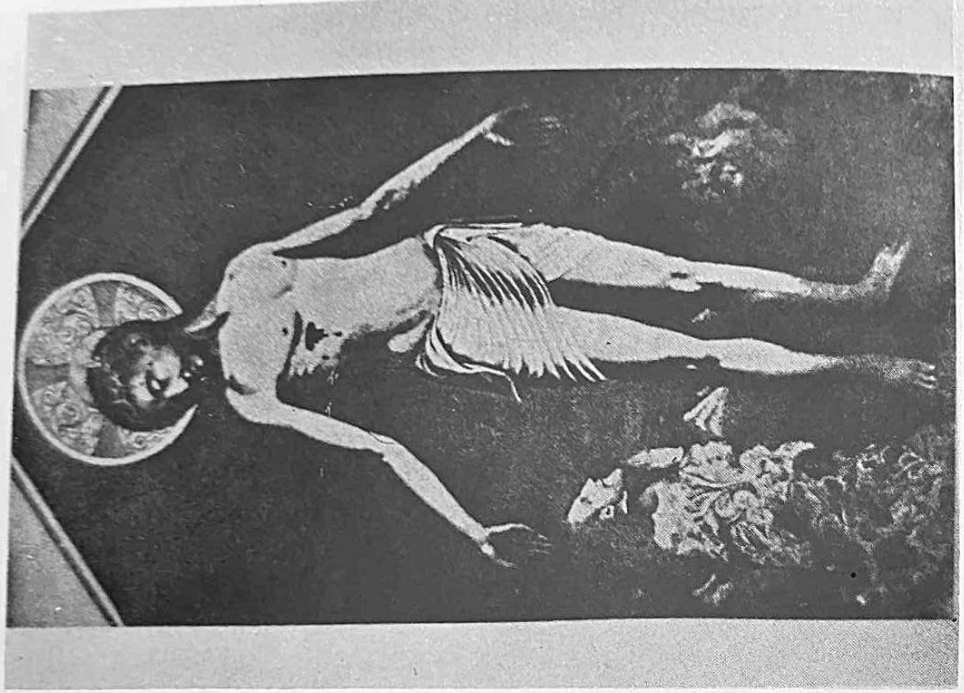

34. Posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević († 1463). Slika iz Sutjeske, sada u Strossmayerovoj galeriji u Zagrebu

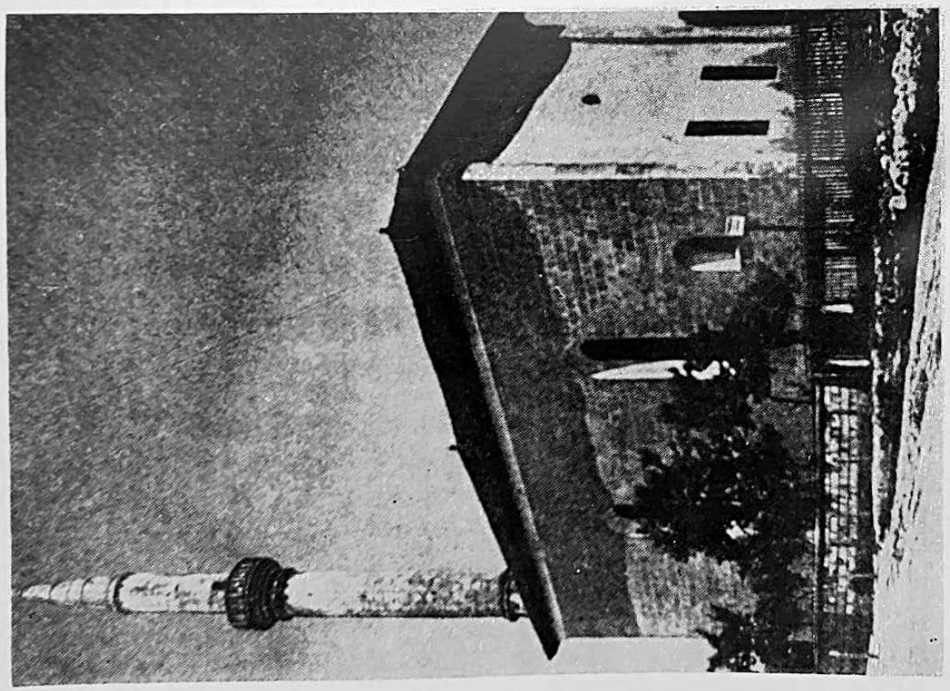

33. Bivša romaničko-gotička crkva sv. Antuna u Bihaću, građena u XIV/XV st. G. 1592. pretvorena u Fethiju (= osvojenu džamiju). I danas služi kao džamija

ma i potrebama kraljevine Hrvatske koja je imala svoju vojsku, novac, poreze i sudstvo. Kralj je na temelju vladarskoga prava darivao posjede u južnoj Hrvatskoj samo domaćem hrvatskom plemstvu, a u sjevernoj Hrvatskoj ili Slavoniji davao je posjede i strancima; to je pomalo dovelo do razdvajanja jedinstvenoga nacionalnog područja na Hrvatsku i Slavoniju, na dvije banovine i dva sabora (oko 1260).

Zajednički hrvatsko-ugarski vladar trebao je Hrvatskoj osigurati mirne i sigurne granice prema Veneciji i Bizantu. Ta se nada nije ispunila. Venecija je osvojila Zadar 1115/6, zatim ponovno pomoću križara 1202, a Belgrad 1125. razorila. Split i Trogir su g. 1115. pod Venecijom, 1124. oslobođeni, a 1125. opet pod Venecijom. Od g. 1164—1181. u južnoj Hrvatskoj vlada Bizant.

Tokom XII i XIII stolj. vladaju u Hrvatskoj i Ugarskoj kraljevi iz vladarske kuće *Arpadovića.* Važniji su kraljevi Bela III, Andrija II i Bela IV. U to je doba osnovana dvorska kancelarija. G. 1222. Andrija daje »*Zlatnom bulom*« plemstvu povlastice koje kasnije postaju zakon s 31 članom. Po tom zakonu: plemstvo odobrava porez, državno vijeće odobrava strancima časti, marturina se plaća po starom običaju, županije nisu privatno nasljedno vlasništvo, plemstvo ima pravo *resistendi i contradicendi,* tj. oružjem se braniti protiv kraljeve samovolje. U Hrvatskoj velikaši stvaraju državine: Frankopani, Šubići Bribirski, Svačići (Cetina), Kačići (Omiš).

G. 1241/2. *Tatari* su strahovito opustošili Ugarsku i Hrvatsku. Kralj Bela IV daje *1242. gradu Zagrebu povlastice,* a zatim i drugim gradovima, da bi se utvrdili i postali kralju oslonac protiv velikaša. Iz istoga razloga omogućuje nižem plemstvu da se okupi oko županija. Međutim, i velikaši grade tvrđe na strmim gorskim visovima. Stranački sukobi i građanski ratovi česta su pojava.

Od g. 1301—1382. vladaju kraljevi iz kuće napuljskih *Anžuvinaca.* Karlo I dolazi najprije u Hrvatsku, a zatim u Ugarsku uz pomoć hrvatskih velikaša. Sve poduzima da slomi vlast velikaša i da vlada apsolutistički. To donekle uspijeva i njegovu nasljedniku Ludoviku. Poslije njega traju u Hrvatskoj i Ugarskoj neprekidni sukobi i građanski ratovi, za sve vrijeme kralja Žigmunda Luksemburgovca (1387—1437).

To iskorištava Venecija pa od g. 1409—1422. osvaja Zadar, Šibenik, Split, Brač, Hvar, Korčulu i Kotor. Ratoborni kralj Ma-

tija Korvin (1458—1490) nije ništa poduzeo da te posjede vrati Hrvatskoj. Štoviše, g. 1480. zauzela je Venecija i Krk.

Vladislav II i Ludovik II, kraljevi iz kuće Jagelovića (1490—1526), nisu bili sposobni da zaustave tursku silu koja je Hrvatskoj otimala kraj za krajem i najozbiljnije zaprijetila Ugarskoj.

Kršćanstvo u Posavskoj Hrvatskoj prije XI stoljeća

Kao što smo prije rekli, Hrvati su se naselili u Posavskoj Hrvatskoj već u VII stolj. Kršćanstvo se već tada postepeno širi iz primorskih romanskih gradova prema unutrašnjosti. Ništa ne znamo potanje o tome kada je kršćanstvo doprlo među posavske Hrvate, tko su bili prvi vjerovjesnici, kakav je bio uspjeh njihova djelovanja.

Kad su g. 796. *Franci i Hrvati* svladali poganske *Avare* i istjerali ih iz Posavske Hrvatske, vjerojatno je da su revni franački kršćanski misionari dohrlili ovamo da propovijedaju kršćansku vjeru, nekrštene da krste, a krštene da utvrđuju u vjeri. God. 803. i 811. franački vladar Karlo predaje crkvenu vlast nad područjem južno od Drave *akvilejskom patrijarhu.* Poslije toga vremena dolaze akvilejski svećenici kao misionari u sjeverne hrvatske krajeve da šire i učvršćuju kršćanstvo. Poganski *Bugari* poslije g. 828. kao gospodari sjeveroistočnih hrvatskih krajeva vjerojatno ometaju rad franačkih misionara i sprečavaju širenje kršćanstva. God. 870. obnavlja se *Srijemska* metropolija, a sv. Metodije postaje njezin nadbiskup. To može značiti samo veliki plan koji se nije nikada ostvario jer su ga omeli najprije Nijemci, a kasnije Mađari. Na splitskom crkvenom saboru g. 927. spominje se *Sisačka* biskupija, koja je doduše bez biskupa ali bi se mogla obnoviti jer ima u njoj i svećenika i vjernika. Sigurno je međutim da ona tada nije obnovljena. Isto je tako sigurno da ni kasnije nije bilo pokušaja da se obnovi biskupija u Sisku.

U vremenu od g. 1024—1030, kao što smo već spomenuli, hrvatski kraljevski dvor dobiva, uz pristanak splitskoga nadbiskupa Pavla, svoga posebnog dvorskog biskupa. On se zove »hrvatski biskup (episcopus Chroatensis)« i vrši biskupsku vlast nad brojnim županama od Knina do Drave, dakle i u Posavskoj Hrvatskoj. Kad je nestalo hrvatske kraljevske dinastije, prestala je služba »hrvatskog biskupa«, pa je postalo otvoreno pitanje biskupske vlasti na području između Save i Drave. Vjerojatno je da je tu nekada biskupovao splitski nadbiskup i ninski biskup, zatim hrvatski biskup, i da je taj kraj zbog prevelike udaljenosti od biskupskoga sjedišta bio u vjerskom i crkvenom pogledu zanemaren.

Osnutak Zagrebačke biskupije

Dok je Almoš vladao u sjevernoj Hrvatskoj, kralj Ladislav izvršio je ovdje veoma znamenito i važno djelo: oko g. 1094. osnovao je u Zagrebu biskupiju. *Razlog* je osnivanju biskupije taj što su krajevi između Mure, Drave, Save, Kupe, Sane i Vrbasa bili predaleko od biskupskoga sjedišta u Splitu, Kninu i Ninu, pa je ovdašnji kršćanski narod lako mogao zapasti u vjersko neznanje i krivovjerje (kao npr. kasnije u Bosni). Prvi razlog za osnivanje biskupije bio je svakako opravdan — vjerski razlog. Uz taj razlog vjerojatno je postojao i drugi, politički razlog, naime, da se što jače utvrdi utjecaj vladarske kuće Arpadovića u Hrvatskoj.

Povelja o osnutku Zagrebačke biskupije ne postoji. Međutim, sačuvana je isprava ostrogonskoga nadbiskupa Felicijana iz g. 1134. (u Nadb. arhivu u Zagrebu, Privilegialia br. 1). U toj se ispravi, 41 godinu poslije osnutka biskupije, potanko pripovijeda o dolasku prvoga biskupa u Zagreb. To je bio biskup *Duh*, podrijetlom Čeh ili Slovak *(quendam boemicum venerabilis vite virum nomine Duch idoneum).* Nisu ga birali svećenici s narodom, već ga je jednostavno poslao kralj Ladislav s dva dvorska kapelana — *Fancikom i Kupanom.* Fancika je bio vikar in spiritualibus: pobrinuo se za duhovne poslove i potrebe nove biskupije: 1) uveo je biskupa u službu njegove biskupije i 2) iz susjednih ugarskih krajeva — iz šomođske i zaladske županije — doveo je svećenike da biskupu pomažu u poslovima oko uređenja nove biskupije i u svim drugim stvarima crkvene uprave. Za gospodarske potrebe nove biskupije postarao se dvorski kapelan Kupan, generalni vikar in materialibus. On je uveo biskupa u gospoštiju *Dubravu* kod Čazme koju je kralj zajedno s kmetovima, poljima i šumama darovao Zagrebačkoj biskupiji.

Svakako je važno pitanje: Da li je Sveta Stolica, prijateljski vezana uz hrvatskoga kralja Zvonimira, odobrila kralju Ladislavu da vojnički zauzme sjevernu Hrvatsku i da tu osnuje biskupiju?

Zakoniti papa Urban II kao zaštitnik hrvatskoga kraljevstva nije odobrio Ladislavovu politiku prema Hrvatskoj. Zato se Ladislav priklonio protupapi Klementu III (Wibertu), te je od njega naknadno dobio odobrenje za osnutak Zagrebačke biskupije. Kad se kasnije u Rimskoj kuriji stanje sredilo i kad se znalo tko je zakoniti papa, osnutak Zagrebačke biskupije prihvaćen je kao svršeni čin. God. 1227. Sveta je Stolica odobrila i potvrdila razne darovnice u korist Zagrebačke biskupije, pa tako i spomenutu Felicijanovu ispravu od g. 1134, ali ne i povelju o osnutku biskupije. Ovo može značiti da je u Rimu osnutak Zagrebačke biskupije prihvaćen kao činjenica, ali ne i kao zakoniti sporazum između Crkve i vladara. Ladislavu su poslije smrti u Ugarskoj iskazivali svetačko štovanje — bez formalne kanonizacije od strane Sv. Stolice, koja je i to naknadno prihvatila kao činjenicu. Međutim, kako bilo da bilo, sv. Ladislav osnutkom Zagrebačke biskupije učinio je veliko i korisno djelo koje su drugi prije njega propustili, i tako pomogao da Zagreb postane ne samo sjedište razmjerno velike biskupije nego i središte — duhovno, kulturno i političko — svega hrvatskog naroda. U kasnome srednjem vijeku u Zagrebu i oko Zagreba okupljat će se hrvatsko plemstvo s narodom, potiskivano s juga i istoka od Mlečana i Turaka.

Prema istraživanjima prof. dra D. Kniewalda, ima se biskup *Duh* smatrati osnivačem zagrebačkoga crkvenog obreda. Ovim obredom vršile su se liturgijske funkcije u zagrebačkoj stolnoj crkvi i uopće u Zagrebačkoj biskupiji od osnutka te biskupije do g. 1788. Prema tome, biskup Duh donio je sa sobom u Zagreb liturgijske knjige od kojih su se neke do danas sačuvale u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu (MR 126, 165, 89, 153). Predlošci za spomenute knjige potječu iz benediktinskih samostana sjeveroistočne Francuske.

Novoosnovana Zagrebačka biskupija podvrgnuta je *Kaločkoj* metropoliji u Ugarskoj. (Nije sigurno mišljenje da je najprije podvrgnuta Ostrogonskoj, a tek 1181. Kaločkoj metropoliji, kako su to pisci do sada uzimali.) Tako je u crkvenom pogledu prekinuta stoljetna veza između sjeverne i južne Hrvatske, iako je Hrvatska ostala politički ujedinjena pod jednim vladarom, hrvatsko-ugarskim kraljem. Svakako je istina da su u to doba kraljevi prisvajali sebi preveliku vlast u stvarima i poslovima Crkve.

Opseg Zagrebačke biskupije tokom stoljeća više puta se mijenjao. Ispočetka su se njezine granice uglavnom podudarale s granicama vojvodstva ili dukata Slavonije, tj. onoga dijela Hrvatske što ga je Ladislav zauzeo i prepustio sinovcu Almošu. U XIV

stolj. sjeverna je granica išla rijekom Dravom tako da je na sjeverozapadu obuhvaćala Međimurje i Prekomurje (župe Beletinci, Turnišće, Bekšin, Čestreg, Dobrovnik); zapadna je granica obuhvaćala područje do Sutle i Bregane, zatim Metliku i Černomelj; na jugu je išla granica od Bosiljeva na Cetingrad, odavle na istok do utoka Sane u Unu, zatim prema jugu do Bos. Petrovca, onda na istok do Glaža, pa na sjever prema Savi; iza toga Savom do Stare Gradiške, a onda Sloboštinom (stara Lišnica ili Lješnica) na Psunj i Papuk, zatim od Slatinskoga Drenovca na Dravu.

Zagrebački je biskup s vremenom dobio od kraljeva i velikaša uz spomenutu Dubravu još mnoge druge *posjede*. Tako u Zagrebu Vlašku ulicu s današnjim Maksimirom i Vugrovcem, zatim Gradec i Miholec kod Križevaca, Konjščinu, Biškupec kod Varaždina, Komarnicu, Gušće, Vašku, Topusko, Gore itd. Za sve vrijeme feudalizma biskup je kao i drugi zemaljski gospodari dobivao od kmetova tlaku ili besplatnu rabotu za obrađivanje alodijalnoga zemljišta (koje uživa i obrađuje feudalac po svojoj volji), gradnju cesta i mostova, a razna podavanja u prirodninama od urbarskoga zemljišta koje je kmetovima dano na uživanje. Od primljenih prihoda biskup je uzdržavao sjemenišnu školu, siromašne župnike, bolesne svećenike, staračke domove, sirotišta, vojnički banderij, gradio crkve kao patron ili kolator, uzdržavao tvrđe za obranu domovine, plaćao razne službenike. Kod utjerivanja daća od kmetova biskupski su službenici koji put činili nepravde kmetovima koji su se zbog toga bunili. Međutim, više je sukoba bilo s plemićima koji su pljačkali crkvenu imovinu i tako nanosili veliku štetu, osobito za biskupa bl. Augustina Kažotića. Vođene su mnoge parnice pred kraljevskim sudom gdje su biskupi nastupali čas kao tužitelji, čas kao optuženi. Svakako je značajno: plemići i kmetovi u tim su parnicama bili ponajviše suđeni kao krivci, a biskupi i kaptol malo kada, no i tada zbog krivnje njihovih sebičnih službenika.

Kaptoli u Zagrebu i Čazmi

Otprilike u isto vrijeme kad je osnovana Zagrebačka biskupija utemeljen je i Stolni kaptol u Zagrebu. Stolni se zove zato jer neposredno pomaže u službi biskupa koji iz svoga dvora ili kancelarije »sjedeći na (biskupskoj) stolici« upravlja biskupijom. Zato

i crkva, koja je ujedno i biskupska i kaptolska, ima ime stolna crkva. Takva se crkva zove prvostolna ili metropolitana ako je na čelu dijeceze nadbiskup-metropolit. Ako se kaptol nalazi u mjestu izvan biskupova sjedišta, onda se takav kaptol zove zborni kaptol, a njegova crkva zborna crkva. Svakako je istina da i zborni kaptol čini stanovite usluge biskupu. Takav je kaptol osnovan u Čazmi g. 1232.

Osim pomoći u biskupskoj službi, kaptol ima *zadaću* da na svečani način obavlja bogoštovlje u svojoj crkvi; zatim, dužan je moliti svaki dan časoslov u koru, prisustvovati svaki dan pjevanoj konventualnoj misi i brinuti se za služenje zakladnih misa.

Sv. Stolica osniva, premješta i dokida kaptol. U hrvatsko-ugarskoj državi kaptol i njegovi članovi vršili su stanovite službe u korist države, vladara i plemstva, pa su u to ime dobili od vladara velike posjede za uzdržavanje pojedinih kanonika, njihove crkve i škole. Kaptol u Zagrebu sve do 1867. bio je *locus credibilis* ili vjerodostojno mjesto. Tu su plemići pohranjivali svoje isprave, sklapali razne ugovore i rješavali gruntovne sporove.

Članovi kaptola jesu prelati (dostojnici, kolumne) i obični kanonici koji se u Zagrebu dijele u arhiđakone i magistre. Prelati su: prepošt, lektor, kantor i kustos. Članovi kaptola u širem smislu jesu manji nadarbenici, zvani prebendari, koji čine svoj poseban zbor prebendara. To je posebna pravna osoba koja samostalno upravlja svojim posjedima. Prebendari su također vezani na službu u stolnoj crkvi. Počasni kanonici jesu svećenici koji djeluju izvan kaptola u raznim službama biskupije.

Kanonike prelate *imenuje* Sv. Stolica. Nije sasvim jasno koliko su vladari u srednjem vijeku utjecali na njihovo imenovanje. U bivšoj Austro-Ugarskoj Monarhiji papa imenuje prepošta, a ostale prelate katolički vladar. Obične kanonike i prebendare imenuje biskup uz privolu kaptola. U bivšoj Monarhiji i obične kanonike imenovao je katkad papa na prijedlog vladara. Od kandidata za kanonika traži se da se odlikuje znanjem i ćudorednim životom te da je doktor bogoslovlja ili kanonskoga prava.

Svaki kaptol mora imati svoje *statute,* tj. propise koji uređuju poslove i stvari kaptola i njegove crkve. Tih se statuta imaju držati i kanonici i prebendari. Statute stvara sam kaptol, a biskup ih odobrava. Bez njegova pristanka ne može kaptol na svoju ruku mijenjati statute. Zagrebački je kaptol sastavio svoje statute oko g. 1334. (to su najstariji poznati njegovi statuti, veoma važan dokumenat za hrvatsku kulturnu i gospodarsku povijest), zatim g. 1800. (tiskani su u Zagrebu 1912) i konačno g. 1924.

U važnijim stvarima, koje su naznačene u crkvenom zakoniku, vezan je *biskup* na privolu ili savjet kaptola, tako da ne postupa valjano ako kaptol nije privolio ili dao svoje mišljenje. Privola je kaptola potrebna npr. za otuđenje veće crkvene imovine ili davanje takve imovine u zakup itd. Mišljenje je kaptola potrebno npr. za podjelu pravih kanonikata, za imenovanje odbora koji će upravljati sjemeništem itd. Poslije II vatikanskog sabora i osnivanjem svećeničkih vijeća došlo je u tim pravima do promjena.

Osim kaptola kao zbora ili korporacije, postoji *biskupski konzistorij* (ordinarijat, duhovni stol) koji najuže surađuje s biskupom ordinarijem u upravljanju biskupijom. Za članove toga konzistorija biskup redovito bira kanonike kao referente za razne vrste crkvenih poslova.

Kao što smo rekli, zagrebački je biskup kao zemaljski gospodar posjedovao Vlašku ulicu u kojoj je uredio posebnu općinu i u njoj vršio upravno-politički nadzor. Na jednak je način Zagrebački kaptol stvorio na svom feudalnom području dvije upravno-političke općine, i to jednu na Kaptolu-Zagrebu, a drugu g. 1344. u Novoj Vesi. Te su općine birale sebi suce i sudske prisežnike, a Kaptolu kao zemaljskom gospodaru davale stanovite daće.

Osim toga, Kaptol je imao još ove posjede: Kamešnica-Kalnik, Varaždinske Toplice, Vrapče, Grmoščica, Završje, Oporovec, Kašina, Blaguša, Kosnica, Baranove zemlje, Sisak-Odra-Drenčina-Dužica, a kasnije i Sesvetski Kraljevec. Zagrebački biskup prepustio je Kaptolu ubiranje desetine u okolici Zagreba, u Turopolju, Zagorju i Međimurju.

Zagrebački kanonički zbor imao je 32 člana, a prebendarski 12. Kaptolskim statutima određen je broj arhiđakona i njihov položaj. Arhiđakonata je prvotno bilo 14 (turopoljski je osnovan tek u XVIII stolj. odvajanjem od katedralnoga arhiđakonata). Zbog većega ugleda i prihoda zagrebački je prepošt bio arhiđakon u dva arhiđakonata — u Gorama i u Zagorju, a čazmanski prepošt isto tako arhiđakon u dva arhiđakonata — u Svetačju i Gušću i ujedno stalni član Zagrebačkoga kaptola. Ostalih deset arhiđakona imali su po jedan arhiđakonat.

Zagrebački biskup *Stjepan II* osnovao je, kao što smo rekli, g. 1232. Zborni kaptol sa zbornom crkvom sv. Duha u *Novoj Čazmi.* Taj je Kaptol imao 12 članova i nekoliko prebendara. Papa Inocent IV odobrio je osnutak Čazmanskoga kaptola i dopustio zagrebačkom biskupu da imenuje prepošta i kanonike. Osnivač Kaptola biskup Stjepan II obdario je prepošta i kanonike posjedima: Stara Čazma, Bijenik i dr. Kako Čazma ima na području

Zagrebačke biskupije središnji geografski položaj, zagrebački su biskupi ovdje često boravili i vjerojatno odavle upravljali istočnim i jugoistočnim krajevima dijeceze. I Čazmanski je kaptol bio vjerodostojno mjesto *(locus credibilis)* gdje su kanonici izdavali plemićke isprave i sudjelovali u njihovim posjedovnim parnicama. Arhiv toga Kaptola s mnoštvom dragocjenih isprava sačuvan je do danas.

Zbog turske pogibli arhiv i dragocjenosti Čazmanskoga kaptola prenesene su već na početku XVI stolj. u tvrđu Svibovec kod Varaždinskih Toplica, a oko g. 1548/9. nastanili su se kanonici s dragocjenom pokretnom imovinom u Zagrebu. Odavle je Čazmanski kaptol 1806. prenesen u Lepoglavu, a 1810. u *Varaždin* gdje se i danas nalazi zajedno sa svojim arhivom.

Kad je osnovana Zagrebačka biskupija, jedna od tada postojećih zagrebačkih *crkava* poslužila je privremeno kao stolna ili biskupska crkva. Međutim, odmah je započeta gradnja nove prostrane *stolne crkve* koja je dovršena i posvećena g. 1217. Na toj posveti bio je i tadanji kralj Andrija II koji je odmah iza toga krenuo iz Zagreba u Svetu Zemlju na križarsku vojnu. Za tatarske provale g. 1242. stolna je crkva teško oštećena, pa je poslije četrdeset godina sagrađena nova u gotičkom stilu za vrijeme biskupa Timoteja. U XIV i XV stolj. obnavljan je i izgrađivan zapadni dio crkve. Na početku XVI stolj. podignuti su bedemi oko katedrale koji su djelomično sačuvani do danas.

Zagrebačka stolna crkva bila je posvećena uznesenju B. D. Marije i sv. Stjepanu, ugarskom kralju, kako se to vidi na starom glavnom oltaru. U vezi s time držali su se nekada u Zagrebu glasoviti »kraljevski sajmovi« koji su trajali nekoliko dana.

Katedralna škola u Zagrebu

U kasnom srednjem vijeku svećenički se kandidati odgajaju i školuju u zavodima koji se zovu katedralne ili kaptolske škole. To su preteče sjemeništa koja se uređuju tek poslije Tridentskoga crkvenog sabora. O osnutku katedralne škole u Zagrebu nije nigdje ništa zabilježeno. Neki misle da je ta škola osnovana kad i biskupija, dakle oko g. 1094. Kao razlog za takvo mišljenje ističu da svaka biskupija nužno mora imati odgajalište za buduće službenike oltara. Međutim, poznata je stvar da su svećenički kandidati

nekada bili članovi župnikove »družine ili familije«, pomoćnici župnikovi u gospodarskim i crkvenim poslovima, pa su kod župnika naučili čitati, pisati, glavne istine kršćanske vjere i ponešto latinski. Ovako poučene i odgojene mladiće župnici su slali biskupu na ispit ili provjeravanje potrebnoga znanja i onda na ređenje.

Treći lateranski opći crkveni sabor (g. 1179) odredio je da se kod svake stolne crkve ima osigurati dostojna nagrada za vješta učitelja koji će besplatno poučavati siromašne klerike. U statutima Zagrebačkoga kaptola koji su nastali u polovici XIV stolj. tvrdi se da je u skladu s odredbom Lateranskoga sabora ovaj Kaptol osigurao uzdržavanje kleričkog učitelja. Iz te tvrdnje ne znamo ništa sigurno o početku katedralne škole u Zagrebu, jer je poznato da se odluke općih crkvenih sabora nisu uvijek i svuda odmah provodile u djelo.

Nekima se čini da je Zagrebačka biskupija u doba svoga općeg preporoda za biskupa *Stjepana II* (oko 1227—1247) napredovala u školstvu uopće, pa je vjerojatno tada imala i katedralnu školu. Međutim, suvremeni dokumenti o toj školi ništa ne znaju.

Sigurno je jedino to da je katedralna škola postojala u 2. polovici XIII stolj. To zaključujemo iz toga što se u sredini XIV stolj. u već spomenutim kaptolskim statutima tvrdi kako je zagrebački biskup *Augustin Kažotić* (1303—1322) preustrojio ili preuredio katedralnu školu. Jasno je da je sastavljač statuta mogao biti upućen u život i rad bl. Augustina, koji je, dakako, mogao preustrojiti ili reformirati samo ono što je već postojalo bar neko vrijeme. Kad je dakle katedralna škola osnovana, toga doduše ne znamo, ali je sigurno da je ona postojala u 2. polovici XIII stolj., uoči biskupovanja bl. Augustina koji ju je mogao naknadno preustrojiti.

Kako se odvijala *obuka* u toj školi, poznato nam je iz spomenutih statuta. Vjerojatno je da se na isti način obučavalo i ranije, tj. u XIII stolj., i kasnije, tj. u XV stolj. Cijela je škola bila podijeljena u tri odjela. Ujutro se učila gramatika *»pro capacitate plurium audientium necessaria«*, opodne logika, koja se predavala naprednijim đacima. U trećem se odjelu učilo bogoslovlje. Kako se i kada učilo bogoslovlje, o tome nam nije ništa potanje zapisano. Poslije podne uvježbavali bi učenici gramatiku. Latinske pisce nisu u školi čitali. Na temelju poznavanja gramatike, bilo sami bilo uz pomoć starijih, đaci su lako shvaćali smisao onih latinskih tekstova koji su se nalazili u liturgijskim knjigama i ondašnjim jezgraškim teološkim priručnicima.

U školi je obučavao svećenik *sublektor* (učitelj ili skolastik). Nadzor nad školskom obukom vršio je *kanonik lektor*. Sublektor je za svoje uzdržavanje dobivao *plaću* od Stolnoga kaptola i đaka. Kaptol mu je prepustio prihode jedne kanoničke nadarbine tako da je prigodom diobe kanoničkih prihoda dobivao i on dio, i to u gotovu novcu, u poljskim plodinama i vinu. Plaćanje školarine od strane đaka uredio je biskup bl. Augustin jer se htjelo spriječiti samovoljno određivanje i ubiranje školarine. Prema Augustinovoj odredbi: 1. siromašni đaci, koji su se inače uzdržavali od dobivene milostinje (prosjačenja), nisu plaćali školarine; od školarine su također bili oprošteni kanonički rođaci i oni koje je Kaptol posebnom odlukom školovao o svom trošku; 2. građansko-obrtnički sinovi davali su o Božiću pijetla i 4 kruha, o Uskrsu 4 kruha i sir ili mjesto njega 20 jaja; 3. sinovi bogatih trgovaca i nižih plemića plaćali su 12 banskih denara; 4. velikaški su sinovi plaćali 20 denara. Prema tome, katedralnu su školu polazili đaci iz sviju slojeva, siromašni i bogati. Učitelji ili skolastici bili su obvezani da sve susreću s jednakom ljubavlju, ili su se, u protivnom, morali zahvaliti na službi.

U sobama mlađih đaka redovito se ložilo; drva su sami donosili. Stariji su se đaci trebali privikavati na studen.

Ne znamo ni gdje se zapravo nalazila katedralna škola ni koliko je imala učenika. Vjerojatno je bila smještena blizu stolne crkve, možda na istom mjestu gdje je danas sjemenište. Broj je klerika po svoj prilici bio malen kad je gramatiku, logiku i bogoslovlje mogao predavati samo jedan nastavnik. Kako je Zagrebačka biskupija bila prostrana, veća negoli danas, i imala oko 900 svećenika, sigurno je da se svi svećenički pripravnici nisu mogli odgajati u kaptolskoj školi. Mnogi su učili gramatiku, logiku i bogoslovlje kod darovitijeg i požrtvovnijeg župnika ili u bližem samostanu te su samo dolazili na ispit i ređenje k biskupu u Zagreb. Slične su prilike bile i u drugim hrvatskim biskupijama, ali su se dokumenti o školovanju svećenika ponajviše izgubili.

Zagrebačka biskupija od XII—XV stoljeća

Prema popisu župa Zagrebačke biskupije od g. 1334. biskupija je tada imala 412 župa. Zbog turskih ratova i raznih povijesnih prilika mnoge su župe propale, mnogima se ime izmijenilo, tako da

danas za 130 srednjovjekovnih župa ne znamo gdje su postojale. Gorički arhiđakonat (okolica Karlovca) imao je 22 takve župe, a u Međimurju i Prekomurju bilo ih je 16.

Jedan od znamenitijih zagrebačkih biskupa bio je *Stjepan II* (oko g. 1227—1247). U statutima Zagrebačkoga kaptola kaže se o njemu da je »sollemptis homo«. Od njega potječe više isprava u izvorniku i prijepisu. Sagradio je mnogo crkava u svojoj biskupiji. Osnovao je Kaptol u Čazmi i podigao crkvu sv. Magdalene. Za njegova vremena počinju djelovati franjevci i dominikanci. Doživio je provalu Tatara koji su teško oštetili stolnu crkvu. Poslije njihova odlaska sagradio je kapelu sv. Stjepana Prvomučenika koja i danas postoji u Nadbiskupskom dvoru.

Biskup *Filip* (1247—1262) prije dolaska u Zagreb bio je kancelar hrvatsko-ugarske kraljice. Papa mu je dopustio da poslije tatarske provale sagradi stolnu crkvu na zgodnijem mjestu. Sagradio je Medvedgrad da bi se ondje pohranile dragocjenosti stolne crkve jer Gradec kod Zagreba još nije bio utvrđen. I o njemu kaptolski statuti kažu da je bio *sollempnis persona*. Iz Zagreba je otišao u Ostrogon za nadbiskupa i metropolita.

Biskup *Augustin Kažotić* (1303—1322) rodio se u Trogiru oko g. 1260. Oko g 1277. stupio je u dominikanski samostan. Školovao se u Parizu. Došao je u Zagreb za biskupa u doba građanskoga rata kad je Karlo I Anžuvinac imao postati hrvatski i ugarski kralj. Odlikovao se svetim životom i revnošću za spasavanje duša. Brinuo se za valjani odgoj svećeničkoga podmlatka, kao što smo već spomenuli. Druga je biskupova zasluga što je uredio bogoslužje u stolnoj crkvi. Poseban zagrebački obred, koji je otprije postojao, Augustin je ponešto preuredio. Kod toga se držao odredaba Sv. Stolice, pa i običaja svoga dominikanskog reda. U raznim sporovima među plemićima sudjelovao je kao posrednik, jer je bio poznat zbog svoje učenosti i pravednosti. Međutim, sam je bio žrtva plemićke sebičnosti. Plemići su mu opljačkali žitnice i pivnice; on se nije branio protiv njih svojim banderijem, nego je papa pozivao susjedne biskupe, pa i samoga kralja Karla, da pomognu Augustinu. Nisu mu pomogli, pa je živio kao siromah. G. 1320. pošao je k papi u Avignon. Kratko vrijeme g. 1322/3. bio je biskup u *Luceri* (Italija) gdje je umro na glasu svetosti. Odmah poslije smrti narod mu je iskazivao svetačko štovanje. G. 1702. proglašen je blaženim. G. 1818. sagrađena je njemu u čast župna crkva u Lupoglavu kod Zagreba. Na grob bl. Augustina u lucerskoj stolnoj crkvi dolaze hodočasnici iz Italije i Hrvatske.

Stjepan III (oko g. 1356—1374) prvi je zagrebački biskup koji je bio banski namjesnik ili vršilac službe bana kraljevine Slavonije (*regni Slavonie banatum tenens... regni Slavonie vicarius generalis*). Zbog spora s velikašima sklonio se na Papin dvor u Avignon odakle se vratio kad je bilo dokazano da je nevin.

Pavao Horvat (1379—1386) potječe od stare hrvatske plemićke obitelji koja je imala posjede kod Đakova. Pristajao je uz kralja Karla Dračkoga protiv kralja Žigmunda koji ga je zarobio kod bosanskoga Dobora i otjerao u progonstvo gdje je umro. Radio je na dogradnji stolne crkve, pa mu je zato na južnom tornju uklesan grb.

Tokom XII stolj. grad Zagreb razvija se na lijevoj obali potoka Medveščaka ili Crkvenščaka. Kad je taj grad g. 1242. teško stradao od Tatara, preselio se iz porušenoga grada dio stanovnika na brdo desno od potoka Medveščaka. Novonastalo naselje prozvalo se *Gradec* ili mali grad. Tome naselju kralj Bela IV dao je tzv. *Zlatnom bulom*, izdanom u Virovitici 16. XI 1242, povlastice po kojima je ono postalo slobodna kraljevska varoš (grad u današnjem smislu.) Ova je varoš izuzeta od banske i županske vlasti i izravno podvrgnuta kralju u sudskom i poreznom pogledu. Zbog naseljenih trgovaca i obrtnika varoš dobiva stanovitu samoupravu i sajamske povlastice. Varošu pripada područje od Save (Kraljevski brod) na sjever prema gori Medvednici. Seljaci toga područja jesu kmetovi varoške gospoštije. Slobodni varoš ili grad Gradec kod Zagreba po kraljevu nalogu podigao je doskora jake zidove i kule za svoju obranu. Kralju i njegovoj vojnoj pratnji bio je dužan dati konak i prehranu.

Tokom kasnoga srednjeg vijeka dolazilo je više puta do sporova i krvavih sukoba između građana Gradeca i Zagreba-Kaptola. Povod tim sukobima bili su neustaljeni međaši između posjeda Gradeca i Kaptola, sajamske povlastice, ubiranje maltarine i sl. Na temelju vladarskih povlastica zagrebački je Kaptol ubirao u Gradecu najprije dvije trećine pijacovine, a kasnije cijelu pijacovinu, pa je zbog toga gradska općina uvela dvije posebne daće u svoju korist. Koji put je došlo i do političkih razmirica: Kaptol i gotovo cijela Hrvatska pristali su u XIV stolj. uz Karla Dračkoga protiv ženske vlade kraljice Marije i njezine majke Jelisave, a Gradec je bio uz kraljicu. Pod konac XIV stolj. građani Gradeca provaljivali su u kanoničke kurije i zlostavljali kaptolske kmetove, a kaptolski su građani zauzvrat počinjali zulume na području Gradeca. Tako je g. 1397. došlo do toga da je biskup *Ivan Smilo*, nametnut Zagrebu od kralja Žigmunda, izopćio iz Crkve na kratko vrijeme gradsku upravu i građane Gradeca. God. 1422. biskup *Ivan Alben* ponovno je izopćio iz Crkve stanovnike Gradeca jer gradska općina nije dala zadovoljštinu Kaptolu za počinjene nepravde.

Zagrebački su biskupi više puta sa svojim svećenstvom držali *crkvene sabore ili sinode* na kojima se raspravljalo o različnim poslovima i potrebama biskupije i o promicanju kršćanskoga života. Jedna je takva sinoda bila zacijelo već za bl. Augustina Kažotića. Drugu poznatu sinodu držao je biskup *Osvald Thus* (1466—1499) god. 1467. s namjerom da provede duhovnu obnovu svoga svećenstva. U ono su se doba svjetovnjaci velikaši, bez svakoga prava i potrebe, miješali u crkvene poslove. Tako se zna da je ban *Matko Talovac* za biskupske sedisvakancije (1433—1440) upravljao Zagrebačkom biskupijom kao gubernator in materialibus, a tri strana biskupa kao generalni vikari upravljali su *in spiritualibus*. Krivnjom velikaša spomenuta sinoda od g. 1467. postala je krvava sinoda: dok se u stolnoj crkvi vijećalo, provalili su unutra svjetovnjaci, sabljama i buzdovanima navalili na svećenike, jednoga na mjestu ubili, a druge teško izranili, slomili im ruke i noge, rebra i ramena. Sinode su također držane oko g. 1507. i 1535.

Osvald je svakako jedan od znamenitijih zagrebačkih biskupa. Oko g. 1475. uz kraljevu privolu utvrđen je Kaptol radi obrane od Turaka. Za utvrđivanje dali su velike svote i biskup i kanonici. Stolni je kaptol naselio u to doba Opatovinu da bi dobio više stanovnika i branitelja u slučaju turske navale. Osvald je bio veoma naobražen i ljubitelj knjige te je imao velik ugled i utjecaj na dvoru kralja Matije. Papa mu je darovao prepozituru u Glogovnici, nekada posjed poljskog viteškog reda, s godišnjim prihodom od 40 zlatnih forinti. Biskup Osvald ostavio je oporukom 17.000 for. za popravak stolne crkve i podizanje dvaju tornjeva.

Za biskupa Osvalda tiskano je prvo izdanje zagrebačkoga brevijara u Mlecima. Osvaldov sufragan, tj. pomoćni biskup i kanonik *Juraj*, inače čazmanski prepošt i upravitelj Topuske opatije, dao je za sebe pisati dva misala. Jedan je pisan g. 1495, a drugi valjda nešto kasnije. Oba su sačuvana i bogato iluminirana u Zagrebu. Prvi se čuva u Metropolitanskoj biblioteci (MR 170), a drugi u riznici prvostolne crkve (br. 355). Biskup Osvald uredio je pisarničku i sitnoslikarsku radionicu u Zagrebu iz koje je, osim dvaju spomenutih rukopisa, proizašao još i antifonarij zagrebačke stolne crkve (MR 10). Dominik Kálmánchechi darovao je Osvaldu svoj bogato iluminirani misal, koji se čuva u spomenutoj riznici (br. 354).

U kasnom srednjem vijeku imao je grad Zagreb više župnih i samostanskih crkava. Kaptolska župna crkva sv. *Emerika* stajala je blizu stolne crkve, uz dominikanski vrt. Spominje se prvi put g. 1328. Kad je na početku XVI stolj. podignut zid ili kula za obranu stolne crkve od Turaka, stara je crkva sv. Emerika porušena, a župnom crkvom postala je crkva sv. *Marije*. Ona se prvi put spominje g. 1259. Od 1315—1511. pripada cistercitima. Za područje Vlaške ulice postojala je župna crkva sv. *Antuna*, na početku te ulice, blizu biskupskoga dvora. Spominje se prvi put g. 1334. Između g. 1384. i 1516. spominje se više puta kapela sv. *Martina*, koja se katkada zove i župna crkva, a nalazila se kraj potoka Medveščaka na današnjem Trgu Republike. Župna crkva sv. *Marka* u Gradecu kod Zagreba sagrađena je g. 1256. U podgrađu (de suburbio) nalazila se već 1334. crkva sv. *Margarete* (danas pravoslavna). Oko g. 1350. osnovana je župa u Novoj Vesi za tamošnju općinu (na području gospoštije Zagrebačkoga kaptola) i sagrađena crkva sv. *Ivana Krstitelja*.

Evo i nekoliko srednjovjekovnih zagrebačkih samostana. Biskup Prodan (1175) sagradio je sjeverno od Kaptola samostan templarima koji su se tu održali do ukinuća njihova reda g. 1312. *Cisterciti* su imali najprije samostan na Otoku kod Save — u sredini XIII stolj. — odakle su preselili u Zagreb k već postojećoj crkvi sv. Marije, kao što smo već rekli. Od g. 1201—1473. stajao je u gornjem dijelu Vlaške ulice samostan *dominikanaca* s crkvom sv. Nikole. Dominikanci su zbog pogibli od Turaka preselili u Gradec k crkvi sv. *Katarine*. Na mjestu napuštenoga samostana i crkve nastala je kasnije ubožnica uz koju je g. 1674. biskup Martin Borković sazidao kapelu sv. Martina. Ona i danas postoji uz nekadašnje Nadbiskupsko sirotište, odnosno konvikt. *Franjevački* samostan u Zagrebu na Kaptolu postoji vjerojatno već oko g. 1260—1280. U sačuvanim dokumentima prvi put se spominju g. 1323.

Od XII—XIV stolj. južna i sjeverna Hrvatska bile su politički ujedinjene pod zajedničkim hrvatsko-ugarskim vladarom, ali crkveno podijeljene između splitske i kaločke *metropolije* u Ugarskoj. U doba zagrebačkoga biskupa *Stjepana* II (oko 1227—1247) postoji namjera da se sjedište metropolije prenese iz Splita u Zagreb, i da se tako veći dio hrvatskih krajeva ujedini pod zajedničkim metropolitom. Do toga nije došlo zbog tatarske provale i drugih razloga koji nam nisu poznati. Crkvenom sjedinjavanju svakako je bila na putu i smetnju politička podjela na dvije banovine: hrvatsko-dalmatinsku i slavonsku.

Slavonija u Pečujskoj biskupiji

Prema toku Save i Drave zapadni se dio sjeverne Hrvatske zvao u kasnom srednjem vijeku Gornja Slavonija, a istočni dio Donja Slavonija. To je današnja Slavonija. U doba hrvatskih narodnih vladara taj je kraj pripadao Splitskoj nadbiskupiji. No kako je bio previše udaljen od svoga biskupskog sjedišta, Mađari su ga, kad im se za to pružila prilika, pripojili Pečujskoj biskupiji.

Pečujska biskupija i njezina istočna granica u Slavoniji spominje se prvi put g. *1009.* u ispravi kralja Stjepana I, dakle brzo poslije osnutka te biskupije. Istočna je *granica* išla kod sela i potoka Koroga ili Koruške od Dunava prema Savi. Zapadna granica nije bila daleko odavle jer je tada samo maleni dio Slavonije bio naseljen Mađarima i pripadao Mađarskoj. Požega i njezina šira okolica ostala je i dalje u kraljevini Hrvatskoj i Splitskoj nadbiskupiji.

Međutim, kad je oko g. 1094. osnovana Zagrebačka biskupija, područje Pečujske biskupije u Slavoniji znatno se proširilo. Tada je zapadna granica postala: rijeka Lišnica ili Sloboština (Okučani), Psunj, Papuk, Drenovac i Viljevo; na jugu prema Bosni rijeka Sava; na istoku pravac od Mitrovice do Koruške i Banoštora, a na sjeveru Dunav i Drava. Na ovome su području osnovana četiri *arhiđakonata:* 1. požeški arhiđakonat od Okučana i Psunja preko Požege i Našica do Mikanovaca; 2. osuvački arhiđakonat od Miholjca Podravinom do Cerne; 3. vukovski arhiđakonat uz Dunav od Korođa i Borova do Mohova i Tovarnika; 4. morovićki arhiđakonat uz Dunav od Voćina (Šarengrada), Bapske i Morovića do potoka Koruške i Martinaca.

Prema popisu župa koji je sastavljen prigodom popisa papine desetine g. 1332, 1333. i 1335, te prema drugim podacima o župama ovoga kraja, imao je požeški arhiđakonat oko 75 župa, osuvački oko 50, vukovski oko 75, morovićki 40, u svemu 240 župa. Ovo je samo približan broj. Točnoga broja ne znamo jer su popisivači tuđinci iskrivili nazive mnogih sela i župa, i jer su zbog 150-godišnjega turskog vladanja i doseljenja novoga stanovništva zaboravljena mnoga stara mjesna imena i nastala nova.

Iz svega što je ovdje navedeno vidi se da su slavonske župe u srednjem vijeku bile međusobno blizu, u razmaku od 5 do 8 km. Broj župa bio je daleko veći negoli danas. Na području samo jed-

ne — ruševačke župe (prije g. 1945) nalazilo se onda osam župa. Između Pleternice i Levanjske Varoši danas su dvije župe, a onda ih je bilo trinaest. Gustoća župa bila je ovdje daleko veća negoli u isto vrijeme u Hrvatskom zagorju, Međimurju i ostalim hrvatskim krajevima prema zapadu i jugu. To ujedno znači da je u Slavoniji broj svjetovnih svećenika, župnika i kapelana bio velik. Kad se još zna da je bio velik i broj samostana, trgovišta, gospoštija i plemićkih utvrđenih dvoraca, onda je sigurno da je narod bio gusto naseljen, a Slavonija cvatuća pokrajina. Narodu je crkva bila blizu, pa je lako mogao vršiti kršćanske dužnosti, slušati sv. misu i propovijed. Velikaši i niži plemići zacijelo su vršili prema Crkvi svoje patronatske dužnosti: brinuli su se za gradnju crkvenih građevina i za njihovo uzdržavanje. I plemići i građani i seljaci bili su duboko prožeti vjerom u Boga te su sebi otkidali od usta i davali za ukras Božjega hrama.

Čini se da je s vremenom ipak popustilo prvotno vjersko oduševljenje i revnost. Samostani su postajali sve prazniji, a plemstvo je živjelo u neslozi i mržnji, i to upravo u času kad je turska pogibao stajala pred vratima.

Požeški zborni kaptol

Današnje selo Kaptol kod Požege nosi ime po srednjovjekovnom Požeškom zbornom kaptolu koji je ovdje osnovan oko g. 1230. i održao se sve do g. 1536, dakle preko 300 godina.

To je u isto vrijeme bila i crkvena i državna ustanova. Prvi dostojanstvenik kaptola — *prepošt*, po odredbi Sv. Stolice u Rimu (g. 1483), trebao je imati doktorat iz građanskoga ili crkvenoga prava, stečen na sveučilištu u Pečuhu ili drugdje. Zašto? Zato jer je svaki požeški prepošt bio generalni vikar Pečujske biskupije za prostrano područje Slavonije od Cernika do Morovića, od Drave i Dunava do Save. Uz suradnju požeških kanonika, lektora, kantora, kustosa i 10 magistara, a u ime pečujskoga biskupa, požeški je prepošt nadzirao cjelokupni crkveni život u slavonskom dijelu Pečujske biskupije.

U isto je vrijeme Požeški kaptol vršio službu vjerodostojnog mjesta *(locus credibilis)*. To je u neku ruku bio gruntovni ured za

sve slobodne posjednike prema ondašnjim zakonskim propisima i običajima. Po odredbi kralja ili kraljevskog suda, Kaptol je uvodio plemiće i crkvene ustanove, kaptole i samostane, u novostečene posjede, utvrđivao je posjedovne međaše u slučaju sporova, o svemu tome izdavao je povelje, koje je u svom arhivu čuvao i na zahtjev zainteresiranih stranaka prepisivao.

Taj se djelokrug Požeškoga kaptola protezao na prostoru od Drave do Save, sve od Đakova do Zagreba. Svakako je značajno da požeški kanonici uređuju gruntovne sporove između Zagrebačkoga kaptola i grada Zagreba-Gradeca, zatim sporove u kraju oko Križevaca, Siska, Zeline, Virovitice, Đakova itd. Nije zato čudo što su se brojne povelje Požeškoga kaptola sačuvale u zagrebačkim arhivima. Međutim, veći dio požeških kaptolskih isprava požeški su kanonici zbog turske pogibli prenijeli i pohranili u današnjoj Slovačkoj. Kasnije su ti dokumenti dospjeli u Budimpeštu, a od g. 1960. nalaze se u Zagrebu, u Arhivu Hrvatske (Marulićev trg 21).

Važno je napomenuti i to da u Požeški kaptol dolaze kao kanonici svećenici iz Zagreba, Čazme i inače iz Zagrebačke biskupije, kao i obratno, svećenici iz Požege i ovoga kraja preuzimaju u Zagrebu više službe. Sve to znači da je Požega, iako u sastavu Pečujske biskupije, bila u kasnom srednjem vijeku kulturno i duhovno povezana sa Zagrebom i zapadnom Hrvatskom (onda Slavonijom) mnogo više nego s Pečuhom i Ugarskom.

Radi vršenja važne i odgovorne službe, požeški su se kanonici *školovali* u Bologni gdje je već g. 1088. osnovan slavni pravni fakultet, dobro poznat u cijeloj Evropi. Tu je, između drugih, polazio školu i požeški prepošt Urbacije, doktor prava i začasni papin kapelan, koji je službovao u Požegi između g. 1268. i 1286. (U Padovi je studirao 1264.)

Kad je g. 1349. osnovano sveučilište u Pečuhu, mnogi plemići i građani iz Požege i okolice polaze onamo na školovanje. Neki stiču naslov magister ili literat pa vrše kasnije pravnu službu kod Požeškoga kaptola te kod požeške i drugih županija ili gradova. Značajno je i to da siromašniji ovdašnji plemići ostavljaju male posjede braći i rodbini te preuzimaju pravničku službu u Zagrebu, Varaždinu i Križevcima. Već g. 1298. živi u Starom Gradu (Owar) kod Požege magister Corrardo.

Školovanje u dalekom svijetu, osobito u Bologni, bilo je skupo i zato malo kome pristupačno. Stoga su neki mladi klerici bili najprije imenovani požeškim kanonicima, a zatim su pošli u Bolognu

da bi se ondje školovali pomoću kanoničkih prihoda. Takav je običaj bio i u Zagrebu i drugdje.

Sasvim je razumljivo da je prije polaska na strano sveučilište trebalo u domovini završiti neku početnu školu. Možemo pretpostaviti da je takva početna škola postojala u gradu Požegi uz franjevački ili dominikanski samostan, s potporom i podrškom gradske uprave i obrtničkih cehova. Međutim, sigurno se zna da je između g. 1300—1311. postojala u mjestu Požeškom Kaptolu *kaptolska škola*, a vjerojatno i prije i kasnije. Učitelj te škole bio je magister Teofil, kanonik, koji se inače zove »*puermagister ecclesiae nostrae*« (učitelj dječakâ naše, tj. kaptolske crkve). U isto vrijeme djeluje slična kaptolska škola u Zagrebu, koja traje tri godine, a preuredio ju je zagrebački biskup bl. Augustin Kažotić, kao što smo već spomenuli. Ta je škola za ono vrijeme zamjenjivala sjemenište, ali nije bila sjemenište u pravom smislu riječi, pa zato smijemo pretpostaviti da su tu školu polazili i svjetovnjaci.

Kao što u Zagrebu, uz slobodni kraljevski grad Gradec, postoji i crkvena ustanova Kaptol i uz nju posebna povlaštena općina, tako i u Požegi, uz slobodni grad na Orljavi — *Požegavar* — postoji i crkvena korporacija Kaptol i uz nju posebna *povlaštena općina* i trgovište — Požega-Kaptol (latinsko ime: *Capitulum sancti Petri de Posega).* Za razliku od zagrebačkoga Kaptola i Gradeca, između Požege grada i Požege Kaptola, zbog veće međusobne udaljenosti, nije bilo sporova ni građanskih ratova zbog maltarine i posjedovnih međaša.

U kasnom srednjem vijeku svaki županijski i kaptolski grad bio je dobro *utvrđen,* pa tako i obje Požege: i ona na Orljavi i ova pod Papukom. Dok su razne slabije feudalne utvrde Požeške županije tokom jeseni g. 1536. pale pod Turke, tvrđe u Požegi branile su se sve do siječnja 1537, kad su i one, iako jače, došle u turske ruke. Kao što je grad na Orljavi imao dvostruko utvrđenje — vanjsko ili varoško te gradsko ili županijsko (na samačkom brdu), tako je i Požega-Kaptol imala dvije utvrde: kaptolsku i prepoštovu. Čini se da se pod kaptolskom tvrđom ima razumjeti utvrđenje koje obuhvaća kaptolski varoš, dakle kanoničke, trgovačke i druge kurije, dok prepoštova tvrđa zaštićuje samo kaptolsku zbornu crkvu i vijećnicu. Turci su poštedjeli i sačuvali prepoštovu tvrđu i tu nastanili svoju vojnu posadu. To je do danas najbolje sačuvana srednjovjekovna tvrđa u Slavoniji. Trebalo bi je konzervatorskim zahvatima zaštititi od razaranja zuba vremena. (Požeški list 1972/16—17.)

Slavna nekoć Srijemska biskupija i metropolija propala je u doba seobe naroda. Prilike se u Srijemu nisu mogle dugo smiriti jer je taj kraj bio na udaru susjednih naroda. Od g. 827—1019. vladaju ovdje Bugari, od 1019—1071. Bizant, onda Mađari, od g. 1167—1180. ponovno Bizant i poslije toga konačno zajednički hrvatsko-ugarski vladari.

Srednjovjekovni Srijem obuhvaćao je u geografskom, upravno-političkom i upravno-crkvenom pogledu područje između Dunava i Save, od Banoštora do Zemuna. Na tome području bili su naseljeni Hrvati, a kasnije dolaze također Mađari, Srbi i Grci. Ništa se ne zna o tome kada je na to područje prodrlo kršćanstvo i tko su bili prvi kršćanski vjerovjesnici. Papa Ivan VIII imenovao je sv. Metodija panonsko-srijemskim nadbiskupom i pozvao srpskoga kneza Mutimira da ga prizna za crkvenoga poglavara. Kao što smo već rekli, to je valjda bio samo plan koji se nije mogao ostvariti. Prema mišljenju prof. Stjepana Pavičića, Bugari su na kratko vrijeme obnovili biskupiju u Srijemu; Grci su podigli samostan sv. Dimitrija u Mitrovici, a grčki svećenici pozdravili su g. 1164. bizantskoga cara Emanuela u Srijemu grčkim jezikom.

Vrlo je vjerojatno da su Mađari već poslije g. 1071. Srijem podložili Kaločkoj nadbiskupiji, ali i pravoslavnim Srbima i Grcima ostavili slobodu vjeroispovijesti, odnosno obreda. Tokom vremena nastanili su se ovdje također patareni, koji su došli iz Bosne, i husiti iz Češke.

Na molbu kaločkoga nadbiskupa *Ugrina g. 1229.* obnovio je Srijemsku biskupiju papa Grgur IX. Za sjedište biskupije određen je benediktinski samostan *sv. Stjepana* Prvomučenika na Dunavu, zadužbina hrvatskoga bana *Beluša,* istočno od Iloka. Po banu se i samostan i naselje prozvalo *Banoštor (Monasterium bani, Banov manastir).*

Za tatarske provale Banoštor je veoma postradao. Zato se biskup s Kaptolom preselio u drugi benediktinski samostan *sv. Ireneja kod Mitrovice.* Doskora je popravljena stolna crkva sv. Stjepana Prvomučenika u Banoštoru, biskupski dvor i kanoničke kurije, pa je ondje opet uspostavljen Kaptol, ali je zadržan i Kaptol u Mitrovici. Tako je ta mala biskupija dobila dva kaptola, dok je sam biskup naizmjence stanovao jedno vrijeme u Banoštoru, a drugo u Mitrovici.

Iako je biskupija bila dosta malena, imala je četiri arhiđakonata i oko 50 župa, nekoliko samostana, ponajviše benediktinskih. Sve to dokazuje da je Srijem bio gusto naseljen katoličkim stanovništvom i da je vjerski život ovdje bujno cvao.

Posjedi srijemskoga biskupa nalazili su se u Banoštoru, kraj Mitrovice i u Dubovu (Dombo). U istim mjestima imao je i Kaptol svoje posjede.

Prvi poznati biskup obnovljene Srijemske biskupije zvao se *Ivan*. Bio je sin bizantske carice Margarete. Iako je pripadao križarskom redu templara, nije se na poziv pape Honorija III odazvao da sudjeluje u križarskom ratu protiv bosanskih patarena. Biskup *Oliver* (1247—1262) zahvalio se na biskupskoj službi i pošao u franjevački samostan. Biskupi *Nikola I de Bathor* (1469—1475) i *Ivan IV Vitez* (1481—1489) bili su humanisti, isticali su se velikom naobrazbom, podupirali su književnost i umjetnost te često boravili na dvoru kralja Matije. Biskup *Stjepan Brodarić* (1526—1536) sudjelovao je u nesretnoj mohačkoj bitki koja je donijela Ugarskoj i Hrvatskoj težak poraz te je poslije toga osobno molio od pape pomoć za obranu Podunavlja od Turaka.

Splitska nadbiskupija u hrvatsko-ugarskoj državi 1105—1420.

Splitska gradska općina nastoji u ovo doba osigurati sebi slobodan samoupravni razvitak. To nastojanje ovisi o političkim odnosima prema hrvatsko-ugarskim vladarima, Veneciji i Bizantu te prema hrvatskim velikašima koji imaju svoje posjede sjeverno od Splita. Slabost ugarske dinastije Arpadovića bila je u jednu ruku na korist Splitu i drugim primorskim gradovima radi slobodnog političkog i gospodarskog razvitka, ali i na štetu jer ih ta dinastija nije mogla zaštititi protiv pritiska Venecije i hrvatskih velikaša.

God. 1105. priznao je Split vrhovnu vlast hrvatsko-ugarskoga kralja Kolomana, primio je kraljevu vojnu posadu, a za nadbiskupa izabrao je *Manasesa*, svećenika s kraljeva dvora. Kralj je doduše potvrdio Splitu povlastice po kojima može slobodno izabirati kneza (comes) i biskupa, ali se toga nije držao, pa kako je Manases više narinut nego izabran, biskupovao je u Splitu kratko vrijeme, od g. 1112—1114, te je zbog samovoljnoga ponašanja bio

prisiljen brzo ostaviti Split. Hrvatsko-ugarski vladari nisu ni inače sa Splitskom nadbiskupijom održavali onako srdačne veze kako je to bilo u doba hrvatske narodne dinastije. Štoviše, novi su vladari nastojali i kasnije nametnuti Splitu svoje ljude za nadbiskupe.

Nadbiskup *Gaudije* (1136—1159) održavao je čvrste veze s hrvatsko-ugarskim kraljevskim dvorom koji mu je potvrdio posjed Gospe od Otoka i solinske mlinove. Iako se sam zvao *Primas Dalmatiae et totius Croatiae* (primas Dalmacije i cijele Hrvatske), nije se dao po starom običaju posvetiti za biskupa od pape u Rimu, nego od ostrogonskog nadbiskupa, primasa Ugarske. To su mu u Rimu veoma zamjerili i zato nerado poslali palij, znak nadbiskupske časti i vlasti.

Oko g. 1154. odvojio se Zadar od Splitske metropolije, i to iz političkih, a ne vjerskih ili crkvenih razloga. U to je doba Zadar potpao — doduše privremeno — pod Veneciju koja nije htjela trpjeti da bi Zadar i ostalo područje koje je ona časovito prisvojila potpadalo pod metropolita u hrvatsko-ugarskoj državi. Tako je nastala Zadarska metropolija kojoj je papa Anastazije IV podvrgao sufraganske biskupije: Krk, Osor, Rab i Hvar (ovu posljednju samo do g. 1181, kad se ona vraća splitskom metropolitu).

Nadbiskup *Petar Lombarđanin* (treba ga razlikovati od crkvenog učitelja istoga imena) odlikovao se pobožnošću i znanjem. Umro je i pokopan u Stolnom Biogradu. Splićani su mu zamjerili preveliku servilnost prema ugarskom kraljevskom dvoru.

G. 1167. Splićani se nisu mogli dugo složiti prigodom izbora novoga nadbiskupa pa su zamolili papu Klementa IV da im pošalje prikladnog svećenika za nadbiskupa. Papa tada imenuje svoga kapelana *Gerarda* za splitskog nadbiskupa koji je u Splitu biskupovao sve do g. 1175. Upravo u to doba bizantski je car Emanuel zavladao za neko vrijeme u Hrvatskoj. Crkva je mnogo trpjela od toga što su plemići otimali njezinu imovinu. Kako je Gerard bio vješt crkvenim poslovima, papa ga je imenovao legatom Apostolske Stolice i prema potrebi slao u razne zemlje radi rješavanja složenih i zamršenih crkvenih poslova.

Poslije Gerardove smrti Splićani se i opet nisu mogli složiti kod biranja novoga nadbiskupa, pa im je Sv. Stolica poslala *Rajnerija* (Arnira), do tada biskupa u Toskani. G. 1179. nadbiskup Rajnerije prisustvovao je III općem lateranskom crkvenom saboru zajedno s dva svoja sufragana, biskupima iz Nina i Skradina.

Kad se vratio iz Rima, po želji Splićana i zbog svoje privrženosti bizantskome caru Emanuelu Komnenu, poveo je iz Splita

u Carigrad veliko gradsko izaslanstvo da se pokloni caru i preporuči mu potrebe i molbe grada. Car je Rajnerija lijepo primio i bogato nadario. Diplomatska vještina i crkveni posjedi pribavili su nadbiskupu neprijatelje kod kuće.

U sporu između samostana sv. Petra Gumajskoga i poljičke obitelji Adrijanića glede nekih posjeda, nadbiskup je Rajnerije dosudio te posjede u korist samostana. Sam car Emanuel, odnosno njegov namjesnik u Splitu, rješavao je zemljišni spor između nadbiskupa Rajnerija i poljičkih Kačića i dosudio spornu zemlju nadbiskupu.

Dana 4. kolovoza 1180. obilazio je Rajnerije neke svoje crkvene posjede u gori Mosoru zajedno s ljudima koji su dobro poznavali granice rečenih posjeda. Nije nipošto vjerojatno da bi nadbiskup pokušao »bespravno prisvojiti neke posjede na Mosoru« (Enciklopedija Jugoslavije VII, 501). Ipak tamošnji stanovnici pod vodstvom nekoga Nikole (Kačić?) navale kamenjem na nadbiskupa te ga ubiju. Taj događaj opisuje Toma arhiđakon koji se nešto poslije rodio i živio. Toma primjećuje da je Rajnerije bio »vrlo energičan« nadbiskup. On je samo branio prava Crkve, toliko puta pogažena, kako su u to doba činili i drugi svećenici, pa i sveti i veliki ljudi. Zato se njegov istup protiv nepravde ne može pokuditi. To svjedoči narodna predaja. Rajnerija štuju u Splitu kao sveca i mučenika. Tijelo mu je bilo najprije pokopano u crkvi sv. Eufemija pred splitskim gradskim vratima, u samostanu benediktinki. G. 1444. sagradio je majstor Juraj Dalmatinac uz crkvu sv. Eufemija posebnu kapelu sv. Rajnerija koja i danas postoji. Međutim, nadbiskupove kosti danas počivaju u stolnoj crkvi u Splitu. Njegov kult stoljećima postoji u Splitu i Dalmaciji. Službeni crkveni dekret o javnom štovanju nije izdan.

Jedna od najznamenitijih ličnosti Splita i Splitske nadbiskupije u XIII stolj. bio je svakako *Toma arhiđakon.* Rodio se g. 1201. u Splitu, u romanskoj obitelji. Početne je škole polazio u rodnome gradu, a bogosloviju i pravo u Bologni, gdje je g. 1221. sreo sv. Franju Asiškoga. Od g. 1227—1232. vrši službu notara u Splitu, a g. 1230. postaje arhiđakon Splitske nadbiskupije. Nadbiskup Gönzel, po podrijetlu Mađar, nije isprva htio potvrditi Tomu kao arhiđakona, ali kad je vidio da sav kler složno pristaje uz Tomu, popusti i potvrdi ga u rečenoj službi. Toma je zapravo vršio službu generalnoga vikara u Splitskoj nadbiskupiji, pa kako je bio silovite ćudi, došao je brzo u sukob s jednim dijelom svećenstva. Splićani su, međutim, bili uz Tomu. I tako se dogodilo

da je nadbiskup izopćio Tomu iz Crkve, a grad Split kaznio interdiktom. Nato papa pošalje u Split kardinala Otona koji izmiri zavađene stranke, pa je tako Toma i dalje vršio službu arhiđakona i generalnoga vikara.

U to su doba postojale u Splitu dvije političke stranke: jedna se zvala hrvatska ili kraljevska, koja je bila odana hrvatsko-ugarskom kralju, a druga je bila latinaška ili romanska. Ovu je vodio Toma arhiđakon koji je predlagao Splićanima neka ubuduće biraju za svoje gradske knezove sposobne Talijane iz Ankone. Toma je uvjeravao građane da će stranci iz Ankone biti pravedniji i nepristraniji od domaćih hrvatskih velikaša, bribirskih, cetinskih i humskih. Toma je g. 1239. doveo iz Ankone Gargana Arscidisa koji je po volji Splićana do g. 1242. stajao na čelu grada.

Te je godine umro nadbiskup *Gönzel.* Kako je utjecaj kralja Bele IV, koji je pred Tatarima bježao sve do Trogira, tada bio u Splitu snažan, Splićani izaberu sebi za nadbiskupa zagrebačkoga biskupa Stjepana. Možda se tada mislilo na spajanje Splitske nadbiskupije i Zagrebačke biskupije u jednu nadbiskupiju, ili na okupljanje svih hrvatskih biskupija u jednoj metropoliji ili na čvršće vezanje hrvatskoga juga i sjevera sa zajedničkom hrvatsko-ugarskom dinastijom. Jasno je da se sve to, pa i ni jedno od toga, nije moglo svidjeti latinaškoj stranci u Splitu. Svakako je istina da papa Inocent IV nije potvrdio Stjepanov izbor za splitskoga nadbiskupa, te se Stjepan vratio u Zagreb kao biskup, a Toma preuzeo privremeno upravu Splitske nadbiskupije.

Prigodom ponovnog biranja nadbiskupa, Toma dobije 16 glasova protiv 4. Ali kako su protiv Tome bili gradski knez Bernard Tršćanski, kralj i mnogi građani, sve ga je to natjeralo da se odrekne nadbiskupske časti. Nato bude izabran za splitskoga nadbiskupa čazmanski kanonik *Ugrin* koji umire već g. 1248.

Sad Splićani izaberu sebi za nadbiskupa skradinskoga biskupa Ivana. Ali, papa ga nije potvrdio, nego je imenovao splitskim nadbiskupom zagrebačkoga kanonika Rogerija. On je rođen u Italiji u mjestu Turris kod Beneventa. Bio je kapelan kardinala Ivana Toledskoga, za koga je obavljao neke poslove u Ugarskoj. Napisao je važan spis: *Epistola M. Rogerii seu lamentabile carmen super destructione regni Hungariae facta.* U toj pjesmi prikazuje tužne prilike u Ugarskoj i Hrvatskoj. Umro je g. 1266. S njim se Toma arhiđakon dobro slagao.

G. 1268. umro je Toma arhiđakon te tako završio svoj burni život. Pokopan je u Splitu, u crkvi sv. Franje, gdje mu je do da-

nas sačuvana nadgrobna ploča. Neumrlu je slavu stekao svojom povijesti solinsko-splitske nadbiskupije pod naslovom »*Historia Salonitana*«. Rukopis se čuva u arhivu splitskoga kaptola. Pisan je na pergameni pismom beneventanom između g. 1246—1268. U hrvatskoj historiografiji Toma je važan kao srednjovjekovni kroničar. Njegovo pripovijedanje nije pouzdano jer je bio silovite ćudi, slavohlepan, latinaš strančar koji omalovažava sve što je hrvatsko. Zato možemo prihvatiti kao istinito sve ono što piše povoljno o Hrvatima.

Tijekom XIV stolj. Split je zajedno s drugim južnohrvatskim primorskim gradovima proživljavao teške političke prilike. G. 1300. doplovio je u Split Karlo Robert da bi pomoću Pavla Šubića i drugih uglednih ličnosti zauzeo kraljevsko prijestolje u Hrvatskoj i Ugarskoj. Malo poslije, g. 1308. došao je u Split kraljev pouzdanik kardinal Gentilis de Montefieri da ovdje smiri uzbuđene duhove. U doba građanskoga rata g. 1327. Split se diže protiv Đure Šubića i stavlja se pod zaštitu Venecije. Kad je hrvatsko-ugarski kralj Ludovik učvrstio svoju vlast u državi, Venecija mu je g. 1358. predala Split i druge primorske gradove. Iako se na svršetku XIV stolj. većina hrvatskih velikaša digla protiv kralja Žigmunda, Split mu je isprva ostao vjeran, ali već g. 1390. priznaje bosanskoga kralja Stjepana Tvrtka I (1353—1391). Kako je doskora u većem dijelu Bosne i južne Hrvatske postao stvarni politički gospodar Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Split ga priznaje svojim hercegom. Zbog njegove vojničke hrabrosti i diplomatske okretnosti priznali su mu vlast splitskoga hercega: g. 1403. kralj Ladislav Napuljac, a g. 1408. kralj Žigmund. Razni vrhovni politički gospodari ostavljali su Splitu velike gradske povlastice i samostalnu unutrašnju upravu. Zato Splićani možda i nisu smatrali velikom nesrećom kad je g. 1420. Venecija zauzela ponovno njihov grad da bi ga kasnije dva puna stoljeća zbog svoje i njegove koristi branila od Turaka i osigurala mu slobodan kulturni razvitak.

Od XII—XV stolj. dolazilo je u Splitu češće ne samo do političkih nego i do vjerskih borba. *Patarensko* je krivovjerje dolazilo iz Italije i preko Splita kao kroz vrata odlazilo u Bosnu. Oko g. 1200. ističu se u Splitu kao pristalice patarenske hereze zadarski građani Matej i Aristodije. Splitski nadbiskup *Bernard* suzbijao je u to doba patarenstvo u svojoj dijecezi. Zna se da je *Mladen I Šubić*, brat Pavla Šubića, gospodara Bosne, bio imenovan od brata banom Bosne, a u Splitu 23 godine vršio službu gradskoga kneza te g. 1304. poginuo (ubili su ga patareni). Splitski herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić pripadao je patarenskoj crkvi.

Na početku XV stolj. osobito su se istakla dva splitska nadbiskupa. Od g. 1403—1409. biskupovao je *Pelegrin Aragonski*, rodom iz kraljevske kuće. Djelovao je u Bosni protiv patarena i umro na glasu svetosti. Splićanin nadbiskup *Dujam de Iudicibus* opro se mletačkim nasiljima pa je zato protjeran iz Splita.

Trogirska biskupija

Grad je Trogir tokom srednjega vijeka imao značajnu općinsku samoupravu, ali je u raznim razdobljima priznavao vrhovnu vlast moćnih država, Bizanta, Venecije, hrvatsko-ugarskih kraljeva. Od g. 1272—1322. hrvatski knezovi Šubići Bribirski iskorišćuju slabost Arpadovića, zaštićuju Trogir od Mlečana, vrše ovdje kneževsku vlast i nameću gospodarske terete koji Trogirane veoma ozlovoljuju. Vlast hrvatsko-ugarskih kraljeva počinje g. 1105. za Kolomana, kasnije se više puta izmjenjuje s vlašću Venecije koja je konačno zavladala u Trogiru g. 1420.

Trogirska je biskupija vjerojatno postojala već u ranom srednjem vijeku kad Trogir ima statut grada (civitas) i na njegovu je čelu prior. Međutim, prvi se put ovdje biskupija spominje g. 1000. kad je ovdašnji biskup zajedno s građanima sudjelovao kod dočeka mletačkoga dužda Petra II Orseola. Prvi po imenu poznati trogirski biskup jest *sv. Ivan Ursin* (1063—1111), danas zaštitnik grada. Bio je rodom Rimljanin iz obitelji Orsini. U Hrvatsku je došao u pratnji papina poslanika Ivana od Porta da umiri uzbunjeni narod u Trogiru. To mu je uspjelo, pa je zato ondje izabran za biskupa. Odlikovao se umnim sposobnostima i pobožnošću. Prijateljevao je sa splitskim nadbiskupom Lovrom, koga smo već spominjali, te s njime surađivao oko podizanja crkvenoga duha i jačanja državne samostalnosti u Hrvatskoj. Sudjelovao je na svim crkvenim i državnim saborima, kod svih važnih crkvenih i državnih poslova i svečanosti. Često se nalazio uz kralja da ga savjetuje i pomaže, a kad je Hrvatska ostala bez kralja narodne krvi, on je tješitelj i savjetnik svoga naroda. Posredovao je između novookrunjenoga hrvatskog kralja Kolomana iz dinastije ugarskih Arpadovića i primorskih gradova Zadra, Trogira i Splita: gradovi su Kolomana priznali kraljem, a on im je potvrdio drevne povlastice gradskih općina.

Jedan od znamenitijih trogirskih biskupa bio je i *Treguan* (1206—1264), rodom iz Firenze, koja je u ono doba bila stjecište kulture i umjetnosti, čak više od samoga Rima. Svoju dugogodišnju biskupsku službu upotrijebio je za gradnju nove stolne crkve u čast sv. Lovre. *Crkva* je građena u romanskom slogu na tri lađe, razdijeljene jakim pilastrima. Uz glavnu apsidu ima dvije manje polukružnog oblika. Srednja lađa, s križnim lukovima i velikim prozorom-ružom (rozeta) prema zapadu, sagrađena je u gotičkom slogu za biskupa Nikole Kažotića (1362—1371). Prekrasno crkveno predvorje potječe iz XIV stolj. Radovanov portal iz g. 1240. pravo je remek-djelo, poznato u domovini i stranom svijetu. U XIII stolj. građena je propovjedaonica, u XIV stolj. veliki oltar (»ciborij«) sa svetohraništem, zatim korska kanonička sjedala (rad drvorezbara Ivana Budislavića), a u XV stolj. kapela sv. Ivana Trogirskoga. U isto je vrijeme građen i veličanstveni toranj.

Trobrodna crkvica, posvećena nekada sv. Martinu, a danas poznata kao crkva sv. Barbare, potječe iz IX stolj. Crkvu su obnovili darovatelji Hrvati, Petar i njegova žena Dobrica, u XI stoljeću, što znači da u to doba prodiru Hrvati u romanski grad Trogir. Nedavno otkopana crkva sv. Marije sa šesterolisnim temeljem pripada po načinu gradnje starohrvatskom vremenu.

Benediktinska crkva sv. Ivana sagrađena je u XIV stolj. u romanskom slogu. I portal joj je romanski, a toranj ima oblik preslice. *Dominikanska* crkva jedna je od najranijih gotičkih građevina u Trogiru. U renesansnom slogu, s kasnijim preinakama, građene su ostale trogirske crkve: sv. Sebastijana, sv. Mihovila, sv. Petra, Sviju svetih i zvonik samostana benediktinki. Koliko crkava u malom, ali slavnom Trogiru!

Hvarska biskupija

Hrvati su se naselili na otoku Hvaru tokom VII i VIII stolj. dolazeći iz neretvanskoga kraja. U prvoj polovini IX stolj. Družak, knez Brača i Hvara, sklapa s Venecijom mir i dopušta joj slobodnu plovidbu uz istočnu obalu Jadranskoga mora. Kako primorski gradovi, tako i Hvar priznaje vlast raznih država: g. 812. Bizanta, g. 1000. Venecije, kasnije vlast hrvatskoga kralja, 1145. Venecije, 1180. hrvatsko-ugarskoga kralja, 1278. Venecije, 1358. hrvatsko-ugarskoga kralja, 1390. Bosne, 1420. Venecije. Za hrvatsko-ugarske vladavine (1205, 1242) Hvar je slobodna gradska općina koja ima povlasticu birati biskupa i kneza za otoke Hvar i Brač.

Područje Hvarske biskupije pripadalo je vjerojatno u najstarije vrijeme Makarskoj biskupiji, a kasnije splitskoj. U XII stolj. Hvar ima posebnog arhiprezbitera. Biskupija je u Hvaru *osnovana* istom oko *g. 1145,* kad su Mlečani ovdje zavladali i novoosnovanoj biskupiji pridružili otoke Hvar, Brač i Vis. Biskupija se nazivala raznim imenima: hvarska, hvarsko-bračka ili otočka. Za sve vrijeme mletačke vladavine u ovom kraju pripadala je Hvarska biskupija *Zadarskoj* metropoliji, tj. sve do *g. 1181.* Poslije toga Hvarska je biskupija pripojena *Splitskoj* metropoliji iz političkih razloga jer su i Split i Hvar bili u sklopu hrvatsko-ugarske kraljevine. Do početka XIV stolj. nalazila se i Korčula u Hvarskoj biskupiji, a onda je odvojena i priključena novoosnovanoj Korčulanskoj biskupiji koja postoji sve do g. 1828.

Prvi hvarski biskup zvao se Martin *Manzavina* (1144—1184). Uz biskupa je postojao i kaptol s 10 članova. Benediktinski su samostani postojali u Biševu (850), Komiži i na Sv. Andriji, dominikanski u Hvaru, Starigradu i na Šćedru, franjevački u Hvaru, augustinovski u Hvaru i Jelsi. *Katedrala* u Hvaru potječe iz XII stolj.; obnovljena je u XVI i XVII stolj. Njezini oltari imaju vrijedne slike talijanskih majstora iz XVI stolj. (Palma ml.). U franjevačkoj crkvi u Hvaru čuvaju se dragocjene slike iz istoga vremena (Bassano, Palma) te grob pjesnika Hanibala Lucića.

Grad *Korčula* ima već 1214. statute za svoju samoupravnu općinu. Priznaje vrhovnu vlast hrvatsko-ugarskih kraljeva g. 1358, a mletačku od g. 1420. Katedrala sv. Marka čuva razne dragocjenosti i slike znamenitih slikara (Tizian, Bassano, Tintoretto, Bellini). Ovdje se nalazi osobito dobro i stručno uređen crkveni muzej.

Šibenska biskupija

Ne zna se ništa sigurno kada je nastao grad Šibenik. Prvi put se spominje g. 1066, kad je u njemu boravio kralj Petar Krešimir IV, ali je vjerojatno da je tu postojalo utvrđeno naselje i davno prije. Ovdje u doba rimskoga vladanja nije bilo gradskog (urba-

nog) naselja, pa se može vjerovati da je kralj *Petar Krešimir IV* želio pomoću hrvatskih gradova stvoriti protutežu romanskim gradovima bizantske Dalmacije. Međutim, povijesna je istina da je i Šibenik zadesila sudbina kao i druge primorske gradove, pa priznaje vrhovnu vlast g. 1105. hrvatsko-ugarskoga kralja Kolomana, 1116. Venecije, 1168. Bizanta, 1180—1322. hrvatsko-ugarske države, pa opet Venecije, koja — poslije raznih promjena vlasti — g. 1412. konačno postaje gospodar Šibenika.

Šibenik je sve do pred konac XIII stolj. pripadao Trogirskoj biskupiji. Njegovoj želji za vlastitim biskupom protivili su se trogirski biskup i splitski metropolit. Zauzimanjem kneza Jurja I Šubića Bribirskoga i na preporuku hrvatsko-ugarske kraljice Marije osnovao je papa Bonifacije VIII *g. 1296.* biskupiju u Šibeniku. Tako je Šibenik izjednačen s drugim primorskim gradovima.

Iz doba romanike sačuvano je u Šibeniku malo spomenika: luk s reljefnom lozicom i lišćem u samostanu konventualaca; portal crkve sv. Julijane; apside, vrata s lunetom i dijelovi prozora crkve sv. Krševana.

Gradnja *katedrale* sv. Jakova počinje g. *1431.* na mjestu stare, manje, porušene crkve. Kamen za gradnju dopremljen je s Korčule, Sušca, Brača, Krka i Raba. Građenje je dugo trajalo, u tri faze, tako da je završeno tek 1536. Započelo je u doba kad je cvjetao mletačko-gotički slog, a svršilo se u doba renesanse. U radu se izmijenilo mnogo slavnih majstora, pa je tako šibenska katedrala postala najveći arhitektonski spomenik renesanse kod nas. Crkva je trobrodna s tri apside i kupolom. U unutrašnjosti su dva niza galerija iznad bočnih brodova, a u tim brodovima niz oltara od kojih se posebno ističe oltar s drvenim raspelom kipara Jurja Petrovića iz XV stolj. Oltari, kipovi i slike potječu ponajviše iz XVI stolj. te iz doba baroka. Katedrala je obnovljena 1850—1860.

Na katedralu naslanja se s južne strane biskupski dvor u gotičko-renesansnom slogu. Crkva sv. Barbare je gotička građevina. Crkva samostana *konventualaca* potječe iz XIV stolj. U tom samostanu nalazi se zbirka iluminiranih kodeksa iz vremena od XI—XIV stolj., a ima i više inkunabula. Vrijedno je spomenuti još ove šibenske crkve: gotička crkva sv. Ivana, renesansna crkva sv. Nikole, renesansno-barokna crkva sv. Duha, barokna crkva sv. Lovre i crkva sv. Spasa, podignuta g. 1390. uz samostan benediktinki.

Nin je bio naselje od pradavnih vremena kako to svjedoče znamenite iskopine: ilirska keramika, nakit i oružje; temelji Dijanina hrama i kipovi rimskih careva. U doba hrvatske narodne dinastije ovdje je sjedište biskupa i župana te povremeno kraljevska prijestolnica. Grad je Nin sa svojom povlaštenom općinom pod vlašću hrvatsko-ugarskih vladara do g. 1328, zatim pod Venecijom, od g. 1358—1409. opet pod vlašću rečenih vladara, a onda konačno pod Venecijom.

Kao što smo već prije spominjali, biskupija u Ninu, osnovana u IX stolj. za cijelo područje hrvatske države, ukinuta je na splitskom crkvenom saboru *g. 928,* a *g. 1075.* opet obnovljena. Obuhvaćala je područje županije ninske, lučke i polovicu ličke. G. 1080. održan je ovdje crkveni sabor. Oko g. 1197. pokušao je zadarski nadbiskup-metropolit podvrći ninskog biskupa svojoj metropolitanskoj vlasti, ali se tome usprotivio kralj Emerik i odredio da Ninska biskupija ima i dalje ostati u sklopu *Splitske metropolije.*

U doba svoga najvećeg cvata imao je grad Nin 16 crkava. Da ga ne bi *Turci* zauzeli i upotrijebili za daljnja osvajanja, Mlečani su ga više puta palili. Tako su od nekoć slavnoga hrvatskog grada ostale samo goleme ruševine.

Najstarije sačuvane građevine u Ninu jesu dvije crkve: sv. Križa, vjerojatno iz XI stolj., s natpisom župana Godežava, i sv. Nikole u Prahuljama. Od crkve sv. Marije, građene u XI stolj., koja je pripadala ženskom benediktinskom samostanu, sačuvani su samo temelji. Benediktinska crkva sv. Ambrozija iz IX stolj. davno je propala, pa je na tom mjestu u XIII i XIV stolj. sagrađena druga crkva od koje su također ostale samo ruševine. Ninska stolna crkva propala je u požaru g. 1646, a obnovljena je 1673. U riznici te crkve nalaze se, uz druge važne predmete, i srebrni relikvijari koji potječu vjerojatno iz vremena oko g. 800. U Ninu se nekada nalazila i znamenita *krstionica kneza Višeslava* koja se danas čuva u Splitu. U natpisu na toj krstionici spominju se imena kneza Višeslava i ninskog svećenika Ivana.

Kninska biskupija

Knin se spominje u X stolj. kao sjedište županije, a u XI stolj. kao povremena prijestolnica kralja *Zvonimira*, zatim kao prijestolnica posljednjega hrvatskog kralja Petra. U XIII stolj. Knin je i dalje kraljevski grad gdje se sastaje herceg Bela s hrvatskim velikašima. Zbog slabljenja kraljevske vlasti u Ugarskoj jačaju u tome kraju hrvatski feudalci, osobito *knezovi Bribirski i Nelipići*. Te feudalce nastoje oslabiti kraljevi iz Anžuvinske kuće: Karlo je uništio g. 1322. kneza Mladena Bribirskoga, Ludovik je oko g. 1344. oteo Knin Nelipićima (Nelipčićima). God. 1388. dolazi Knin na kratko vrijeme u ruke bosanskoga kralja. God. 1522. slaba vojna posada u Kninu predala se bez otpora *Turcima*, koji poslije toga ovdje vladaju skoro dva stoljeća.

Kao što smo već rekli, u Kninu boravi u XI stolj. »*hrvatski biskup*« uz kraljev dvor, kao kraljev dvoranin, pratilac i kancelar. On nije rezidencijalni biskup, kao ostali hrvatski biskupi, nego »ambulantni« koji ipak vrši biskupsku vlast u većem broju župa, razasutim sve do Drave. Kninska crkva sv. Marije, koja se otprije nalazila uz kninsku tvrđavu, predana je »hrvatskom biskupu« da to bude njegova biskupska crkva — katedrala. Između 1272—1274. sagrađena je za istoga biskupa druga crkva ispod kninske tvrđe od koje je sačuvan dio portala. God. *1185*, prema zaključku crkvenoga sabora, Knin dobiva rezidencijalnoga biskupa. Njegova biskupija obuhvaća područje: županiju Knin, Vrliku i Pset (u današnjoj zapadnoj Bosni), a biskupski su posjedi u selu Biskupija i na sjeveru kod *Cazina*, gdje se također nalazi biskupski dvor. Za turskih ratova ta je biskupija skoro posve uništena: narod je djelomično odveden u tursko ropstvo, a djelomično se iselio u Gradišće (nekada zapadna Ugarska, danas istočna Austrija).

Senjska i Krbavsko-modruška biskupija

Prva pouzdana vijest o Senjskoj biskupiji potječe iz *g. 1169*, kad je papa Aleksandar III naredio senjskom biskupu *Mireju* da se, poput svojih prethodnika, podredi splitskom nadbiskupu kao svom metropolitu. Na području Senjske biskupije zadržali su se od najstarijih vremena slavensko bogoslužje i glagoljica. Na mol-

bu senjskoga biskupa Filipa papa Inocent IV odobrio je *1248. bogoslužje na narodnom jeziku*, ali je vjerojatno da je ono i prije toga vremena bilo u upotrebi. Većina biskupa potkraj srednjega vijeka bili su redovnici, dominikanci i franjevci. Pojedinci od njih službovali su razmjerno malo godina. Učenošću su se istakla dva biskupa iz obitelji *Cardinalio*, *Ivan* (1388—1392) *i Leonardo* (1392—1402), stric i sinovac. Ovaj drugi, zbog svoje veze s Padovom, dobio je ondje građansko pravo.

Uz katedralu i biskupski dvor, u Senju te na području biskupije nastaju brojne opatije, samostani i njihove crkve. Tu djeluju templari, cisterciti, benediktinci, pavlini, dominikanci i franjevci.

U političkom pogledu Senj ostaje pod vrhovnom vlasti hrvatskih kraljeva, zatim hrvatsko-ugarskih i konačno Bečkoga dvora, odnosno Habsburgovaca kao slobodno izabranih hrvatskih vladara. Senj je darovnicom Bele III pripao oko g. 1184/5. templarima. G. 1271. Senjani sami biraju sebi za glavara (potestata) krčkoga kneza Vida s nasljednim pravom. Tako dolaze u Senj kao velikaši Frankopani i ostaju tu do 1469, kada kralj Matija Korvin osniva ovdje kapetaniju. Ona preko svojih uskoka brani Senj i Hrvatsku od turskih nasrtaja. Bečki dvor premalo pomaže novcem i oružjem hrabre uskoke, pa su zato istočno od Senja ostali u hrvatskim rukama samo gradovi: Otočac, Brinje, Sokolovac, Prozor i Ledenice.

Potrebno je još nešto kazati o povijesti *Krbavske biskupije!*

Ta je biskupija osnovana g. *1185.* sa sjedištem u *Udbini*. Prvi je njezin biskup bio Matej, splitski kanonik. Biskupovao je ovdje 35 godina. Biskupija je obuhvaćala, uz Krbavu, još istočni dio Like te kraj oko Modruša i Crikvenice. U toj je biskupiji osnovano više pavlinskih i franjevačkih samostana.

Krbavski biskup *Franjo* prenio je g. 1457. biskupsko sijelo iz Udbine u *Modruš*. Tako se stavio pod zaštitu moćnih knezova Frankopana i barem privremeno bolje zaštitio od prijeteće turske pogibli. Papa Pio II odobrio je g. 1460. prijenos biskupske stolice u Modruš. Odlazak biskupa iz Udbine nije mogao biti po volji tamošnjim knezovima Kurjakovićima.

U isto je otprilike vrijeme, nastojanjem kneza Sigismunda Frankopana, osnovana nova biskupija u *Otočcu*. Trajala je kratko vrijeme, od g. 1461—1534, oko 70 godina, i imala je samo četiri biskupa. Zbog turskih provala i pustošenja Otočka je biskupija ukinuta i pripojena Senjskoj biskupiji.

Od modruških je biskupa bio najznamenitiji *Šimun Kožičić-Benja* (1509—1536), rodom iz Zadra, bivši zadarski kanonik. Kao izvrstan govornik i dobar hrvatski rodoljub održao je na općem crkvenom saboru u Lateranu (Rim) g. 1512—1517. više govora o svojoj tužnoj domovini Hrvatskoj koja je bila teško opustošena od Turaka i ogrezla u mučeničkoj krvi. U svojoj kući u Rijeci, kamo se sklonuo ispred Turaka, osnovao je *tiskaru* za tiskanje glagoljskih knjiga. Tako je tu g. 1531. tiskan »Misal hrvatski«.

G. 1640. papa Urban *ujedinio je* Senjsku i Krbavsko-modrušku biskupiju tako da su obje biskupije i dalje zadržale svoje kaptole, ali je objema upravljao samo jedan biskup sa sjedištem u Senju. Time je provedena samo osobna (personalna) unija, a ne i stvarna (realna). Nastojanjem Bečkoga dvora, ovako ujedinjena Senjsko-modruška biskupija odvojila se od Splitske metropolije i pripojila *Ostrogonskoj metropoliji.* Učinjeno je to iz političkih razloga: Split je tada politički pripadao Veneciji, a ostrogonski metropolit kao ugarski prelat bio je u sklopu habsburške države.

Sjedinjenje Senjske i Modruške biskupije provedeno je za senjskoga biskupa *Ivana Agalića* (1617—1649). Bio je rodom Riječanin. Pripadao je redu augustinaca. G. 1624. održao je u Bribiru biskupijsku sinodu na kojoj je odlučeno da se imaju ponovno tiskati glagoljske crkvene knjige: misali i časoslovi (brevijari). Posao oko tiskanja povjeren je čuvenom piscu franjevcu Franji Glaviniću.

Iza Agalića došao je u Senj na biskupsku stolicu drugi, zapravo treći, Riječanin, *Petar Mariani* (1650—1665). Nastojao je oko što veće izobrazbe klera pa je tražio od svećeničkih kandidata da moraju učiti i znati latinski kako bi se mogli služiti bogoslovskom literaturom, pisanom latinskim jezikom. Zato je neopravdano tužen Sv. Stolici u Rimu kao da želi ukinuti glagoljicu. Papa je, neupućen u stvar, poručio senjskom biskupu Marianiju da se običaji glede jezika imaju u Crkvi poštovati. Biskup se papi ispričao da se nikako ne radi o potiskivanju glagoljice, nego o većoj naobrazbi klera u borbi protiv protestantizma, a ta se veća naobrazba može steći samo latinskim jezikom.

Na području biskupija Senjske i Modruške, kao i u drugim hrvatskim krajevima, redovništvo je potkraj srednjega vijeka bujno cvalo. Veći broj samostana imali su pavlini i franjevci, a pokoji također benediktinci i dominikanci. Dok su se svjetovni svećenici zadovoljili čitanjem hrvatskih knjiga, pisanih glagoljskim pismom, redovnici su poznavali latinski jezik i stjecali naobrazbu čitanjem latinskih knjiga. U samostanskim školama gajio se podjednako

hrvatski i latinski jezik, čitala se hrvatska i latinska knjiga. Kad se glagoljica, kao manje prikladno pismo, počela zanemarivati, upotrebljavalo se sve više latinsko pismo za pisanje hrvatskih pisama, dokumenata i knjiga. Tako su se, pod utjecajem redovničkih škola u ovim krajevima, Zrinski i Frankopani već u XVI stolj. služili kod izdavanja isprava hrvatskim jezikom, a latinskim pismom. Drugi hrvatski velikaši i plemići čine to kasnije.

Mnogi samostani Senjske i Modruške biskupije propali su uglavnom na koncu XV i na početku XVI stolj. Neke su samostane razorili Turci, a druge su redovnici napustili bježeći zajedno s narodom pred Turcima u sigurnije krajeve. Dok su u drugim stranama samostani, nakon oslobođenja od Turaka, ponovno oživjeli, to se u Lici i Krbavi nije dogodilo.

Pavlinski su samostani osnivani ovim redom: Sv. Nikola u Gvozdu ili Modrušu prije 1348; Sv. Spas kod Senja prije 1364, do 1786; Sv. Marija na brdu Turan kod Udbine prije 1364; Sv. Ivan u Lici prije 1364; Sv. Jelena kod Senja prije 1390; Sv. Marija na Ospu kod Novog 1453—1786; Sv. Marija u Brinju g. 1476; Sv. Marija u Zažićnu 1490; Sv. Nikola u Senju 1634.

Franjevački samostan u Senju osnovan je g. 1292. Bogato su ga obdarili knezovi Frankopani. Sam kralj Matija Korvin brinuo se za to da bi samostan bio zaštićen od turske pogibli. Kako su udbinski Turci često provaljivali do blizu Senja, a samostan se nalazio izvan gradskih zidina, bila je pogibao da ga zauzmu i da se u njemu nastane i odavle ugroze grad Senj. Na molbu Senjana papa Pavao III dopusti g. 1547. da se samostan razori. Namjesto toga razorenoga samostana sagradio je general Lenković drugi samostan s crkvom sv. Franje u samome gradu Senju g. 1558.

Franjevački samostan na *Trsatu* sagradio je g. 1464. i obdario raznim povlasticama i prihodima knez Martin Frankopan. To su činili i drugi, pa tako i kneginja Barbara, kći Sigismunda Frankopana. Ona je darovala samostanu veliki srebrni moćnik. Današnja crkva stoji na mjestu gdje je već Nikola I Frankopan sagradio crkvicu na uspomenu Gospine kućice koja se prema legendi nalazila kratko vrijeme ovdje (sada je u Loretu). U sadašnjoj franjevačkoj crkvi ima više grobova knezova Frankopana.

Templari su sagradili samostan u Senju potporom hrvatsko-ugarskoga kralja Bele III. Iz povelje kralja Andrije II od g. 1209. zna se da je splitski nadbiskup Petar (1185—1197) darovao senjskim templarima crkvu sv. Jurja. Isti kralj Andrija darovao je g.

1221. senjskim templarima Gadsku županiju koju drže u svojoj vlasti do g. 1269, a onda je s kraljem zamjenjuju za dubičku županiju na rijeci Uni.

Zadarska nadbiskupija i metropolija

Biskupija u Zadru spominje se, kao što smo rekli, *g. 530. i 533.* prigodom zasjedanja crkvenoga sabora u Saloni. U doba provale Hrvata i Avara, Zadar ostaje pošteđen pa se zato bez prekida razvija u crkvenom, političkom i etničkom pogledu. Tu je i dalje sjedište bizantskoga carskog namjesnika. G. 812. mirom u Aachenu između Bizanta i Karla Velikog Zadar ostaje pod bizantskom vrhovnom vlašću. U to je doba biskup u Zadru *Donat* koji je iz Carigrada prenio u Zadar moći *sv. Stošije* (Anastazije). Ona postaje od toga vremena zaštitnica grada. Kasnije su donesene također moći *sv. Krševana i sv. Šimuna.*

Po odredbi cara Bazilija dalmatinski gradovi, pa tako i Zadar, plaćaju hrvatskom vladaru tribut za slobodno uživanje svojih posjeda na tlu hrvatske države. U doba kralja Tomislava dobri su odnosi Zadra prema kraljevini Hrvatskoj, pa i zadarski biskup sudjeluje na splitskim crkvenim saborima g. 925. i 928. Štoviše, uza sve zabrane, glagoljaško se bogoslužje dobro održalo upravo na području Zadarske biskupije tokom stoljeća sve do naših dana.

G. 1107. Zadar je priznao vlast kralja Kolomana i upravo tom prigodom dao je sagraditi toranj uz crkvu sv. Marije. Tokom kasnoga srednjeg vijeka Zadar živo teži za tim da sačuva svoju potpunu samoupravu oslanjajući se na hrvatsko zaleđe. Naprotiv, Venecija želi osigurati svoju vlast u Zadru kao najistaknutijem gradu na istočnom Jadranu radi slobodne trgovačke plovidbe i zaštite svojih posjeda. Zbog toga dolazi često do ratnoga sukoba između Venecije i Zadra te izmjenjivanja vrhovne vlasti hrvatsko-ugarskih kraljeva i Venecije. *God. 1409. kralj Ladislav Napuljac* prodaje Zadar i svoja prava na Dalmaciju Veneciji, koja odmah zauzima Zadar i drži ga u svojoj vlasti do g. 1797.

U sredini XII stolj. Zadarska je biskupija uzdignuta na *nadbiskupiju i metropoliju* za sufraganske biskupe osorskog, rapskog, krčkog i hvarskog (za ovoga samo do g. 1181). Jedni drže da je to bilo g. 1145 (Bulić, Lexikon f. Th. u. K.), a drugi g. 1154 (Enc. Catholica). Učinjeno je to iz političkih razloga, po volji Venecije,

koja je htjela sve svoje posjede u južnoj Hrvatskoj crkveno ujediniti u jednoj metropoliji. Po odredbi pape Hadrijana IV zadarski je metropolit bio podvrgnut vlasti mletačkoga patrijarha u Gradu.

Zanimljiv je i značajan put *pape Aleksandra III* preko Zadra i kraj hrvatskih otoka prema Veneciji g. 1177. gdje se imao sastati s carem Fridrihom Barbarossom. Zadarski puk i kler dočekali su papu pjesmama (kanticima i laudama) na »slavenskom jeziku«. To znači da je većina stanovnika u Zadru bila hrvatska.

Nekada je Zadar imao 30 crkava od kojih su do danas mnoge napuštene. Od najstarijih kršćanskih spomenika samo se malo sačuvalo. Šesterokutni baptisterij (krstionica) iz VI stolj. porušen je od bombardiranja g. 1944. Sačuvana je apsida katedrale, dijelovi crkve sv. Tome, prednji prostor crkve sv. Petra Staroga (kasnije nazvanoga sv. Andrija). To je bila dvobrodna građevina. Crkva sv. Donata ima tip centralne građevine s raščlanjenom unutrašnjošću. I trobrodna crkvica sv. Lovre arhitektonski je bogato raščlanjena. Iz vremena predromanike sačuvani su ulomci kamenoga crkvenog namještaja koji je ukrašen pleternim ornamentom. Značajni su i primjerci s figuralnim kompozicijama iz XI stolj.

Uz ženski benediktinski samostan sagrađena je i posvećena *g. 1091. crkva sv. Marije,* jednostavnoga oblika s tri apside. To je najstariji građevni spomenik romaničkog sloga. Zvonik i kapitulska dvorana sagrađeni su g. 1105—1111. Muškom benediktinskom samostanu pripadala je *crkva sv. Krševana, posvećena g. 1175.* Glavna apsida ima dekorativnu galeriju. *Katedrala sv. Stošije* građena je u XII i XIII stolj. Nadvratnici i dovratnici triju portala ukrašeni su ornamentalnim i figuralnim reljefima.

Iz vremena gotike potječu franjevačka i dominikanska crkva, zatim gotički reljef na glavnom portalu katedrale i ciborij u njoj.

Prvi renesansni oblici vide se na nadbiskupskoj palači. Fasada crkve sv. Marije Velike ima gotičke i renesansne oblike. Iz doba renesanse potječe franjevački samostan i okrugla crkva Gospe od Kaštela (Gospa od zdravlja).

Krčka biskupija

Krčka biskupija spominje se prvi put oko g. 585. kao sufraganska biskupija akvilejskog patrijarha. Mirom u Aachenu Krk je pripao Bizantu. Hrvatskom vladaru Krk plaća godišnje danak od 110

bizantskih zlatnika. Oko g. 1000. vrhovnu vlast u Krku ima Venecija, a kasnije hrvatski kralj, što dokazuje Baščanska ploča s imenom kralja Zvonimira. Vrhovnu vlast nad Krkom drži Venecija od XII stolj. do Zadarskoga mira g. 1358, zatim od 1480—1797.

Već u prvoj polovici XII stolj. *Dujam*, nepoznata roda, uzima od Venecije u zakup dostojanstvo *krčkoga kneza* za svotu od 350 bizantskih zlatnika. Kneštvo doskora postaje nasljedno u rodu koji se prozvao *Frankopani* i stekao doskora velike posjede na hrvatskom kopnu sve do Une. Krčki knezovi Frankopani bili su neko vrijeme vazali Venecije, a kasnije su se osamostalili kao hrvatski velikaši. Kralj Žigmund g. 1412. potvrdio je knezu Nikoli zauvijek posjed otoka Krka s utvrdama. Stanovništvo grada Krka je romansko, a u svim drugim naseljima hrvatsko. Krk je *civitas* s gradskim povlasticama, a Baška, Dobrinj, Omišalj i Vrbnik samostalne upravne jedinice pod svojim satnicima. (Ime »Frankapan« u Hist. nar. Jugosl. i Encikl. Jugosl.; Frankopan u Pravopisu hrv.-srp. knj. jez.)

Slavensko glagoljsko bogoslužje uvriježilo se na Krku vrlo rano, ali kada i kako, nije poznato. Glagoljsko se pismo upotrebljavalo ne samo u Crkvi nego i u svim granama javnoga i privatnoga života. Crkvene ustanove od XI stolj. dalje pravi su stupovi glagoljaštva. To su zborni ili seoski kaptoli u Omišlju, Dobrinju, Vrbniku i Baški, a od XV stolj. i u Dubašnici; zatim benediktinske opatije, i to 2—3 u Krku, a po jedna u Baški (Jurandvoru), u Omišlju i na Košljunu. Najstariji krčki glagoljski natpis potječe iz opatije sv. Lovre u gradu Krku, a drugi — Baščanska ploča — iz opatije sv. Lucije kod Baške na prijelazu XI—XII stolj. Papa Inocent IV dopušta g. 1252. omišaljskim benediktincima samostana sv. Nikole da se služe slavenskim bogoslužjem i glagoljskim pismom kako su to činili njihovi prethodnici. Od sredine XV do početka XVI stolj. nestaju pomalo benediktinski samostani, a jačaju franjevački.

Od franjevačkih samostana dva su bila latinaška: u gradu Krku od XIII stolj. (konventualci) i na Košljunu od XV stolj. (zadužbina Frankopana), a dva glagoljaška koja su sagradili zadarski trećoreci u Glavotoku i u Portu (Dubašnici) u drugoj polovici XV stolj.

Od XIII—XVII stolj. postoji na otoku Krku velik broj *bratovština*, preko stotinu. Glavna im je bila zadaća pomagati crkve i unaprijediti bogoslužje. Malo njih imalo je cehovski značaj. Djelovanje bratovština nadzirala je mletačka državna vlast.

Svećenički podmladak školovao se u samostanskim školama ili kod pojedinog župnika glagoljaša.

Ostaci prvobitne krčke *katedrale* nalaze se u Sepnu kod Omišlja. Ranoromaničke crkve na prijelazu u XII stolj. imaju prigrađene zvonike na pročelju (Sv. Lucija u Jurandvoru). Tokom XII do XIII stolj. grade se velike romaničke bazilike (katedrala u Krku, Sv. Marija u Omišlju, Sv. Kvirin u Krku). Franjevci grade jednobrodne crkve gotičkoga tipa.

Krčka biskupija pripada od X do sredine XII stolj. Splitskoj, a zatim Zadarskoj metropoliji.

Rapska biskupija

Biskupija se u Rabu spominje već na crkvenom saboru u Saloni g. 530. i 533, a održala se do 1828. U raznim razdobljima Rab priznaje, poput Zadra i drugih dalmatinskih gradova, vrhovnu vlast Bizanta, hrvatskih i hrvatsko-ugarskih vladara i Venecije.

I ta je biskupija priznavala do sredine XII stolj. splitskog, a zatim zadarskog metropolita. G. 1071. sjeverni dio otoka Paga pripojen je Rapskoj biskupiji, a južni najprije Ninskoj, kasnije Zadarskoj. *Stolna crkva sv. Marije* u Rabu sagrađena je u XII stolj. na temeljima starije crkve, i to u romaničkom slogu. Posvetio ju je papa Aleksandar III putujući iz Zadra u Veneciju na sastanak s carem Fridrihom Barbarossom, o čemu smo već govorili. Na ciboriju glavnoga oltara ima pleterne ornamentike. Pozlaćeni križ, sačuvan do danas, darovao je kralj Koloman. Portal u renesansnom slogu potječe iz XV stolj.

Osorska biskupija

I mala Osorska biskupija spominje se već g. 585, a djelovala je do g. 1828. Grad se nalazi na prevlaci između otoka Cresa i Lošinja. Kao i drugi kvarnerski otoci i gradovi, i grad Osor tokom stoljeća mijenja vrhovnu vlast: Bizanta, hrvatskih, zatim hrvatsko-ugarskih kraljeva i Venecije. G. 1105. Osor dobiva povlastice od kralja Kolomana.

Na današnjem groblju otkriveni su ostaci stare *katedrale*, dvojne bazilike s krstionicom. Današnja trobrodna katedrala s dekoracijom u slogu rane renesanse i odvojenim zvonikom potječe iz XVII stolj. Ima bogatu riznicu s inventarom iz XIV—XVIII stolj. Kaptolska knjižnica posjeduje iluminirane kodekse iz XV stolj.

Predromanička crkva sv. Platona ističe se bogatom pleternom ornamentikom. Nekadašnji *benediktinski* samostan s trobrodnom crkvom sv. Petra potječe iz XI stolj. Samostan *franjevaca* glagoljaša sagrađen je potkraj XV stolj. uz crkvu sv. Marije u dolini Bijar. U isto vrijeme građen je i biskupski dvor u slogu mletačke gotike.

Zagrebački kaptol prikazuje bl. Augustinu Kažotiću crkvenu pjesmaricu »Cantuale processionum« iz g. 1751.

Dubrovačka biskupija i nadbiskupija

O postanku Dubrovnika postoje samo legende. Prve pouzdane vijesti potječu iz IX stolj. G. 866—867. bizantsko brodovlje pobjeđuje Arape koji su 15 mjeseci opsjedali utvrđeni Dubrovnik. On u to doba priznaje bizantsku vrhovnu vlast, plaća danak knezovima u susjednom slavenskom zaleđu, kao i drugi gradovi u bizantskoj Dalmaciji, ali ima bolje uvjete za slobodan gospodarski i trgovački razvitak, što mu omogućuje da s vremenom stekne i veću političku samostalnost. Kad je *g. 1205. Venecija* osvojila Carigrad i uništila bizantsku državu, zavladala je i Dubrovnikom te mu posve onemogućila pomorsku trgovinu. Zato dubrovački trgovci traže i uspostavljaju dobre trgovačke veze kopnenim putevima na cijelom Balkanskom poluotoku. Mletačka je okupacija usporila gospodarski, politički i kulturni razvitak Dubrovnika, ali ga nije prekinula. Zadarskim mirom *g. 1358.* mletačka je dominacija posve uklonjena s istočne jadranske obale. Dubrovnik sad priznaje vrhovnu vlast *hrvatsko-ugarskoga kralja*, plaća danak kralju Ludoviku, ali dobiva potpunu unutarnju samoupravu. Tako Dubrovnik ulazi u novo razdoblje svoga razvitka i počinje život slobodne države. *God. 1526.* poslije mohačkoga poraza priznaje Dubrovnik *tursku* vrhovnu vlast, plaća danak sultanu, a dobiva pravo slobodne trgovine u raznim pokrajinama turske države. Tako nastaju dubrovačke trgovačke kolonije u Beogradu i drugim turskim gradovima.

Sjedište biskupije nalazilo se nekada u gradu *Epidauru* koji je poznat već za Ilira, a Rimljani su ga u svakom pogledu unaprijedili. Vjerojatno je da se kršćanstvo ovdje rano proširilo, kao i u Saloni. Tu je možda djelovao sv. Hilarion (291—300).

Prema staroj predaji, na početku VII stolj. Avari su uništili grad Epidaur, pa su se njegovi stanovnici zajedno s biskupom Ivanom zaputili u Dubrovačku župu gdje su se mogli lakše skloniti i

zaštititi od neprijatelja. Izbjeglice su na koncu VII stolj. sagradili ispod brda Srđa, na prirodno utvrđenom mjestu, novi grad Dubrovnik kamo je preneseno i sjedište Epidaurske biskupije. Isprva je ta biskupija pripadala metropoliji u Splitu, a od g. 999. ima vlastitu *metropoliju*. God. 1000, kako kaže mletački ljetopisac đakon Ivan, dubrovački se nadbiskup kod Korčule poklonio mletačkom duždu.

Pod dubrovačkog metropolita potpadalo je neko vrijeme više *sufraganskih* biskupija u južnoj Dalmaciji, Hercegovini i Bosni. Tako biskupije Stonska, Korčulanska, Trebinjska, Ulcinjska i Barska. U XII stolj. podvrgnuto je Dubrovačkoj metropoliji čak 11 sufraganskih biskupija od Bosne do Skadra. Velik broj biskupija te geografske i političke prilike bile su razlog da je osnovana nova nadbiskupija i metropolija u Baru za biskupije koje leže bliže tome gradu.

Dubrovačka je nadbiskupija osobito zaslužna za promicanje školstva, znanosti i umjetnosti u gradu Dubrovniku, za čuvanje katoličke vjere na području Dubrovačke Republike. Posebno je važno da su *dubrovački diplomatski predstavnici* kod Porte u Carigradu, a dubrovački trgovci kod nižih turskih vlasti, zaštićivali progonjene kršćanske vjernike, inače turske podanike u Bosni, Slavoniji i drugdje. Čak i male dubrovačke *trgovačke kolonije* u Beogradu, Drinopolju, Silistriji itd. imale su svoje kapele i kapelane koji su kadikad bili jedini dušobrižnici za brojne katoličke vjernike.

Već Konstantin Porfirogenet spominje u Dubrovniku crkvu sv. Stjepana. Iskopani temelji dokazuju da pripada starokršćanskom vremenu i da potječe vjerojatno iz VII ili VIII stolj. Na području zvanom Prijeko sačuvani su osnovni elementi triju sakralnih objekata (Sv. Luka, Sv. Nikola i tzv. Sikurata) koji potječu iz IX—XI stolj., a pripadaju starohrvatskoj rustikalnoj arhitekturi. U XIV stolj. grade se u stilu monumentalne romanike: *katedrala, crkva sv. Vlaha* (rad domaćih majstora počinje g. 1348), *samostani Male braće (franjevaca) i dominikanaca.* Ti su objekti u doba potresa djelomično ili posve propali. Franjevačka je crkva jednostavan jednobrodni gotički objekt kod kojega se ističe kasnogotički bogato ukrašen portal, gotički zvonik, a u samostanskom kompleksu klaustar romaničko-gotičkoga sloga. U istom je slogu građena i dominikanska crkva. Zvonik je te crkve imao gotičke, a poslije velikog potresa dobio je i barokne elemente.

Poslije potresa od *g. 1667.* popravljaju se katedrala i crkva sv. Vlaha, a nastavlja se izgradnja isusovačke crkve i kolegija. Kako je crkva sv. Vlaha stradala i u požaru g. 1706, ponovno se gradi g. 1707—1715. prema nacrtu i pod nadzorom mletačkoga graditelja Marina Gropellija. U doba romanike i gotike skulptura se uglavnom razvija kao sastavni dio arhitektonske kompozicije, tj. pazi se na vanjštinu; naprotiv, u renesansi i baroku skulptorske obradbe dolaze do izražaja u unutrašnjosti crkve. Dubrovačke crkve: katedrala sv. Vlaha i isusovačka pripadaju baroku.

Turska vrhovna vlast traje u Dubrovniku do *g. 1806.* Te su godine *Francuzi* osvojili Dubrovnik i ukinuli njegovu Republiku. Njihova vlast traje do g. 1814. Od g. 1815. Dubrovnik je u sklopu Austrije.

Stonska biskupija

Stonska se biskupija spominje prvi put *g. 877.* kao sufraganska biskupija Splitske metropolije. Ta je biskupija obuhvaćala tamošnje primorje, poluotok Pelješac i Zahumlje. Kad su međutim Nemanjići Petar i Miroslav podložili sebi Zahumlje i Ston u XIII stolj., stonski biskup *Donat* morao je odavle otići. Njegov nasljednik *Ivan* (1300—1312) prenio je sjedište svoje biskupije u Korčulu. No papa Bonifacije VIII osnovao je u Korčuli novu biskupiju, Stonsku biskupiju ukinuo, a njezino područje pridružio Korčulanskoj biskupiji.

God. 1333. Dubrovačka Republika dolazi u posjed poluotoka Pelješca. Tom se prilikom grade u Stonu dvije tvrđave. Od stonskih solana Republika ima toliki prihod koliko iznosi turski danak. Dubrovnik je želio dati Stonu što veći ugled, te je u njemu g. 1541. obnovljena biskupija. Od stonskih biskupa znamenit je *Bonifacije Drakolica* (1564—1582), franjevac, koji je prije dolaska u Ston bio vrhovni poglavar franjevaca u Svetoj Zemlji. On je g. 1555. otkrio Sveti Grob i nad njim sagradio u Jeruzalemu kapelu. Kao papin izaslanik putovao je u Ugarsku, Erdelj, Poljsku i Rusiju. Posljednji su stonski biskupi bili Hijacint Milković, Petar Budmani i Antun Doci (1800—1802). Stonska je biskupija ukinuta g. *1828.* i pripojena Dubrovačkoj.

Kotorska biskupija

Grad Kotor ima gradsku samoupravu pod vrhovnom vlasti raznih država: Bizant vlada do polovice IX stolj. 400 godina neprekidno i još 100 godina s prekidima, zatim dukljansko-zetski vladari, Nemanjići 1186—1371; doba samostalnosti traje od 1391. do 1420, Mlečani vladaju od 1420. do 1797.

O počecima Kotorske biskupije ne zna se ništa sigurno. Čini se da je postojala već u prva kršćanska vremena. Prvi put spominje se Kotorska biskupija u VIII stolj., a prvi po imenu poznati biskupi jesu *Grimaldo* (1090) i *Urzacije* (1124).

Kotorska biskupija pripada raznim metropolijama: najprije Splitskoj, zatim Dukljanskoj pa onda opet Splitskoj u doba kralja Tomislava; kratko vrijeme priznaje barskog i dubrovačkog metropolita, a od 1178—1828. metropolita u talijanskom gradu Bariju. Zbog kojih je razloga to stanje tako dugo trajalo, nije poznato.

Katedrala sv. Tripuna sagrađena je u romaničkom stilu g. 1166. na mjestu okrugle crkve koja se tu nalazila već na početku IX stolj. Obnavljana je u XIII stolj. i kasnije. Reljefe svetaca u apsidi radio je majstor Ivan iz Bazela g. 1440. U riznici se čuva drveno raspelo iz XIII stolj. Znamenite su u Kotoru i druge crkve: sv. Luke, kolegijalna crkva sv. Marije s brončanim sarkofagom bl. Ozane Kotorke itd.

Budvanska biskupija

Grad Budva tokom stoljeća priznaje vrhovnu vlast raznih država: Bizanta, Duklje, Nemanjića, Balšića, od 1443—1797. Venecije. Za Nemanjića g. 1346—1371. dobiva statut koji sadržava 295 građansko-pravnih odredaba i osigurava gradu znatnu samoupravu.

Za vrijeme dukljanske vladavine Budva je sjedište biskupa koji je od *g. 1089.* sufragan barskog metropolita. Prvi je poznati biskup *Silvestar* g. 1143. Poslije te godine do 1571. postoji katalog biskupa. Od g. 1575. do 1830. u Budvi se nalaze biskupijski administratori i vikari, podređeni barskom nadbiskupu. G. *1828.* Budvanska je

biskupija ukinuta, a njezino područje pripojeno Kotorskoj biskupiji. U Budvi je nekada bio benediktinski samostan sv. Marije. Crkva je do danas sačuvana.

Risanska biskupija

Risan u Boki Kotorskoj mijenjao je tokom vremena razne gospodare: Travunja, Bosna, Zeta, Turska, Venecija.

Biskupija je ovdje postojala od starokršćanskih vremena. Njezin se biskup *Sebastijan* spominje za pape Grgura I Velikoga g. *591. i 595.* Biskupija je ovdje ukinuta g. *1828,* a njezino područje pripojeno Kotorskoj biskupiji.

Trebinjska biskupija

Trebinjska se biskupija spominje u XI stolj. Obuhvaća područje oblasti ili kneževine Travunje. Iz bule Benedikta VIII od *g. 1022.* vidi se da ta biskupija pripada *Dubrovačkoj* metropoliji. God. 1089. trebinjski biskup priznaje *barskog* metropolita. Sjedište biskupa nalazi se u benediktinskom samostanu sv. Petra u Polju, danas selu Čičevu, 5 km južno od Trebinja. Kad su Nemanjići zavladali u ovom kraju, oni potiskuju katolike, te je biskup *Silvije* prisiljen *g. 1253.* napustiti svoju biskupiju. Tako je benediktinski samostan na otočiću *Mrkanju* kod Dubrovnika postao rezidencija trebinjskih biskupa koji su se doskora prozvali također »mrkanjskim« biskupima. Za turskoga vladanja još više jača pritisak pravoslavnih vladika i kaluđera protiv katolika, koji postepeno prelaze na pravoslavlje i islam. Biskup iz Mrkanja rijetko ovamo dolazi, katoličkih je svećenika sve manje, pa su zato katolički vjernici ostali s vremenom u velikoj manjini prema inovjercima.

BARSKA NADBISKUPIJA

Grad Bar ima u kasnom srednjem vijeku gradsku samoupravu i priznaje vrhovnu vlast Bizanta, od g. 1183. priznaje vlast Nemanjićâ (oko 180 godina), zatim Balšićâ, onda raznih vladara i država, 1443—1571. Venecije, 1571—1877. Turaka i konačno Crne Gore.

Prvi put se spominje Barska biskupija na koncu IX stolj. Car Leon Mudri (886—912) tvrdi da je barski biskup podređen dračkom metropolitu. Međutim, već g. 1050. i 1089. postoji *Barska metropolija*. Protupapa Klement III (Wibert Ravenski) šalje palij »Petru, nadbiskupu dukljanskom« na molbu »slavnoga kralja Slavenâ Bodina«. Kao biskupi sufragani podložni su barskom metropolitu biskupi Kotora, Ulcinja, Svača, Skadra, Drivasta, Pilota, Srbije, Bosne i Trebinja. Protupapa pogrešno pretpostavlja da je Bar nasljednik »dukljanske« metropolije.

U vremenu od g. 1142—1199. izgubila je barska dijeceza značaj metropolije što ga je bila stekla bulom protupape Klementa III g. 1089. Čini se da je Bar tada potpao pod dubrovačkoga metropolita i da je zbog toga ovdje zavladalo nezadovoljstvo. G. 1177. piše barski biskup Grgur, rodom Zadranin, splitskom nadbiskupu Rajneriju pismo puno odanosti. U to doba nastao je znameniti povijesni rukopis, poznat pod imenom »*Ljetopis popa Dukljanina*«. Oko *g. 1199.* obnovljena je Barska metropolija. Službu metropolita vršili su i neki ugledni Hrvati, tako dva *Zmajevića, Andrija* (1671. do 1694) i *Vinko* (1701—1713).

Vladari Zete u XI i XII stolj., Vojislav i Mihajlo, bili su »*filii carissimi beati Petri*«, tj. odani Sv. Stolici. G. 1368. braća Sracimir, Juraj i Balša, također su u vezi s Rimom. Međutim je istina i to da je tokom vremena broj katoličkih vjernika opadao zbog raznih razloga, a broj pravoslavnih rastao. Za vladanja Turaka i njihovih teških progona mnogi su katolici prešli na islam i pravoslavlje, pa su katolici postali neznatna manjina, uglavnom Albanci.

Od XVI stolj. barski nadbiskup ima naslov »*primas Serviae*«, što je papa Leon XIII g. 1902. izričito odobrio.

Bar je imao nekada više crkava od kojih su sačuvani temelji, odnosno ruševine. To je »*katedrala na Londži*«, franjevačka crkva sv. Nikole, crkva sv. Venerande s gotičkim elementima, gotička kapela sv. Katarine. Začudo, dvije su stare prazne crkve služile u novije vrijeme kao barutane, pa su od eksplozije porušene, jedna 1881, druga 1912.

Zabat oltarne pregrade iz katedrale »hrvatskog biskupa« u Biskupiji kraj Knina, koju je sagradio kralj Zvonimir. To je najstariji lik Majke Božje kod Hrvata.

CRKVA U ISTRI OD VII DO XVIII STOLJEĆA

God. 788. Istra prelazi iz bizantskih ruku pod franačku vlast. Franci ograničavaju gradsku samoupravu koja je cvala pod bizantskom vladavinom i provode feudalizaciju Istre. Franački vladari Karlovići daju biskupima u *Trstu, Poreču i Puli* razne posjede i povlastice. Po uzoru na njemačke duhovne kneževine i donekle na stanje bizantskog cezaropapizma, biskup u *Trstu* vrši potpunu, a u drugim gradovima djelomičnu političku ili svjetovnu poglavarsku vlast. Nisu si biskupi tu vlast prisvojili, nego su je dobili od vladara. Zašto? Zbog laičke investiture. Dakle zato da bi vladari po svojoj volji imenovali biskupe i opate i inače se miješali u unutarnje poslove Crkve.

God. 952. odvaja se Istra od kraljevine *Italije* kao dijela rimsko-njemačkoga carstva i priključuje *Bavarskoj, g. 976,* vojvodini *Koruškoj.* Tako je u Istri započeo jak njemački utjecaj. Car Fridrih III želi oslabiti koruškoga vojvodu pa u sredini XI stolj. stvara od Istre samostalnu marku koju daje kao feud Ulriku iz kuće Weimar-Orlamünde. Pošto se u Istri izmijenilo više svjetovnih feudalaca, *g. 1209.* dobiva istarsku marku *akvilejski patrijarh.*

Zapadnoistarski gradovi vode borbu protiv istarskih feudalaca za što veću svoju političku i gospodarsku samostalnost, osobito u pogledu trgovine. *Venecija* ih najprije pomaže u toj borbi, a u drugoj polovici XIII stolj. osvaja redom gradove Poreč, Umag, Novigrad, Kopar, Piran i Rovinj. Poslije toga vremena nastavlja dugu borbu protiv akvilejskog patrijarha. Do g. 1421. uspjela mu je oteti sve posjede i potpuno zavladati istarskom obalom. God. 1445. odrekao se akvilejski patrijarh svih svojih posjeda u Istri u korist Mlečana koji su mu u ime odštete obećali plaćati svake godine 5000 dukata.

U drugoj polovici XII stolj. grof Mainard von Schwarzenburg *(Cernogradus)* silom je sebi prisvojio kaštel i posjed *Pazin,* koji je

kasnije proširen te je stvorena tzv. Pazinska grofovija. Kad je obitelj Schwarzenburg g. 1374. izumrla, svi su njezini istarski posjedi na temelju ugovora prešli u vlasništvo *Habsburgovaca.* Oni su nastojali tokom vremena što više proširiti te posjede, pa su već g. 1421. i 1445. uz Mlečane bili jedini gospodari na poluotoku Istri.

Tako je tokom više stoljeća Istra bila podijeljena između *Austrije i Venecije.* Srednja i sjeveroistočna Istra s Trstom i Goricom pripadala je Austriji, a Veneciji zapadna i južna Istra. God. 1797. Napoleon je zauvijek uništio Mletačku Republiku, te je mirom u Campoformiju mletački dio Istre pripao Austriji i ostao u njenoj vlasti do 1918.

Hrvati su počeli prodirati u Istru već oko g. 600, a tokom VII stolj. zauzeli su istočne predjele poluotoka i odavle se širili prema zapadu u njegovu unutrašnjost. S tim je prodiranjem u vezi i ona vijest po kojoj je papa Ivan IV (640—642), kao što smo rekli, poslao opata Martina u Istru i dalje prema jugoistoku da otkupi sužnje koji su pali u ruke Hrvata, tada još pogana. Poslije tih prvih sigurnih veza Hrvata sa Sv. Stolicom dolazi do njihova postepenoga *krštavanja.* Zasluga je to bizantske kršćanske vlasti u Istri, zatim Akvilejske metropolije koja se g. 558. prvi put zove patrijaršija. Patrijarh u Akvileji vrši vlast metropolita u Istri, Mlecima, Noriku i dijelu Recije. U doba seobe naroda Istra je manje stradala od drugih rimskih pokrajina, pa je, kad se seoba smirila, u njoj bilo lakše obnoviti kršćanski život nego npr. u Dalmaciji.

Kad su Langobardi *g. 568.* zauzeli *Akvileju,* njezin patrijarh bježi u bizantski *Gradež* (Grado). Međutim, zbog raznih vjerskih trvenja i neprilika, nastaju dvije patrijaršije: jedna ostaje u Gradežu, druga se obnavlja u Akvileji, a oko g. 700. papa priznaje obje. Gradež je pod bizantskom vlasti i ovisan o Veneciji, kamo je kasnije (1451) gradeški patrijarh prenio svoje sjedište. Kad su Franci zauzeli Istru, akvilejski je patrijarh ponovno metropolit u Istri i tu vlast vrši do ukinuća te patrijaršije g. 1751. Poslije toga vremena goričkí je nadbiskup metropolit za Istru.

Područje Istre bilo je tokom srednjega i novoga vijeka podijeljeno u šest biskupija: 1) biskupija *Trst* obuhvaća kraj od Trsta do hrvatske granice kod Ilirske Bistrice, od Postojne na sjeveru prema jugu do ispod Buzeta; 2) biskupija *Kopar* od Kopra na jug do ispod rijeke Dragonje; 3) biskupija *Novigrad* južno od rijeke Dragonje do rijeke Mirne; 4) biskupija *Poreč* južno od Mirne uz zapadnu obalu Istre do Rovinja gdje je g. 966. ukinuta stara bi-

skupija, a njezino područje pripojeno Poreču; 5) biskupija *Pula* obuhvaća južnu i istočnu Istru do hrvatske granice kod Rijeke koja je sve do g. 1828. također pripadala ovoj biskupiji; 6) biskupija *Pićan* obuhvaćala je područje srednje Istre istočno od Pazina.

Stanovništvo Istre stradalo je u raznim ratovima što ih je Venecija vodila protiv akvilejskog patrijarha i Austrije, zatim za turskih provala od g. 1471—1499, onda za tzv. uskočkog rata g. 1577—1617. Tako se dogodilo da je slavna Pula pala na 300 stanovnika, a cijela Istra na oko 50.000. Zbog toga su i Austrija i Venecija poduzimale razne mjere oko naseljavanja novoga stanovništva. Upravo te nevoljne prilike u Istri dobro su došle tokom XVI i XVII stolj. mnogobrojnim izbjeglicama Hrvatima koji su pred Turcima bježali iz Bosne i Like u Istru da ovdje nađu novi zavičaj. Tako u južnu i zapadnu Istru dolaze uglavnom Hrvati štokavci, u srednju Istru čakavci, a u sjevernu arumunski Ćići, djelomično već pohrvaćeni. Doseljavanjem novoga stanovništva posve se izmijenila etnička slika Istre. Hrvati su i prije toga vremena bili u Istri dobro zastupani kad papa Pio II (1458—1464) u svom djelu »Povijest Evrope« tvrdi da je Istra slavenska, tj. hrvatska zemlja. Međutim, poslije velikih seoba u XVII stolj. Hrvati čine golemu većinu istarskog seoskog stanovništva, Talijani uglavnom žive u gradovima zapadne Istre, a Slovenci u selima sjeverne Istre.

S narodom, vjernicima, doselili su se i mnogi svećenici glagoljaši koji su ponijeli sa sobom svoje liturgijske knjige i u novoj sredini, uz znanje i odobrenje biskupâ, vršili bogoslužje slavenskim jezikom. Kad je oko g. 1600. tiskano u Rimu novo izdanje glagoljskoga misala, Pulska je biskupija najedanput naručila za svoje župnike 50 komada, a i ostale istarske biskupije po nekoliko. Sve to dokazuje da su tada mnoge župe u Istri bile glagoljaške.

U XVI stolj. djelovala je u Istri *Luterova protestantska propaganda* kojoj je središte bilo u Pazinu. Narodu su nuđene i dijeljene protestantske knjige, pisane hrvatskim jezikom. Kao Luterovi pristalice isticali su se u Pazinu svećenici *Ivan Fabijančić* i *Matija Živčić*, a u mletačkoj Istri *Matija Vlačić, Petar Pavao Vergerije* i *Stjepan Konzul Istranin*. Protestantska propaganda nije imala većeg i trajnijeg uspjeha jer su Hrvati katolici ostajali vjerni djedovskoj vjeri.

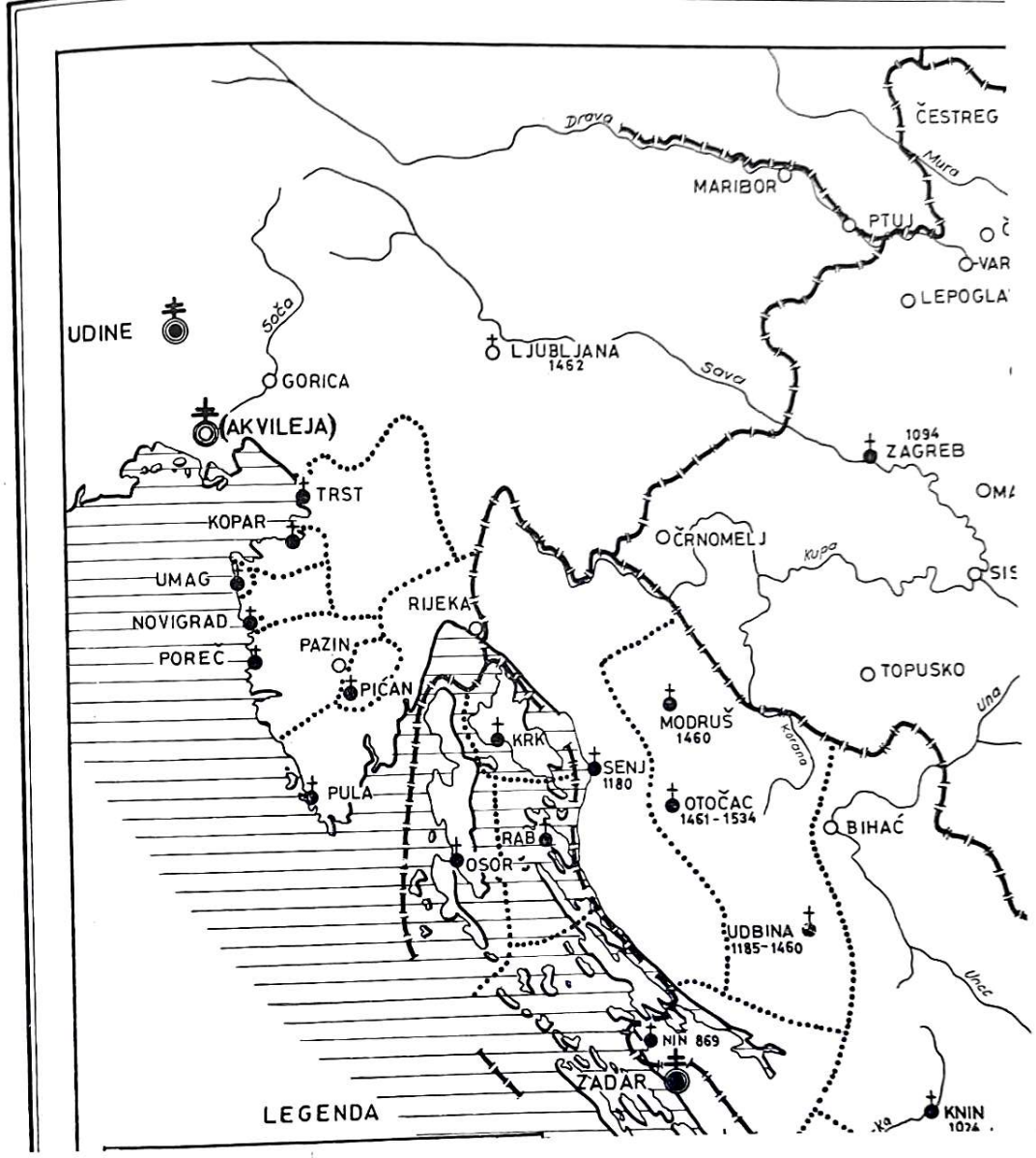

KATOLIČKA CRKVA
U HRVATSKOJ I BOSNI OKO 1400. GOD.

AUKTOR: JOSIP BUTURAC
CRTAO: NIKOLA BADANKOVIĆ, 1973

BOSNA OD XII—XV STOLJEĆA

Političke prilike

Bosna se prvi put spominje kao posebna teritorijalna jedinica oko g. 950. u spisu cara Porfirogeneta. Poslije toga vremena priznaje državnu vlast sad ove sad one susjedne države. Tek na početku XII stolj. postaje samostalna. U isto vrijeme dolazi do spajanja hrvatske države s ugarskom, što će bitno utjecati na daljnji politički razvitak Bosne. Od g. 1138. hrvatsko-ugarski kraljevi stavljaju u svoj naslov »*rex Ramae*«, što zapravo znači: kralj Bosne. Područje Bosne obuhvaća isprva samo gornji tok rijeke Bosne, a kasnije se širi prema zapadu i sjeveru.

Od g. 1154—1163. vlada u Bosni *ban Borić* kao vazal hrv.-ugar. kralja. Rodom je iz Požeške županije gdje su njegovi potomci Berislavići Grabarski imali prostranu gospoštiju Grabarje kod Slav. Broda. Kao vjeran katolik poklonio je templarima posjed Esdel u Slavoniji.

Obljubljeni bosanski vladar *Kulin* ban (1180—1204) praotac je bosanske vladarske obitelji *Kotromanića*. Ima uređenu vladarsku kancelariju, sklapa važan trgovački ugovor s Dubrovnikom, obvezuje se na vjernost Sv. Stolici protiv bosanskih krivovjeraca patarena, priznaje vrhovnu vlast hrvatsko-ugarskoga kralja.

Za bana *Mateja Ninoslava* (1233—1249) vodi hrv.-ug. kralj g. 1234—1237. križarski rat protiv Bosne, te se ban odriče hereze i prihvaća katoličku vjeru, kao i vrhovnu vlast hrv.-ugar. kralja. To čine i svi njegovi nasljednici. Tek se ban *Stjepan Tvrtko* g. 1377. okrunio za kralja »Srbljem i Bosni« i tako od Bosne učinio nezavisnu kraljevinu. G. 1390. zauzeo je južnu Hrvatsku i Dalmaciju (bez Zadra) te se proglasio »kraljem Hrvatske i Dalmacije«.

Njegovi nasljednici, bosanski kraljevi, bili su slabi i nestalni. Zato su hrv.-ugar. kraljevi ponovno vršili vrhovnu državnu vlast

u Bosni, a i Turci su se počeli sve više uplitati u bosanske prilike i poslove, osobito poslije 1415. Za posljednjega kralja *Stjepana Tomaševića* g. 1463. sultan Mehmed II Fatih osvoji Bosnu, kralja dade pogubiti kod Jajca, a njegovu krunu, poslanu od pape, zaplijeni. Ona je kasnije poklonjena Stjepanu Bocskaju, mađarskom velikašu, a danas se čuva u bečkoj državnoj riznici. Bosanska kraljica Katarina sklonula se u Rim gdje je i umrla; pokopana je u franjevačkoj crkvi Aracoeli.

Bosanska biskupija

Krštavanje Hrvata išlo je postepeno od mora prema krajevima u unutrašnjosti pa je tako doprlo i do područja stare Bosne koja je obuhvaćala prostor od gornje Drine do gornjeg Vrbasa. Kad je kršćanstvo ovdje posve učvršćeno, osnovana je za ovaj kraj posebna — Bosanska biskupija. Kad se to dogodilo, ne znamo jer nam vijest o tome nije sačuvana u povijesnim izvorima.

Bosanska se biskupija spominje prvi put *g. 1088.* Tada je ona pripadala metropoliji u Baru, a prije toga vjerojatno je bila pod metropolijom u Splitu odakle su dolazili misionari radi krštavanja. Zbog političkih i trgovačkih prilika i veza, Bosanska biskupija na početku XIII stolj. priznaje dubrovačkoga nadbiskupa za svoga metropolita. Veći broj dokumenata svjedoči o živoj i čvrstoj vezi između Dubrovnika i Bosanske biskupije tokom XII stolj. i u prvoj polovici XIII stolj. G. 1247. pridružena je Bosanska biskupija Kaločkoj metropoliji radi jačanja ugarske kraljevske političke vlasti u Bosni i uspješnijeg suzbijanja patarenstva.

Gdje je u početku djelovanja Bosanske biskupije bilo njezino sjedište, ne zna se. Tek je ban *Matej Ninoslav,* koji se s patarenstva obratio na katoličku vjeru, dao novac za podizanje *kaptola i stolne crkve sv. Petra* u selu Brdu, župa Vrhbosna. Gdje je bilo to Brdo, ne zna se sigurno. Jedni misle da se to mjesto nalazilo u današnjem Blažuju, odnosno Sarajevu, a drugi u današnjem selu Brdu kod željezničke stanice Pale, 16 km jugoistočno od Sarajeva, gdje leže goleme ruševine na mjestu koje se zove Crkvište.

Ban Ninoslav, prema potvrdi njegove darovnice iz g. 1244, darovao je Bosanskoj biskupiji ove *posjede:* u župi Vrhbosni Brdo, Bulino (kod Hadžića), Knežepolje i Vrutci blizu izvora rijeke Bosne

s crkvom sv. Stjepana; u župi Neretvi Bulino (današnja Buljina); Rotilj kraj Kiseljaka s crkvom sv. Mihajla (u župi Lepenici); Ljubnići (u župi Viduš kod željezničke stanice Lašva); crkva sv. Kuzme i Damjana u župi »Mel« (možda Kosman na Drini, južno od Foče); »Tri crkve« u župi Lašvi (Turbe kod Travnika); crkva sv. Ivana u župi Uskoplju (možda Dobrošin u Gornjem Skoplju); Bilino Polje u župi »Brod« (kod Zenice) i mjesto Prača zvano Biskupina u župi Borač. Osim toga ban je darovao i prostrani posjed u Usori (između Modriče, rijeke Bosne, Save i Tolise), a herceg Koloman daje (1239) *Đakovo,* posjed u Slavoniji.

God. 1252. preselio se biskup Bosanske biskupije zajedno sa svojim kaptolom iz Bosne u *Đakovo.* Tom je prilikom pečujski biskup prepustio bosanskom biskupu crkvenu župu Đakovo zajedno s još desetak župa na području od Đakova prema Savi i Bosni. Odavle bosanski biskup upravlja svojom Bosanskom biskupijom od sredine XIII do sredine XV stoljeća.

Što ta promjena biskupijskog sjedišta može značiti? Postoji mišljenje po kojem su katolici u Bosni toliko oslabili, a patareni toliko ojačali te katolički biskup ne može u Bosni boraviti već vrlo rijetko onamo zalazi. Katolike u Bosni smatraju saveznicima tuđinske politike. Bosanski »krstjani« patareni biraju od sada biskupa-djeda koji nema više nikakve veze s Rimskom Stolicom. O djelovanju katoličkoga biskupa u Bosni nema nikakvih vijesti u povijesnim izvorima.

Sigurno je da je Bosna u kasnom srednjem vijeku podijeljena u vjerskom pogledu na katolike i patarene. Katolici su, doduše, djelomično potisnuti, ali uglavnom nisu progonjeni jer su pod zaštitom bosanskih banova i kraljeva koji su katolici i ujedno vazali katoličke hrvatsko-ugarske dinastije. Dokumenti o biskupskom djelovanju nisu oskudni samo za srednjovjekovnu Bosnu nego i za područje Zagrebačke biskupije koja se proteže na velikom prostoru sve do Ukrine, donjeg Vrbasa i donje Une. Smatramo vrlo vjerojatnim da su bosanski biskupi iz Đakova slali u Bosnu svećenike župnike, nadzirali njihov rad, posvećivali im crkve i dijelili ondje sakramenat potvrde. Bolje organizirani katolici mogli su izdržati teške turske progone, a slabije organizirani patareni i blaže progonjeni od Turaka odviše su brzo iščezli.

Prvi poznati bosanski biskup zvao se *Vladislav.* Biskupovao je oko g. 1141. uz potporu ugarskoga kralja Bele II. Za bosanskog biskupa Milovana oko g. 1151. raspravljalo se o metropolitanskoj pripadnosti Bosanske biskupije koja je tada dodijeljena dubro-

vačkom metropolitu. Biskupa *Radogosta* posvetio je oko g. 1171. dubrovački nadbiskup. Biskup *Daniel* oko g. 1200. svrgnut je zbog pristajanja uz patarensku herezu.

Od g. 1233—1235. vrši službu biskupa u Bosanskoj biskupiji *bl. Ivan Teutonik*, dominikanac, rodom iz Vestfalije, na glasu zbog učenosti i kreposna života. Za kratko vrijeme ostavlja biskupsku stolicu i postaje generalni poglavar svoga reda. Umro je u Alzaciji 1251.

Naslijedio ga je na biskupskoj stolici drugi dominikanac, *Ponsa* (Poža). Sredio je materijalne prilike Bosanske biskupije tako da je ona imala godišnji prihod 8000 maraka.

Poslije njega stoluju biskupi u Đakovu. Neki su od njih bili *dominikanci* jer su redovnici sv. Dominika tada u Bosni (slično kao i u Francuskoj) bili glavni propovjednici protiv katarsko-patarenskog krivovjerja.

Doskora su dominikance zamijenili *franjevci*, pa je tako *bl. Peregrin Saksonac* (1349—1355), franjevac, postao bosanski biskup u Đakovu. On je ovdje osnovao franjevački samostan (u njemu su se držali kapituli 1408, 1411, 1425). Peregrin je umro na glasu svetosti, vjerojatno u Đakovu.

Za bosanskog biskupa franjevca *Grgura II* (1459—1463) pala je Bosna pod tursku vlast. Biskup Đuro II Pališna (1524—1526) poduzimao je razne korake za obranu Hrvatske od Turaka. Poginuo je u bitki na Mohačkom polju.

Na temelju sačuvanih dokumenata jedva se dade ustanoviti redoslijed bosansko-đakovačkih biskupa u XIV i XV stolj. O djelovanju pojedinih biskupa, osobito u samoj Bosni, ne znamo gotovo ništa.

Stolni kaptol u Đakovu kao *locus credibilis* (vjerodostojno mjesto) djeluje jednako poput zbornoga kaptola u Požegi ili stolnoga u Zagrebu. Ipak treba napomenuti da Đakovački kaptol uređuje zemljišno-pravne odnose jedino među plemićima u Slavoniji, na području Pečujske biskupije, a ne među plemićima u Bosni, koji kao patareni ne priznaju kaptolima ni vjersku ni društveno-pravnu službu.

Koliko je Katolička Crkva bila u kasnom srednjem vijeku rasprostranjena i jaka u Bosni, može se zaključiti po crkvenim građevinama. Patareni ih uopće nemaju, a katolici na današnjem području Bosne i Hercegovine imaju u to doba *preko 200 crkava.* To se dade zaključiti na temelju papinih pisama, biskupskih izvještaja i drugih dokumenata. Arheološke iskopine dokazuju da su te crkve građene prema propisima rimske liturgije.

Evo pojedinačnih podataka. God. 1622. ima na prostoru od Neretve do Popova polja 16 crkava, zidanih od kamena, od kojih su samo dvije sagrađene za turskoga vladanja. God. 1633. izvješćuju bosanski franjevci da su u Bosni popravili 60 crkava, svakako građenih u predtursko doba. Na području današnje Konjičke općine pronašli su arheolozi 34 srednjovjekovne crkve. Prema povijesnim izvorima bilo je nekada: u Ljubuškom i okolici 4 crkve, u okolici Širokog Brijega 5 crkava, u okolici Mostara 3 crkve, u Visokome, Vrhbosni, Jajcu i Tešnju po 2 crkve, u Lašvi kod Travnika 3 crkve.

U selu Arnautovićima kod *Visokoga* otkrivena je g. 1909—1910. monumentalna crkvena zgrada — *bazilika* s tri broda, a u apsidi te crkve zidana grobnica bosanskih vladara. Na ostacima brokata pronađeni su zlatom vezeni grbovi s ljiljanima koji su pripadali Kotromanićima; ovdje je pronađen i srebrni pečatni prsten s glavom koja nosi krunu te više zlatnih predmeta. Rečena bazilika odgovara crkvi *sv. Nikole* u Milima za koju se zna iz raznih dokumenata da ju je gradio Stjepan II Kotromanić i poklonio franjevcima kad je g. 1340. osnovana Bosanska franjevačka vikarija. Na tom je mjestu stajao u srednjem vijeku grad »Mel (Mil)«, sjedište istoimene upravne župe.

Bosanski *stećci* također dokazuju gdje su sve bili nekada nastanjeni katolički vjernici u Bosni i Hercegovini. Stećci su slični rimskim sarkofazima samo po obliku. Oni su zapravo grobni spomenici, isklesani od kamena i postavljeni na grobove pokojnika. Iz napisa na stećcima jasno se vidi da oni pripadaju ne samo patarenima nego također katolicima i pravoslavnima. Na mnogim stećcima isklesani su križevi u raznim oblicima, zatim simboli uskrsnuća i vječnoga života. Oko g. 1900. popisano je na području Bosne i Hercegovine oko 60.000 stećaka od kojih mnogi potječu od katolika.

Dominikanci u Bosni

Dominikanci ili propovjednički red osnovao je sv. Dominik g. 1206. sa zadaćom da redovnici dominikanci živeći u strogom siromaštvu nasljeduju siromašnoga Spasitelja i propovijedaju protiv krivovjerja. Svojim mudrim raspravljanjem djelovali su na ljudski um i učinili veoma mnogo za kršćansku znanost. Već u prvim godinama svoga djelovanja proslavili su se kao propovjednici protiv

albigenškoga krivovjerja u južnoj Francuskoj. Kako su albigenzi, katari i patareni djelovali u isto vrijeme i učili otprilike istu nauku, Sveta je Stolica držala da će biti korisno poslati dominikance također u Bosnu gdje su trebali sačuvati i utvrditi katoličko pravovjerje protiv patarenskoga krivovjerja.

Kao što smo rekli, g. 1233. imenovala je Sv. Stolica dominikanca *Ivana Teutonika* za bosanskoga biskupa. On je doveo sa sobom veći broj svoje redovničke subraće da suzbijaju daljnje širenje patarenskoga krivovjerja i povrate u Katoličku Crkvu one koji su već prihvatili patarenstvo.

Ne zna se da li su dominikanci osnivali samostane na području Bosne ili su njome prolazili od vremena do vremena kao misionari. Sigurno je da su dominikanci već tada imali nekoliko samostana u susjedstvu Bosne: u Dubrovniku već 1225, u Zadru i Ninu već 1228, malo zatim u Požegi, Gorjanima, Virovitici, Dubici, Čazmi, Zagrebu, Bihaću, Splitu, Trogiru itd. Vjerojatno je da su redovnici iz tih samostana dolazili u Bosnu kao propovjednici misionari, da su dobro poznavali i jezik i običaje stanovnika Bosne i da se nisu doimali kao daleki tuđinci.

Jesu li imali uspjeha? Upravo u to doba sagrađena je stolna crkva sv. Petra i osnovan kaptol, kao što smo već rekli. Nagađa se da su dominikanci ukinuli slavensku liturgiju (rimsku ili grčku), a uveli latinsku, što je loše djelovalo ne samo na patarene nego i na vjerne katolike; da su patareni porušili novosagrađenu stolnu crkvu.

Iz činjenice da je biskup došljak za dvadesetak godina prenio svoje sjedište iz Bosne u Slavoniju možemo zaključiti da je sav trud i napor dominikanaca imao malo ploda. To više što se biskup nije povratio u Bosnu ni brzo ni poslije duljeg vremena. Pa ipak ostaje vjerojatno da su dominikanci tokom XIII stolj. djelovali u Bosni marljivo i ustrajno uza sve teškoće i časovite neuspjehe. Svakako je značajno da su 32 poginula ovdje kao mučenici. Iz toga se mora zaključiti da su bosanski patareni, bar neko vrijeme, istupali oštro protiv katolika, poput francuskih albigenza.

Franjevci u Bosni u XIV i XV stoljeću

Dominikancima su slični franjevci, ne zato što su nastali u isto vrijeme, nego zbog stroga obdržavanja redovničkoga siromaštva, pa se zato oba reda zovu prosjački redovi. Franjevački je

red osnovan g. 1208. pod imenom »Manja braća *(Ordo fratrum minorum)*«. To je jedan od najraširenijih i najustrajnijih redova u Katoličkoj Crkvi, osobito zaslužan za čuvanje Kristove vjere u hrvatskom narodu.

Kada su franjevci započeli svoje djelovanje u Bosni? O tome postoje među starijim i novijim historicima razna mišljenja. Sigurno je samo to da franjevci u većem broju djeluju u Bosni u drugoj polovici XIII stolj. God. 1248. šalje papa Inocent IV senjskoga biskupa Filipa i splitskoga franjevačkog gvardijana u Bosnu sa zadaćom da ispitaju vjersku pripadnost bosanskoga bana Ninoslava (1233—1249). U to doba postoji *franjevačka provincija »Sclavonia«* što može značiti da je tada bilo više franjevačkih samostana u susjedstvu Bosne, pa možda i u njoj.

Za povijest bosanskih franjevaca osobito je važna činjenica da je g. 1339. pohodio Bosnu sam generalni poglavar reda *fra Geraldo Odonis* (Eudes). Rodom je bio Francuz, a naobrazbom sorbonski doktor. Franjevačkim je redom ravnao od g. 1329. Nakon franjevačke skupštine u Ostrogonu (Ugarska) zaputio se po savjetu hrvatsko-ugarskoga kralja Karla Roberta u Bosnu. Tu je ustanovio da je ban Stjepan Kotromanić sklon katoličkoj vjeri i franjevačkom redu. U Bosni se Geraldo zadržao dulje vremena i tu podigao više crkava i samostana. Franjevački historici tvrde da je tom prigodom osnovana *Bosanska franjevačka vikarija* i da je za vikara izabran *fra Peregrin Saksonac,* kasnije bosanski biskup. Fra Geraldo i fra Peregrin pozovu iz raznih strana franjevce u Bosansku vikariju. Odazvali su se mnogi, a među njima i *fra Ivan Aragonac,* usko povezan s aragonskim kraljevskim dvorom. Koliko je ban Stjepan Kotromanić bio prijatelj franjevaca, vidi se po tome što je podigao franjevački samostan u Mileševu, a g. 1347. sam je zamolio papu da dopusti bosanskom vikaru pozivati u Bosnu franjevce s povlasticama što ih imaju misionari koji djeluju među Tatarima i drugim raskolnicima i nevjernicima.

Bosanska franjevačka vikarija imala je na koncu XIV i na početku XV stolj. ove *kustodije:* 1) Duvanjska (stanovi Ston, Novi, Imotski, Cetinje, Glamoč), 2) Grebenska (Krbava, Krupa, Greben, Glaž, Otok, Podnovi), 3) Bosanska (Sutjeska, Visoko, Lašva, Olovo), 4) Usorska (Đakovo, Modriča, Vrbica, Skakava, Lindva, Bukovica), 5) Mačvanska (Alšan, Bijeljina, Mačva, Srebrenica itd.), 6) Bugarska (Severin, Oršova, Čerević itd.), 7) Kovinjska.

Kako je bilo moguće u razmjerno kratkom vremenskom razdoblju stvoriti na području Bosanske franjevačke vikarije tolike

kustodije i franjevačke kuće? Svakako zato što su revni i požrtvovni franjevci iz zapadne Evrope rado dolazili kao misionari u Bosnu i susjedne zemlje, što su pape i kršćanski vladari i velikaši velikodušno pomagali djelovanje franjevaca u materijalnom i moralnom pogledu. Kod bosanskog vladarskog dvora imaju franjevci u to doba jednaki ugled kao i poglavari patarenske Bosanske crkve.

U doba velikoga zapadnog raskola g. 1378—1417 (najprije 2, kasnije 3 pape u isti čas u Crkvi) popustila je redovnička stega općenito, pa i među bosanskim franjevcima. Zato g. 1432. šalje franjevački general fra Vilim de Casali u Bosnu *sv. Jakova Markijskog* da kao novi vikar Bosanske vikarije ukloni iz samostana razne zloupotrebe i provede u njima duhovnu obnovu. Iako je bilo raznih teškoća i otpora, Vikarija je upornim radom fra Jakova doživjela svoj preporod. Međutim, upravo u to doba doživjela je Vikarija teške kušnje i stradanja: Turci su joj spalili 16 crkava i samostana. Papa Eugen IV dopustio je da se namjesto popaljenih samostana podigne 7 novih.

Za vladanja spomenutog pape dalmatinska i ugarska franjevačka provincija pokušale su raskomadati Bosansku vikariju i sebi pridružiti neke njezine samostane. Papa je to zabranio i bosanskim franjevcima potvrdio razne povlastice.

God. 1463, kad su Turci osvojili Bosnu, porušili su 38 franjevačkih kuća iz fanatične vjerske mržnje.

Bosanski su se franjevci oduvijek bavili *duhovnom pastvom:* propovijedali su, krštavali, ispovijedali i dijelili ostale sakramente. Za taj duhovni rad dobili su od Sv. Stolice posebne povlastice. U dvojbenim slučajevima molili su i dobili od Sv. Stolice potrebno objašnjenje. Zašto je franjevcima u Bosni povjerena duhovna pastva? Glavni je razlog taj što nije bilo dosta svjetovnih svećenika, a ukoliko ih je bilo, nisu se odgajali u sjemeništu, pa su neki od njih bili neuki i inače neprikladni za vršenje svećeničke službe. U borbi protiv patarenskog krivovjerja mogli su ustrajati samo kreposni svećenici, dobro poučeni u bogoslovskoj znanosti. Takve je svećenike lakše odgojila redovnička zajednica u svojim školama nego biskup i kaptol u svojoj školi, u Đakovu ili Požegi. U sačuvanim dokumentima vidi se da su franjevci imali s biskupom spor jedino zbog ubiranja desetine: Sv. Stolica riješila je spor u korist biskupa. Glede vršenja duhovne pastve čini se da je vladala potpuna sloga između franjevaca i biskupâ koji su ne samo priznavali papine povlastite nego su u franjevcima gledali svoje dobre suradnike.

Inkviziciju protiv patarenske hereze u Bosni povjerila je Sv. Stolica franjevcima g. 1291. i 1298. Kad je papa Ivan XXII povjerio inkviziciju također dominikancima, franjevac-inkvizitor fra Fabijan prosvjedovao je protiv te odluke, pa ju je papa opozvao. Tako su franjevci ostali jedini inkvizitori u Bosni. U skladu s tom zadaćom franjevci su ne samo čuvali svoje katoličke vjernike od hereze nego su pomoću propovijedanja nastojali povratiti patarene katoličkoj vjeri. Kao valjani rodoljubi odlučno su se protivili ugarskom križarskom ratu protiv patarena gledajući u tome izgovor za podvrgavanje Bosne Ugarskoj. Štoviše, vršili su razne političke misije u korist bosanskoga vladara.

Vjerojatno je da su bosanski franjevci u svojim samostanima imali osnovne i humaniorne škole, slične školama u zapadnoj Evropi. Te domaće škole polazili su redovnički kandidati, koji su kasnije odlazili u Dalmaciju i Italiju radi studija filozofije i bogoslovije.

Patareni u Bosni

Što kažu povijesni izvori o patarenima u Bosni?

Nema nijednog izvora koji bi potpuno prikazivao stanje i učenje patarena u Bosni, već postoje samo fragmenti na hrvatskom i latinskom jeziku. Bile su sumnje da se hrvatski i latinski izvori među sobom bitno razlikuju, jer su, tobože, hrvatski izvori nastali slobodno (spontano), a latinski pod utjecajem i prema posebnim nakanama Rimske kurije. Prof. dr Dragutin Kniewald dokazao je u djelu »Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima« (Rad JAZU 270, 1949) da nema bitne razlike između hrvatskih i latinskih izvora o povijesti patarena, pa su prema tome latinski izvori jednako tako vjerodostojni kao i hrvatski. U Veneciji i u Zagrebu kod JAZU čuva se po jedan rukopis koji sadrži učenje patarena (Starine JAZU 1, Rad JAZU 8).

Zbog malobrojnih i nejasnih izvora postoje u historiografiji mnogobrojna i *različna mišljenja* o djelovanju, životu i nauci bosanskih patarena. Eto prilike za povijesna domišljavanja (kombinacije)! Neka su očito pristrana i plitka.

Već *Farlati (Illyricum sacrum)* piše o bosanskim hereticima koje zove patarenima i primjećuje da su možda u vezi s bugarskim bogumilima.

Najtemeljitije djelo o patarenima napisao je dr Franjo *Rački* pod naslovom »Bogumili i patareni« u Radu JAZU g. 1869/70. On tvrdi ukratko ovo: Bosanska je crkva izrazito patarenska, neomanihejska. To je mišljenje kasnije uglavnom prihvaćeno. Međutim, nije prihvaćeno da su se patareni tokom vremena udaljili od prvotnog učenja i približili pravovjerju, te da bosanski krstjani imaju redovničko obilježje. Uz Račkoga su pristali Vj. Klaić, Jiriček, Šišić, Jelenić (De patarenis Bosnae, Sarajevo 1908).

Dr Jaroslav *Šidak* u raspravama 1937, 1938, 1940, 1952/3. pisao je da je Bosanska crkva bila nekoć katolička sa slavenskim obilježjem i crkveno-kulturnim utjecajem Istoka. Oko g. 1230. postala je samostalna, patarenska, ni katolička ni pravoslavna, iako se u biti slaže s učenjem i simbolima Zapadne i Istočne Crkve. Međutim, i Istočna i Zapadna Crkva smatraju Bosansku crkvu dualističkom, patarenskom. Nju podupiru ban i plemstvo. Sv. Stolica pomoću Ugarske hoće dati Bosni katoličko crkveno uređenje, ali Bosanska crkva odbija sve pokušaje iz Rima, Dalmacije i Ugarske. Patareni se prilagođuju plemstvu i feudalnom uređenju da dobiju njihovu potporu. Plemići su uz patarene jer ovi ne traže desetine. Kralj je katolik, ali je nemoćan prema patarenskom plemstvu. U novije vrijeme (Kongres historičara u Beogradu 1954, Historijski zbornik 1954) Šidak odustaje od svojih prijašnjih tvrdnji i pristaje uz Račkoga u nadi da će zajedničkim radom historika, arheologa i liturgičara pitanje Bosanske crkve biti s vremenom bolje osvijetljeno.

Noviji sljedbenici Račkoga misle da se Bosanska crkva u XIII stolj. odvojila od Katoličke Crkve i ostala samostalna sve do propasti kraljevstva. I *Čremošnik* je uz Račkoga, ali drži da su patareni ostatak arijevskih Gota.

Ostali hrvatski historici uglavnom drže da je Bosanska crkva nastala u vezi s hrvatskim glagoljaštvom kao neposredan njegov izdanak, da nije krivovjerna, već samo raskolnička. Tako *Milobar* 1903, *Pilar* 1927, *Vego* 1937, *Truhelka* 1911, 1942, *Leon Petrov* 1942, 1953.

Vego (Samobor 1937) tvrdi: Bosanska je crkva posve narodna katolička vjera koja nije imala izgrađeni sistem. To je katoličanstvo preudešeno prema duševnim potrebama stanovništva.

Dr Dragutin *Kamber (Croatia sacra 3*, Zagreb 1932) pronašao je u Rimu i objavio abjuraciju triju bosanskih patarena koju je g. 1461. sastavio u Rimu kardinal Ivan de Torquemada. U abjuraciji su sadržane manihejske zablude, ali nije sigurno iz samoga dokumenta da su i bosanski patareni učili upravo te zablude.

Solovjev, profesor iz Sarajeva, kaže: Na temelju domaćih i stranih izvora sigurno je da je bogumilstvo, zapljuskujući zemlje Sredozemnoga mora, našlo i u Bosni dosta pristalica među seljacima i feudalcima. Njima se svidjela »jeftina crkva« bez desetine. Ta crkva doduše teži za prakršćanskom jednostavnošću, ali je ujedno reakcionarna, protiv svakog razvitka i napretka, pa je nužno morala propasti zajedno s feudalnom državom s kojom se povezala.

Dr fra Leon *Petrov* napisao je poveću raspravu o patarenima pod naslovom »Kršćani Bosanske crkve« (Dobri pastir, Sarajevo 1953). Evo samo nekih njegovih tvrdnji:

a) U XII stolj. uklonjeni »hrvatski biskup« dolazi u Bosnu i tu osniva »bosansku biskupiju« kao svoju — za Hrvate glagoljaše. Vođe su im benediktinci, asketi, »kršćani«. Proglašeni su hereticima, iako to nisu bili.

b) Bosanska biskupija ima glagoljsko pismo, staroslavenski jezik, rimokatoličko, odnosno zapadnjačko vjersko učenje, obred i stegu. Kasnije se upotrebljava pismo bosančica i hrvatski jezik. Crkva je akefalna, tj. bez glave. U njoj vlada opće nazadovanje (dekadencija). Zanemareni su i kler i vjernici. Zbog nestašice pravih kanonski ređenih svećenika svećeničku službu vrše seljaci, nekanonski ređeni, pa je zato i bogoslužje zanemareno. Zbog toga dolazi »hereza«.

c) »Kršćani« su redovnici, žive u svojim »hižama« i kao sluge na vlastelinskim dvorovima.

d) Takvom je stanju razlog što je g. 1233. uklonjen domaći biskup i imenovan stranac te što je g. 1247. Bosanska biskupija pripala Kaločkoj metropoliji.

Ove tvrdnje ne možemo prihvatiti. Nema nikakva dokaza o tome da bi patarenstvo imalo kakvu vezu s glagoljašima i »hrvatskim biskupom«, a ima dokaza da su patareni bili heretici i da su franjevci svojim revnim djelovanjem okupili oko sebe mnogobrojne katolike u Bosni.

Srpska historiografija tvrdi da su bosanski patareni pripadnici Srpske pravoslavne crkve. *Petranović* 1867. kaže da pravoslavna

Crkva u Bosni, zbog utjecaja patarena, nema crkvenih građevina ni manastira. *Monah Genadije* (Bosanska crkva u doba kraljeva, Bosansko-hercegovački Istočnik, Sarajevo 1891) veli: Bosanska crkva i bosanska vjera nije bila bogumilska nego se u njoj koja je srpska bogumilstvo utopilo. *Vid Vuletić Vukasović* (Bosanska vila, Sarajevo 1890) tvrdi: Bosanska crkva je srpska narodna crkva. *Glušac* g. 1924. i 1945. ističe: Bosanska je crkva pravoslavna crkva, odijeljena od Srpske crkve, kao što je i bosanska država odijeljena od srpske države.

Što je konačno od svega rečenoga istinito ili barem vjerojatno? Držimo da je do sada najbolje prikazao bosanske patarene *dr Franjo Šanjek* koji je svoju doktorsku disertaciju o patarenima branio g. 1972. na sveučilištu u Parizu *(Section des Sciences Religieuses).*

Oslanjajući se na Račkoga i Šanjeka te uzevši donekle u obzir i mišljenja drugih pisaca, možemo zaključiti:

Ime za bosanske krivovjerce (heretike) od XIII—XV stolj. jest *patareni ili »krstjani Crkve bosanske«*. Njihova se crkva neko vrijeme zvala Dalmatinska crkva i Slavonska crkva, a od druge polovice XIII stolj. dalje nosi naziv: Bosanska crkva. Patarenima ih zovu dubrovački i dalmatinski povijesni spomenici, a bogumilima nitko. To ime potječe iz novijega vremena (XIX stolj.).

Odakle je došlo patarenstvo u Bosnu? Sigurno je da se dualističko krivovjerje katarsko-patarenskoga smjera javlja kod nas u sredini XII stolj. Katarska »Dalmatinska crkva« spominje se u povijesnim izvorima već g. 1167. Anzelmo Aleksandrijski (oko g. 1270) tvrdi da su dalmatinski trgovci za svoga boravka u Carigradu upoznali tamošnje umjerene dualiste te od njih preuzeli katarsko-patarensku nauku i prenijeli je na hrvatsku obalu gdje su osnovali prve katarske zajednice. Umjereni dualisti priznaju jedno Vrhovno Počelo koje, kao stvoritelj svega, prepušta privremenu upravu nad materijalnim svijetom Demiurgu ili Sotoni.

Papa Inocent III obavještava 11. listopada 1200. hrvatsko-ugarskoga kralja Emerika da njegov vazal, bosanski *ban Kulin*, daje zaštitu katarima i patarenima koje je splitski nadbiskup *Bernard* protjerao iz Splita i Trogira. Za sve to saznao je papa od dukljanskoga kneza *Vukana* (1199—1200) koji je javio da uz spomenute bosanske krivovjerce pristaju ban Kulin, njegova obitelj i više od deset tisuća kršćana. Ovako ozloglašeni Kulin tražio je od Rimske kurije da ispita njegovu vjeroispovijest. Zato je papa poslao u Bosnu Kulinu banu svoga izaslanika Ivana Kasamarisa

da provjeri tužbu koja je u Rim upućena protiv bosanskih krivovjeraca. Dana 8. travnja 1203. sastao se papin poslanik na Bilinu polju kod Zenice s Kulinom banom i prvacima zemlje. Bosanski crkveni poglavari *Dragiša, Ljubin, Dragota, Radoš, Vladoš* i drugi obećali su usmeno i pismeno da će oni i njihovi podložnici u svemu slušati odredbe i zapovijedi Rimske crkve pa se zato odriču svakoga krivovjerja i raskola, za što jamče svojim imetkom. Redovnici (možda benediktinci?) napose su se obvezali da se više neće među sobom zvati »krstjani«, nego braća, po običaju na Zapadu, da će uz samostan imati kapelice, a u crkvama da će držati oltare i križeve te da će jednako čitati Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta. Po svemu se dakle čini da je krivovjerje već u to doba prilično zahvatilo Bosnu. Kulin ban se posebno obvezao hrvatsko-ugarskom kralju da će platiti visoku globu u srebru ako bi trpio u svojoj zemlji krivovjerje.

Poslanik Ivan predložio je Sv. Stolici da se prostrana Bosanska biskupija podijeli u 3—4 biskupije, a za biskupe da se imenuju pouzdani ljudi koji poznaju latinski jezik.

Pokušaj pape Inocenta III da se bosanskim krstjanima (tako su se sami zvali) dopusti djelovati po uzoru na stanje talijanskih »humilijata« ili južnofrancuskih »siromašnih katolika« nije urodio željenim plodom. Krivovjerci u narednom razdoblju učvršćuju svoj položaj u Bosni i Humu (Hercegovini). Nisu uspjeli ni pokušaji Inocentovih nasljednika Honorija III i Grgura IX da silom (inkvizicijom i križarima) suzbiju bosansko krivovjerje. Pod utjecajem tih »krstjana« narod je zanemario sakramente, pa čak i krštenje, te su g. 1373. franjevački misionari u Bosni bili prisiljeni tražiti od pape Grgura XI pomoć »svećenika zaređenih po običaju zemlje« (glagoljaša?) kako bi udovoljili brojnim željama za krštenjem.

Evo i nekoliko podataka o *uređenju* patarenske vjerske organizacije! Članovi Crkve »bosanskih krstjana« dijele se na »slušače« (auditores), »vjernike« (credentes) i »savršene« (perfecti) od kojih se izabiru »dobri ljudi« (hijerarhija). Crkvom bosanskom upravljaju »strojnici« (»gosti« i »starci«) na čelu s djedom koji je duhovni otac bosansko-humskih krstjana i biskup njihove Crkve. Djed ima velik ugled među francuskim albigenzima i talijanskim katarima te ga zbog toga neki katolički pisci XIII stolj. smatraju katarskim papom. »Starci« upravljaju krstjanskim »hižama«, a »gosti« propovijedaju i predsjedaju krstjanskim skupštinama. Oni su u neku ruku putujući propovjednici, kako se to može vidjeti na steć-

ku gosta Milutina. Predstavnici »krstjana« zauzimaju važne položaje u bosanskoj državi (savjetnici vladara i velikaša, posrednici u sporovima, poslanici itd.).

Unutrašnje ustrojstvo Crkve bosanskih »krstjana« odgovara uređenju talijanskih i južnofrancuskih katarskih »crkava«.

Iz maloga broja sačuvanih dokumenata jedva što znamo o *nauci* Bosanske crkve. Prema latinskim dokumentima, patareni uče umjereni dualizam, tj. vjeru u dva vrhovna počela duhovnog i tvarnog (materijalnog) svijeta, razlikuju Duha Svetoga od Duha Tješitelja (djelitelja milosti), ne priznaju Kristovo čovještvo ni Marijino Bogomaterinstvo, odbacuju starozavjetne svetopisamske knjige i proroke, Crkvu Katoličku, njezinu liturgiju i sakramente te tvrde da čovjekov spas ovisi o prihvaćanju duhovnog krštenja i moralnih načela njihove Crkve.

Međutim, takvo se učenje ne može razabrati iz sačuvanih hrvatskih, domaćih izvora. Naprotiv, prema tim izvorima patareni priznaju Trojstvo, dopuštaju da je Krist jedini Sin Božji, vjeruju da je milost nužna za spasenje, priznaju vrijednost dobrih djela i molitve za pokojnike. Pa ipak i ti domaći izvori odbacuju sakramente i zabranjuju svojim članovima polagati zakletvu. Obrednik Crkve bosanske sličan je obredniku zapadnih katara.

Bosanski »krstjani« nalaze se u vrlo prijateljskim odnosima s *lombardskim i provansalskim katarima.* Naprotiv, povijesni izvori isključuju svaku organsku vezu bugarskih i makedonskih bogumila s bosanskim krivovjercima. Srednjovjekovni ih izvori nazivaju »krstjanima«, katarima, kutugerima, manihejcima i patarenima. Čini se da je najbolje zvati ih onako kako su se sami zvali: »krstjani Crkve bosanske«.

Prema tome, možemo uzeti kao sigurno da su patarenstvo u Bosnu donijeli katari *iz sjeverne Italije i južne Francuske* preko primorskih gradova *Splita i Trogira.* Katarska je hereza najprije zahvatila hrvatsku morsku obalu, odakle je prodrla u Bosnu zbog mjera koje su u Dalmaciji poduzimane protiv katara.

Zašto se patarenstvo u Bosni proširilo i tako uporno *održalo* sve do dolaska Turaka osvajača? Za to svakako ima više razloga. Dok je Dalmacija na svakih 100 km, pa i manje, imala po jednoga biskupa, veliko područje Bosne ima u srednjem vijeku samo jednog biskupa, koji više puta mijenja metropolita. To dokazuje da je Katolička Crkva u Bosni bila slabo organizirana. To je ujedno razlog da je i vjerska pouka bila slaba. Svaki pokušaj da se vjerske prilike uređuju pomoću političkog pritiska, ili obratno, političke prilike pomoću vjere, mora donijeti Crkvi najveću štetu. Bosna je htjela biti slobodna i samostalna. Ovdje je hrvatska politička opozicija protiv samovoljnih kraljeva nalazila utočište i uporište, pa je zato bosansko patarensko plemstvo zamrzilo ne samo ugarske velikaše osvajače nego i njihovu katoličku vjeru. U samoj Bosni i patareni i katolici — franjevci — bavili su se misionarstvom, s više ili manje uspjeha, ali o međusobnim vjerskim progonima nije nam ništa poznato poslije odlaska dominikanaca. Zbog crkvene desetine bilo je i u Hrvatskoj pobuna, i to više među plemićima nego kmetovima, pa je zato vjerojatno da je i u Bosni mogla imati više uspjeha jednostavna i siromašna Crkva negoli bogata.

Do kojeg se vremena održala Bosanska crkva i njezini vjernici »krstjani«?

Fra Petrov misli, s još nekim piscima, da su patareni oko g. 1480. listom prešli na islam. Kako za to mišljenje nema dokumenata, drugi ga historici zabacuju i drže da je patarenstvo malo-pomalo iščezlo. Svakako treba razlikovati organiziranu Bosansku crkvu s djedom na čelu i široke slojeve vjernika. Crkvena je organizacija vjerojatno nestala oko g. 1520. kao što to tvrde Mavro Orbini i Petar Masarechi. Kako se po samoj patarenskoj nauci spasavanje duša nije moglo postići bez crkvene organizacije, trebalo je obaviti prijelaz u drugu, organiziranu vjeru. I tako se prema prilikama prelazilo na islam, u Katoličku Crkvu i na pravoslavlje. U zabačenim gorskim krajevima mogle su se pojedine patarenske obitelji održati sve do XIX stolj. U gradovima su mogli postojati neko vrijeme i potajni patareni koji su se izvana smatrali muslimanima. Dugo se nisu mogli održati jer nisu imali nikakvoga izvanjskog oslonca.

REDOVNIŠTVO U SREDNJEM VIJEKU

Zajedno s kršćanskom vjerom došli su među Hrvate i redovnici. I što se kršćanska vjera više učvršćivala, to su redovnici postajali brojniji. Upravo je redovništvo svojim djelovanjem jačalo i širilo kršćansku duhovnost i uljudbu. Ono je molitvom i postom, riječju i djelom snažno utjecalo na široke narodne slojeve koji su otkidali sebi od usta da bi gradili brojne i veličanstvene crkve i samostane.

Broj samostana u srednjovjekovnoj Hrvatskoj upravo zapanjuje. Na svakih dvadesetak kilometara stajao je po jedan samostan. Jedva da je u to doba bilo više samostana i na katoličkom Zapadu.

Redovnici su bili isprva stranci jer su dolazili iz Italije, Francuske, Njemačke itd. No vrlo brzo stupali su u samostane i hrvatski sinovi. Tako su samostani doskora pohrvaćeni, iako su u upravnom i kulturnom pogledu pripadali velikoj evropskoj kršćanskoj obitelji.

U samostanu se učilo čitati i pisati. Redovnici su proučavali stare knjige, sticali veliku suvremenu naobrazbu i bili u duhovnim i svjetovnim stvarima učitelji i savjetnici jednostavnom puku i plemstvu. Što je stanovništvo bilo bliže samostana, to je plemenitije mislilo i osjećalo, kršćanska ga je uljudba više prožimala.

Najveći je broj naših drevnih samostana stradao za turskih provala i ratova. Od nekada sjajnih i ponosnih građevina ostala je ponajviše neznatna hrpa kamenja ili čak ni to. Mnogima znamo za ime, ali za mjesto gdje su nekada stajali, više ne znamo.

BENEDIKTINCI. Kako je krštavanje Hrvata išlo postepeno od jugozapada prema sjeveroistoku, od mora u unutrašnjost, tako su i benediktinski samostani najprije počeli djelovati na jugu, a istom kasnije, i to u mnogo manjem broju, na sjeveru. Kao što smo već rekli, benediktinci su bili u prijateljskoj vezi s hrvatskim kneževskim i kraljevskim dvorom. Donijeli su u Hrvatsku sjajno crkveno graditeljstvo i beneventansko pismo. Pisali su srednjovjekovne crkvene kodekse te ih ukrašivali inicijalima (početnim slovima) i minijaturama (sitnoslikarijama). Gajili su i promicali glagoljicu, o čemu, među ostalim, svjedoče Baščanska ploča i pravila rogovskog samostana, pisana glagoljskim pismom. Evo nekih benediktinskih samostana: Rižinice kod Solina g. 852, Zadar — Sv. Krševan 918. i Sv. Marija 1066, Belgrad o. 1060, Vrana, Nin, Knin, Trogir, Split, Osor, Rab, Otočac, Rudina kod Požege 1279—1524, Podborje i Bijela kod Daruvara, Nuštar 1263—1485. itd (Opširno vidi: Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj.)

PREMONSTRATI. Osnovao ih je sv. Norbert, kölnski kanonik, radi unapređenja duhovne pastve. U hrvatskoj su imali samostane u Čazmi i Ivaniću.

CISTERCITI ili reformirani benediktinci. Osnivač im je sv. Robert. Ime su dobili po slavnom francuskom samostanu Citeauxu. U Hrvatsku dolaze u XII stolj. i podižu samostane: na Otoku kod Zagreba odakle dolaze 1315. u Zagreb i preuzimaju crkvu sv. Marije, u Topuskom o. 1206—1211, u Kutjevu 1232, u Petrovaradinu 1237. Cisterciti su u Hrvatskoj zaslužni zbog širenja Marijina štovanja.

TEMPLARI. To je viteški red francuskih vitezova, osnovan 1119. u Jeruzalemu, radi obrane Svete Zemlje, Palestine. U Hrvatsku dolaze 1169. i dobivaju samostan Vranu po kojem se njihova redovnička provincija zove Vranski priorat, zatim posjede kod Senja, Zagreba, Požege te Božjakovinu, Gore, Dubicu, Pakrac, Našice, Belu kod Varaždina. Zvali su se božjaci. Ukinuti su g. 1312. Srodan red — vitezovi Sv. groba imali su samostan u Glogovnici kod Križevaca.

IVANOVCI ili hospitalci potječu od talijanskih vitezova koji su nastali g. 1120. u Jeruzalemu uz gostinjac sv. Ivana. U Hrvatsku dolaze u XIII stolj. i dobivaju posjede Marču kod Ivanića, Prozorje kod Dugog Sela, Planinu kod Kašine itd. Poslije ukinuća templara preuzimaju njihove posjede i prenose sjedište Vranskoga priorata u Pakrac. Vranski su priori bili: ban Ivan od Paližne i Petar Berislavić, ban-biskup. Vitezovi ivanovci izginuli su u turskim ratovima te naslov vranskoga priora i okljaštrenu imovinu od g. 1650. ima prepošt Zagrebačkoga kaptola.

PUSTINJACI SV. AUGUSTINA imali su samostane u Iloku (1438—1464), Borovu 1427. i Vaški.

PAVLINI djeluju u Zagrebačkoj biskupiji i primorskim krajevima. Samostan u Dubici osnovan je 1244, zatim u Remetama o.

1288, u Gariću (Moslavina) 1295, u Strezi (Pavlin Kloštar kod Bjelovara) 1373, u Dobroj Kući kod Daruvara, u Donjoj Bukovici kod Virovitice, u Zlatu (Slatska, odnosno Petrova gora), u Kamenskome i Sveticama kod Karlovca, u Križevcima, Čakovcu itd. Samostan u Lepoglavi osnovan je g. 1400. i postao glavni pavlinski samostan u Hrvatskoj gdje su se okupili pavlini bježeći pred turskom najezdom.

O djelovanju franjevaca i dominikanaca među Hrvatima već je dosta toga rečeno do sada. O njima ćemo i kasnije govoriti.

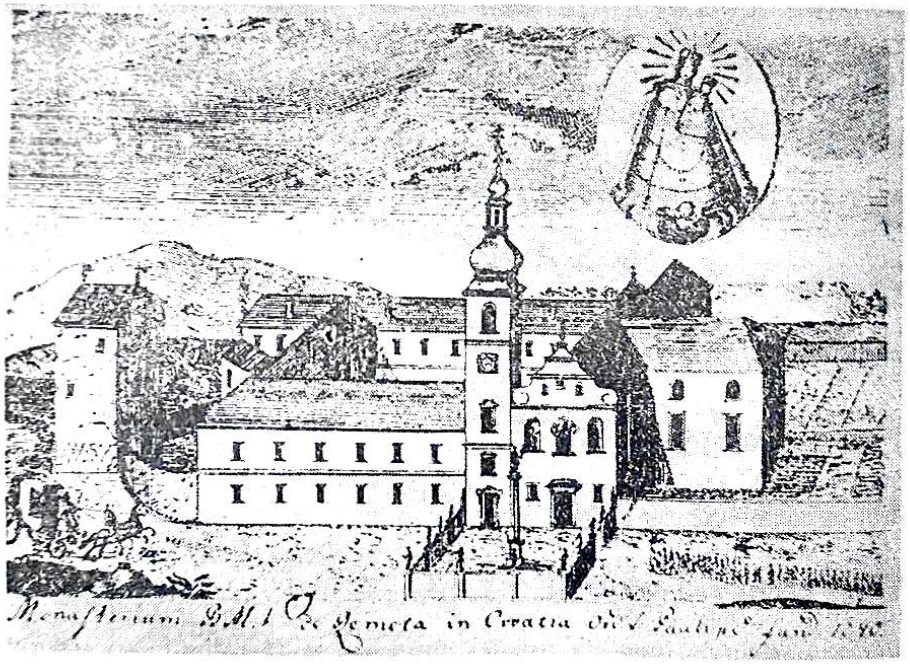

Pavlinski samostan u Remetama kraj Zagreba kako je izgledao nekada

CRKVENA UMJETNOST MEĐU HRVATIMA OD XII DO XVI STOLJEĆA

(opći pregled)

Već pod konac hrvatske narodne dinastije u crkvenom graditeljstvu pojavio se novi, romanički stil, u kojem su građene crkve velikih razmjera, za razliku od malih starohrvatskih crkvica. Hrvati su u umjetnosti i kulturi uopće nastojali držati korak sa zapadnom Evropom, pa su zato i crkvene građevine toga razdoblja izvođene u suvremenom romaničkom stilu, koji je k nama dolazio uglavnom iz prekomorske susjedne Italije. Taj stil zahvatio je ne samo crkveno graditeljstvo nego i kiparstvo i slikarstvo. No zbog ekonomskih prilika naše su crkve manje i skromnije od monumentalnih romaničkih bazilika u ostaloj zapadnoj Evropi.

Iz toga romaničkog stilskog razdoblja sačuvano je u Istri i Primorju nekoliko značajnih spomenika crkvenog graditeljstva kao npr. crkva sv. Eufemije u Limskom kanalu, sv. Foška kod Peroja, Sv. Juraj Stari u Plominu itd. Među monumentalne crkve romaničkog stila ubrajaju se katedrala u Krku iz XII st., katedrala u Rabu sa zvonikom iz XIII st. i katedrala u Senju iz XIII st. Bazilika sv. Krševana u Zadru ima prekrasno romaničko pročelje, a samostan benediktinki sa svojom crkvom svete Marije i monumentalnim zvonikom potječe iz vremena kralja Kolomana. U XIII st. počela se graditi romanička katedrala u Trogiru, a nekako u isto vrijeme počeo se graditi i zvonik stolne crkve u Splitu. Gradnja stolne crkve u Kotoru sa dva monumentalna zvonika i karakterističnim »balkonom« među zvonicima započela je u XII st. U romaničkom stilu izgrađen je i veoma lijep klaustar franjevačkog samostana u Dubrovniku.

Da se crkvena umjetnost na području današnje Bosne i Hercegovine u doba hrvatskih narodnih vladara razvijala podjednako kao i u Primorskoj Hrvatskoj, svjedoče arheološki ostaci crkava i crkvenog namještaja, kao npr. ulomci oltarne pregrade koji su pronađeni kod Glamoča (iz XI st.) te dijelovi oltarnog ciborija u Rogačićima iz 12/13 st. Takav razvoj umjetnosti nastavljen je kao

i u ostalim krajevima pa na tom području nalazimo brojne spomenike romaničke crkvene arhitekture. Kako čitavo to područje još nije arheološki potpuno istraženo, postoji nada da će se pod zemljom pronaći ostaci romaničkih crkava. Po pronađenim fragmentima zaključuje se da je u današnjem Sarajevu postojala lijepa romanička crkva. Zatim su postojale romaničke crkve u Homolju i Biskupu kod Konjica, a u Jajcu još danas stoje zidovi crkve sv. Luke s lijepim romaničkim zvonikom.

Za Bosnu i Hercegovinu veoma su karakteristični nadgrobni spomenici, tzv. s t e ć c i, koje narod zove »bilig«, »kamen« ili »mramor«. No tih stećaka ima i u Dalmaciji i Slavoniji pa oni nisu karakteristični samo za Bosnu. Ti su stećci ukrašeni biljnom dekoracijom, scenama lova, ljudskim figurama i geometrijskim oblicima. Prije se mislilo da oni pripadaju samo sljedbenicima patarenske nauke, ali je dokazano da su i katolici postavljali stećke na grobove. Smisao i simbolika plastičnih motiva još nisu posve proučeni, ali ti stećci — oni najstariji — pripadaju romaničkom stilu ne samo svojom tematikom životinjskog carstva nego i načinom prikazivanja. Na mlađim stećcima vidi se očiti trag gotičkog stila.

U Gornjoj Hrvatskoj (»Slavoniji«) iz vremena romanike među najstarije spomenike (za koje danas znamo) treba ubrojiti prvu katedralu u Zagrebu, koja je posvećena g. 1217. i koja je stradala u vrijeme provale Tatara g. 1242. Zatim treba spomenuti templarsku crkvu u Glogovnici kraj Križevaca, romaničke temelje crkve u Topuskom, prednji dio crkve sv. Jurja u Belcu, veliku benediktinsku opatiju Rudine u Požeškoj kotlini, od koje danas postoje samo ruševine. Crkve u Srijemu: u Bapskoj, Moroviću i Starim Mikanovcima, prvotno građene u romanici, kasnije su gotizirane.

Od *kiparskih djela* iz vremena na prijelazu iz pleterne ornamentike u romanički stil sačuvan je lik hrvatskog kralja (danas u krstionici splitske katedrale), zatim najstariji lik B. D. Marije na oltarnoj pregradi u Biskupiji kraj Knina — vjerojatno iz vremena kralja Zvonimira. Približno iz tog vremena jest i reljef na portalu crkve sv. Duha u Splitu. Iz XIII st., dakle iz vremena romanike, potječe reljef sv. Dujma, Anastazija i sv. Petra u zvoniku splitske stolne crkve, kao i reljefi Navještenja i Rođenja Kristova. Romanička je i propovjedaonica u splitskoj stolnoj crkvi. No svjetskoga su glasa reljefi na vratima splitske katedrale, koje je izradio Splićanin Andrija Buvina. Isto je tako poznat portal trogirske katedrale, koji je izradio majstor Radovan, no taj je portal u kasnije vrijeme pregrađivan. Treba spomenuti i propovjedaonicu trogirske

katedrale, ciborij nad glavnim oltarom kao i korske klupe splitske stolne crkve, koje je također izradio majstor Andrija Buvina. Od »sitnih« umjetnosti napose su poznati srebrni relikvijari Nina i Zadra. — U Bosni i Hercegovini kiparsko se umijeće izražavalo ponajviše u obradi stećaka, kojih se do danas sačuvala oko 60.000. A bilo je i drugih kiparskih djela. U Gornjoj Hrvatskoj sačuvalo se manje romaničke arhitektonske plastike, jer je oštro podneblje djelovalo razarajuće, a i taj teren još nije arheološki istražen. Poznati su arhitektonski plastično obrađeni fragmenti iz samostanske crkve u Rudinama u Požeškoj kotlini, a pronađen je i jedan romanički kapitel kraj zagrebačke katedrale. Od sitne plastike svjetski je poznat diptihon zagrebačke katedrale od bjelokosti, vjerojatno iz XI st., ali nije domaći rad. Zatim je sačuvano i jedno brončano raspelo iz Martinščine, danas u riznici zagrebačke katedrale, kao i reljef sv. Pavla s oltara prve zagrebačke katedrale, danas u Dijecezanskom muzeju Zagrebačke nadbiskupije.

Spomenika *crkvenog slikarstva* iz doba romanike nije se mnogo sačuvalo, jer su slike po svojoj prirodi slabije otporne protiv zuba vremena. No da je kod nas bilo i romaničkog slikarstva, dokazuju ostaci fresaka u zadarskoj katedrali iz XII st. i u crkvi sv. Krševana, zatim freska »Bogorodice s djetetom, sv. Vidom i sv. Jurjem« u crkvici u Srimi kod Šibenika. U vrijeme romanike bila je oslikana i crkva sv. Ivana Krstitelja u Trogiru. Romaničke freske u kotorskoj katedrali pokazuju i bizantski utjecaj. Osim zidnog slikarstva sačuvalo se i slika na dasci. Poznato je reljefno oslikano raspelo u crkvi sv. Franje u Zadru iz XII st. U crkvi sv. Andrije na Pilama u Dubrovniku nalazi se slika Bogorodice iz XIII st. Iz vremena romanike je i Bogorodica s Djetetom u katedrali u Hvaru, zatim Bogorodica iz katedrale u Zadru, Bogorodica s Djetetom u crkvi Gospe od zvonika u Splitu itd. Sve su te slike pod utjecajem susjedne Italije. Iz toga vremena postoji i nekoliko sačuvanih rukopisnih kodeksa (knjiga na pergameni) koji su ukrašeni sitnoslikama u vrijeme romanike. Oni se čuvaju u riznicama crkava u Rabu, Zadru, Šibeniku, Splitu i Dubrovniku. — Od umjetnosti na tekstilu vrijedno je ovdje spomenuti tzv. »Plašt sv. Ladislava« u riznici zagrebačke katedrale. To je misnica prvoga zagrebačkog biskupa Duha, dakle XI st. Njena dekoracija pokazuje osim romaničkog stila i nešto bizantskog utjecaja.

U XIII st. prodire k nama iz zapadne Evrope novi građevni stil — g o t i č k i, koji u gornju Hrvatsku dolazi sa sjevera i sjeverozapada, a u primorske krajeve uglavnom preko mora. Širitelji

toga novog stila u crkvenoj umjetnosti jesu dominikanci i franjevci. Među najstarije spomenike graditeljstva gotičkog stila kod nas ubraja se velika cistercitska crkva u Topuskom (prije nje je postojala romanička bazilika) od koje se do danas sačuvao samo dio pročelja. I zagrebačka katedrala poslije tatarske provale obnavljana je u gotičkom stilu. Nekako iz istog vremena je i crkva sv. Marka u Zagrebu i svetište današnje franjevačke crkve na Kaptolu. Gotičke su također pavlinske crkve u Remetama kraj Zagreba i Lepoglavi (kasnije su barokizirane). Zatim Sv. Križ u Križevcima, Bijela kraj Daruvara, Sv. Ana de Dobra kuća također kraj Daruvara, crkva u Remetincu kraj Novog Marofa. Pa i crkva sv. Marije u Zagrebu bila je prvotno gotička građevina i kasnije je barokizirana. U vrijeme gotike građene su također župne crkve u Krapini, Radoboju, Sv. Martinu na Muri, franjevačke crkve u Voćinu, Našicama, Požegi, Iloku, zatim crkva u Rači kod Bjelovara, sv. Lovre u Požegi i druge.

U južnim krajevima Hrvatske također ima gotičkih spomenika crkvene umjetnosti, premda je gotika na sjeveru bolje zastupana. Tu gotiku šire uglavnom franjevci. U Istri su poznate gotičke crkve u Poreču i Puli, zatim Sv. Jakov u Barbanu, Sv. Mihovil kraj Lubenica, Sv. Katarina u Svetvinčentu, Sv. Duh u Balama, Sv. Antun u Barbanu, Sv. Rok u Draguću itd. U drugim krajevima južne Hrvatske grade se također crkve u gotičkom stilu, i to većinom pod utjecajem Italije. Od gotičkih crkava treba spomenuti crkvu sv. Dominika u Trogiru, franjevačke crkve u Zadru, Šibeniku i Dubrovniku te dominikansku crkvu i klaustar dominikanskog samostana u Dubrovniku. Tip tzv. venecijanske gotike zastupan je u donjim dijelovima šibenske katedrale i u kapelama splitske katedrale — sve su to djela našega graditelja Jurja Dalmatinca.

Da je crkvena umjetnost u vrijeme gotike cvjetala i u Bosni i Hercegovini, dokazuju još postojeći spomenici, premda tih spomenika nema toliko koliko u ostalim krajevima, i to iz dva razloga: ponajprije čini se da bosanski patareni nisu gradili toliko crkava kao katolici, a katoličke crkve stradale su u borbama s patarenima, i kasnije u vrijeme turskih osvajanja. No da je prije dolaska turske vlasti u Bosnu bio zastupan i gotički stil kao u zapadnoj Evropi, pokazuju mnogi zamci i utvrde u svjetovnoj arhitekturi, a i spomenici crkvene umjetnosti građeni su u gotičkom stilu. Nisu se mnogi sačuvali u svom prvotnom obliku, a neki su posve porušeni. Tako su franjevačke crkve u Srebrenici i Zvorniku bile građene u gotici, ali su kasnije porušene do temelja, a gotička katolička crkva u Bihaću pretvorena je u džamiju i postoji do danas. Isto je tako gotička crkva u Zvorniku pretvorena u carevu džamiju, a u Srebrenici je druga crkva danas Bijela džamija. Dolaskom turske vlasti u Bosnu i Hercegovinu prekinut je slobodni razvoj katoličanstva, a s time i crkvene umjetnosti, jer su turske vlasti sprečavale gradnju katoličkih crkava. Dolaskom Turaka u Bosnu, koja je do tada bila u okviru zapadnih kulturnih utjecaja, sada prodiru elementi islamske kulture, pa prema tome nastupa i vrijeme islamske umjetnosti. Katolička crkvena umjetnost više nije mogla biti tako vidljiva u graditeljstvu, nego se mogla ispoljavati samo u uređenju postojećih crkava (ukoliko su to dopuštali siromaštvo kršćanske raje i darovi ostaloga kršćanskog zapada). Neprestani ratovi s Turcima osiromašili su čitavu Hrvatsku i smanjili njen politički teritorij te je to uvelike utjecalo i na daljnji razvoj crkvene umjetnosti u čitavoj Hrvatskoj, jer »Inter arma silent musae« (u ratu umjetnosti šute).

Gotičko kiparstvo je usko povezano s gotičkim graditeljstvom, jer ono uglavnom služi kao dekoracija arhitekturi. Među naše najpoznatije umjetnike iz vremena gotike svakako treba ubrojiti Jurja Dalmatinca, koji je imao čitavu kiparsku školu i veliku radionicu s preko tridesetak učenika (umro oko g. 1475). On je bio glavni graditelj šibenske katedrale (od njega potječe glasoviti niz ljudskih glava oko svetišta katedrale), a radio je i u Splitu i Dubrovniku. Izradio je oltar sv. Staša u splitskoj katedrali, zatim kapelu i sarkofag sv. Arnira u benediktinskoj crkvi u Splitu. Osim djela Jurja Dalmatinca i njegovih učenika postoji u južnim dijelovima Hrvatske velik broj gotičkih spomenika kiparstva. Kako Dalmacija u to vrijeme dolazi uglavnom pod vlast Venecije, to je i u umjetnosti zastupana tzv. »venecijanska gotika«, ali ima utjecaja i iz južne Italije; bizantski je utjecaj u kiparstvu tada posve nestao (jer je nestalo i posljednjeg traga bizantske vlasti nad Dalmacijom). Od kiparskih djela valja još spomenuti portal franjevačke crkve u Dubrovniku i drveno gotičko raspelo u Krku, te arhitektonsku dekoraciju gotičkih crkava po Istri i čitavoj Hrvatskoj. — U sjevernoj Hrvatskoj treba u prvom redu spomenuti veoma lijep i figuralno bogat južni portal crkve sv. Marka u Zagrebu iz XV st., drveni oltar franjevačke crkve u Remetincu (sada u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu), oltar u Kalniku, centralni dio oltara Majke Božje u Remetama kraj Zagreba, kip Majke Božje Bistričke, kip B. D. Marije u Mariji Gorici, Mariju Gorsku (kod Lobora) itd. Iz tog doba sačuvalo se i više nadgrobnih ploča s likovima pokojnika, kao npr. Nikole

Iločkoga u Iloku, Ivaniša Korvina u Lepoglavi itd. — U Bosni je kiparstvo došlo do izražaja u obradi stećaka. Da li je bilo i više spomenika crkvenog kiparstva iz tog vremena, još nije detaljno istraženo.

Slikarstvo je u vrijeme gotike dosta bogato zastupljeno. U Dalmaciji se od XIII do XVI st. razvilo više slikarskih škola, koje su uz vanjske utjecaje imale i jako naglašen domaći karakter. Dosta se slika domaćih majstora sačuvalo u Splitu, Šibeniku, Trogiru, Zadru i Dubrovniku. Evo nekih domaćih majstora: Blaž Jurjev, Nikola Vladanov (poliptih iz crkve sv. Grgura u Šibeniku), Ivan Ugrinović, Matej Junčić (poliptih u crkvi Gospe od Šunja na Lopudu), Petar Jordanić u Zadru i drugi, a najpoznatiji je Dubrovčanin Nikola Božidarević. U Istri su iz vremena gotike poznate tzv. »istarske freske« po malim seoskim crkvama, a među njima je najpoznatija crkva u Beramu, gdje je majstor Vincent iz Kastva oslikao sve zidne plohe. Od kompozicija najpoznatiji mu je tzv. »ples mrtvaca« iz g. 1474. U Istri ima šezdesetak crkava koje su u to vrijeme slikane. U gornjoj Hrvatskoj do sada najstarije poznate freske sačuvane su u sakristiji zagrebačke katedrale, koje potječu vjerojatno iz vremena bl. Augustina Kažotića (početak XIV st.), zatim freske u kapeli sv. Stjepana u Nadbiskupskom dvoru u Zagrebu (vjerojatno iz XV st). Zatim su se sačuvale freske u župnoj crkvi u Kalniku, koje potječu iz XIV st., te freske u crkvi sv. Jurja u Belcu. Među veoma vrijedne slike gotičkog perioda na prijelazu u renesansu ubraja se »triptih« na oltaru u sakristiji zagrebačke katedrale, koji prikazuje Križni put, Raspeće i Uskrsnuće. Srednja slika, Raspeće, u najnovije vrijeme ponovno se pripisuje Albertu Düreru, i to njegovu mladenačkom periodu. Gotičko-renesansna slika je i Raspeće, na dasci, koje se nekad nalazilo na oltaru sv. Križa u zagrebačkoj katedrali, a danas se nalazi u sakristiji. U vrijeme gotike osobito se njegovalo ukrašavanje svečanih liturgijskih knjiga: misala, evanđelistara itd. Najpoznatiji takav kodeks na pergameni je Misal Jurja De Topusko u riznici zagrebačke katedrale. Gotičke sitnoslike u njemu izradio je zagrebački slikar Ioannes Hans Alemanus, a renesansne iluminacije izveo je Julio Klović i njegova škola.

Od *sitnih crkvenih umjetnosti* iz vremena gotike sačuvao se lijep broj predmeta u riznicama katedrala u Zagrebu, Zadru, Splitu i drugdje. Među najpoznatije predmete iz tog vremena ubraja se »Raka sv. Šimuna«, koja se čuva u zadarskoj riznici. Izrađena je u XII st., a dar je kraljice Jelisavete Kotromanićke. Glasovit je iz tog razdoblja glagoljski misal hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića, koji je bogato ukrašen sitnoslikama i smatra se najvećom dragocjenošću glagoljske crkvene književnosti i sitnoslikarske umjetnosti. Misal se danas čuva u Carigradu. (Ove godine izdan je tiskom kao faksimilno luksuzno izdanje.) Spomenimo još biskupske štapove u riznici zagrebačke katedrale, koji potječu iz kraja XV st. (štap biskupa Osvalda Thuza i Luke Baratina). Lijep broj gotičkih kaleža u riznicama i u crkvama po čitavoj Hrvatskoj — pa i Bosni — dokazuje da je zlatarska umjetnost bila veoma razvijena, i da je Crkva polagala mnogo važnosti na ljepotu kuće Božje i sjaj bogoslužja. »Stalna izložba crkvene umjetnosti« u Zadru (»Zlato i srebro Zadra i Nina«) samo je jedan primjer umjetničkog blaga i savjesnosti čuvanja crkvenih umjetnina. Ne manje umjetničko blago pokazala je izložba riznice zagrebačke katedrale u vrijeme Međunarodnog mariološkog kongresa u Zagrebu g. 1971. Samo jedna usputna šetnja po našim crkvama i crkvenim riznicama jasno pokazuje da je Crkva uvijek cijenila umjetnost i da je i u najtežim danima znala žrtvovati mnogo sredstava za ljepotu kuće Božje i za Božju slavu.

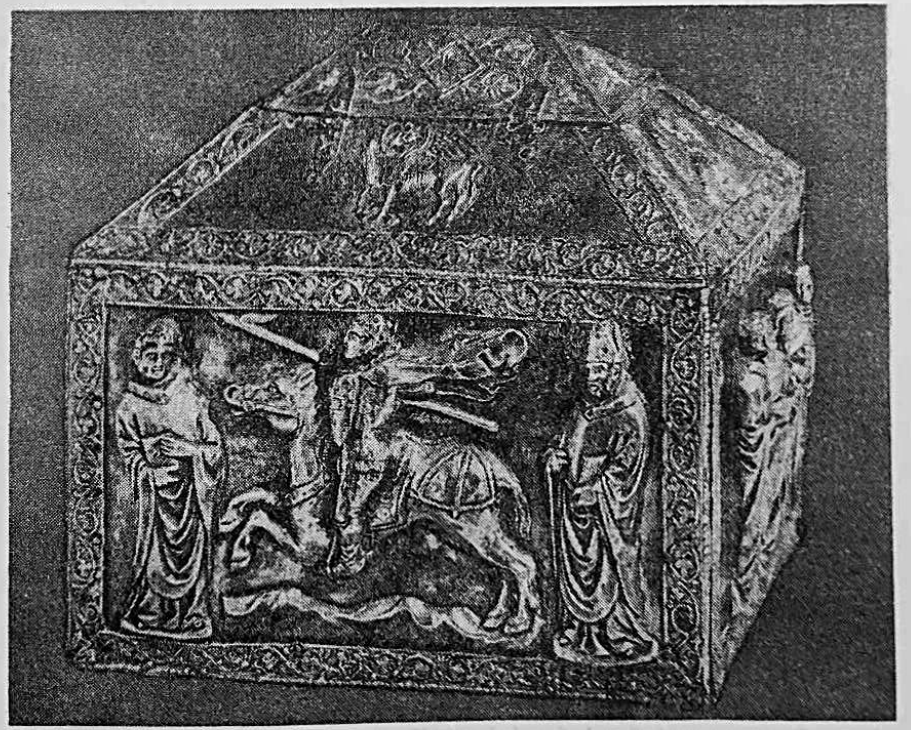

Zadar, samostan sv. Marije: Relikvijar sv. Zoila, XIII/XIV st.

BOSNA, SLAVONIJA I JUŽNA UGARSKA POD TURCIMA U XVI I XVII STOLJEĆU

Turci u Maloj Aziji i na Balkanu

Turci potječu od nekoga turanskog plemena iz okolice Aralskog jezera. To je pleme već u VIII stolj. prihvatilo islam. Na koncu XIII stolj. Turci se doseljuju u Malu Aziju i osnivaju svoj vazalni bejluk (emirat) pod vrhovnom vlašću zapadnomongolske države. Njihov vođa *Osman I* (1288—1326) učvrstio se u maloazijskoj pokrajini Bitiniji i uzeo ime sultan. Po njemu su se doseljeni Turci prozvali Osmanlijama.

Njegov sin *Orhan* (1326—1362) širi svoju vlast u Maloj Aziji, osvaja 1330. Niceju, a Brusa mu postaje glavni grad. Od islamiziranih kršćanskih dječaka stvara vojsku — *janjičare*. Njegov nasljednik *Murat I* (1362—1389) prodro je kod Galipolja na Balkanski poluotok, prenio prijestolnicu u Drinopolje, a 1389. pobijedio srpsku vojsku na Kosovu polju. Za sultana *Bajazida* (1389—1402) Turci su pobijedili kralja Žigmunda s ugarskim, njemačkim i francuskim vitezovima g. 1396. kod Nikopolja i tako osvojili Bugarsku. Sada turska država postaje velika sila s mnoštvom pokorenih kršćana, pa se zato oslanja na centralistički uređenu upravu i čvrstu vojnu organizaciju.

Rat se i dalje vodi kao sveta borba u ime islama, a protiv nevjernikâ. Turci 1440. opsjedaju Beograd prvi put; brani ga vranski prior Ivan Talovac. G. 1444. pobijedili su Turci kod Varne hrvatsko-ugarskoga kralja Vladislava, a 1448. Janka Hunjadija na Kosovu. *G. 1453.* pada pod Turke i sam Carigrad, a 1456. Atena. Iste godine Turci po drugi put uzalud opsjedaju Beograd, a brane ga Janko Hunjadi i Ivan Kapistran koji umiru od kuge. G. 1459. pada pod tursku vlast Smederevo; Srbija postaje pašaluk.

Turska je pogibao već u sredini XV stolj. s Balkana ozbiljno zaprijetila srednjoj Evropi, a napose hrvatskim i ugarskim krajevima. Prema nesložnoj feudalnoj Evropi Turska je imala u ratu

razne prednosti: brojniju i iskusniju vojsku, topove za opsjedanje utvrđenih gradova, vojnu taktiku pljačkaških pohoda koji su Turcima donosili materijalnu korist, a kršćanima velike štete. *Papa* kao duhovni poglavar katoličkih naroda pozivao je evropske države u rat protiv Turaka, ali je odaziv bio slab i bez veće koristi.

Prodiranje Turaka u Bosnu i Hrvatsku

Sva je turska državna politika išla za osvajanjem novih zemalja i krajeva. Tokom prve polovice i u sredini XV stolj. Turci su postepeno i sustavno slabili obrambenu snagu bosanske feudalne države. Vršili su pljačkaške pohode u Bosnu, raspirivali borbu među feudalcima i učinili ih svojim vazalima. Tako su bili prisiljeni plaćati Turcima danak najprije feudalci, a kasnije i sam bosanski kralj. Kad je poslije pada Carigrada (1453) i Srbije (1459) pod Turke zaprijetila i Bosni najveća pogibao, traži ona pomoć od Ugarske i Svete Stolice. Kralj se kruni krunom koju je dobio od pape; velikaši su se među sobom konačno složili, ali je bilo prekasno. *G. 1463.* pala je *Bosna* pod Turke, a *g. 1482.* i *Hercegovina.* Osnutak Srebreničke i Jajačke banovine zaustavio je za nekoliko desetljeća prodor Turaka na sjever prema Slavoniji.

God. 1493. Turci su strahovito porazili hrvatsku vojsku na *Krbavskom polju* kod Udbine i tako izvršili »prvi rasap hrvatskoga kraljevstva«. Poslije toga vremena postepeno i sustavno pljačkaju i osvajaju u Hrvatskoj kraj za krajem. Tako u južnim krajevima: 1490. pada pod Turke Neretva, 1492. Zaostrog, 1493. Imotski i Vrgorac, 1522. porječje Cetine i gornje Une, 1527. i 1528. kraj oko Udbine i Počitelja, 1537. Klis. Na sjeveru pod tursku vlast padaju područja ovim redom: 1521. istočni Srijem, 1526. ostali Srijem i kraj do Osijeka, 1528. Jajce i Banja Luka, 1537. Požega, 1543. Orahovica, Pakrac i Moslavina, 1552. Virovitica i Čazma, 1556. Kostajnica, 1565. Krupa, *1592. Bihać* i kraj oko Gline, Gora i Hrastovice, 1593. Topusko. Zbog toga postepenog turskog osvajanja i uporne junačke hrvatske obrane hrvatski je narod pretrpio strahovite žrtve: veliko je mnoštvo izginulo u krvavoj borbi, tisuće i tisuće odvedene su u tursko ropstvo, a silan je broj i onih koji su se pred okrutnim Turcima odselili u Ugarsku (Gradišće, Slovačka) i Italiju. Tako su mnogi hrvatski krajevi ostali opustošeni, bez stanovnika.

Tvrđava *Klis* služila je dugo kao dobra obrana Splita. G. 1524. skradinski biskup Toma Niger dobije od pape Klementa VII novac, barut i hranu za branitelje Klisa. Senjski kapetan Petar Kružić potuče tada Turke. U novoj borbi 1537. kapetan Kružić pogine, a kliška tvrđava padne Turcima u ruke. G. 1596. dalmatinski su Hrvati vlastitim snagama oslobodili Klis i držali ga u svojim rukama nekoliko mjeseci. Klis je konačno oslobođen 1656 *(linea Nani)*.

Turska državna uprava

Područje turske države bilo je podijeljeno u *ejalete* (beglerbegluci, pašaluci). To su bile najviše teritorijalno-upravne jedinice. Njima na čelu stajao je beglerbeg, paša ili vezir. Hrvatski i ugarski krajevi te Bosna pripadali su ejaletima: Budimskom (kasnije Kanjiškom i Jegarskom), Bosanskom, a jedno vrijeme i Rumelijskom.

Na području ejaleta postojale su manje upravne jedinice, zvane *sandžaci ili sandžakati*. Tako: Požega, Srijem, Mohač, Segedin, Bosna, Bihać, Lika, Klis, Hercegovina, Zvornik. Na čelu sandžaka nalazili su se sandžak-begovi, miri live ili paše.

Na još manjim područjima, *kadilucima*, vršili su sudsku službu suci, zvani kadije. Požeški je sandžak imao 8, a Srijemski 5 kadiluka.

Najmanje su upravne jedinice *nahije* koje odgovaraju nekadašnjim malim općinama. Na čelu je nahije načelnik ili knez. Srijemski je sandžak imao 24, a Cernički 13 nahija. Službu tekliča ili primićura u selu, pa i kneza, mogli su vršiti i kršćani.

Najmanja je vojno-upravna jedinica *vojvodstvo* ili vojvodaluk. Obuhvaća jednu ili više nahija. Vojvodstvom upravlja vojvoda, a zamjenjuje ga subaša.

Veća se muslimanska naselja zovu šehir, a manja kasabe. Zaseoci i gradske četvrti imaju ime mahale.

Za tursku državu koja je vodila brojne navalne ratove bilo je od velike važnosti ubiranje *poreza*. Džizju ili harač plaćali su nemuslimani u znak pokornosti. Prihodi tog poreza trošili su se za vojne svrhe. Plaćanjem toga poreza sticali su nemuslimani pravo na zaštitu i sigurnost života i imovine. Od harača su bili oslobođeni *siromašni svećenici* koji inače žive od milostinje, pa tako i *franjevački samostani* u Sutjeskoj, Olovu, Fojnici, Visokom i Kre-

ševu. Izvanredni su državni nameti ovi: gradnja mostova, popravak puteva, davanje vojsci konaka i hrane (besplatno ili uz odštetu). Franjevci su bili oslobođeni od toga nameta, od plaćanja desetine i pristojbe od isprošene hrane, te od pristojbe prigodom smrti i pristojbe kod smrti bez nasljednika.

Tursko je carstvo feudalna islamska teokratska i vojnička osvajačka država. U *zakonodavstvu* te i takve države postoje ovi pravni elementi: 1. šerijat, tj. vjersko-građanski zakonik koji uređuje vjerski i građanski život muslimana svake islamske države, a izuzetno se primjenjuje i na nemuslimane kad se obrate šerijatskom sudu. Taj zakonik potječe od Alaha (Boga) preko usta proroka Muhameda, a popunjuje se odredbama prvih Prorokovih nasljednika, kalifa i imama (vladara i svećenika). Padišasi kao vrhovni imami čuvaju i tumače taj zakonik. 2. Kanuni su državni zakoni, izdani voljom vladara, zvani fermani, odnosno hatišerifi ako ih vladar potpisuje svojom rukom. Obvezuju sve državljane, muslimane i inovjerce. 3. Adet ili običaj popunjuje i objašnjava dvojbene i nejasne propise šerijata i kanuna. 4. Urf je vladareva odredba po kojoj se stanoviti adet mora obdržavati. Međutim, niži paša može izdati i protivnu odredbu.

Sultan je neograničeni padišah države u duhovnim i svjetovnim poslovima. Njegovu vlast ograničava jedino šerijat.

Državljani se dijele u dvije skupine: *askere i raju*. Skupini askera pripadaju državni i vjerski službenici, imenovani carskim beratom ili dekretom. Plaća im je novac iz državne blagajne ili posjed. *Janjičari* i carski konjanici primaju plaću iz središnje državne blagajne, a *spahije* posjed ili spahiluk prema feudalnom timarskom sustavu. Sultan je jedini mogao neograničeno raspolagati zemljištem, dok je spahija običan uživalac feudalne rente bez prava nasljedstva. Posjedi su se prema dohotku dijelili u tri razreda: 1 timar daje godišnje manje od 20.000 akši ili jaspri, zijamet od 20.000—99.000 akši, a has preko 100.000 akši godišnje.

Rajom se isprva nazivao svaki čovjek koji obrađuje zemlju i od nje plaća poreze: zemljarinu, desetinu i dr., dakle i musliman i inovjerac. Istom u XVIII stolj. riječju raja označuju se nemuslimani.

Pravoslavna Crkva pod turskom vlasti zadržava svoju staru feudalnu strukturu. Visoki kler, predlagan od Svetog sinoda, imenovan od turskih vlasti, uživa velike povlastice, osobnu nepovredivost i pravo ubirati daće od svojih vjernika uz potporu državnih organa. *Katoličkom kleru* priznavane su u Turskoj manje osobne i

imovinske povlastice. Kršćanske crkvene vlasti uređivale su obiteljske, bračne i nasljedno-pravne odnose svojih vjernika, a kao suci nastupali su vjerski poglavari ili vjernici kao izabrani knezovi.

Milodraška ahdnama

Poznata je činjenica da je Osmansko carstvo islamska teokratska država koja se temelji na islamskoj državnoj vjeri i na vlasti sultana kao vrhovnoga vjerskog i građanskog poglavara.

Islamska je država *u načelu tolerantna* prema sljedbenicima drugih vjera, napose prema kršćanima. Islam uz časni Kuran priznaje i neke knjige židovske i kršćanske Biblije. Na temelju tih knjiga priznaju se četiri vjere: poganstvo, židovstvo, kršćanstvo i islam, od kojih je prema učenju muslimanâ kršćanstvo viši stupanj religije, a islam najviši i jedini pravi stupanj religije. Prema islamskoj teologiji Isus i Marija zauzimaju časno mjesto: Isus je prorok i Božji svetac, a Marija od Boga napose izabrana i čista od svih mana.

Osvajač Bosne *Mehmed II* na polju Milodražu između Kiseljaka i Busovače izdao je znamenitu povelju — ahdnamu i predao je fra Anđelu Zvizdoviću, franjevačkom kustosu u Bosni. Tom je poveljom katolicima zajamčena sloboda vjere u zemljama pod turskim gospodstvom, a franjevcima vršenje dušobrižničke službe. Izvornik ahdname nije sačuvan, nego je sačuvano mnoštvo njezinih prijepisa i prijevoda na više jezika. *Hrvatski prijevod glasi ovako:*

»On (Bog) je jedini pomoćnik!

(Tugra:) Mehmed, sin Murad-hanov, vazda pobjedonosni!

Zapovijed časnoga, uzvišenoga sultanskog znaka i svijetle tugre osvajača svijeta, jest slijedeće:

Ja, sultan Mehmed-han (dajem) na znanje cijelom svijetu (puku i odličnicima) da su posjednici ovoga carskog fermana, bosanski duhovnici, našli moju veliku milost, pa zapovijedam:

Neka nitko ne smeta i ne uznemiruje spomenute ni njihove crkve. Neka (mirno) stanuju u mom carstvu. A oni koji su izbjegli, neka budu slobodni i sigurni. Neka se povrate i neka se bez straha u zemljama moga carstva nastane u svojim manastirima. Ni moje visoko Veličanstvo, ni moji veziri, ni moji službenici, ni moji podanici, niti itko od stanovnika moga carstva neka ih ne vrijeđa i ne uznemiruje. Neka nitko ne napada niti vrijeđa i ugrožava: ni njih, ni njihov život, ni njihov imetak ni njihove crkve. Pa i to, ako bi iz tuđine doveli kojega čovjeka u moju državu, da im je dopušteno.

Budući da sam spomenutima milostivo dao ovu carsku zapovijed, kunem se slijedećom velikom zakletvom:

Tako mi stvoritelja zemlje i neba, koji hrani sva stvorenja, i tako mi sedam musafa (svetih knjiga), i tako mi našega velikoga Proroka, i tako mi sablje koju pašem, nitko neće protivno učiniti ovome što je napisano, dok ovi budu pokorni mojoj službi i vjerni mojoj zapovijedi.

Pisano 28. svibnja *(1463).* U stanu Milodraž.«

Prema istraživanju sarajevskoga turkologa Hasima Šabanovića primjerak ahdname, sačuvan u samostanu u Fojnici, nije izvoran. To se mora zaključiti iz karaktera pisma i pravopisa, iz diplomatičkih elemenata i sadržaja. Sačuvana fojnička ahdnama vjerodostojan je prijepis, što treba zaključiti iz forme zakletve i iz dvaju pisama Bajazida II iz druge polovice XV stolj. koji spominje izvornu ahdnamu. Bosanski su se franjevci tokom stoljeća mnogo puta pozivali na tu ahdnamu u borbi protiv pojedinih Turaka siledžija i pravoslavnih vladika koji su od katoličkih vjernika utjerivali nepravedan crkveni porez.

Kako su svi franjevački samostani pod Turskom imali razloga za čuvanje te povelje, u dalmatinskim je samostanima sačuvano sedam primjeraka ahdname u prijepisu.

G. 1607. sultan Ahmed I (1603—1617) obnovio je ahdnamu svoga »pokojnoga pradjeda sultana Mehmeda Atika«. Primjerci obnovljene ahdname čuvaju se u samostanu u Makarskoj i Zaostrogu. U obnovljenoj ahdnami izričito se kaže da se ta povelja izdaje na molbu svećenika bosanskoga vilajeta. Bosanski je provincijal bio tada fra Jakob Slapnica (1605—1608).

Niže turske vlasti izdavale su biskupima i franjevcima putne isprave radi putovanja po turskoj državi i odlaska u inozemstvo. U tim ispravama pozivaju se svi i svatko da ne čine biskupima i franjevcima na putu nikakve nepravde.

Biskupska uprava i služba

U doba turskoga vladanja od Tise, Dunava i Drave do Jadranskoga mora kod Makarske i do Velebita biskupska je uprava i služba imala velikih teškoća. Broj katoličkih vjernika u pojedinim biskupijama veoma se smanjio; biskupi su se zbog turskih progona sklonili s dijelom vjernika u sigurnije krajeve mletačke i habsburške države, pa je tako njihovo stado pod Turcima često ostalo bez duhovnoga pastira.

Osobito je teško stanje bilo u 2. polovici XVI stolj. Na cijelome tom prostoru djelovao je samo jedan biskup. Nije zato čudo što su se tada zaboravile *međubiskupijske granice.* Sveta Stolica ne samo da je imenovala biskupe nego je i svoje vizitatore slala da tješe katoličke vjernike i da je izvijeste o njihovim duhovnim potrebama.

Od sviju *vizitatora* osobito su zaslužna dvojica: isusovac Bartol Kašić i albanski svećenik Petar Masarecchi. Prvi je obišao Slavoniju i Podunavlje g. 1612—1618, a drugi 1623—1624. i 1632. Oni u svojim izvještajima opširno opisuju tužne vjerske prilike u Slavoniji, Ugarskoj i Srbiji. Kašićeva je zasluga da područje od Dunava do mora dobiva tri rezidencijalna biskupa: jednoga za vjernike u Bosni, drugoga za Beograd, Slavoniju i sve ugarske biskupije koje su pod turskim gospodstvom, a trećega za Makarsku biskupiju.

God. 1622. osnovana je u Rimu posebna Kongregacija za širenje vjere *(Congregatio de propaganda fide)* koja uz druge poslove vrši neposredni nadzor nad vjerskim prilikama katolika u Bosni i Podunavlju te se brine da se te prilike što bolje srede i unaprijede.

Tokom XVII stolj. brigu oko popunjenja pojedinih ispražnjenih biskupskih stolica — uz Rimsku kuriju — preuzima na sebe i *Bečki dvor.* Car-kralj smatrao se u tome nasljednikom ugarskih apostolskih kraljeva koji su, tobože, imali pravo imenovati biskupe u zemljama Krune sv. Stjepana, tj. na ugarskom državnom području. Bečki je dvor samovoljno imenovao biskupe, bez pristanka i protiv volje Svete Stolice, i u biskupijama pod habsburškim i pod turskim gospodstvom. Habsburški je dvor želio tim imenovanjem biskupa istaknuti svoje političko pravo na zemlje, osvojene (privremeno!) od Turaka, i uliti kršćanskim narodima nadu u oslobođenje od turske vlasti. Sveta je Stolica upravo takva shvaćanja

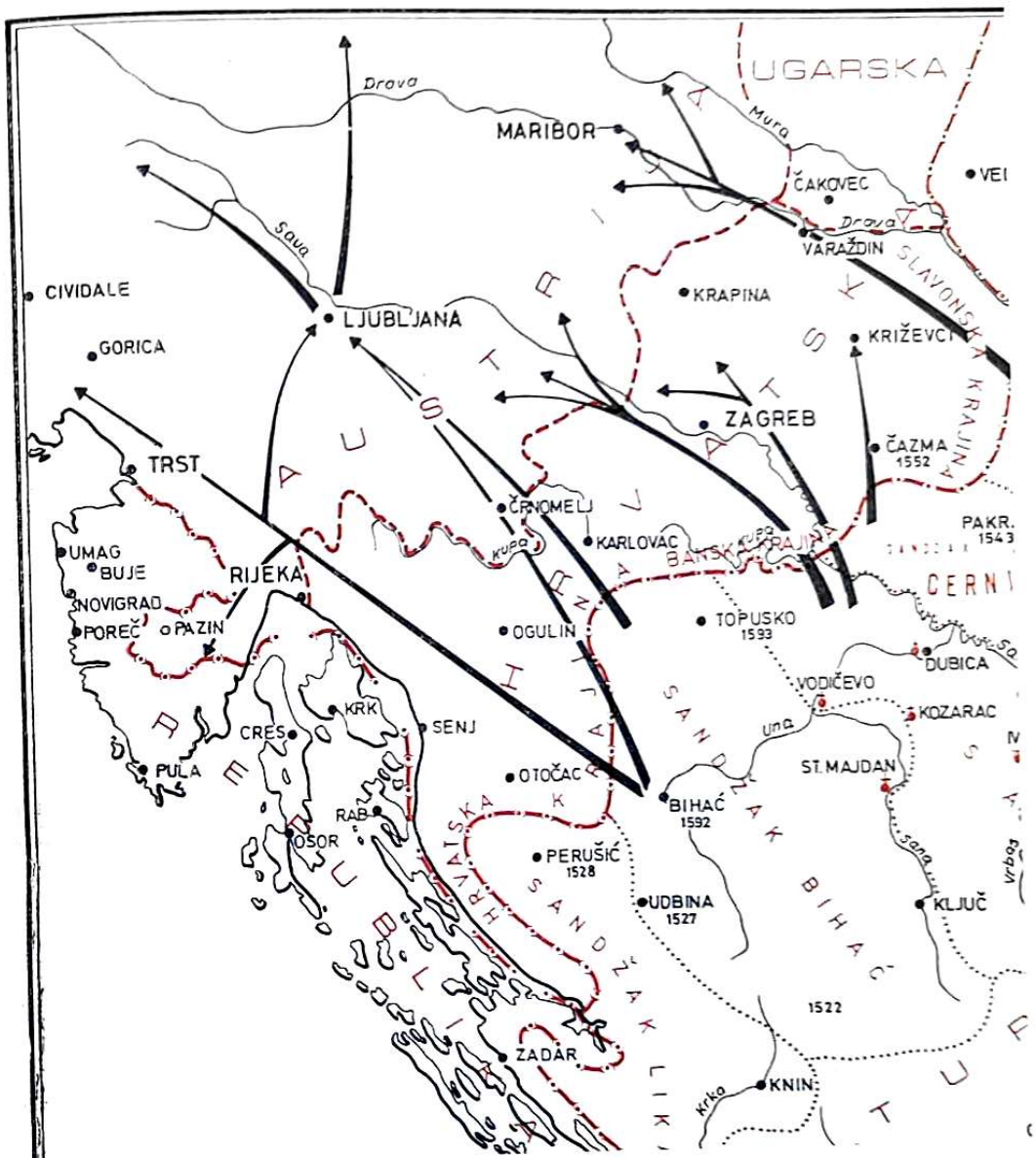

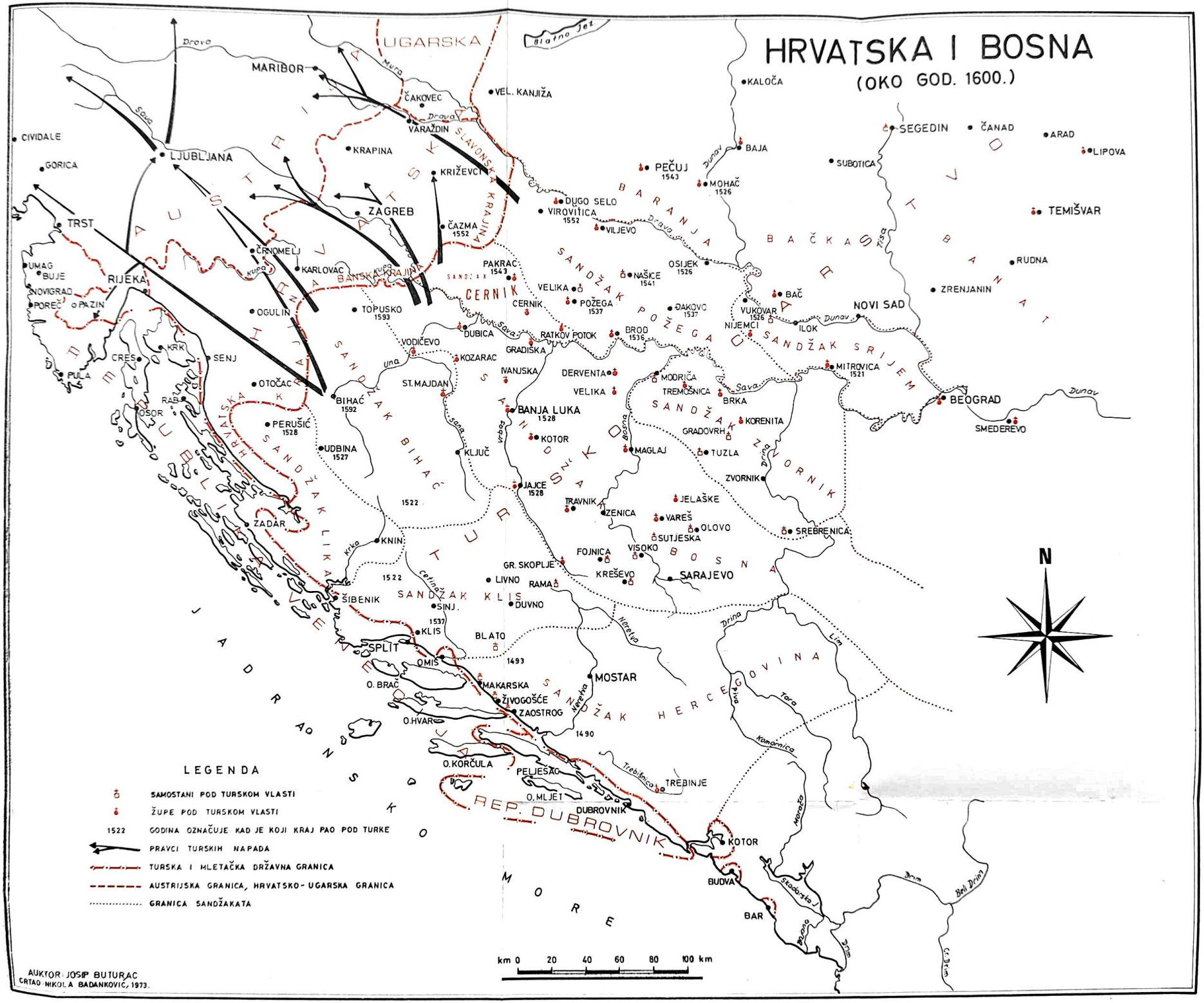
HRVATSKA I BOSNA
(OKO GOD. 1600.)
UGARSKA
AUSTRIJA
HRVATSKA
SLAVONSKA KRAJINA
BANSKA KRAJINA
HRVATSKA KRAJINA
REPUBLIKA VENECIJA
HRVATSKA KRAJINA
CERNIK
BARANJA
BAČKA
SANDŽAK POŽEGA
SANDŽAK SRIJEM
SANDŽAK BIHAĆ
SANDŽAK ZVORNIK
SANDŽAK KLIS
SANDŽAK HERCEGOVINA
REP. DUBROVNIK
TURSKO
BOSNA
JADRANSKO MORE
MARIBOR
ČAKOVEC
VARAŽDIN
VEL. KANJIŽA
KRAPINA
KRIŽEVCI
ZAGREB
ČAZMA 1552
LJUBLJANA
CIVIDALE
GORICA
TRST
UMAG
BUJE
NOVIGRAD
POREČ
PAZIN
RIJEKA
ČRNOMELJ
KARLOVAC
OGULIN
TOPUSKO 1593
CRES
KRK
SENJ
PULA
RAB
OSOR
OTOČAC
PERUŠIĆ 1528
UDBINA 1527
BIHAĆ 1592
VODIČEVO
KOZARAC
ST. MAJDAN
DUBICA
PAKRAC 1543
CERNIK
VELIKA
POŽEGA 1537
RATKOV POTOK
GRADIŠKA
IVANJSKA
BANJA LUKA 1528
KOTOR
KLJUČ
JAJCE 1528
TRAVNIK
ZENICA
DERVENTA
VELIKA
MODRIČA
TREMOŠNICA
BRKA
KORENITA
GRADOVRH
MAGLAJ
TUZLA
ZVORNIK
JELAŠKE
VAREŠ
OLOVO
SUTJESKA
SREBRENICA
FOJNICA
VISOKO
KREŠEVO
SARAJEVO
GR. SKOPLJE
LIVNO
RAMA
DUVNO
ŠIBENIK
SINJ.
KLIS
BLATO
SPLIT
OMIŠ
O. BRAČ
MAKARSKA
ŽIVOGOŠĆE
ZAOSTROG
MOSTAR
O. HVAR
O. KORČULA
PELJEŠAC
O. MLJET
DUBROVNIK
TREBINJE
KOTOR
BUDVA
BAR
ZADAR
KNIN
1522
1537
1493
1490
DUGO SELO
VIROVITICA 1552
VILJEVO
PEČUJ 1543
MOHAČ 1526
OSIJEK 1526
NAŠICE 1541
ĐAKOVO 1537
BROD 1536
KALOČA
BAJA
SUBOTICA
SEGEDIN
ČANAD
ARAD
LIPOVA
TEMIŠVAR
RUDNA
ZRENJANIN
BAČ
VUKOVAR 1526
NIJEMCI
ILOK
NOVI SAD
MITROVICA 1521
BEOGRAD
SMEDEREVO
Drava
Mura
Sava
Kupa
Una
Vrbas
Bosna
Drina
Neretva
Trebišnica
Lim
Tara
Komarnica
Morača
Skadarsko J.
Drim
Beli Drim
Cr. Drim
Tisa
Dunav
Blatno Jez.
N
LEGENDA
SAMOSTANI POD TURSKOM VLASTI
ŽUPE POD TURSKOM VLASTI
1522 GODINA OZNAČUJE KAD JE KOJI KRAJ PAO POD TURKE
PRAVCI TURSKIH NAPADA
TURSKA I MLETAČKA DRŽAVNA GRANICA
AUSTRIJSKA GRANICA, HRVATSKO-UGARSKA GRANICA
GRANICA SANDŽAKATA
km 0 20 40 60 80 100 km
AUKTOR: JOSIP BUTURAC
CRTAO: NIKOLA BADANKOVIĆ, 1973.

Dvora u Beču smatrala opasnim i neprihvatljivim za Crkvu, ali je ipak u više navrata popustila i potvrdila one biskupe koje je Beč imenovao. To osobito vrijedi za *rezidencijalne* biskupe na turskom državnom području kojima je Bečki dvor davao novčanu potporu, a turska ih je vlast smatrala bečkim uhodama i zato progonila. *Nerezidencijalni* biskupi, kao što smo vidjeli, primali su kanonikate za svoje uzdržavanje.

Kongregacija za širenje vjere u Rimu izdala je 30. srpnja 1635. dekret kojim se određuje da se ne može nijedan biskup imenovati za Bosnu prije nego se o *biskupskom kandidatu* izjasne provincijal i definitori franjevačke provincije Bosne Srebrene. Razloga za takav dekret bilo je više. Dušobrižnici Bosanske biskupije bili su uglavnom franjevci koji su biskupu, njegovu vikaru i tajniku davali opskrbu u jednom od svojih samostana. Na spomenuti dekret nisu se koji put obazirali ni u Rimu ni u Beču, pa zato nije čudo što je više puta dolazilo do nesuglasica između biskupa i uprave franjevačke provincije.

Do sporova je dolazilo neko vrijeme zbog pitanja tko ima pravo podjeljivati franjevcima župe, *biskup ili provincijal* franjevačke provincije. Stvar je uređena tako da provincijal predlaže, a biskup imenuje župnike i kapelane. Sveta je Stolica 1660. napose odredila da redovnici moraju biti biskupima pokorni u svim poslovima koji se odnose na duhovnu pastvu tako da bez njihova dopuštenja ne smiju preuzimati župa niti ispovijedati; biskup i apostolski delegat mogu župe i župnike vizitirati, pa i kažnjavati ako se ogriješe u duhovnoj pastvi; župnici franjevci dužni su potpomoći biskupa ako Turci od njega nešto traže (taksu, porez, globu) u vezi s duhovnom pastvom.

Biskupije

Za turskoga vladanja u Bosni, Hercegovini, Slavoniji, južnoj Ugarskoj, Srbiji i djelomično u Dalmaciji tokom XVI i XVII stolj. postoji u tim pokrajinama veći broj biskupija, a samo dva-tri biskupa vrše biskupsku službu na tako velikom području.

Najveći je dio Slavonije, kao što smo vidjeli, pripadao nekoć *Pečujskoj* biskupiji. Kako se ta biskupija, i svojim slavonskim i svojim ugarskim dijelom, nalazila posve u turskoj vlasti, pečujski

su biskupi, doduše, imenovani (bilo u Rimu bilo u Beču), ali nisu stanovali u Pečuju, nego izvan područja svoje biskupije. Od g. 1543. do oslobođenja Ugarske i Slavonije od Turaka *naslov* pečujskoga biskupa zapravo je samo puka titula koju nose zagrebački kanonici i drugi hrvatski i mađarski niži crkveni dostojanstvenici. Tako: Pavao Gregorijanec (1548—1550), Đuro Tompa od Ruševe, Antun Vrančić, Đuro Drašković, Andrija Dudić, Ivan Moslavački, Nikola Selnički, Đuro Slatinski itd.

Kad je papin vizitator *fra Bonifacije Drakolica*, stonski biskup, pohodio *g. 1581. Pečuj*, zamolili su tamošnji katolici posebnim pismom Svetu Stolicu da ih preporuči bosanskom biskupu. Pisali su tako jer sa svojim, samo naslovnim, biskupom nisu imali prave veze i jer su znali da u Pečuju zbog progona s turske i kalvinske strane ne može tada opstati nijedan stalan katolički biskup. Biskupa su trebali u prvome redu za to da im koga zaredi za svećenika.

Prigodom imenovanja *Ivana Pybera* za pečujskog biskupa g. 1611. kaže se u zapisniku rimskoga konzistorijalnog procesa: pečujski trgovci Talijani i drugi katolici traže da im se onamo pošalju svećenici uz dopuštenje budimskoga paše; katedrala je uništena, a bogoslužje zanemareno; biskup može dobiti od svoje biskupije 300 for. godišnje koje će mu vjernici skupiti i dati, što Turci ne brane, ali zabranjuju da on ide među vjernike i da nad njima vrši biskupsku vlast.

Benedikt Vinković, prepošt Zagrebačkoga kaptola, jedini je pečujski nerezidencijalni biskup (1633—1637) za koga znamo da je izvještavao Svetu Stolicu o stanju svoje biskupije i da se za nju koliko-toliko brinuo. Iz njegova pisma od g. 1634. saznajemo: u Pečujskoj biskupiji katolici žive izmiješani s muslimanima, kalvinima, arijancima i pravoslavnima; veći dio jesu katolici, a bilo bi ih i više kad bi se povećao broj svećenika: na više tisuća vjernika dolazi samo sedam svećenika; zbog nestašice svećenika svjetovnjaci licencijati (zovu se tako jer im je dana dozvola ili licenca) krste, propovijedaju, prisustvuju ženidbi, vode sprovode; nema dobre vjerske pouke. Vinković prima od biskupije samo 200 for. (ili 90 zlatnika) godišnje; od toga ne može uzdržavati sjemeništarce, pa zato moli isusovce u Beču i Gracu da prime u svoje škole četiri pečujska klerika.

Papin vizitator *Masarecchi* izvješćuje (skoro istodobno) g. 1633: pečujska je katedrala bila nekoć lijepa građevina; uz nju se nalazi prazan, ruševan biskupski dvor; u gradu Pečuju ima katolička crkva i oko 500 katolika Hrvata i Mađara; od g. 1618. dušobrižničku službu vrše četiri isusovca; oni drže školu za 30 mladića koji imaju postati licencijati; podalje od Pečuja žive u selima seljaci katolici, Hrvati i Mađari.

Iste godine, 1633, zaključuje *hrvatsko-ugarski* sabor u Požunu da se ima zamoliti Porta (turska vlada u Carigradu) neka bi dopustila hrvatskim i mađarskim biskupima barem obići svoje biskupije pod turskim gospodstvom. Slijedeće godine, 1634, zaključuje trnavska biskupska sinoda da se više ne smije podjeljivati kanonikat biskupima kojih se biskupije nalaze u turskoj državi. Sinoda je valjda na taj način htjela prisiliti nerezidencijalne biskupe da pođu među svoje stado ili da se odreknu biskupskih naslova od kojih Crkva nema nikakve koristi. Odmah zatim g. 1635. i papa Urban VIII traži da biskupi imaju stanovati u svojim biskupijama pod turskom vlasti. No protiv rečenih odredaba digli su se složno svi nerezidencijalni (naslovni) biskupi navodeći kao razloge da u domovini ne mogu živjeti prema svom dostojanstvu bez kanonikata, a u Turskoj zbog progonâ. Papa je uvažio te razloge, pa je zato ostalo sve po starom. Ni pečujski ni drugi biskupi u slobodnoj Hrvatskoj i Ugarskoj nisu za sve vrijeme turskoga vladanja u Slavoniji, Bosni i Ugarskoj vršili osobno biskupsku službu na turskom državnom području.

Nastojanjem Bečkoga dvora i *Srijemska* je biskupija za sve vrijeme turskoga vladanja imala svoje nerezidencijalne (naslovne) biskupe. To su bili ponajviše kanonici Hrvati, Slovaci i Mađari koji su za svoje uzdržavanje primali kanoničke prihode u pojedinim kaptolima. Spomenimo neka poznatija povijesna imena: Stjepan Brodarić, kancelar kralja Ivana Zapolje i književnik, Nikola Stjepanić, zagrebački kanonik, Šimun Bratulić, pavlin, kasnije zagrebački biskup.

U to se doba među ugarskim crkvenim prelatima proširilo mišljenje da okrunjeni ugarski kralj ima vlast, neovisno o Svetoj Stolici, imenovati biskupe, dok njoj jedino pripada pravo imenovane rediti, odnosno, dopustiti ređenje. Ovo se mišljenje tako učvrstilo da su od vladara imenovani biskupi, i prije nego ih je Rim potvrdio i redio, vršili čine biskupske poglavarske vlasti. Povod tome naziranju dao je ugarski pravnik Verbőczy svojim poznatim djelom »Tripartitum«. Pravo Bečkoga dvora na imenovanje biskupâ branio je između drugih i ugarski primas Petar Pazmani (1637).

Sablažnjiv spor nastao je g. 1654. kad je Ferdinand III, rimsko-njemački car i hrvatsko-ugarski kralj, imenovao srijemskim biskupom *fra Petra Jurjevića*, olovskoga gvardijana. Građanima

Mitrovice bilo je doista mnogo stalo do toga da imaju biskupa u svojoj sredini. U izjavi g. 1655. oni tvrde: Srijemska biskupija ima 30.000 vjernika, u gradu Mitrovici postoji prostrana kuća s oratorijem (kapelom) i vrtom što može biskupu služiti kao sigurna i slobodna rezidencija; za svoje uzdržavanje biskup može imati dvije župe koje daju godišnje 200 talira, car je obećao još 233 talira, a narod će dati pšenice i vina obilno. Veći se dio franjevaca protivio imenovanju posebnoga srijemskog biskupa zbog razmjerno maloga broja vjernika. Zato Sveta Stolica uza sva nastojanja Bečkoga dvora nije htjela potvrditi Jurjevića za biskupa. A nije potvrdila ni drugih srijemskih biskupa, imenovanih u Beču, za sve vrijeme turskoga vladanja u Srijemu. O tome kasnije više.

Veći dio *Zagrebačke* biskupije nalazio se također pod turskom vlasti tokom XVI i XVII stolj. To su arhiđakonati Dubica, Gušće, Svetačje, a djelomično i arhiđakonati Čazma i Gora. Kako su se upravo ovdje vodile dugotrajne i krvave borbe, katoličkih je vjernika ostalo razmjerno malo. Nije poznato da bi zagrebački biskup vršio kakvu vlast istočno od Čazme, Đurđevca i Siska od sredine XVI do sredine XVII stolj. Istom g. 1658. zagrebački je biskup imenovao svojim vikarom za Slavoniju veličkoga franjevca fra Petra Nikolića Požežanina, a 1675. drugoga Požežanina fra Luku Ibrišimovića. Njihova je zasluga što je velik dio Slavonije odijeljen od Pečujske i pripojen Zagrebačkoj biskupiji.

U Đakovu, nekadašnjem sjedištu *Bosanske* biskupije, u doba turskoga vladanja žive uglavnom muslimani. Prema izvještaju iz g. 1626. oni imaju 200 kuća, a katolici 25. Iz kasnijeg izvještaja saznajemo da muslimani žive u 700 kuća, a katolici u 42. Katedrala je porušena, a župna crkva pretvorena u džamiju. Katolici se bave obrtom, trgovinom i poljoprivredom. Njihova je župa u Selcima. U Đakovu se nalaze kadija i drugi predstavnici turske vlasti.

Iako je Bosanska biskupija pod Turcima izgubila svoje crkveno i kulturno središte u Đakovu, njezina je uloga upravo sada počela jačati. Bosanski biskup nema stalne rezidencije ni svoje katedrale, nego boravi u raznim bosanskim i slavonskim samostanima. Vršenje biskupske vlasti otežano je zbog turskih progona i otpora franjevaca koji se pozivaju na svoje dušobrižničke povlastice. Pa ipak bosanski biskup obilazi ne samo svoju biskupiju nego i susjedne biskupije koje nemaju rezidencijalnih, već samo nerezidencijalne ili naslovne biskupe. To je razlog da se biskupijske granice zaboravljaju i ne poštuju, a posljedica — trajni spor zbog biskupijskih granica. To osobito vrijedi za područje oko Požege, Velike i Našica.

Uže područje *Duvanjske* biskupije obuhvaća — prema mišljenju dra D. Mandića — Duvanjsko polje s glavnim mjestom Županjcem, Šujicu, Buško Blato, Roško Polje, Rakitno, Polja između Vrana i Čvrsnice te Ramu i Prozor. Šire se područje neprestano mijenjalo prema crkvenim promjenama u okolnim biskupijama i posebno prema političkim promjenama u Bosni i Hercegovini.

G. 1460. imenovan je duvanjskim biskupom *fra Nikola Zadranin* koji zbog turskoga progona brzo poslije toga odlazi u Italiju. Njegov nasljednik *Vid de Ruschis* zadržava se uglavnom u Splitu odakle upravlja biskupijama Duvanjskom, Makarskom i Stonskom. *Fra Toma de Corduba* bio je g. 1507. imenovan biskupom u Duvnu, ali se ne zna da li je ovdje vršio biskupsku službu. Fra Daniel Vocensis imenovan je duvanjskim biskupom i doveo je u svoju biskupiju svećenike glagoljaše, ali se morao s njima povući iz Duvna, odakle je konačno otišao oko g. 1570. Naslijedio ga je smederevački biskup *Ugrinović* koji se uglavnom zadržavao u rodnim Poljicama i poginuo kao mučenik. Splitski nadbiskup Marko Antun de Dominis oko g. 1605. nastoji Duvanjsku biskupiju pridružiti Splitskoj, ali mu to nije uspjelo. Od Ugrinovićeve smrti g. 1604. pa do g. 1644. Duvanjskom biskupijom pravno upravljaju biskupi i upravitelji Bosanske biskupije koji u Duvnu imaju svoje vikare. Takav je vikar bio i makarski biskup *fra Bartol Kačić*. G. 1645. postaje duvanjskim biskupom *fra Marijan Maravić*, g. 1655. *fra Pavao Posilović*, g. 1658. *fra Mihael Jahnn* koji je iz Praga došao u Duvno, ali nije mogao ovdje ostati jer je grad opljačkan i razoren, a katolički vjernici razbježali se po šumama i iselili. Jahnn je posljednji rezidencijalni biskup Duvanjske biskupije.

Od pada Makarske pod Turke g. 1482. do 1614. Sveta Stolica nije imenovala biskupa za *Makarsku* biskupiju. Razlog je tome tursko proganjanje, nestašica naroda i svećenika. Biskupsku su službu u ovom kraju vršili upravitelji i biskupi Bosanske i drugih susjednih biskupija. G. 1615. imenovan je makarskim biskupom *fra Bartol Kačić*. Biskupija je tada imala oko 10.000 vjernika, 4 franjevačka samostana, 30 franjevaca i nekoliko drugih svećenika, oko 35 crkava.

Makarski biskup *fra Petar Kačić* poslije g. 1646. sagradio je u Makarskoj kapelu i »Biskupovu kuću« sebi za rezidenciju, ali je zbog ratnih prilika bio prisiljen skloniti se na otok Hvar gdje je i umro. Turci su njegovu kapelu razorili, te nije nikada bila obnovljena. Biskup Marijan Lišnjić boravio je u Podgori i Imotskome, a najviše u makarskom franjevačkom samostanu gdje je umro

i dobio grob. Biskupu Petru daje za uzdržavanje Venecija 100 dukata godišnje, a Austrija 300 forinti; biskupa Lišnjića uzdržava samostan.

Makarska biskupija obuhvaća područje na kojem se nalaze župe četiriju franjevačkih samostana: Makarske, Živogošća, Zaostroga i Imotskoga. Zbog biskupijskih granica vođene su i ovdje parnice. Protiv albanskoga biskupa fra Dominika Andrijaševića, koji se pred turskim progonima sklonio u Hercegovinu i tu pokušao biskupovati u tobožnjoj »Stjepanskoj biskupiji«, dokazano je pred Kongregacijom za širenje vjere u Rimu da takva biskupija nije na tom području nikada postojala. Sporova zbog biskupijskih granica bilo je i na sjeveru prema Bosanskoj biskupiji i na zapadu prema Splitskoj nadbiskupiji.

Posljednji rezidencijalni biskup *Trebinjske* biskupije Mihajlo napustio je Trebinje g. 1456. i upravu biskupije povjerio čičevskim kanonicima. Dubrovačka Republika poklonila je trebinjskim biskupima otočiće Mrkanj i Bobaru s benediktinskim samostanom i crkvom i tu je poslije godine 1456. stalna rezidencija tih biskupa. Zbog odsutnosti biskupâ i maloga broja svećenika veći broj katolika Trebinjske biskupije prelazi na islam i pravoslavlje.

Skradinska biskupija nema u svom sjedištu Skradinu ni crkve ni kuće za stanovanje biskupa, ni većega broja vjernika za njegovo uzdržavanje. Zato se naslov skradinskoga biskupa daje upraviteljima susjednih biskupija, najviše upravitelju Bosanske biskupije.

Beogradska biskupija tokom XVII stolj. uglavnom ima svoga biskupa koji nosi naslov te ili koje druge biskupije. U Beogradu ima tada 1700 vjernika, i to 1500 Bošnjaka (130 obitelji) i 200 Dubrovčana (30 dućana). Dubrovčani su imali ovdje svoju kapelu, a Bošnjaci oltar u iznajmljenoj kući. U isto vrijeme u Višnjici, selu kod Beograda, ima 120 katolika koji imaju svoju kapelu. U Beogradu franjevci imaju svoju kuću, a isusovci rezidenciju od 1613—1632. s gimnazijom za 32 đaka.

Smederevačka biskupija ima u Smederevu crkvicu i 16 katoličkih obitelji dubrovačkih i bosanskih trgovaca. Smederevački biskup ne stanuje ovdje, nego upravlja Bosanskom ili kojom drugom biskupijom.

Uzdržavanje biskupa zadavalo je za turske vladavine dosta teškoća. Uz biskupa trebalo je uzdržavati njegova tajnika, slugu i dva konja. Na apostolskom putu imao je biskup raznih troškova (posebno odijelo, turska sigurnosna pratnja, državna taksa, tumač turskoga jezika itd.). Od samostana, kao što smo rekli, dobivao je biskup i njegova posluga stan i hranu, ali to nije bilo dosta. Zato je bosanski biskup primao prihode od četiriju slavonskih župa, od svake župe po jedan cekin godišnje (tzv. uskrsno janje), od svake župe 3 reala godišnje, što biskup plaća sultanu za slobodan put po biskupiji radi vizitacije župa, milostinju prigodom vizitacije, taksu prigodom krizme i 100 bečkih denara godišnje od carske komore u Beču.

Biskupi od sredine XVI stoljeća do 1615.

U sredini XVI stolj. spominju se dva biskupa, upravitelja Bosanske biskupije: Blaž *Kovačić* (1544—1545), smederevački biskup, i Toma II *Skorojević* (1560—1564), bivši provincijal bosanskih franjevaca. Obojicu su Turci ljuto progonili (prvi se na bijegu utopio u Drini). O njihovu djelovanju bilo u Bosni bilo u Slavoniji ništa potanje ne znamo. Kako je Turska upravo u to doba bila na vrhuncu moći i poduzimala velike ratove protiv kršćanske Evrope, razumljivo je da nisu biskupi mogli slobodno djelovati ni u planinskoj Bosni, a još manje u ravnoj Slavoniji. U Rimu su zbog toga bili veoma zabrinuti za katoličanstvo, ne samo u Bosni i Slavoniji nego i u svim zemljama srednje i jugoistočne Evrope.

G. 1573. imenovan je bosanskim biskupom Antun *Matković* (1573—1583). Povjerena mu je također biskupska uprava u Slavoniji, Ugarskoj i Beogradskoj biskupiji. On je, poslije pada Slavonije pod Turke, prvi rezidencijalni biskup za koga se sigurno zna da je nosio naslov bosanskoga biskupa i da je boravio u Slavoniji. Sudjelovao je g. 1581. na sinodi slavonskih svećenika u nekom mjestu kod Iloka (Bajinci, Bapska?). Pred Turcima progoniteljima sklonio se u Požegu gdje je i umro na koncu 1583. ili na početku 1584.

Fra Nikola *Ugrinović*, koga smo već spominjali, g. 1565. biskup je smederevački, g. 1573. biskup duvanjski, a od g. 1584—1588. upravitelj Bosanske biskupije. I njemu je, kao prije Matkoviću, povjerila Sveta Stolica Požegu i Temišvar, tj. Slavoniju i južnu Ugarsku, a sultan mu je dopustio slobodno vršiti biskupsku službu u Bosni, Požeškom i Zvorničkom sandžaku, u Beogradu i Smederevu. Zbog oskudice dokumenata nije nam poznato da je Ugrinović doista vršio biskupsku službu. Zna se da su Turci i njega

progonili: g. 1588. uhvatili su ga i bacili u tamnicu u Livnu gdje je ležao dok nisu braća franjevci smogli 1200 talira pa ga otkupili.

Fra Franjo *Baličević* bosanski je biskup od g. 1588—1615. I on je dobio ovlaštenje od Svete Stolice da može vršiti biskupsku službu u susjednim zemljama koje su pod turskim gospodstvom, a nemaju vlastitog biskupa. God. 1596—1599. pohodio je Požegu, zatim samostane u Velikoj i Našicama i njihove župe, dijelio je potvrdu, redio svećenike, davao upute župnicima glede duhovne pastve, a u Srijemu postavio je sebi vikara Vinka Stipančića Bošnjaka, franjevačkoga prokuratora u Beogradu. To je, poslije 60 godina turskoga vladanja u Slavoniji, prvi siguran slučaj vršenja biskupske vlasti u tom kraju. G. 1591. izvješćuje Baličević da u njegovoj biskupiji ima 13 samostana sa školama u kojima mladići uče čitati, pisati, gramatiku i latinski jezik. U Požegi i okolici ima tada desetak svećenika, u samostanima: veličkom 5, našičkom 4, šarengradskom 6 svećenika. Tako malen broj svećenika nije mogao nikako zadovoljiti duhovne potrebe slavonskih katolika.

Biskupi i upravitelji Bosanske biskupije 1615—1701.

Kao što smo rekli, poslije g. 1615. pa do kraja XVII stolj. Bosanska biskupija ima svoga biskupa ili upravitelja koji redovito vrši biskupsku službu samo na području te svoje biskupije. Jedino izuzetno i s posebnim ovlaštenjem Svete Stolice, zbog nesigurnih i zaboravljenih biskupijskih granica, vrši on biskupsku službu u Požegi i Našicama i dalje do Drave na području srednjovjekovne Pečujske i Zagrebačke biskupije.

Fra Antun *Matić* Požežanin imenovan je 1613. skradinskim biskupom i vikarom bolesnom bosanskom biskupu Baličeviću; od 1615—1625. on je upravitelj (administrator) Bosanske biskupije. Vršio je biskupsku vlast u Bosni i Slavoniji sve do Osijeka i Slatine: redio je svećenike, krizmao, posvećivao ulje. Oko g. 1623—1624. ležao je bolestan u svom rodnom kraju, u Požegi i Velikoj, te je pred papinim vizitatorom Masarecchijem izjavio da ovdje i u Bosni kao administrator ima mnogo posla, dok u svojoj skradinskoj biskupiji skoro i nema vjernika, a ni mogućnosti za stanovanje. Posljednje dane života proveo je Matić u samostanu u Fojnici gdje je i umro 1625. Tijelo mu je pokopano u tamošnjoj crkvi. Za njegova biskupovanja provincija Bosna Srebrena ima

250.000 katolika, 17 samostana, 355 franjevaca, 53 studenta. Sve to znači da je kod katoličkih vjernika i njihovih dušobrižnika uza sve teške progone bilo mnogo životne snage i duboke vjere.

Fra Tomo *Ivković* također je skradinski biskup i ujedno administrator Bosanske biskupije od 1625—1631, zatim apostolski vikar u Bosni 1631—1633. Za njegova biskupovanja Kongregacija za širenje vjere u Rimu izdala je dvije odredbe glede biskupijskih granica u Slavoniji: 1) 20. XI 1626. određeno je da granica između upravnog područja bosanskoga i srijemskoga biskupa ima biti: Osijek i Tovarnik; 2) 11. V 1633. određeno je da granica između upravnog područja jednoga i drugoga biskupa ima biti: Drava, Osijek i zapadna granica Srijema. Biskup Ivković od g. 1626—1630. obišao je uz pogibao života Bosnu od Rame do Save, Slavoniju od Cernika do Ivankova, pohodio 300 sela i nešto gradova, krizmao 34.870 vjernika, više odraslih negoli djece.

Fra Jeronim *Lučić* biskup je Drivasta i apostolski vikar Bosanske biskupije od g. 1634—1639. Krizmao je u Bosni i Slavoniji. Zbog bolesti povukao se u samostan nekoliko godina prije smrti.

Fra Toma *Mrnavić* poslije više od 20 godina postaje bosanski rezidencijalni biskup 1639—1644. Dijeli sakramenat potvrde i obavlja kanonsku vizitaciju u župama Bosne i Slavonije do Našica, dok mu župnici u slavonskoj Podravini ne priznaju vlast. Umro je i pokopan u Velikoj.

Fra Marijan *Maravić* g. 1645. postaje duvanjski biskup i administrator Bosne, a 1647. biskup Bosanske biskupije na temelju sporazuma između Svete Stolice i Bečkoga dvora. G. 1646. obavio je kanonski pohod u Slavoniji koja mu kasnije neće priznati pravo da i ovdje vrši biskupsku vlast. Sveta Stolica nastoji posredovati pa zato Kongregacija za širenje vjere određuje 14. I 1648: 1. vlast bosanskoga biskupa obuhvaća područje Bosne do Save; 2. beogradski biskup upravlja župom Dragotin, a franjevačkim župama u Srijemu i Ugarskoj samo u duhovnom pogledu (in spiritualibus); 3. Slavonija se povjerava skradinskom biskupu Pavlu *Posiloviću* koji ovdje kao apostolski vikar vrši biskupsku vlast 1648—1650. Zbog uporne molbe biskupa Maravića Kongregacija donosi 21. XII 1650. novu odredbu: slavonske župe Požega, Ratkov Potok, Garčin i Selci povjeravaju se bosanskom biskupu Maraviću u duhovnom pogledu *(in spiritualibus)* pod uvjetom da te župe daju biskupu kanonsku četvrtinu za njegovo uzdržavanje; samostani i škole u Velikoj i Našicama imaju se uzdržavati prihodima ostalih slavonskih župa. Ova je odredba tako shvaćena da je biskup Maravić od g. 1650—1660. imao pravo vršiti biskupsku službu u

srednjoj Slavoniji. Međutim, tamošnji franjevci i vjernici nisu ga htjeli priznati za svoga biskupa. Štoviše, od g. 1651—1658. vrši ovdje biskupsku vlast beogradski biskup Benlić. Kad mu je to Sveta Stolica zabranila, slavonski su franjevci priznali zagrebačkoga biskupa za svoga crkvenog poglavara koji je fra Petra Nikolića, kao što smo to već rekli, imenovao svojim vikarom za Slavoniju g. 1658. Maravić je umro 1660. u samostanu u Olovu.

Od g. 1660—1669. traje *sedisvakancija* (razdoblje bez biskupa) u Bosanskoj biskupiji. Zagrebački je biskup svojatao tada sebi pravo na srednju Slavoniju i ondje imao dva vikara: rečenoga fra Nikolića i ponovno beogradskoga biskupa Benlića. Ne zna se da li su oni vršili vlast u ime zagrebačkoga biskupa. Prema kasnijoj zabilježbi Benlić je i u Bosni i u Slavoniji vršio neke čine biskupske vlasti. Inače je poznata stvar da u doba sedisvakancije provincijal franjevačke provincije Bosne Srebrene vrši biskupijsku vlast u materijalnom pogledu *(in materialibus)*.

Fra Nikola *Ogramić* Požežanin, bosanski biskup, imenovan je 1669. od Bečkoga dvora, a 1671. potvrđen od Svete Stolice. Biskupsku službu i vlast vršio je u Bosni i srednjoj Slavoniji. Za vlast u Slavoniji borio se protiv beogradskoga biskupa Benlića koji je g. 1671—1673. vršio ovdje neke čine biskupske vlasti i službe s odobrenjem Svete Stolice. Za sve vrijeme svoga biskupovanja borio se Ogramić za slavonske župe protiv zagrebačkoga biskupa koji je, kao što smo rekli, g. 1675. imenovao svojim vikarom za Slavoniju fra Luku Ibrišimovića Sokola. Borba se svršila g. 1701. presudom metropolitanskoga suda i kralja Leopolda po kojoj je Zagrebačkoj biskupiji pripalo područje na istoku sve do Petrijevaca, Drenja, Levanske Varoši i Lukačeva Šamca. Ogramić je poginuo od hajdučke ruke g. 1701. u Đakovu gdje je obnovio biskupsko sjedište. Tijelo mu je pokopano u samostanskoj crkvi u Našicama.

Beogradski biskupi — apostolski vikari

Od g. 1618. pa do kraja XVII stolj. vrše biskupsku vlast u istočnoj Slavoniji ili Srijemu, a povremeno i u slavonskoj Podravini, zatim u ugarskim biskupijama pod turskim gospodstvom posebni apostolski vikari koji rezidiraju uglavnom u Beogradu.

Evo imena tih apostolskih vikara:

1) Petar *Katić* 1618—1621, prizrenski biskup, sa sjedištem u Beogradu, krizmao je u Srijemu i Valpovštini.

2) Fra Albert *Renđić* 1625—1629, smederevački biskup, administrator i apostolski delegat u Beogradu i ugarskim biskupijama pod turskom vlasti, krizmao je u Srijemu. Imao je teškoća zbog biskupske vlasti u Slavoniji te se pred smrt povukao s biskupske stolice.

3) Petar *Masarecchi* 1631—1634, barski nadbiskup, administrator Beograda, Smedereva, Srijema i južne Ugarske, obavio je kanonski pohod u Srijemu i o tome obavijestio Svetu Stolicu. Njegov je vikar u Smederevu Šimun Matković.

4) Petar *Sabbatini* (Subotić) 1635—1643, misionar i župnik u Nijemcima, za vikara izabran od župnikâ i vjerojatno potvrđen od Svete Stolice, vršio je službu administratora.

5) Jakob *Boncarpi,* naslovni biskup Himerije, imenovan apostolskim delegatom g. 1641, započeo je tu službu u Beogradu g. 1643. i vršio je do 1646. Zove se i administrator Smedereva.

6) Fra Marin *Ibrišimović* 1647—1650, beogradski biskup, imenovan od Bečkoga dvora i potvrđen od Svete Stolice, vršio je biskupsku vlast u Srijemu, župi Dragotin i u Ugarskoj pod Turcima.

7) Fra Matej *Benlić* 1651—1674, beogradski biskup, vršio je kao apostolski delegat biskupsku vlast u Srijemu, župi Dragotin, u Pečujskoj i drugim ugarskim biskupijama pod turskom vlasti. U srednjoj je Slavoniji kod Požege, kao što smo rekli, vršio biskupsku vlast g. 1651—1657. bez ovlaštenja, a 1671—1673. s ovlaštenjem. Za Benlićeva biskupovanja Srijem je uvijek imao svoga posebnog generalnog vikara koji je ujedno župnikovao u Nijemcima: Petar Sabbatini (Subotić), Antun Bogdanović, Petar Jurjević, Luka Deodat, Luka Mrnavić, Marijan Matković.

8) Matej *Brnaković* 1677—1707, beogradski biskup, vršio je biskupsku službu u Srijemu do g. 1685, a onda se zbog turskih ratova povukao u Dalmaciju i Italiju. Službu generalnoga vikara vršio je ovdje Dubrovčanin Luka Natalis.

Župe i župnici

Župničku su službu u Bosni i Makarskoj biskupiji vršili samo *franjevci,* a u Slavoniji uz franjevce i *svjetovni (dijecezanski) svećenici,* osobito u Podravini i Srijemu. Broj je svjetovnih svećenika

tokom vremena sve više opadao, jer im se nije bilo lako školovati bilo u domovini bilo u inozemstvu.

Biskup je svjetovne svećenike *imenovao* i premještao prema općim crkvenim propisima, a franjevce u sporazumu s upravom franjevačke provincije, o čemu smo već govorili. Svaka je *franjevačka* župa nužno morala pripasti nekom samostanu koji se za nju brinuo, u prvome redu zato da dobije svoga stalnog župnika. Ovaj je vršio dušobrižničke dužnosti pod nadzorom samostanskoga gvardijana. Dio svojih prihoda davao je samostanu za uzdržavanje škola. U slučaju nestašice svećenika postavljaju se župnici samo u župama podalje od samostana, a u bliže župe šalju se nedjeljom i blagdanom samostanski kapelani. U Požeštini se tako radi u XVII stolj., a u Dalmaciji sve do danas.

Tokom XVII stolj. *broj župa* u Slavoniji uglavnom se nije mijenjao, ali se na području Bosne i Hercegovine veoma smanjio zbog teških ratnih prilika i progona za bečkoga rata na koncu XVII stolj. Požeština ima 3 župe, cerničko-brodska Posavina 10, Donja Podravina i Đakovština 14, pakrački kraj 1, Srijem 9 župa. U cijeloj sjevernoj Bosni, koja čini veću polovicu čitave zemlje, od 37 župa poslije bečkoga rata ostale su samo tri.

Vjerski život naroda

Što čovjek srcem vjeruje, to treba da i izvana pokazuje. Kako će vjernik svoju vjeru izvana očitovati, uči ga Crkva. Ona izdaje propise o primanju sakramenata, molitvama, o postovima i drugim djelima pobožnosti. U zemljama gdje vlada potpuna vjerska sloboda mogu vjernici, ako su dobre volje, lako vršiti svoje vjerske dužnosti. U turskoj je državi katolička vjera bila čas trpljena, čas progonjena na razne načine, pa je katolicima vršenje vjerskih dužnosti bilo veoma otežano. Ovdje želimo pokazati kako se odvijao katolički vjerski život u Slavoniji, Bosni i Dalmaciji pod turskom vlasti, napose, kako je narod primao pojedine sakramente, obavljao molitve i obdržavao postove.

Krstilo se redovito u kući i u polju, rjeđe u crkvi. Kod krštenja nije upotrebljavana krsna voda, nego obična blagoslovljena voda. Radi krštavanja svećenici su kao misionari putovali od sela do sela i u tom pogledu uvijek imali dosta posla. Babice su zbog neznanja krstile u ime sv. Petra i sv. Antuna, pa se svećenici nisu

mogli u njih pouzdati. Krštavanje kalvinâ u Podravini smatralo se sumnjivim, pa kad je isusovac Kašić g. 1612—1613. onuda putovao, krstio je starca od 60 godina.

O dijeljenju sakramenta *potvrde* ili krizme u drugoj polovici XVI stolj. nije nam ništa poznato. Zbog teških vjerskih progona čini se da se krizma rijetko podjeljivala. Sigurno je da je biskup Baličević g. 1596—1599. krizmao u Požegi, Velikoj i Našicama. Tokom XVII stolj. sačuvalo se dosta izvještaja o krizmanju vjernika u dosta velikim vremenskim razmacima.

Na *misu* vjernici nisu mogli lako dolaziti zbog nestašice svećenika, prevelike udaljenosti do crkve i župnika te zbog pogibli smetanja i napadaja od strane Turaka. Misa se rjeđe služila u sasvim sačuvanoj i ukrašenoj crkvi, a često u ruševnoj crkvi ili na ruševinama stare crkve, u privatnoj kući, na groblju, u polju ili šumi.

Ispovijedalo se i pričešćivalo redovito jedanput godišnje u kraju gdje se duhovna pastva redovito vršila. No bilo je i krajeva kamo su svećenici odviše rijetko zalazili. To je koji put bio razlog za otpad od katoličke vjere i prijelaz na drugu vjeru. Misionar Kašić radosno je primljen u Srijemu i Podravini gdje se za njegova boravka mnogo svijeta ispovijedilo i pričestilo, a ljudi su rado prisustvovali misi i propovijedi.

Popudbina bolesniku nosila se redovito tajno. Događalo se da se u nekim krajevima zbog neznanja i nemarnosti popudbina nije uopće nosila. Javno se nosila jedino u Požegi jer su tu katolici uživali veliku vjersku slobodu zbog veze s dubrovačkim trgovcima. Ulje za posvećivanje nabavljali su biskupi iz Dalmacije, a posvećivali su ga na Veliki četvrtak uz manji broj nazočnih svećenika (negoli je obrednikom propisano) na temelju posebnog privilegija Svete Stolice. Župnici su primali posvećeno bolesničko ulje od onoga biskupa kojega su vlast priznavali (beogradskog, bosanskog ili zagrebačkog).

Ređenje klerika i svećenika obavljalo se u Požegi, Velikoj i u bosanskim franjevačkim samostanskim crkvama, a rjeđe u Zagrebu.

Ženidba se sklapala pred župnikom i dva svjedoka prema crkvenim propisima. Odluke Tridentskoga crkvenog sabora glede sklapanja ženidbe i ostaloga crkvenog života proglašene su u Bosni g. 1591. Turski kadije i pravoslavni vladike tražili su da im se plate ženidbene takse (kadiji 32 jaspre od djevojke, a 15 od udovice).

Vjernost ženidbenih drugova veoma se cijenila, te su priležništva bila vrlo rijetka.

Matične knjige tokom XVII stolj. još nisu postojale. Tome se ne treba čuditi jer su se u drugim hrvatskim krajevima gdje su vladale sređenije prilike istom u to doba počele uvoditi.

Iako je vjerska sloboda bila ograničena, katolički su vjernici *hodočastili* iz bliza i daleka u dva marijanska prošteništa, u Olovo u Bosni i u Bapsku u Srijemu. U Olovo su dolazili bosanski katolici, a u Bapsku vjernici iz Srijema, južne Ugarske, sjeverne Bosne pa čak iz Beograda. Ovdje se na Malu Gospu znalo skupiti do 15 svećenika, svjetovnih i franjevaca. Posebno se proštenište nalazilo kod Cernika gdje je narod dolazio tzv. »svetom drvetu (lipi)« koju je prema predaji zasadio zagrebački biskup bl. Augustin Kažotić. Vjernici su kod ove lipe molili od Boga zdravlje, a turski su vojnici održavali red.

U pogledu vjerskih istina vladalo je kod naroda *veliko neznanje*. Mnogi nisu znali Očenaša, Zdravomarije ni Vjerovanja. Razlog je tome ne samo nestašica svećenika nego i to što je kod nekih svećenika i roditelja nedostajalo revnosti. Dugotrajni vjerski progoni kod jednih, mlakih, slabili su vjeru i stvarali otpadnike, a kod drugih, revnih, jačali vjeru i izgradili vjerske i narodne mučenike.

Misionari i vizitatori općenito hvale vjeru i moralno ponašanje slavonskih i bosanskih katolika među kojima su javni grešnici bili rijetki. Iz Kašićeva putopisa po Slavoniji doznajemo da su katolici u Valpoštini po starom običaju strogo *postili* svakog petka i subote tako da su se uzdržavali ne samo od mrsnih jela nego također od mliječne hrane i jaja. Još se strože držao post u Bosni gdje vjernici ne bi sve do večere okusili nikakve hrane.

No bilo je i kukolja u pšenici, kako među svećenicima, tako i među običnim kršćanima. Kako su muslimani bili povlašteni, a kršćani građani drugoga reda i proganjani, dogodilo se koji put da je i svećenik otpao od vjere i *poturčio se*. Više takvih slučajeva bilo je kod običnih vjernika. U makarskom je primorju zabilježeno da su katolici koji put ubili bez prava razloga zarobljene muslimane, što su franjevci odlučno osuđivali. Štoviše, ubojstva su se događala i među samim rođacima. Turska je vlast zabranila sajmove jer je na njima dolazilo do svađa i ubojstava.

Dobra i pouzdana pomoć i oslonac Katoličkoj Crkvi bili su katolički *trgovci i obrtnici* u Požegi (35 obitelji), Đakovu, Sarajevu,

Banjoj Luci, Beogradu, Budimu itd. Njihove su veze išle sve do Dubrovnika, Beča i Venecije. Turske im vlasti daju povlastice koje se inače daju stranim trgovačkim kolonijama. Katolički trgovci i obrtnici imaju svoje posebne općine (Communitas) u Požegi, Beogradu, Kečkemetu i drugdje; one samostalno uređuju stanovite pravne poslove (oporuke, ostavine i dr.). U njihovim se obiteljima čita i piše hrvatskim i stranim jezicima. Iz tih obitelji potječu katolički biskupi i drugi vjerski i narodni vođe. One zbog sebe održavaju škole, ne samo samostanske nego i župne, odnosno gradske.

Crkvene građevine

Kakvi su bili religiozni život i vjerska sloboda za turskoga vladanja, osobito se dobro vidi po stanju crkvenih građevina. U Bosni je većina građevina porušena, a ono malo što je preostalo, više puta je rušeno i ponovno građeno. U Bihaću je sačuvana stara gotska dominikanska crkva sv. Antuna koja je pretvorena u džamiju zvanu Fethija (osvojena). U XVIII stolj. cijela Bosna ima samo 5 crkava, i to tri samostanske i dvije župne (Vareš, Podmilačje). Na Biokovsko-neretvanskom području bilo je za turskoga vladanja 40 crkava, od toga 27 u Makarskom primorju, a ostale u zaleđu, tj. u Zagori. Tokom vremena neke su stare crkve oštećene ili sasvim porušene, pa ih je trebalo popravljati ili iznova graditi. Tako je biskup Lišnjić (1664—1686) obnovio desetak crkava. Od skoro 500 srednjovjekovnih župnih i samostanskih crkava i kapela u Slavoniji održalo se pod turskom vlasti samo pedesetak. Sve ostale crkvene građevine — dakle oko 450 — Turci su *porušili* ili ih je uništio zub vremena jer se nisu lako mogle ni smjele popravljati. Kamenje porušenih crkava, osobito u gradovima, upotrebljavali su Turci za svoje građevine. Papin vizitator, koji je svojim očima gledao u Slavoniji porušene crkve i samostane, piše da one još uvijek svjedoče o svojoj nekadašnjoj ljepoti te ih čovjek može gledati samo suznih očiju.

Iz Kašićeva i Nikolićeva prikaza crkvenih prilika u Slavoniji g. 1612—1618. i 1660. doznajemo da su crkve na mnogim mjestima bile *osamljene*, daleko od sela, bez vrata i prozora pa zato zimi prehladne, a uvijek izložene razbojničkoj pljački. Turci su od obijesti i radoznalosti češće provaljivali u crkve. Zato u njima nije

bilo redovito nikakva ukrasa pa ni oltarne slike. Svećenik je morao nositi sa sobom *kalež i misno ruho* u crkvu u kojoj je namjeravao služiti misu. U Srijemu su imale kaleže jedino crkve u Moroviću i Nijemcima. Kaleži su bili od bakra i kositra; misno ruho bilo je često prljavo i otrcano. Misionar Kašić nalazio je 1612—1618. u srijemskim i podravskim crkvama dosta nereda pa je zahtijevao da se oltari i cijela unutrašnjost crkve temeljito očiste kako bi se moglo obaviti bogoslužje. *Sveto Otajstvo* nije se čuvalo u crkvama zbog pogibli oskvrnjenja od strane obijesnih Turaka i razbojnika pljačkaša. Pa ni u samostanskim crkvama nije se ono moglo trajno čuvati, bez prekida, jer od turske (muslimanske) obijesti nije nigdje ništa bilo sigurno.

Nikolić u svom izvještaju g. 1660. spominje da se tada ljepotom ističu jedino crkve u Požegi, Velikoj, Kaptolu, Našicama (crkva sv. Trojstva), Motičini i Čađavici. Njihova se ljepota očitovala valjda u tome što su izvana bile čvrsto građene i dobro sačuvane, iznutra skladno uređene i čiste, a drugačije ukrašene oltarima i dobro opskrbljene misnim ruhom.

Većina crkava u to doba jesu srednjovjekovne građevine od kamena. No bilo je i nekoliko drvenih crkava koje su sagrađene za turske vladavine i to na ruševinama ili blizu ruševina starih kamenih crkava. U Osijeku i u Sajonusi kod Valpova služila se misa u *privatnoj kući*, u Mitrovici neko vrijeme na groblju. Sveta je Stolica dala posebno ovlaštenje da se, ako nema crkve, misa može služiti na svakom prikladnom mjestu, ali se mjesto običnog oltara mora upotrijebiti pomični oltarni kamen, tzv. prijenosni oltar.

Iako su Turci samo za skupe novce dopuštali da se crkve obnavljaju, ipak ih je velik broj popravljen, a neke su ponovno izgrađivane upravo od temelja do krova (Kutjevo, Ratkov Potok, Garčin, Motičina).

I u Slavoniji su u većim naseljima katoličke *crkve pretvarane u džamije*, npr. u Požegi (franjevačka), Brodu, Đakovu itd. Pravoslavni su prisvojili sebi lijepu gotičku pavlinsku crkvu sv. Ane u Dobroj Kući kod Daruvara koja i danas postoji, a nove svoje crkve često su gradili na katoličkim crkvištima. Kalvini su uz podršku Turaka otimali katoličke crkve u Podravini da im posluže kao bogomolje za njihovo bogoslužje.

Malo ima u Slavoniji starih crkava koje su *preživjele* tursko vladanje i održale se do danas To su crkve sv. Lovre u Požegi, u Velikoj, Voćinu, Mikanovcima, Bapskoj i Moroviću. Srednjovjekovni požeški Kaptol s crkvom i tvrđom postao je posljednjih

godina ruševina koju bi trebalo koliko-toliko sačuvati kao važan kulturni spomenik. Zgrada veličkoga franjevačkog samostana porušena je g. 1922, što zaslužuje svaku osudu.

Uvođenje Grgurova ili novoga kalendara

Papa Grgur XIII g. 1582. na prijedlog *astronomâ* odredio je za Katoličku Crkvu reformirani ili novi kalendar koji je po njemu prozvan Grgurovim (gregorijanskim). Taj novi kalendar pojedine su zemlje postepeno prihvaćale, najprije katoličke, zatim protestantske i konačno neke pravoslavne. U Hrvatskoj i Ugarskoj službeno je uveden novi kalendar *g. 1587*, dakle vrlo brzo iza papine odluke.

Sveta je Stolica uporno i bez odgađanja nalagala da se novi kalendar uvede u sve biskupije, župe i samostane, iako su se *inovjerci*, pomiješani s katolicima, tome protivili i upravo zbog kalendara pravili katolicima različite neprilike. Teškoće u krajevima s miješanim stanovništvom nastajale su najviše zato što su se sajmišni dani ravnali prema kršćanskim blagdanima i svetačkim danima i to po davnoj tradiciji koju su i muslimani prihvaćali. Tako su u krajevima od Dunava do mora protiv novoga kalendara složno ustali i muslimani i pravoslavni i neki katolici.

G. 1613. ubijen je *fra Marko Šerković* za vrijeme mise, a ubili su ga katolici, nezadovoljni novim kalendarom.

U isto vrijeme u *Požegi i Velikoj* drži se novi kalendar, a u *Našicama* i okolišnjim župama stari kalendar. Uvođenju novoga kalendara dugo su se opirale župe Podgorač i Vrbica, Otok i Cerna. U *Srijemu* je oko g. 1610. uveo novi kalendar fra Vinko Stipančić Bošnjak, vikar bosanskoga biskupa, uz pogibao vlastitoga života. Katolici u Podravini, izmiješani s *kalvinima*, na desnoj i lijevoj strani Drave, drže se tokom prve polovice XVII stolj. staroga kalendara.

Na *biokovsko-neretvanskom* području uveden je novi kalendar g. 1583. uz veliko protivljenje muslimanâ koji su zbog toga katolike progonili i globili novčanim kaznama. G. 1584. održan je u Imotskom sud na kojem je kadija Muhamed Davudov presudio da kršćani mogu slobodno držati sastanke i svetkovati blagdane, a muslimani se ne smiju u to miješati. Iste je godine i hercegova-

čki sandžak-beg Sinan-beg izdao zabranu muslimanima na temelju raznih zakona i propisa da ne uznemiruju makarske franjevce što Božić i druge blagdane slave deset dana prije. Međutim, neki su vjernici u Poljicima od svoje volje dugo držali stari kalendar.

Franjevačka provincija Bosna Srebrena

Za turskoga vladanja od Dunava i Drave do mora mnogi su slavni franjevački samostani zapaljeni i uništeni. Prema izvještaju od *g. 1623.* preostali su ovi samostani: Zaostrog s 5 župa u okolici, Živogošće ili Lošibaba s 3 župe, Makarska s 4 župe, Imotski s 4 župe, Visovac s 8 župa i kapelom u Drnišu, Rama s 3 ili 4 župe, Kreševo s 3 župe, Fojnica s 9 župa (Jajce, Travnik, Banja Luka, Kamengrad, Kotor i dr.), Visoko s kapelom u Sarajevu i 4 župe (Gradiška na Savi, Orubica i dr.), Sutjeska s kapelom u Varešu i 8 župa (Drventa, Dubočac i dr.), Olovo s 4 župe, Srebrenica s kapelama u Beogradu i Smederevu, Gradovrh ili Gornja Solina (Tuzla) s 4 župe, Donja Solina s 2 župe, Modriča s 3 župe (2 u Bosni i 1 u Sikirevcima u Slavoniji), Velika s 9 župa (Kutjevo, Pleternica, Cernik, Brod itd.), Našice sa 6 sela (Osijek i dr.).

Na tom velikom području bilo je tada ukupno 17 franjevačkih samostana s 11 kapela i 73 župe. Redovnička braća bila su po samostanima raspoređena ovako: u Fojnici 32, u Velikoj 23, u Našicama 13, u Visokom 13, u Olovu 16 itd. To znači da je razmjerno povoljan broj dušobrižnoga svećenstva (355 franjevaca na 300.000 vjernika).

U drugoj polovici XVII stolj. i franjevačka rezidencija u *Budimpešti* pripada Bosanskoj provinciji. Međutim, od nje se *g. 1662.* odvojila Bugarska i osnovala vlastitu provinciju.

Uza sve teškoće i progone franjevci su svake treće godine, svaki put u drugom samostanu, održavali svoj *sabor ili kapitul* na kojem su birali novo poglavarstvo: provincijala, kustosa i 4 definitora, zatim gvardijane za pojedine samostane i župnike za franjevačke župe. Kod biranja se išlo za tim da svi krajevi budu razmjerno zastupani u upravi provincije. Tako su mnogi franjevci, rodom Bošnjaci i Dalmatinci, službovali u Slavoniji, a Slavonci u Bosni. Ipak su se od vremena do vremena javljale želje da se slavonski i dalmatinski samostani odvoje od središnje Bosne i osnuju vlastite provincije.

Sveta Stolica daje franjevcima povlastice

Franjevci provincije Bosne Srebrene, zbog posebnih prilika u kojima su živjeli i djelovali, dobili su razne povlastice od Svete Stolice. Povlastice je podijelio papa Ivan XXII g. 1392, a potvrdili su ih pape Martin V i Eugen IV.

Od povlastica posebno su važne: pravo propovijedati poganima, Saracenima, Alanima, Grcima, Rutenima (Ukrajincima), Bugarima itd.; pravo služiti misu i dijeliti sakramente u privatnim kućama, a na sajmišne dane u polju pod vedrim nebom.

S ovakvim povlasticama mogli su bosanski franjevci sve do *Tridentskoga crkvenog sabora* (1545—1563) vršiti duhovnu pastvu i bez odobrenja biskupa. Redovnički poglavar, provincijal, podjeljivao je svom podređenom svećeniku službu župnika i kapelana te ovlaštenje za propovijedanje, ispovijedanje i dijeljenje ostalih sakramenata.

Poslije spomenutog sabora samo je biskup mogao povjeriti župu redovnicima, dati im vlast ispovijedanja i dijeljenja drugih sakramenata. Međutim, tokom druge polovice XVI stolj. u Slavoniji, Bosni i turskom dijelu Dalmacije vladale su teške političke i vjerske prilike, biskup je neredovito obilazio te krajeve, pa su franjevci na temelju nekadašnjih povlastica preuzimali župe i bez biskupova odobrenja i u njima vršili duhovnu pastvu. Franjevački je kapitul imenovao i premještao gvardijane, župnike i kapelane; župnici su potpadali pod vlast gvardijanâ, a jedni i drugi pod vlast provincijala koji ih je nadzirao i, ako je bilo potrebno, kažnjavao.

Tokom XVII stolj. Sveta je Stolica u više navrata rješavala spor glede povlastica između biskupâ i administratorâ Bosanske biskupije te franjevaca provincije Bosne Srebrene. Sveta je Stolica stanovite povlastice i dalje priznavala i potvrdila, ali je odlučno tražila da biskup ispita sposobnost kandidatâ za župnike i kapelane i samo sposobnima podijeli službu; uprava provincije imala je jedino pravo predlaganja kandidatâ, kao što se to i danas čini.

Progoni

Kršćanska je vjera po islamskim *zakonima* i sultanovim povlasticama bila *dopuštena,* ali je *stvarno bila suzbijana* i proganjana da bi se islam u osvojenim krajevima što više proširio

i učvrstio. Ne smije se misliti da su Turci neprestano progonili i ubijali katolike da ih tako sasvim istrijebe i unište. Oni su imali razloga da podnose katolike i druge kršćane jer su kao raja besplatno obrađivali zemlju begovima i agama, plaćali razne poreze, kao obrtnici izrađivali razne rukotvorine, a kao trgovci dobavljali tvorničku robu iz udaljenih krajeva.

Turci nisu prema svim kršćanima jednako postupali, nego su provodili očitu *diskriminaciju*. Prema pravoslavnim i protestantskim kršćanima (kalvinima i luteranima) bili su ne samo blaži nego su ih koji put i podupirali na štetu katolika. Razlog je tome taj što je katolički vrhovni vjerski poglavar zajedno s katoličkim vladarima neprestano snovao o tome kako bi se katolici, pa i ostali kršćani u srednjoj Evropi i na Balkanu, oslobodili turskoga gospodstva. Zbog veza s Rimom, a osobito s Bečom, franjevci i katolički vjernici bili su osumnjičeni kod turskih vlasti i muslimanskih stanovnika kao rimski i bečki uhode.

Treba razlikovati opće i pojedinačne progone. *Opći* su progoni bili rjeđi, obično onda kad je Turska spremala ili vodila rat protiv koje kršćanske zemlje. Kod općega su progona Tatari konjanici pljačkali i palili katolička sela, mnogo ljudi ubili i odvodili u ropstvo. *Pojedinačni* progoni događali su se vrlo često. Te su progone vršili predstavnici mjesnih vlasti, janjičari pa i obični muslimani. Izgovor se uvijek lako našao, a razlog je bio sasvim jednostavan: neki siledžije provale u samostan ili u kuću imućnijega katolika da se dobro najedu i napiju i da silom izmame »darove« u gotovu novcu ili raznim stvarima. Samostani su zato bili utvrđeni, s uskim ulaznim vratima kroz koja konjanik nije mogao proći, da bi se zaštitili od nemilih gostiju. *Fra Marko* je u Požegi dobio 730 udaraca štapom od kaniškog paše što nije mogao dati dvojici njegovih ljudi janje za večeru. *Putovanje* je uopće bilo opasno, a osobito kroz kraj naseljen muslimanima. Turci su na cesti navaljivali na franjevce, opljačkali ih i batinali. Zato je biskup na putu morao imati tursku pratnju koju je dobro platio.

Tokom XVII stolj. franjevci se neprestano žale nižim i višim vlastima, pa i samom sultanu, na razna uznemirivanja turskih siledžija. Oni provaljuju u samostane, otimaju jelo i pilo, ovce i janjce, med i maslo, patke i kokoši. Izmišljaju nepravedne poreze i globe na sabranu hranu, isprošenu od naroda, na krvarinu za ubijenu subraću. Da bi se koliko-toliko zaštitili, franjevci su naučili turski jezik, nosili tursko odijelo, a katkada i oružje, mitili novcem na sve strane i zbog toga bili uvijek u velikim dugovima. Zato im je dopušteno u kršćanskim zemljama sabirati milostinju.

U doba progona papa je molio *diplomatske predstavnike* Dubrovačke Republike, Francuske i Austrije neka u Carigradu posreduju kod sultana i turske vlade (Porte) da se progoni obustave. Koji put su se franjevci izravno obraćali stranim katoličkim diplomatima i sami s darovima dolazili pred sultana. Sve je to ipak malo koristilo jer već tokom XVII stolj. turska centralna državna vlast slabi, a samovolja predstavnikâ nižih vlasti raste. Tako je nastala poslovica: Bog visoko, a car daleko!

Obični su vjernici zbog siromaštva manje pljačkani, ali su bili na razne načine ponizivani. Bili su građani drugoga i trećega reda. Nosili su crno odijelo u znak pokornosti. Sultan Mehmed IV dopušta milostivo katolicima u *Nijemcima* da u svojim »krivovjernim kućama mogu i dalje vršiti svoje budalaste obrede« (1657). Najteže je od svega bilo što su katoličkim roditeljima otimani dječaci za janjičarsku vojsku, a djevojke za turske hareme. To je značilo ne samo silom poturčiti i islamizirati nego i poći u sveti rat protiv kršćanskih naroda. Da svoju djecu od svega toga spase, roditelji su ih često i sakatili.

Progoni su izazivali *otpor* kršćanske raje. Pojedinci su se odmetnuli u hajduke pa se Turcima osvećivali za pretrpljene nepravde. Koji put su se digle *bune* u kojima je sudjelovalo po nekoliko tisuća ljudi. Bune su svršavale krvavim gubicima na turskoj i kršćanskoj strani. Ako buna nije imala nade u uspjeh, buntovnici su ostavili svoj zavičaj pa prebjegli u slobodnu Hrvatsku odakle su kao prebjezi, uskoci ili graničari ratovali protiv Turaka.

Katolici su bili proganjani također od pravoslavnih patrijarha i vladika koji su od njih utjerivali crkveni porez uz pomoć turskih vojnika. Kalvini u Podravini otimali su katolicima crkve i uz pomoć turskih vlasti prevodili ih na kalvinsku vjeru.

Školovanje

Katolička se Crkva uvijek i svagdje brinula za školovanje svojih budućih svećenika. U novome vijeku ona želi omogućiti i svjetovnoj mladeži školovanje i što bolji vjerski odgoj. Pa i u vrlo teškim političkim i društvenim prilikama pod turskom vladavinom sve se poduzima da škole mogu uspješno djelovati. Ma-

nje-više svaki franjevački samostan ima po nekoliko đaka i posebnoga svećenika lektora koji ih podučava. Najprije se stiču osnovna znanja u čitanju, pisanju i računanju, a zatim se uči latinski jezik i predmeti propisani za trogodišnju gimnaziju općega evropskog suvremenog tipa. Poslije svega toga uči se filozofija i bogoslovija, i to ponajviše u Italiji (Rim, Napulj, Loreto, Bologna, Ferrara, Aversa, Mantova).

Franjevci su imali *osnovne škole* već oko g. 1640. uz svoje kapele u Požegi i Sarajevu. U *Velikoj* su već oko g. 1620. uzdržavali *latinsku školu* za 40—50 đaka koji su potjecali iz Slavonije, južne Ugarske i Srbije. U tu su školu primali duhovnu i svjetovnu mladež. Ovdje se nalazilo također sjemenište i novicijat. Samostan je davao đacima hranu i odijelo. Za to je trebalo dosta sredstava koja su se sabirala po župama srednje Slavonije. U našičkom samostanu također je bila škola.

Oko g. 1630. imaju *pečujski isusovci* školu za 30 đaka iz koje izlaze takozvani licencijati, koji su osposobljeni za vršenje nekih crkvenih službi i obreda.

Od g. 1613—1623. djeluje u *Beogradu* isusovačka gimnazija za 32 đaka, a kasnije mjesto nje proradila je škola kršćanskoga nauka za katoličku mladež.

Šimun Matković, župnik u *Mohaču,* drži oko g. 1630. župnu školu za 15 đaka. G. 1674. proradila je i župna škola u *Nijemcima* za koju je učitelja plaćala Kongregacija za širenje vjere. Jedna i druga škola imale su dati osnovna znanja onim mladićima koji bi se kasnije školovali u Italiji i postali svjetovni svećenici.

Od g. 1666—1672. djelovala je u *Makarskoj* biskupska škola. Tu su đaci učili čitati, pisati, gramatiku i kršćanski nauk. I za tu se školu zauzimala spomenuta Kongregacija. Nastavnici su bili franjevci.

Kretanje stanovnika

Iako je o stanovništvu u turskoj državi od Dunava do mora (kod Metkovića) već dosta toga rečeno, ipak je potrebno i nešto napose i potanje kazati.

Prije turskih provala žive na tom području uglavnom katolici i patareni. Suvremeni statistički podaci o stanovništvu ne postoje. Samo na temelju svestranog istraživanja i povjesnokritičkog domišljavanja smijemo govoriti o približnim ili vjerojatnim brojevima. Na području današnje Bosne i Hercegovine ima u prvoj polovici XV stolj. oko 750.000 katolika, 80.000 patarena, 30.000 pravoslavnih. U isto vrijeme stanuju u Slavoniji ponajviše katolici, a pravoslavni, patareni i husiti neznatna su manjina. Jedno vrijeme bilo je nešto patarena i u Dalmaciji.

Na kretanje stanovništva s juga prema sjeveru i s istoka prema zapadu utjecalo je *više činilaca:* traženje boljih pašnjaka i plodnih polja, haranje kuge, a najviše turska osvajačka politika. Turci su na svojim pljačkaškim pohodima palili sela, otimali imovinu, ljude ubijali ili odvodili u ropstvo. Prema načelu: Ili se pokloni ili se ukloni — starosjedioci središnje Bosne ostali su na svojoj djedovini jer se ovdje rat brzo svršio, a starosjedioci između Vrbasa i Une nestali su jer se ovdje rat dugo vodio: djelomično su izginuli, a djelomično se iselili.

Zbog straha pred Turcima bježe Hrvati katolici i iz drugih krajeva, i to u raznim pravcima: prema Dalmaciji, Istri, Italiji, sjeverozapadnoj Hrvatskoj, zapadnoj i sjevernoj Ugarskoj (Gradišće, današnja Slovačka).

Međutim, seoba Hrvata katolika vrši se i *unutar turske države.* Svijet se seli iz siromašnih u plodnije krajeve, iz više napučenih na opustošena polja, i to od svoje volje ili po odredbi turskih vlasti. Katkada su Turci raseljavali kršćane radi suzbijanja hajdučije.

Zbog raznih pritisaka s turske strane patareni brzo prihvaćaju *islam,* a katolici jedino u okolici Broda, Požege i u istočnom Srijemu. U ostalim krajevima, osobito u Bosni, katolici prihvaćaju islam malo-pomalo da bi tako sačuvali glavu i imovinu. Broj tih prijelaznika s vremenom je tako porastao da je najveći dio muslimana u Bosni, Slavoniji i Ugarskoj bio podrijetlom iz Bosne i Slavonije. Oni su živjeli više u gradovima, manje u selima, ponajviše kao turski vojnici i državni službenici. Mnogo ih je izginulo u raznim turskim ratovima.

U mnogo manjem broju prelazili su katolici na *pravoslavlje.* Dogodilo se to u istočnoj Hercegovini i istočnom Srijemu i još ponegdje. Razlog je tome nestašica katoličkih biskupa i svećenika te nada da će kao pravoslavni kršćani biti bolje zaštićeni od turskih zuluma zbog većih povlastica Pravoslavne Crkve.

Kakav je brojčani omjer među pripadnicima raznih vjera u doba turskoga vladanja? Postoje doduše mnogobrojni dokumenti o kretanju stanovništva, ali sami statistički podaci nisu dosta pouzdani. Pokretljivost stanovništva glavna je značajka toga vre-

mena, a to znači da stanovnici često iseljuju i doseljuju pa se prema tome i etničke prilike pojedinih krajeva često mijenjaju.

Prema donekle pouzdanom računu g. 1489. bilo bi na području današnje Bosne i Hercegovine oko 365.000 kršćana i oko 55.000 muslimana. To znači da je za četvrt stoljeća turskog vladanja oko 12% domaćega stanovništva, zacijelo patarena, prihvatilo islam.

G. 1528/29. na istom području omjer je ovakav: 416.551 kršćanin i 221.228 muslimana. To znači da se za 40 godina broj muslimana povećao četverostruko, manje islamiziranjem patarena, a više islamiziranjem katolika.

U kasnijim godinama, tokom XVI i XVII stolj. islamizacija katolika vrši se sporije, ali bez prekidanja, osobito u Hercegovini. U srednjoj Bosni od g. 1600—1630. prešlo je na islam oko 40.000 katolika, a u cijeloj Bosni i Hercegovini 80.000 katolika.

Prema posebnom istraživanju više stručnjaka, u Slavoniji oko g. 1680. bilo je približno 220.000 stanovnika, od toga oko 73.000 katolika (32,8%), 108.000 muslimana (48,5%), 11.000 kalvina (5%), 30.000 pravoslavnih (13,7%). Prema tome, potkraj turskog vladanja u Slavoniji oko polovica slavonskoga stanovništva bili su muslimani, trećina katolici, preko 10% pravoslavni, a polovica od toga, tj. oko 5%, kalvini.

Tokom XVII stolj. veća su naselja Hrvata katolika u Bačkoj: Bač, Budin, Bunjevac, Bajmok, Baja, Sombor. U Baranji ima u isto vrijeme Hrvata katolika u Pečuju, Mohaču i susjednim selima. Sva su ta naselja nastala vjerojatno za turskoga vladanja doseljivanjem iz južnih krajeva.

Bečki rat (1683—1697) svršava katastrofalno za sjevernu Bosnu odakle iseljuje preko Save: iz područja Vrbas—Una oko 22.000, iz Područja Vrbas—Bosna oko 22.800, iz područja Bosna — Drina oko 32.000 vjernika. Od 37 župa toga kraja samo su se 3 održale, a sve su druge nestale. Zbog svega toga Bosna ima g. 1723. samo oko 25.000 katolika.

Mučenici za vjeru

Kad govorimo o životu Katoličke Crkve pod turskim gospodstvom, treba da spomenemo i one koji su kao mučenici krvlju posvjedočili svoju vjernost Kristu i njegovoj vjeri. U pojedinom

slučaju nije lako ustanoviti da li se radi o ubijenom iz mržnje prema kršćanskoj vjeri i kreposti ili o pohlepi za novcem i političkim razlozima. Od velikoga broja poginulih za turskih progona samo je stotinjak njih o kojima govore vjerodostojni dokumenti. To su uglavnom svećenici, iako je sigurno da su mučeni i mnogi vjernici.

Fra Grgur iz Zaostroga obješen je na mostu u Konjicu oko g. 1524. kad je tamošnji franjevački samostan razoren.

1557, 4. siječnja, spaljen je samostan u Rami i ubijen *fra Luka* iz Broćna s petero subraće.

1570, 15. lipnja, ubijen je fra Petar *Grubković*, čuvar maloga samostana na Osinju. Tom je prilikom uništen i samostan. Povod: katolik Ivo Senjanin svladao je na megdanu muslimana Ramu Kovačevića i odsjekao mu ruku; posljedica: 300 Turaka navalilo je na samostan, ubilo fra Petra, a u ropstvo odvelo brata laika i remetu.

Istom je zgodom ubijen i fra Nikola *Kežić*, vikar spomenutoga samostana.

Fra Blaž *Stipurinović* iz Zažablja kao župnik u Neretvi (Gabeli) uhvaćen je i doveden u Stolac gdje mu je 1. VII 1596. koža zguljena.

1604. fra Nikola *Ugrinović*, smederevački biskup, ubijen je od Turaka puščanim mecima zajedno s četvero subraće.

1605. fra Ivana *Milinića*, gvardijana u Imotskom, ubio je Turčin bodežom.

Fra Stipanu *Prgometu* Turci su odsjekli glavu u Kotišini oko g. 1654. kada je zapaljen samostan u Makarskoj.

Fra Tomi *Brkljačiću* Turci su odsjekli glavu u Baškom Polju 24. IV 1663.

Fra Josip *Tvrtković* ubijen je od Turaka g. 1685. dok je ispovijedao vjernike koji su bili ranjeni u okršaju s Turcima.

Fra Petar *Matić* poginuo je sa šestoricom vojnika 2. X 1685. u Krvavcu gdje su ih Turci napali iz zasjede i odsjekli im glave.

Fra Mato *Nagnanović*, dušobrižnik Neretve (Gabele), oko g. 1685. ubijen je od Turaka, a njegovo mrtvo tijelo bačeno je u Neretvu. On je poslan u Broćno u Hercegovini da tješi ondje preostale vjernike jer se većina odanle iselila zbog turskih progona.

Fra Ivan *Rozić* ima sada grob u župnoj crkvi u Vrgorcu. On je mučen i obješen od Turaka na Žbarama pod Vrgorcem. Iako

se ne zna kada je poginuo, bio je nekada od naroda veoma štovan. Na njegov su grob dolazili iz Travnika, Fojnice, Kreševa, Livna i Šibenika.

Pouzdani povijesni izvori malo govore o mučenicima vjernicima. Marko *Devčić*, viši časnik mletačke vojske, zarobljen je od Turaka oko g. 1649, koji su mu u Sarajevu odsjekli glavu jer nije htio prihvatiti islam.

G. 1658. Pavao *Kačić* od straha pred Turcima sklonio se s 26 vjernika iz Brista u neku obližnju spilju u kojoj su svi zajedno pobijeni.

Prizrenski biskup fra Ivan *Mihajlović*, Požežanin, ubijen je od Turaka g. 1643. kad je iz Požege pošao prema Prizrenu u svoju biskupiju. O samom ubojstvu nema potanjih podataka.

Od g. 1662—1664. Tatari progone katoličke vjernike u Srijemu. Tada su uz župnike u *Bapskoj* i *Lazu* ubijeni i mnogi vjernici.

1523. ubijeno je 10 franjevaca u *Sarajevu* iz mržnje prema kršćanskoj vjeri.

Provincijal Bosne Srebrene Martin Brguljanin piše 1633. iz Fojnice u Rim da je u njegovoj provinciji ubijeno 15 franjevaca: neki su nataknuti na kolac, drugi obješeni o stablo, a treći su najokrutnije izbatinani.

G. 1662. Turčin je mačem ubio fra Bernardina *Galiasa*, gvardijana u Rami.

Prema podacima iz sačuvanih vjerodostojnih dokumenata broj znanih mučenika među katoličkim Hrvatima za turskoga vladanja bio je razmjerno malen. Međutim, kad se zna da je više stotina tisuća Hrvata odvedeno iz raznih hrvatskih krajeva u tursko ropstvo gdje su mukama bili prisiljavani da prihvate islam, moramo zaključiti da ih je na tisuće i tisuće radije podnijelo sve muke i smrt negoli se odmetnulo od svete vjere Isusove. To su naši *neznani* junaci.

Fra Luka Ibrišimović Sokol

Fra Luka Ibrišimović rodio se u *Požegi* oko *g. 1626.* u obitelji *Skoko*. Po majci potječe iz obitelji Ibrišimović. I jedna je i druga požeška obitelj bila manje imućna. Međutim, otac Skoko

napustio je majku Ibrišimovićku, pa su se za Lukin odgoj brinuli požeški župnici, a najviše njegov ujak fra Marin Ibrišimović, beogradski biskup. Zbog svega toga Luka je napustio očevo prezime i služio se prezimenom majke i uglednoga ujaka — Ibrišimović. Čitati i pisati naučio je u rodnome gradu, a škole je polazio u Velikoj, Gyöngyösu (Ugarska) i Ferrari (Italija). Službovao je najprije u samostanu u Velikoj, zatim kao župnik u Ratkovici (1652 — 1655), onda kao lektor i propovjednik u Velikoj, od 1659. do 1662. župnik je u Budimu i Pešti, 1662—1667. župnik u Požegi, 1672—1675. gvardijan u Velikoj, a 1675. postaje *vikar zagrebačkoga biskupa* za Slavoniju.

Luka je od sviju franjevaca u Slavoniji najvjerniji pristalica zagrebačkoga biskupa, tj. crkvenog i političkog povezivanja Slavonije sa *Zagrebom*. To je pokazao već prije, a osobito kao vikar zagrebačkoga biskupa od g. 1675. pa do smrti. On je u neprestanoj vezi sa Zagrebom, s tamošnjim biskupom i kaptolom, koji su u to doba imali važnu ulogu u političkom životu Hrvatske. Luka je imao neprestano u svojim mislima oslobođenje Slavonije od Turaka; osjećao je da je za slavonske Hrvate Zagreb najsigurniji oslonac. Sve nevolje, klevete i progoni nisu ga mogli slomiti ni odvratiti od njegova crkveno-upravnog i političkog programa. Zasluge su fra Luke velike i priznate. Sudjelovao je u oslobođenju Slavonije od Turaka. Sa svojom narodnom vojskom pridružio se banskoj i carskoj vojsci g. 1687, a na Grgurevo 12. ožujka 1688. po drugi put tjera Turke iz Požege. Zbog bolesti se sklonio na kratko vrijeme u Molve, a g. 1691. vraća se u konačno oslobođenu Požegu, gdje je i umro g. 1698.

Samo ga je malo nadživio (do g. 1701) njegov protivnik i zemljak, Požežanin, fra Nikola *Ogramić*, bosanski biskup sa sjedištem u Đakovu. On je svojatao sebi biskupsku vlast nad cijelom Slavonijom želeći da ona postane jedinstveno crkveno-upravno područje, sposobno za razvitak snažnije crkvene organizacije.

SJEVEROZAPADNA HRVATSKA U XVI I XVII STOLJEĆU

Obrana od Turaka

Prodiranjem Turaka u Hrvatsku tokom XVI stolj. područje slobodne Hrvatske sve se više smanjuje. God. 1526. imala je Hrvatska 50.000 km², u sredini XVI stolj. samo 20.000 km², a na kraju toga stoljeća 16.800 km². *Granica* između Hrvatske i turske države tekla je u to doba od Drave kod Pitomače na Raču i Čazmu, zatim preko Siska, Petrinje i pravcem južno od Kupe do Skrada, onda rijekom Koranom do Slunja i dalje preko Prozora na Velebit.

To su *»ostaci ostataka nekada slavnoga kraljevstva«*. Hrvatsko je plemstvo željelo ne samo sačuvati to svoje smanjeno kraljevstvo od Turaka nego i osloboditi dijelove svoje domovine koji su bili oteti. Zato je g. 1527. na svom saboru u Cetinu izabralo austrijskog vojvodu *Ferdinanda Habsburga* za hrvatskoga kralja u nadi da će on kao brat njemačkoga cara i španjolskoga kralja Karla V moći pribaviti Hrvatskoj izdašnu vojnu pomoć. Ferdinand se obvezao prilikom izbora da će »nepovrijeđeno uzdržati, potvrditi i obdržavati« sva prava i zakone hrvatske. *God. 1558.* sjedinili su se sabori Hrvatske i Slavonije u jedan zajednički sabor *»staleža i redova«* Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Tada prestaje podjela u dvije upravno podijeljene banovine. Hrvatska poslije toga vremena i prema Bečkom dvoru i prema Ugarskom saboru nastupa kao jedinstvena kraljevina.

Kako je turska pogibao prijetila ne samo Hrvatskoj nego i austrijskim zemljama, plemstvo Kranjske, Koruške i Štajerske obvezalo se potpomoći Hrvate u borbi protiv Turaka novcem, oružjem i vojnicima. Tako su osnovane najprije *kapetanije*, a onda *krajine:* Primorska (Senj), Hrvatska (Sisak, Hrastovica, Ogulin, Modruš) i Slavonska (Varaždin, Koprivnica, Đurđevac, Križevci). Od Drave do Bratislave (Požuna) protezala se Ugarska vojna krajina. Krajiški vojnici bili su sastavljeni od četa hrvatskih

velikaša, zatim od austrijskih četa i plaćenika. Uzdržavanje krajiške vojske bilo je u sredini XVI stolj. tako podijeljeno da je Štajerska preuzela troškove Slavonske krajine, a Istra, Gorica, Kranjska i Koruška troškove Hrvatske i Primorske krajine.

Sve tri vojne krajine nisu bile sposobne suzbiti prodiranje Turaka i njihove pljačkaške pohode. Narod iz pograničnog pojasa bježao je u velikoj množini u sigurnije krajeve. Malobrojno seljaštvo u Hrvatskom zagorju ne može podnositi preteške ratne daće i nasilja zemaljske gospode pa g. 1573. diže pod Matijom Gupcem seljačku bunu koja je u krvi ugušena.

U tim teškim časovima habsburška se dinastija dijeli u dvije obiteljske vladarske grane od kojih jedna živi u Beču i vlada u Austriji, Ugarskoj i Češkoj, a druga stanuje u Grazu i drži u svojoj vlasti tzv. Unutrašnju Austriju ili unutrašnje austrijske zemlje: Štajersku, Korušku, Kranjsku, grofovije Goričku i Pazinsku. God. 1564. osniva se jedna vladarska uprava u Beču, a druga u Grazu; svaka od njih ima odjele: Tajno vijeće, Dvorsko vijeće, Dvorska komora i Dvorska kancelarija.

God. 1577. preuređuje se cijela vojna krajina tako da se stvaraju dva posebna upravna tijela, jedno za Hrvatsku, a drugo za Ugarsku. Područje vojne krajine u Hrvatskoj podvrgava se izravno vlasti Unutrašnje Austrije kojoj je na čelu stajao nadvojvoda Karlo, a izdvaja se ispod vlasti bana i Hrvatskog sabora. Na sličan je način Ugarska vojna krajina stavljena pod vlast Ernesta, nadvojvode Donje Austrije, s tom razlikom da se je za krajinu u Ugarskoj i obranu Beča trošilo četiri puta više negoli za krajinu u Hrvatskoj. Brzo poslije toga gradi se (1579) velika tvrđa u Karlovcu, novom sjedištu Hrvatske krajine, a Varaždin postaje sjedište Slavonske krajine.

Nova vojna organizacija nije mogla spasiti Bihać koji je g. 1592. pao Turcima u ruke, ali je slijedeće godine, 1593, uspješno obranila Sisak. To je za Turke »godina rasula«, a za Hrvatsku i srednju Evropu povijesna prekretnica jer su upravo tada zaustavljena daljnja turska prodiranja i osvajanja. Međutim, između Bečkoga dvora i Hrvatskoga sabora počinje duga i teška politička borba: Sabor traži da područje vojne krajine i tamošnji stanovnici moraju biti podložni vlasti Hrvatskoga sabora i bana; naprotiv, Bečki dvor, krajiški časnici i vojnici radi svojih raznih probitaka i prividnih povlastica nastoje u Hrvatskoj što više okrnjiti državna prava Kraljevine Hrvatske i učvrstiti vlast habsburške dinastije i austrijsko-njemačke politike. G. 1754. područje

vojne krajine proglašeno je carskim lenom, a to znači vlasništvom rimsko-njemačkoga cara. Hrvatskom banu priznata je jedino vlast u Banskoj krajini (Petrinja, Glina).

Uza svu vojnu pomoć iz Graza i Beča, koja je bila i korisna i štetna, malena slobodna Hrvatska nosila je glavni i veći dio tereta u borbi protiv Turaka. Ona je kroz 150 godina napinjala sve svoje snage da se obrani od strašnoga neprijatelja. Braneći sebe branila je također Austriju i Italiju, pa ju je zato papa Leon X g. 1519. s punim pravom nazvao *»predziđe kršćanstva (antemurale christianitatis)«*.

U malenu Hrvatsku od Senja do Varaždina i Đurđevca došlo je s istoka, a još više s juga, mnogo hrvatskoga plemstva i dosta naroda da se ovdje skloni i da odavle brani svoju domovinu. Sva Hrvatska čvrsto zbija svoje redove oko jednoga Sabora i bana, *Zagorje* od slabo naseljenoga kraja postaje najgušće naseljeni hrvatski predjel, pomalo iščezava na ovom području ime Slavonija i Slovinci, a prevladava ime Hrvat i Hrvatska.

Zagreb je već prije bio važan i znamenit hrvatski grad zbog biskupskoga sjedišta, raskršća puteva i trgovačkoga središta, a sada postaje prvi i glavni grad Hrvatske. Tu se kupi plemstvo, gradi na utvrđenom mjestu sebi sigurne stanove i drži dogovore kako će braniti domovinu. Uz plemstvo stoje zagrebački biskupi, Zagrebački kaptol i ostali hrvatski biskupi, kaptoli, svećenici i redovnici. Iako je njihova prva briga slaviti Boga i spasavati neumrle duše, u teškim i sudbonosnim časovima i oni se revno staraju oko toga kako će opremiti vojsku, utvrditi pogranične tvrđave i braniti domovinu.

Zagrebački biskupi u XVI i XVII stoljeću

Biskupi *Luka* (1500—1510) i *Šimun Bakač Erdödy* (1518 — 1543) podižu utvrde oko stolne crkve, biskupskog dvora i kaptola za obranu od Turaka. U to se doba prvi put tiska u Mlecima zagrebački brevijar i misal. U doba građanskoga rata između Ferdinandove i Zapoljine stranke Kaptol je uz Zapolju, a uz Ferdinanda Gradec odakle su Ferdinandovi španjolski vojnici topovima teško oštetili stolnu crkvu. Kad su se obje stranke pomirile, Ferdinand se pokazao toliko sklon zagrebačkom biskupu i kaptolu te je Šimuna imenovao *banom* Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

Za biskupa *Matije Brumana* (1558—1563) Turci su opustošili cistercitsku opatiju u Topuskom, pa je opatski naslov prešao zauvijek na zagrebačke biskupe i nadbiskupe. Od nekadašnje crkve sv. Marije preostao je do danas samo gotički dio pročelja.

Biskup *Đuro Drašković* (1563—1578) sudjelovao je na Tridentskom saboru kao izaslanik kralja Ferdinanda II, a poslije sabora održao je sinodu sa svojim svećenicima radi provedbe saborskih zaključaka. U kuriji nekadašnjega kanonika Franje Filipovića otvorio je oko g. 1576. *sjemenište* za desetak pitomaca koje je poučavao i nadzirao magister, izabran od kaptola. Dok je on bio banski namjesnik (1567—1578), izbila je spomenuta seljačka buna (1573). Kolika je njegova osobna odgovornost za krvavo ugušivanje bune i nemilosrdno kažnjavanje buntovnikâ, nije lako utvrditi jer je njegova vlast bila ograničena na građanske poslove, a vojnima se nije mogao baviti.

Biskup *Gašpar Stankovački* (1588—1596) sazvao je dijecezansku sinodu. Kao kanonik vršio je razne političke službe koje mu je povjeravao Sabor, a pred smrt g. 1596. na zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru izabran je za *banskog namjesnika*. Za njegova biskupovanja g. *1593*. Turci su, kao što smo već rekli, ametice poraženi kod kaptolske tvrđe *Siska*.

Biskup *Nikola Zelnicaj—Stepanić* (1598—1602) vršio je kao kanonik također razne javne službe: bio je hrvatski nuncij na zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru, prisjednik Banskog stola, g. 1588. povjerenik za uređenje hrvatsko-austrijske granice od Drave do mora. G. 1602. održao je dijecezansku sinodu. Na njegov poticaj sagrađena je na trgu pred katedralom kaptolska vijećnica.

Biskup *Šimun Bratulić* (1603—1611) nastojao je oko toga da sjemenište dobije više posjeda radi povećanja broja pitomaca, a zagrebački isusovci posjed Glogovnicu radi otvaranja škola u Zagrebu. Također je nastojao oko dogradnje biskupskog dvora i katedrale.

Biskup *Petar Domitrović* (1611—1628) proširio je biskupski dvor i sjemenište. Za njegova biskupovanja stolna je crkva teško stradala od požara.

Za obnovu stolne crkve brinuo se njegov nasljednik biskup *Franjo Ergeljski* (1628—1637). Radio je na tome da se sagradi dom za nemoćne svećenike. Pet puta je zastupao Hrvatsku na saboru u Požunu.

Biskup *Benedikt Vinković* (1637—1642) dobio je kao zagrebački prepošt g. 1626. za sebe i za svoje nasljednike pravo nositi

naslov vranskog priora i služiti se kod misc pontifikalijama. Kao povjerenik Zagrebačkoga kaptola kupio je u Beču (1624, 1632) dvije kuće sa svrhom da se u njima smjesti hrvatski zavod za školovanje svećenika Zagrebačke biskupije. Za obnovu stolne crkve skupio je u Beču 5500 for. i počeo graditi novi portal. Bio je više puta izaslanik Hrvatske na saboru u Požunu. Na sinodi u Trnavi odlučno je branio posebni zagrebački crkveni obred. U Međimurju je propovijedao protiv protestanata i tako ubrzao povratak otpalih vjernika u Katoličku Crkvu. Bio je historik pa je u rukopisu ostavio nekoliko dragocjenih povijesnih prikaza: Katedralni arhiđakonat, Povijest Zagrebačke biskupije, Unijatska biskupija u Hrvatskoj, Franjevački samostan i biskupska kurija u Kloštru Ivaniću, Zagrebački crkveni obred. Ubraja se među najznamenitije zagrebačke biskupe.

Za biskupa *Martina Bogdana* (1643—1647) stolna je crkva posve obnovljena g. 1644, ali je već 1645. ponovno stradala od požara koji je tada uništio kanoničke kurije i polovicu kuća u Gradecu (gornji grad Zagreba).

Petar Petretić (1648—1667) brinuo se za unutrašnje uređenje stolne crkve i svoga dvora. Osnovao je vezilačku školu za izradu crkvenog ruha. Nabavio je za stolnu crkvu »Božji grob« u obliku sarkofaga koji se i danas upotrebljava u Velikom tjednu. Dao je tiskati hrvatskim jezikom evanđelistar, katekizam i pjesmaricu u redakciji isusovca Nikole Krajačevića. Za njegova biskupovanja sagrađena je u Zagrebu barokna crkva sv. Franje Ksaverskoga. On je prvi od zagrebačkih biskupa za koga znamo da se više zanimao za život katoličke raje u Slavoniji gdje je imenovao svoga generalnoga vikara franjevca Petra Nikolića Požežanina.

Martin Borković (1667—1687) kao pavlin bio je vrhovni poglavar reda te se brinuo za poljepšavanje pavlinskih crkava u Lepoglavi i Remetama. Kao biskup nastojao je oko duhovnoga preporoda svoga svećenstva i vjernika. Odredio je da nitko ne smije biti ređen prije negoli položi ispite iz filozofije i moralnoga bogoslovlja. Održao je četiri sinode. Proširio je svetište katedrale, obnovio biskupski dvor, pomogao gradnju grkokatoličkoga sjemeništa i započeo gradnju sirotišta u Vlaškoj ulici. Prigodom urote Petra Zrinskog i Krste Frankopana pokušao je spasiti njihove glave od krvničkog mača, ali nije uspio.

Aleksandar Ignacije Mikulić od Brokunovca (1688—1694) dobiva od kralja novu darovnicu kojom se imenuje trajnim županom županije Garešnica (Gerzencze, loše pročitano »Berzencze«). (Jednaku je povelju dobio biskup Timotej g. 1277. od kralja Stjepana V.) Iz Lucere je dobio za zagrebačku stolnu crkvu humerale bl. Augustina Kažotića. Koliko je Mikulić pokazivao smisla za znanost, vidi se po tome što je sagradio, pred ulazom u stolnu crkvu, zgradu za Metropolitansku biblioteku i za nju kupio čuvenu Valvazorovu zbirku slika g. 1693 (10.533 grafička otiska u drvorezu i bakrorezu).

Stjepan Seliščević od Gacke (1694—1703) vodio je i dobio parnicu s bosanskim biskupom Nikolom Ogramićem Požežaninom zbog župa zapadne Slavonije; parnica je stajala 10.000 for. Izradio je konstituciju po kojoj su zagrebački biskup i kaptol suvlasnici Metropolitanske biblioteke i njome zajednički upravljaju. Od g. 1693—1703. po želji Sabora Seliščević vrši službu banskog namjesnika. G. 1701. tiskano je u Beču prvo izdanje čuvene hrvatske crkvene pjesmarice Cithara Octochorda troškom zagrebačkoga kanonika Ivana Znike. Seliščević je kao kanonik bio delegat Zagrebačkoga kaptola na požunskom saboru. Tu je odlučno tražio da petrinjski austrijski vojnici vrate Kaptolu sisačku tvrđu koju su lukavštinom oteli i da varaždinski austrijski vojnici ne diraju u kaptolsku tvrđu u Varaždinskim Toplicama. Zašto? Dokazao je da se i hrvatski crkveni prelati mogu i znaju mačem u ruci boriti za svoju domovinu: na čelu kaptolskog banderija sudjelovao je g. 1685. u borbi protiv Turaka kod Osijeka pa je tom prilikom ubio turskog barjaktara i oteo mu zastavu. Tu je zastavu poklonio kralju, a od pape je tražio i dobio oprost od kazne iregularnosti.

Kao što su hrvatski velikaši morali na svome feudalnom zemljištu graditi i uzdržavati tvrđe za obranu domovine, jednaku su dužnost imali zagrebački biskupi i Kaptol. Biskupske su tvrđe bile: Hrastovica, Križ, Ivanić, Dubrava i Gradec, a kaptolske: Sisak, Veliki Gradac, Sokol, Čuntić, stara Petrinja kod Jabukovca, Varaždinske Toplice i Zagreb—Kaptol. U tvrđavama su vojne posade držale stražu i odbijale manje turske napadaje, a narod se sklanjao da čuva imovinu od neprijateljske pljačke.

Zagrebački kaptol i obrana od Turaka

Zagrebački je kaptol tokom XVI i XVII stolj. prema svojim feudalnim mogućnostima vrlo aktivno sudjelovao u obrani domovine od Turaka. U toj su obrani žrtvovani ljudski životi kano-

nika i njihovih podložnika te golema materijalna dobra. Zbog prevelikih ratnih daća došlo je i do buna kaptolskih kmetova u okolici Siska i u Kraljevcu kod Zagreba.

Zagrebački kanonik *Đuro* (1512—1520) nadzirao je gradnje oko utvrđivanja stolne crkve. Kanonik *Andrija* (1512—1533) prisustvovao je izboru kralja Ferdinanda u Cetinu, bio je u kraljevoj službi, uzdržavao 160 dobro oboružanih konjanika, a poslije smrti bana Ivana Karlovića postao je banski namjesnik. Kanonik Petar *Petrinjac* (1515—1537) bio je zapovjednik u tvrđavama staroj Petrinji i u tamošnjem Gracu. Naslijedio ga je u zapovjedničkoj službi kanonik *Benedikt* iz Klokoča (1518—1538) koji je sagradio tvrđu također u Donjem Gracu. Treći poznati zapovjednik u tvrđi Gracu bio je kanonik Blaž *Bogdan* (1524—1535), a četvrti Stjepan *Giletić* (1533—1535). Kanonik Matija *Bruman* (1530—1558) prodao je neke crkvene dragocjenosti da smogne novaca za obranu domovine. O kanoniku Marku *Maruliću* Kninjaninu (oko 1535), koji je bio potkapetan u vojsci Petra Kružića i sudjelovao kod gradnje tvrđe u Donjem Gracu, kaže se da je bio visoka stasa, krupna lica, oštra govora, samosvjesnog i ponosnog držanja.

Tvrđa u Sisku sagrađena je između g. 1544—1550. da spriječi Turcima prodor prema Zagrebu i tada središnjoj Hrvatskoj te da zaštiti od pljačke kaptolske posjede i kmetove u okolici Siska. God. 1544. ban Nikola Zrinski i kralj Ferdinand I preporučuju gradnju sisačke tvrđe. Kralj oslobađa kaptolske podanike od plaćanja kraljevskog poreza, a nalaže im davati redovite i izvanredne daće radi utvrđivanja Siska. Osim toga, kralj preko bana poziva velikaše i plemstvo da potpomognu izgradnju rečene tvrđe. Štoviše, g. 1545. na saboru u Trnavi ugarski velikaši i crkveni prelati zaključuju da se tvrđa u Sisku ima graditi prihodima zagrebačkih kanonika, daćama kaptolskih podanika, doprinosima klera i crkvenih osoba, pa su zato svi ti oslobođeni od davanja za buduću opću vojnu protiv Turaka. Poslove oko utvrđenja Siska nadzirao je prve dvije godine kanonik Mirko *Račin* (1542 — 1553). Ukupni su troškovi iznosili 3365 for. i 28 den.

Kanonik Filip *Sedinić* (1572—1586) bio je zapovjednik sisačke tvrđe. U toj ga je službi naslijedio Nikola *Micatius* (1573—1604) koji je obnovio više tvrđa u sisačkom kraju i odbio odavle više turskih napadaja g. 1571—1573. On je potanko opisao sisačku bitku g. 1593. Za protestantske borbe u Ugarskoj bio je uhvaćen i zatvoren. Historik Istvanfy kaže o njemu da je bio hrabar i neustrašiv čovjek (»vir fortis et impavidus«). Kanonik Blaž *Đurak* Čazmanac proslavio se kao zapovjednik kaptolske tvrđe u

Sisku g. 1592. i 1593. U pobjedonosnoj bici kod Siska g. 1593. zadobio je rane koje je prebolio. Hrvatski mu je sabor priznao junaštvo svečanom ispravom 7. siječnja 1595. Gašpar *Granja* (1579 — 1593) branio je sisačku tvrđu zajedno sa sukanonikom Đurakom i poginuo u boju kao junak. Tijelo mu je pokopano u zagrebačkoj stolnoj crkvi. Treći kanonik koji je sudjelovao u sisačkoj bici zvao se *Andrija Fabricius*. On je dopao u tursko ropstvo. Predaja pripovijeda da su ga Turci kao sužnja bacili u more. Četvrti kanonik koji se odlikovao u spomenutoj borbi kod Siska bio je Grgur *Farenić*. Za nagradu je dobio opatiju Porno u Ugarskoj. Kanonik Matija *Fintić* (1584—1593) kao zapovjednik sisačke tvrđe poginuo je također u borbi g. 1593. Ratom oštećenu sisačku tvrđu obnovio je njezin zapovjednik kanonik *Stjepan Fabricius* g. 1595.

Njemačko-austrijsko vojno zapovjedništvo u Varaždinu i Petrinji traži u sredini XVII stolj. od Kaptola da mu preda sisačku tvrđu jer da je ratovanje nespojivo sa svećeničkom službom. Kanonik Matija *Slovenčić* (1639—1673) u ime Zagrebačkoga kaptola ulaže sav svoj ugled kod kralja da bi sisačka tvrđa ostala i dalje u vlasti toga Kaptola koji je u prošlosti dokazao svoje rodoljublje i sposobnost da oružjem u ruci brani domovinu. Međutim, njemački su vojnici lukavošću (putujući Kupom u zatvorenim bačvama) oteli tvrđu i držali je u svojoj vlasti od g. 1672—1682, a vratili je tek nakon mnogih i oštrih prosvjeda iz Hrvatske.

Kanonik Franjo *Filipović* (1567—1570) proslavio se u borbi protiv Turaka koji su ga zato prozvali Delipop. God. 1570. naložio mu je Hrvatski sabor da nadzire radove oko utvrđivanja Hrastovice. Dana 26. kolovoza 1570. bio je u borbi protiv Turaka kod Ivanića zarobljen. Zagrebački biskup Drašković i Filipovićevi rođaci nastojali su da ga otkupe, ali im to ni poslije više godina nije pošlo za rukom. G. 1574. Filipović se poturčio i uzeo ime Mehmed. Taj čin prenerazio je sve u Zagrebu, pa je Filipovićeva imovina zaplijenjena. (Priča o njegovoj kuriji, »crnoj školi«, nije pouzdana.)

Zagrebačko sjemenište

Opći crkveni sabor u *Tridentu* (1545—1563) naložio je biskupima da se osobito moraju brinuti za valjan odgoj klera. Sasvim je sigurno da je zagrebački biskup zajedno s kaptolom želio pro-

vesti u djelo odredbu Tridentskoga saobra glede sjemeništa. Razlog je tome i taj što su prisustvovanjem klerika htjeli povećati sjaj bogoslužja u stolnoj crkvi i odgojem klerika spriječiti širenje krivovjerja u Hrvatskoj.

Obnova zagrebačkoga sjemeništa prema propisima Tridentskoga sabora obavljena je oko g. 1576. Tada se spominje sjemenišni prefekt-upravitelj Stjepan *Buzdoci* koga je poslije dvije godine službe naslijedio spomenuti Blaž *Đurak*. U velikom broju spisa XVIII stolj. sjemenište se zove »crna škola«. Vjerojatno zato što u njemu stanuju klerici, »črni diaki«, obučeni u crne haljine. Predaju po kojoj bi sjemenište bilo smješteno u kuriji kanonika odmetnika Filipovića, premazanoj crnom bojom, zabilježio je nepouzdani Krčelić 200 godina kasnije!

Službeno je ime za sjemenište »*Seminarium venerabilis Capituli Zagrabiensis*« i »*Alumnatus venerabilis Capituli*«. Klerici su se zvali među sobom i kod naroda »klerici alumnuši«.

Sjemenište se sastojalo u XVII stolj. od neke manje *zgrade* koja je ležala tamo gdje se sada nalazi sjeverno krilo sjemenišne zgrade. Ta stara zgrada bila je toliko velika da je u njoj moglo stanovati oko 15 klerika. Kako se broj klerika kasnije povećao na 50, sigurno se povećala i sjemenišna zgrada. Nova velika građevina izgrađena je god. 1737. To je bila četverouglasta zidana dvokatna zgrada s više prostorija. U vanjskom dvorištu na istoku, uz zeleni vrt, nalazila se posebna zidana zgrada, zvana »škola«, u kojoj se izvodila nastava.

Vlasnik je sjemeništa tokom XVII i XVIII stolj. sve do g. 1786. *Zagrebački kaptol*. Njemu upućuju molbe oni koji žele poći u sjemenište, on odlučuje o tome tko ima biti primljen, brine se za uzdržavanje sjemeništa, bira i imenuje prefekta-upravitelja sjemeništa koji kaptolu polaže račune o upravljanju sjemenišnom imovinom. Kad je nastao spor s biskupom glede vlasništva sjemeništa, isticalo se između ostaloga kako je biskup i prije i poslije Tridentskoga sabora bio odviše zauzet teškim domovinskim dužnostima te se nije mogao brinuti za sjemenište nego je to prepustio kaptolu.

Sjemeništem su upravljali u XVI i XVII stolj. *sublektor ili prefekt* i *jedan magister*. U XVIII stolj. bilo je više magistara. Sublektor je dobivao prihode jedne kanoničke nadarbine i kasnije redovito bio imenovan kanonikom. Služba mu je trajala dvije godine, rjeđe četiri. Magistri su imali od sjemeništa samo stan, hranu i misne nagrade.

Deset se klerika *uzdržavalo* na račun sjemenišnih zaklada, a ostali od drugih sjemenišnih prihoda. Bilo je i tzv. vanjskih ili svjetovnih klerika koji su se školovali na trošak nekih *plemićkih obitelji* i redili na njihov naslov (Lovinčić, Rauch, Zdenčaj, Petazzi, Jelačić, Keglević, Oršić, Pogledić, Vojković, Domjanić, Bedeković itd.). Sjemenišni su se pitomci dijelili u kazuiste, metafizike, fizike, logike, retore i poete. Studij je trajao šest godina. Darovitiji bi se slali na studij u *Beč, Bolognu* i *Rim*, ali bi velike školske praznike provodili u zagrebačkom sjemeništu.

Sjemenište se uzdržavalo od *zaklada* koje su ponajviše osnovali zagrebački kanonici, zatim od posjeda i desetine u Sesvetama i Vrapču, što ih je Kaptol ustupio sjemeništu, i konačno od dobara nekadašnje cistercitske opatije sv. Marije u Zagrebu, koja je, na prijedlog zagrebačkoga biskupa Domitrovića, darovao sjemeništu kralj Ferdinand II god. 1624. Od toga vremena sjemenište svojim prihodima pomaže crkvu sv. Marije.

Školovanje svećenika u inozemstvu

Kako su turski ratovi sprečavali bujniji razvitak škola za svećeničku naobrazbu i odgoj u Hrvatskoj *(Inter arma silent musae!)*, biskupi su slali svećeničke kandidate i mlađe svećenike na studij u inozemstvo. To su bile u prvome redu Italija i Austrija. U tim su zemljama postojali međunarodni crkveni zavodi koji su uz druge primali pod svoj krov i Hrvate, a bilo je i posebnih hrvatskih narodnih zavoda, osnovanih za sinove naše domovine.

Collegium Germanico-Hungaricum osnovan je u Rimu g. 1579. uz papino sveučilište Gregoriana i predan u ruke isusovcima. U tom zavodu omogućen je studij filozofije i bogoslovlja mnogim hrvatskim studentima koji su kasnije postali biskupi, kanonici i profesori bogoslovskih škola u domovini.

Hrvatski zavod u Bologni (Collegium Illyricum Bononiense) osnovao je zagrebački kanonik Pavao *Zondi* g. 1552—1556. uz tamošnje sveučilište. Prema statutu zavoda, polovica pitomaca jesu Hrvati, a polovica Mađari. U zavodu je pitomac mogao ostati sedam godina te po volji učiti bogosloviju, pravo ili medicinu. Pitomci su prema tome bili klerici i svjetovnjaci, jedni su uživali opskrbu besplatno, a drugi su je plaćali. Bilo ih je 4—8 i vi-

še. Rektor je zavoda uvijek bio zagrebački kanonik, izabran od kaptola. Dobročinitelji zavoda jesu hrvatski crkveni prelati i plemići. Zavod je do svoga ukinuća g. 1781. omogućio školovanje velikom broju Hrvata, svećenika i svjetovnjaka.

Papa Grgur XIII g. 1575. podigao je u *Loretu Collegium Illyricum* za 30 mladića iz Hrvatske, Slavonije, Bosne i Srbije. Papa Klement XII zatvorio je taj zavod i odredio da se 12 hrvatskih mladića školuje u *Klementovu sjemeništu u Rimu.* Za pape Urbana VIII obnovljen je u Loretu g. 1627. zavod za 36 pitomaca Hrvata. I taj je zavod ukinut g. 1781.

Hrvatski zavod u Beču (Collegium Croaticum Viennense) osnovao je g. 1624. zagrebački kanonik Baltazar *Dvorničić* za 20 klerika. Prema statutu, zavodom je upravljao kanonik, izabran od Zagrebačkoga kaptola. Car Josip II ukinuo je taj zavod g. 1783. Kasnije je osigurano nekoliko mjesta za studente Hrvate u bečkim zavodima *Augustineum* i *Pazmaneum.*

Uz crkvu *sv. Jeronima u Rimu,* koja je sagrađena za pape Siksta V (1585—1590), postojao je najprije gostinjac za odsjedanje hodočasnika Hrvata, a od g. 1790—1795. *Collegium Croaticum,* tj. zavod za odgoj i izobrazbu svećenika. Zavod je g. 1863. opet otvoren pa za sedam godina zatvoren, 1884. otvoren i 1889. zatvoren; konačno je 1901. bulom Leona XIII formalno i 1911. stvarno otvoren. Poslije toga vremena uz razne povremene teškoće zavod omogućuje hrvatskim svećenicima studiranje filozofije, bogoslovlja i drugih crkvenih znanosti na brojnim papinim visokim školama u Rimu. Nova zgrada — Hrvatskog zavoda sv. Jeronima u Rimu — sagrađena je uz staru crkvu g. 1938.

Senjska i Modruška biskupija

Kao što smo već rekli, područje Senjske i Modruške biskupije veoma je stradalo u doba turskih ratova, pa su se zato g. 1640. te dvije biskupije personalno ujedinile u jednu biskupiju koja se pridružila *Ostrogonskoj* metropoliji.

Zbog pritiska Turaka Senj se dobro utvrđuje. Senjski kapetaj Juraj Lenković gradi g. 1558. na brdu kod Senja tvrdi *Nehaj-grad* koji dominira nad čitavom okolicom. Ovdje se sabiru izbjeglice iz Bosne i Dalmacije (koje su pod turskom vlasti) da bi kao hrabri uskoci suzbijali tursko četovanje na kopnu i ometali njihovu plovidbu po moru. *Venecija* želi sama gospodariti na moru, zbog čega dolazi do mletačko-uskočkog rata. *Bečki dvor,* umjesto da pomaže uskoke na kopnu i moru, sklapa s Venecijom nečasni mir po kojem su *uskoci* uklonjeni iz Senja kao svoga sigurnoga gnijezda te raseljeni po unutrašnjosti.

Petar Berislavić

U obrani hrvatske domovine protiv Turaka od svih se svećenika najviše istaknuo kao valjani vojskovođa i hrabri junak *Petar Berislavić,* hrvatski ban i vesprimski biskup. Rodom je Trogiranin. G. 1513. izvojevao je sjajnu pobjedu nad Turcima kod *Dubice.* Slava zbog te pobjede bila je tako velika da mu je sam papa darovao mač i šešir, a već prije te bitke dao mu je 50.000 dukata radi opremanja vojske, a poslije bitke dao mu je žita, baruta, sumpora, topova i 2000 dukata. G. 1518. Petar Berislavić provaljuje u Bosnu s 10.000 vojnika i opskrbljuje *Jajce* hranom i streljivom. Kao vranski prior zalaže neke posjede kako bi osigurao sredstva za rat. Budući da je u obrani domovine bio skoro osamljen, bez pomoći inače ugrožene Ugarske i Venecije u Dalmaciji, nije mogao dulje vrijeme odolijevati turskoj sili. Kad su u svibnju g. 1520. Turci pljačkali kod Drežnika, ban Berislavić pođe protiv njih s 300 vojnika iz Bihaća. Na mjestu Vražja Gora kod *Korenice* udari na 800 Turaka, razbije ih i odluči da sa svojom četom progoni razbijene Turke. Međutim, banu se dogodila neprilika da mu je pao konj kad je trebalo preskočiti neki panj. Dok se ban spremao da ponovno zajaše konja, navali 60 Turaka iz zasjede te mu odsijeku glavu. Konjanici Ivana Karlovića pronađu truplo poginulog bana, a neki bihaćki građanin mrtvu glavu. Vesprimski prepošt Statileo prenio je ostatke bana-biskupa iz Bihaća u Vesprim i svečano pokopao u stolnoj crkvi. 450-godišnjica je prošla u posvemašnjem zaboravu na grob... G. 1972-3. podignuta mu je spomen-ploča i poprsje u zagrebačkoj katedrali — zajedno s Ivanom Paližnom.

Grkokatolička ili unijatska Crkva jest vjerska organizacija koja se u bogoslužju služi grčko-bizantskim obredom i grčkim, staroslavenskim, rumunjskim i drugim jezicima, priznaje jedinstvo s Rimokatoličkom Crkvom i papu za svoga vrhovnog crkvenog poglavara. Do stvaranja te Crkve kao posebne organizacije došlo je poslije crkvenog sabora u *Firenzi, g. 1439,* na kojem je rješavano pitanje kršćanskog jedinstva, ali veće skupine njenih pripadnika organizirane su tek poslije Brest-Litovske unije, *g. 1596,* i to među Ukrajincima (Rusinima) i erdeljskim Rumunjima.

U Hrvatskoj su tu Crkvu organizirali oni kršćani grčko-slavenskog obreda koji su u XVI i XVII stolj. kao »uskoci«, »prebjezi« i pod drugim imenima, ostavili svoja sela u turskoj Bosni i Slavoniji te se naselili u Karlovačkom generalatu ili Hrvatskoj vojnoj krajini i Varaždinskom generalatu ili Slavonskoj vojnoj krajini. Kao posebna vjerska organizacija ona ovdje počinje djelovati na početku XVII stolj., ali uz različite teškoće organizacione naravi.

Crkveni poglavar grkokatolikâ — vladika — nije imao svoje određene ni stalne biskupske titule. Osim toga, bio je u sumnji od koga ima tražiti podjelu biskupskoga posvećenja. Njegova je vlast bila toliko ograničena da su ga smatrali vikarom zagrebačkog biskupa, a ne samostalnim vladikom. Jačeg otpora unijaćenju nije bilo dotle dok su trajali ratovi s Turcima, jer su pravoslavni vjerski poglavari na Balkanu povremeno održavali veze s papom i katoličkim Zapadom u nadi da će im odande doći oslobođenje od Turaka. Otpor se, međutim, javio onoga časa kad su dijelovi srednje Evrope oslobođeni od Turaka i kad se u oslobođene krajeve doselilo veće mnoštvo pravoslavnih kršćana grčko-slavenskog obreda (na svršetku XVII i početku XVIII stolj.).

Prvi grkokatolički vladika u Hrvatskoj bio je arhimandrit *Simeon,* zaređen za biskupa g. 1607. od korintskog episkopa Kozme, a potvrđen g. 1609. od pećkog patrijarha Jovana, i to za biskupa »zapadnih stran vretanija« (odatle mu pogrešan nadimak ili prezime »Vratanja ili Vretanja«). Nastanivši se među uskocima u kraju oko *Ivanić-Grada,* stupio je u vezu s tamošnjim župnikom Martinom Dubravićem i zagrebačkim biskupom *Petrom Domitrovićem,* pa je pod njihovim utjecajem, a valjda i zato što je spomenuti pećki patrijarh održavao veze s papom, sazvao *26. III 1611. u Marči* kod Ivanić-Grada sastanak predstavnika svojih vjernika,

kojih je bilo oko 60.000. Na tom sastanku on se, zajedno s tim predstavnicima, izjasnio za jedinstvo s Rimokatoličkom Crkvom. Kako je habsburška dinastija u to vrijeme svojatala sebi pravo da imenuje biskupe u Hrvatskoj (u zemljama krune sv. Stjepana), *nadvojvoda Ferdinand* imenovao je Simeona biskupom za sve vjernike grčko-slavenskog obreda u Hrvatskoj. Iste je godine Simeon položio ispovijest vjere u *Rimu* na ruke kardinala Roberta Bellarmina, a *papa Pavao V* posebnim breveom od 21. XI postavio ga za biskupa sa sijelom u *Marči.*

Simeonov nasljednik *Maksim Predojević* (1630—1642), koga je biskupom imenovao kralj Ferdinand II, položio je ispovijest vjere pred bečkim nuncijem, a za biskupa se dao posvetiti od pećkog patrijarha, što su mu u Rimu zamjerili.

Poslije njega imenovao je Ferdinand III »vratanjskim« biskupom *Gabrijela Predojevića* (1642—1644). Međutim, u sam dekret o imenovanju ugarski kancelar Lippel stavio je titulu *»svidnički (Szvidnicensis)«,* što podsjeća na Svidničku biskupiju latinskog obreda koja je postojala prije turske provale negdje u Ugarskoj, ali je kasnije propala. Iako je Gabrijelu u Beču bilo naloženo da posvećenje za biskupa primi u Rimu, i on se dao posvetiti u Peći, odakle je na povratku doveo više monaha u Marču.

Treći Predojević, poglavar manastira u Gomirju, *Vasilije* (umro 1648), položio je kao vladika ispovijest vjere u Beču i pošao u Rim da primi posvećenje, ali je umro prije nego što se našla prikladna titularna biskupija grčkog obreda. Njegov đakon i nasljednik *Sava Stanislavić* (umro 1661) imenovan je od kralja svidničkim biskupom, ispovijest vjere položio je u isusovačkom kolegiju u Linzu, a posvećenje primio također u Peći, i to na titulu vratanjski biskup.

Gabrijela Mijakića (umro 1686) imenovao je vladikom kralj Leopold. On se odrekao pećke patrijaršije i priznao se vikarom i sufraganom zagrebačkoga biskupa. Pošao je na posvećenje u Rim, ali nije posvećen iz istoga razloga kao i Vasilije Predojević. Upleten u urotu Petra Zrinskoga, uhvaćen je g. 1670. i bačen u tamnicu, u kojoj je umro nakon 16 godina.

Pavao Zorčić (1671—1685), koji je svršio škole u Zagrebu i Bologni, također je od Leopolda imenovan svidničkim biskupom, a od pape naslovnim platejskim biskupom po grčkom gradu Plateji. Ispovijest vjere položio je pred zagrebačkim biskupom Martinom Borkovićem i cijelim kaptolom, a posvećenje primio u Rimu. Biskupsku vlast je vršio nad svim uskocima grčko-slavenskog obreda od Drave do mora. Osnovao je sjemenište u Zagrebu (koje do

danas postoji) i za njegovo izdržavanje dobio imanje Pribić. God. 1672. i 1681. držao je sa svojim svećenstvom sinode u Marči. Ozbiljne teškoće imao je s kaluđerima koji su iz turskih krajeva dolazili među uskoke u Hrvatsku i istupali protiv crkvenog jedinstva s Rimom. God. 1673. oni su iz manastira u Marči odnijeli zlatne i srebrne križeve i srebrne kaleže.

Pavla je naslijedio rođeni brat *Marko*, i to tek g. 1688, ali je iste godine umro. Upravo tih godina, za austrijsko-turskog rata (1683—1699), oslobođena je od Turaka Slavonija, Lika i Ugarska. Tada se činilo da će Grkokatolička Crkva obuhvatiti i one pravoslavne kršćane koji su otprije bili nastanjeni u Slavoniji i južnoj Ugarskoj, a tako i one koji su se tek nedavno onamo bili naselili. Leopold I imenovao je g. 1688. *Longina Raića* vladikom u Pečuju za područje od Orahovice do Stolnog Biograda. No kad se g. 1690. ratna sreća priklonila Turcima, pa se poslije poraza austrijske vojske (koja je bila prodrla sve do Skoplja) s njome povuklo mnoštvo pravoslavnih Srba pod pećkim patrijarhom Arsenijem III Crnojevićem na područje iza Save i Dunava, nastalo je novo stanje. Leopold je Arseniju priznao 21. VIII 1690. crkvenu vlast ne samo nad kršćanima iz Srbije i Makedonije koji su se nedavno doselili u novostečene habsburške zemlje nego i nad onim kršćanima grčko-slavenskoga obreda koji su pred stotinu i više godina prešli u Hrvatsku i osnovali grčko-katoličku biskupiju. Arsenije III, uz pristanak Bečkog dvora i zagrebačkog biskupa, obavio je službeni pohod Marčanske biskupije i zatražio od vladike *Isaije Popovića* da ga prizna svojim metropolitom. No ni ovaj ni njegov nasljednik *Gavrilo Turčinović* (1700—1707) nisu to učinili.

U prvoj polovici XVIII stolj. protivnici crkvenog jedinstva kod Srba onemogućuju sve pokušaje grkokatoličkih vladika u Slavoniji i Srijemu, pa grkokatolički vladika *Petar Ljubibratić* (1694—1703) bježi iz manastira Hopova (u Srijemu) u Pakrac. Tu je sagradio drvenu kuću i crkvu sv. Trifuna. Doskora ga je naslijedio rođeni brat *Ivan Ljubibratić* koji je odavle protjeran pa je otišao u Vlašku. Pravoslavni vladika Atanasije Ljubović došao je iz Sarajeva preko Like te se uz pristanak vladara i bana nastanio u Komogovini i odmah odanle protjerao grkokatoličke redovnike koji su se poslije toga sklonili u Marču. Djelovanjem Ljubovića nestaje unijata u manastiru Gomirju (Gorski kotar) i na cijelom području od Kupe do mora. *God. 1735.* protivnici crkvenoga jedinstva silom uzimaju manastir *Marču* odakle su protjerali unijatske redovnike. Nastaje duga parnica; kad se već očekivalo da će trebati na temelju očekivane sudske presude vratiti samostan vlasnicima,

protivnici su ga spalili 28. VI *1739.* Tako je grkokatolikâ nestalo i na području Varaždinskoga generalata. Unijati su ostali jedino uskoci u *Žumberku.* Zbog toga su grkokatolički vladike zauvijek napustili Marču (u korist pijarista) i nastanili se na svom imanju u *Pribiću* blizu Žumberka.

Ovako oslabljena, grkokatolička biskupija u Hrvatskoj počinje se oslanjati na ukrajinske grkokatolike pod Karpatima. Tako je već vladika *Gabrijel Palković* (umro 1759), rodom Ukrajinac, mjesto Marče dobio u zamjenu posjed *Preseku.* Njegov nasljednik *Vasilije Božičković* (umro 1785) obnovio je i proširio sjemenište u Zagrebu, a biskupsko sijelo prenio iz Pribića u Križevce, jer je bulom pape Pija VI ukinuta dotadašnja Svidničko-marčanska biskupija i mjesto nje osnovana nova grkokatolička biskupija u *Križevcima* za grkokatolike u Hrvatskoj i Bačkoj. Tako su se grkokatoličke župe Ruski Krstur i Kucura odvojile od Kaločke nadbiskupije latinskoga obreda i pripojile Križevačkoj biskupiji. Bivši franjevački samostan i crkva u Križevcima postali su rezidencija i stolna crkva grkokatoličkih biskupa g. *1777.*

Duhovna pastva

Stopedesetogodišnja borba između Turaka i Hrvatske imala je teške posljedice: mnogi su ljudi u ratu ubijeni, mnogi odvedeni u ropstvo, mnogi su ostavili rodna ognjišta i odselili se u tuđinu. No nije to jedino zlo. Neprestani ratovi, pljačke i paleži podjarivali su malo-pomalo mržnju i osvetu, slabili vjerske i druge plemenite ljudske osjećaje, i to čak kod svećenika, a osobito kod običnih ljudi.

Obnovljeno zagrebačko *sjemenište,* zajedno sa zavodima u Beču, Olomucu i Bologni, davalo je premalo svećenika, premalo uistinu obrazovanih i kreposnih. Uz takve je svećenike narod bio premalo poučen u vjeri, premalo je polazio sv. misu i vršio druge kršćanske dužnosti, a ogrezao je u raznim opačinama. To osobito vrijedi za krajeve koji su bili bliže turskoj granici. Tu su ljudi dan i noć bili u ratnoj pripravi. Njihove su crkve ponajviše zapuštene ili porušene, a župe bez svećenika. Slično je stanje bilo kod vjernika latinskoga i grčko-slavenskoga obreda.

Vjerske su se prilike još više pogoršale kad su *luteranski i kalvinski* propovjednici počeli dolaziti u Hrvatsku i buniti vjer-

nike protiv Katoličke Crkve. Luteranski su propovjednici djelovali među vojnicima, a kalvinski među plemićima. Neki iz roda Zrinskih pristali su uz kalvine i za neko vrijeme proširili kalvinstvo djelomično u Međimurju. Protiv Kalvinove vjerske nauke digli su se zagrebački biskupi, isusovci i mnogobrojni hrvatski plemići. Novovjerci sa sjevera uspješno su suzbijeni u Hrvatskoj, za što ima posebnih zasluga *Hrvatski sabor.*

Nastojanjem *Jurja Draškovića* Hrvatski sabor g. 1567. zaključuje da u »Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, tko istupi iz katoličke vjere, ne smije imati nikakva ni pokretna ni nepokretna imetka; da ne smije zauzimati nikakvo mjesto ni imati bilo kakvo odlikovanje«. God. 1597. prijeti se ban *Ivan Drašković* na saboru u Požunu mađarskim protestantima ovim riječima: »Volim sa čitavom svojom kraljevinom razvrći svaku vezu s ugarskom krunom nego dopustiti da se u Hrvatsku uvede duševna i smrtonosna kuga, a za moju domovinu najsramotnija ljaga«. Na drugom saboru u Požunu g. 1609. hrvatski ban *Toma Erdödy,* izazvan od protestanata koji su tražili slobodno širenje nove vjere u Hrvatskoj, trgnuo je mač, bacio ga na stol i poviknuo: »Ovim mačem branit ćemo se od ove kuge ako se pojavi u našim krajevima. Još imamo tri rijeke: Savu, Dravu i Kupu! Iz jedne od njih dat ćemo piti vodu novim gostima.« U brojnim instrukcijama koje je davao svojim izaslanicima kad ih je slao u Požun i Beč, Sabor je uvijek ponavljavao svoju čvrstu odluku koju trebaju braniti pred zajedničkim saborom i vladarom: U Hrvatskoj je priznata samo katolička vjera! Tako je Sabor branio ne samo vjeru za koju je proliveno toliko mučeničke krvi u Hrvatskoj nego i suverena državna prava hrvatskog naroda protiv sebične politike Bečkoga dvora i mađarskoga plemstva.

Najteže je stanje duhovne pastve bilo u 2. polovici XVI stolj., osobito uz tursku granicu, zbog neprestanih turskih ratova i pljačkaških pohoda. Na početku XVII stolj. stanje se ponešto popravlja, tako da Zagrebačka biskupija ima tada *60 župa,* a tokom toga stoljeća stanje se toliko popravilo da je ta biskupija na koncu spomenutoga stoljeća imala *140 župa.* Porušene se crkve obnavljaju. Pojedinim se svećenicima povjerava po nekoliko župa. Župe su bile pregoleme, župne granice nesigurne, a župnici previše opterećeni duhovnim poslovima. Župnici nisu znali koje su sve obitelji njihove, a pojedini vjernici nisu znali kojemu župniku pripadaju. U ovakvim prilikama pomagali su u duhovnoj pastvi redovnici kao stalni župnici i misionari, a osobito *isusovci.* Oni su propovijedali u Zagrebu, Karlovcu, Petrinji, Turopolju, Križevcima, Tkalcu, Đurđevcu, Varaždinu, Senju itd. Osim toga, u Zagrebu i bližoj okolici katehizirali su i mirili posvađene stranke.

Zbog nestašice svećenika zagrebački su kanonici također odilazili na župe i dulje se vremena u njima zadržavali.

Duhovni su pastiri nastojali odvratiti vjernike od raznih *poroka:* psovke, kletve, svađe, krađe, sramotnih riječi i pjesama, od praznovjerja itd. Radi unapređenja duhovnosti već su u to doba osnivane bratovštine, ali s manje uspjeha.

Redovništvo

Pavlini su veoma zaslužan red za *duhovnost i prosvjetu* u Hrvatskoj. Kroz 280 godina, od XVI do XVIII stolj., obučavali su u svojim pučkim, srednjim i visokim školama iz kojih su izlazili čestiti svećenici i svjetovnjaci da budu duhovni i kulturni vođe hrvatskog naroda. Pavlinski je red dao nekoliko veoma sposobnih i vrijednih biskupa: Mirka Esterhazyja, Martina Borkovića, Šimuna Bratulića, Andriju Franciskija i Pavla Ivanovića. Među pavlinima je bilo i pisaca koji su svome narodu dali umne i korisne knjige. Jedna takva knjiga jest rječnik Ivana Orlovića Belostenca »Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium«.

Pavlini su se na području Senjske biskupije služili glagoljicom. God. 1503. osnovali su u *Lepoglavi* javnu gimnaziju, prvu u Hrvatskoj. Kad su na početku XVII stolj. isusovci osnovali gimnaziju u Zagrebu, pavlini su svoju, doduše, zatvorili (1644), ali su umjesto nje otvorili filozofsku (1656), a doskora i bogoslovsku (1687) školu s pravom podjeljivanja doktorata. *Lepoglava* je bila glavno pavlinsko središte u Hrvatskoj jer je zbog svoga geografskog položaja bila zaštićena od turskih ratnih upada. To između ostaloga svjedoči njihova glasovita knjižnica, djelomično sačuvana kod Čazmanskoga zbornog kaptola u Varaždinu, zatim umjetničke slike u njihovoj crkvi (barokiziranoj gotičkoj građevini) i drugdje. Kad su pojedini pavlinski samostani porušeni i uništeni od Turaka (Donja Bukovica kod Virovitice, Dobra Kuća kod Daruvara, Garić kod Popovače-Moslavine, Streza kod Bjelovara, Zlat kod Vojnića itd.), pavlini su svoje samostanske *arhive,* na sreću, prenijeli u Lepoglavu. Bježeći pred Turcima, osnovali su nove samostane: g. 1627. u Sveticama kod Ozlja, g. 1665. u Križevcima (njihova samostanska crkva danas je župna crkva), g. 1643. u Senju samostan sv. Nikole.

U pavlinskom samostanu u *Remetama* nalazi se od g. 1658. novicijat. Za pokrajinskog redovničkog poglavara Martina Borkovića izgrađen je samostan onako kako i danas postoji (kao župnikov dom, odnosno karmelićanski samostan). God. 1591, prilikom jednog upada, Turci su uhvatili 15 redovnika; 12 od njih objesili su o lipu u selu Vugrovcu nedaleko od Zagreba. Oko g. 1750. u remetskom samostanu bilo je 25 redovnika. Njihova je marijanska crkva bila omiljelo prošteništе Zagrepčana i drugih vjernika.

Pavlinske je samostane ukinuo *Josip II g. 1786.* Njihova je imovina, zajedno s arhivima, pripala Ugarskoj komori. Arhivi njihovih samostana pohranjeni su od g. 1958. u Zagrebu, u Arhivu Hrvatske.

Franjevci sjeverozapadne Hrvatske bili su tokom XVI i XVII stolj. podijeljeni u dvije redovničke provincije: provincija Bosna—Hrvatska koja g. 1708. mijenja ime u provincija sv. Križa Hrvatska—Kranjska, zatim provincija Ugarska koja se poslije g. 1523. zove provincija sv. Marije ili Mariana.

Provincija Bosna—Hrvatska nastala je na početku XVI stolj. od zapadnog dijela provincije Bosne Srebrene. Ta se nova provincija na početku svoga postojanja dijelila u četiri kustodije: Cetinsku, Trsatsku, Krbavsku i Grebensku, a imala je 27 samostana. Zbog turskoga prodiranja i pustošenja ovi su samostani ponajviše napušteni, a franjevci se preselili dalje prema sjeverozapadu u hrvatske i slovenske krajeve gdje su osnovali nove samostane ili su preuzeli neke napola opustjele samostane austrijske franjevačke provincije. Provinciji Hrvatsko-Kranjskoj pripadali su samostani Senj, Trsat, Karlovac, Jastrebarsko, Samobor i Klanjec.

Od ugarske *marijanske* provincije odijelile su se g. 1661. kustodije Zagrebačka i Pečujska te je za njih osnovana nova provincija sv. *Ladislava* kojoj su pripali samostani Zagreb, Varaždin, Koprivnica, Čakovec i dr.

U doba *turskih* provala i pustošenja tokom XVI stolj. veoma su stradali franjevački samostani sjeverozapadne Hrvatske tako da su na području Zagrebačke biskupije g. 1607. bila samo tri franjevačka samostana. Samostan u *Zagrebu* porušen je g. 1527. za vrijeme građanskoga rata između stranke ferdinandovaca i zapoljinaca. Franjevci su se razišli, pa je Zagrebački kaptol zgradu obnovio i u nju smjestio sjemenište. Kasnije dolaze bosanski franjevci u taj samostan koji je g. 1601. pripojen ugarskoj provinciji sv. Marije. Varaždinski franjevački samostan izgorio je g. 1581, a obnovljen je g. 1633. Koprivnički je samostan zbog turske pogibli bio napušten od g. 1561—1606, ivanički od g. 1552—1678, virovitički od g. 1552—1684. U to su doba osnovani novi franjevački samostani, i to 1605. u Jastrebarskom, g. 1618. u Samoboru, g. 1630. u Klanjcu, g. 1641. u Krapini, g. 1659. u Čakovcu. U Kotarima (kod Samobora) podignut je samostan g. 1531; ukinut je u XVIII stolj.

Kapucini, posebna grana franjevačkoga reda, sagradili su u XVII stolj. samostane u Zagrebu, Varaždinu, kasnije također u Rijeci i Karlobagu. U Zagrebu je njihov samostan podignut g. 1627. uz crkvu sv. Marije u Gornjem gradu. Pozvali su ih ovamo zagrebački trgovci talijanskoga podrijetla. Prigodom gradnje samostana Hrvatski je sabor zaključio da se u ime javnih tereta dade konjska sprega za dovoz građe. Uz potporu Sabora i obitelji Drašković sagrađen je na koncu XVII stolj. kapucinski samostan u Varaždinu. Kapucini djeluju kao propovjednici i misionari po župama.

Red isusovaca ili Družbu Isusovu osnovao je sv. Ignacije de Loyola (1491—1556), a odobrio papa Pavao III g. 1540. Zadaća je reda bila suzbijati suvremena krivovjerja i djelovati na katoličkoj obnovi pomoću školstva, znanosti, književnosti, duhovnih vježbi i pučkih misija.

Isusovci su došli u *Dubrovnik* g. 1559. kao korizmeni propovjednici. Doveo ih je o. Nikola Alfons Bobadilla, jedan od sedmorice suosnivača reda. Kasnije su ovdje osnovali gimnaziju i preuzeli biskupsko sjemenište. Dubrovački su isusovci veoma zaslužni ne samo za uljudbu i kulturu Dubrovnika nego i za opći kulturni razvitak Hrvata. Među njima se osobito ističu: Ruđer Bošković, Bartol Kašić i Ignjat Đorđić. (Zlonamjerno je tvrditi da su svojom školom i latinskim nastavnim jezikom djelovali protunarodno baš u Dubrovniku kad se zna da su takve škole imali i drugdje u Hrvatskoj i po svijetu, i to ne samo isusovci nego i drugi redovnici, i da je latinski jezik i tada i kasnije bio u Evropi jezik znanosti i diplomacije.)

God. 1606. dolaze isusovci u *Zagreb* na poziv Hrvatskog sabora. Nastanili su se uz crkvu sv. Katarine u bivšem dominikanskom samostanu koji je tada bio ruševan te u zgradi koja je pripadala nadvojvodi Ferdinandu, kasnije kralju. Za svoje uzdržavanje i za školske potrebe primili su u novcu i naravi prihode od grada Zagreba, biskupa i kaptola, zatim posjede Tkalec i Glogovnicu kod Križevaca, onda manje posjede plemića i građana. Đuro Plemić de Otok, protonotar kraljevine, ostavio je g. 1709. svoju imovinu isusovcima za uzdržavanje Plemićkog konvikta, odnosno za školovanje 10-orice plemića.

God. 1607. isusovci su u Zagrebu otvorili gimnaziju, g. 1632. uveli nastavu moralne bogoslovije, a 1662. osnovali i *akademiju.*

Na molbu rektora isusovačkoga kolegija Filipa Kaušića kralj Leopold I podijelio je diplomom od 23. rujna *1669.* rečenoj akademiji sva prava i povlastice koje su imala ostala sveučilišta, pa tako i pravo podjeljivanja akademskih stupnjeva bakalaureata, magisterija, licencijata i doktorata. Tom diplomom đaci akademije bili su u građanskim i krivičnim sporovima podvrgnuti jedino posebnoj akademijinoj vlasti, a izuzeti ispod jurisdikcije redovitih sudova. Diplomu je potvrdio g. 1671. Hrvatski sabor, pa je tako studij na akademiji dobio pravnu i organizacionu podlogu sveučilišnog studija. Akademija je imala dva fakulteta: filozofski i bogoslovski, a djelovala je sve do ukinuća isusovačkoga reda g. 1773. Međutim, akademski se stupnjevi nisu u Zagrebu nikada podjeljivali, jer je Leopoldova diploma podijeljena bez znanja i pristanka isusovačkoga generala. Rektor je zagrebačkog isusovačkog kolegija bio veoma ugledna osoba. Hrvatski ga je sabor imenovao svojim članom, kao i najvišeg poglavara hrvatskih pavlina koji su — kao što smo rekli — u Lepoglavi imali visoku školu za filozofiju i bogosloviju s pravom podjeljivanja akademskih naslova sve do g. 1786. (Međutim, tu su školu polazili samo pripadnici reda.)

God. 1627. osnovan je kolegij s gimnazijom u *Rijeci.* Isusovci su dobili za svoje uzdržavanje gospoštiju Kastav. Mnogi sinovi iz riječkih građanskih obitelji stupili su u Družbu Isusovu i službovali u hrvatskim krajevima kao nastavnici i misionari.

Isusovci dolaze u *Varaždin* g. 1632, a gimnaziju ovdje otvaraju g. 1636. Za uzdržavanje kolegija i gimnazije u Varaždinu darovao je kralj Ferdinand II g. 1633. posjed Apatovac kod Križevaca (nekoć vlasništvo premonstrata?). God. 1648. požar je uništio kolegij i gimnaziju. Nova je zgrada djelomično dovršena g. 1658, a potpuno tek 1690.

I u Zagrebu i u Varaždinu đaci su imali svoje kazalište s predstavama biblijskog ili svetačkog sadržaja. Isusovci su djelovali ne samo kao nastavnici nego i kao propovjednici i ispovjednici u svim hrvatskim krajevima među građanima, seljacima i vojnicima Hrvatima i Nijemcima.

Bl. Marko Križevčanin-Krizin

Marko se rodio u *Križevcima oko g. 1588.* Po rodnome gradu zove se Križevčanin, a »Krizin« mu je ili drugo ime ili prezime. (Ime Krizin kao narodno ime bilo je nekada rašireno u kraju između Kupe i mora odakle vjerojatno potječu Markovi pređi.)

Škole je polazio najprije u zavičaju, a onda u Štajerskom Gracu i Rimu gdje je svojom rukom zapisao da je Hrvat, kako se to do danas sačuvalo u arhivu zavoda Germanicum. Kao đak čuvenoga rimskog sveučilišta Gregorijane odlikovao se bistrinom uma i krepošću.

Kad je završio škole, nije se zadržao u domovini jer je zbog svojih velikih sposobnosti bio potrebniji na drugom mjestu. G. 1616. na poziv ostrogonskoga nadbiskupa Petra Pázmányja prešao je u njegovu nadbiskupiju da suzbija širenje kalvinskoga krivovjerja. Tu je, iako je bio još mlad, najprije bio ravnatelj sjemeništa u slovačkom gradu *Trnavi,* zatim ostrogonski kanonik, a onda upravitelj benediktinske opatije u Seplaku kod Košica. U gradu *Košicama* djelovala su tada dva isusovca kao dušobrižnici, i to Slovak o. Stjepan Pongrac i Poljak o. Melkior Grodiecki.

Upravo u to doba mađarski plemići kalvini vodili su pravi građanski rat protiv katolika u Ugarskoj i Slovačkoj, palili sela i gradove, plijenili imanja, otimali crkve i zlostavljali svećenike. Kad je kanonik Marko Križevčanin dohrlio u *Košice* da pomaže rečenim isusovcima u obrani katoličke vjere, padne grad izdajom u kalvinske ruke. Nato Marko zajedno s onom dvojicom isusovaca bude uhvaćen i zatvoren. U noći između 6. i 7. rujna 1619. kalvini su svu trojicu najprije nagovarali na otpad od katoličke vjere, pa kad u tom nisu uspjeli, počeše ih strahovito mučiti, a onda ih usmrtiše. Mrtva su tjelesa tih mučenika katolici kasnije svečano pokopali. Danas se nalaze u uršulinskoj crkvi u *Trnavi.* Sveta je Stolica svu trojicu g. 1905. proglasila blaženima.

Prigodom 100-godišnjice mučeničke smrti bl. Marka g. 1718. isusovački đaci u Zagrebu odigrali su u svom velikom kazalištu igrokaz »Marko Križevčanin ovjenčan lovorom mučeničkim« i ganuli slušatelje do suza. 350-godišnjica Markove mučeničke smrti proslavljena je vrlo svečano u Križevcima 7. IX 1969.

Pape pomažu Hrvatsku

Kad su pohlepni Mlečani g. 1204. na izdajnički način pomoću križara osvojili hrvatski kršćanski grad Zadar, papa *Inocent III* (1198—1216) kaznio ih je crkvenom kaznom izopćenja iz Crkve te je tražio od njih da nepravdu poprave i čine pokoru. Tako se papa zauzeo za Hrvate, vjerne Katoličkoj Crkvi i Sv. Stolici, protiv njihovih tlačitelja Mlečana.

U doba turskih progona i ratova rimski su pape bezbroj puta i na razne načine dokazali da im je Hrvatska osobito na srcu. Najprije su nastojali ukloniti tursku pogibao s hrvatske granice, a kad je Turčin osvojio skoro sve hrvatske krajeve, onda su sve poduzimali da Hrvatsku oslobode od nesnosne turske vlasti.

Poslije nesretnog krbavskog boja g. 1493. u kojem je izginuo cvijet hrvatskog plemstva, papa *Aleksandar* VI sazvao je u Rimu kongres kršćanskih vladara da bi ih nagovorio na rat protiv Turčina. *Julije II i Leon X*, koji je g. 1519. Hrvatsku nazvao predziđem kršćanstva, pomagali su Hrvate na različne načine, tražili im pomoć kod rimsko-njemačkog cara i francuskoga kralja, osobito za banovanja junačkoga biskupa Petra Berislavića, o čemu smo već govorili. Kad je kralj Ludovik II g. 1516. sklopio sramotan mir sa sultanom Selimom na štetu Hrvatske, zauzeo se papa Leon X da zaštiti naš narod i njegova prava. Papa Hadrijan VI tražio je na sve strane Hrvatima saveznike i pomoć protiv Turaka. Papa *Klement VII* posredovao je za mir između stranke Ivana Zapolje i stranke kralja Ferdinanda da bi obustavile međusobni građanski pljačkaški rat i složile se protiv zajedničkoga neprijatelja Turčina.

Da je *Dubrovačka Republika* ostala slobodna, kraj svih svojih bezobzirnih neprijatelja, treba također zahvaliti brižnoj skrbi Sv. Stolice.

Kad je *Nikola Zrinski* g. 1664. s uspjehom vojevao protiv Turaka, poslao mu je papa *Aleksandar VII* na dar svoju u zlatu vezenu sliku. Nesretni ban Petar Zrinski i Krsto Frankopan ležeći u hladnoj tamnici računali su na njegov zagovor i pomoć. Papin nasljednik *Klement X* zauzimao se za njih, ali bez uspjeha.

Poslije teškog turskog poraza kod Beča, g. 1684. papa *Inocent XI* radi na tome da se proširi savez protiv Turaka. Tom su prilikom Mlečani za sebe tražili Dalmaciju i Bosnu, ali se tome odlučno opro papin nuncij Buonvisi.

Rat za oslobođenje od Turaka

Za sve vrijeme turskoga vladanja, od Dunava do mora, živa želja za oslobođenjem od turske vlasti tinja i bukti u srcima sviju kršćana, i katolika i pravoslavnih. Tu želju podržavaju domaći hajduci osvetnici, Sveta Stolica, Bečki dvor, katolički i pravoslavni svećenici, a osobito franjevci. Pravoslavna crkvena hijerarhija u Crnoj Gori i Srbiji obraća se jedno vrijeme Svetoj Stolici, a kasnije Rusiji s molbom za pomoć. Čak i Juraj Križanić, ugledni i učeni hrvatski svećenik, polazi zbog toga na put u Rusiju.

Što je više bilo poraza turske vojske, to je više rasla nada u oslobođenje, i to vlastitim i tuđim snagama. Za *kandijskoga rata* (1645—1669) i velikoga turskog poraza na moru digli su se Hrvati u Makarskom primorju i Poljicima protiv Turaka i nakon početnih uspjeha dobrovoljno se podvrgli kršćanskoj mletačkoj vlasti. Na čelu oslobodilačkog pokreta bili su uz narodne junake također makarski biskup Petar Kačić i franjevci. Međutim, Mletačka Republika niti je mogla niti je htjela izdašno pomoći borbu protiv Turaka. Zato su Makarsko primorje i Poljica poslije mnogo prolivene krvi ponovno potpali pod tursku vlast. Tom su prigodom Turci za osvetu spalili tri franjevačka samostana i više crkava, a franjevci se s dijelom naroda preselili na otoke. Kod sklapanja mira i uređenja nove tursko-mletačke granice u Dalmaciji (»Linea Nani«) g. 1669. jedino je Klis oslobođen od Turaka i pridružen mletačkoj Dalmaciji.

Turskim porazom kod Beča *g. 1683.* zauvijek je skršena snaga Osmanskoga Carstva. U bečkom ratu g. 1683—1699. sudjeluju saveznici Austrija, Poljska i Venecija te kršćanska narodna vojska u Hrvatskoj, Bosni, Srbiji i Crnoj Gori. Kao vođe narodne vojske ističu se katolički svećenici: u Slavoniji fra Luka Ibrišimović Sokol, Požežanin, u Lici pop Marko Mesić, u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji mnogobrojni franjevci.

Fra Luka Ibrišimović preko svojih pouzdanika šalje u Beč vijesti o kretanju turske vojske. Zbog veza sa Zagrebom i Bečom ležao je dulje vremena u turskoj tamnici. Osobno sabire i vodi narodnu vojsku protiv Turaka. Virovitica je oslobođena već 1684. a Osijek i Požega 1687. Međutim, zbog loše ratne sreće carske vojske na Balkanu ratovanje u Slavoniji traje i dalje do g. 1691. U tome ratu narod je veoma stradao, a franjevački samostan u Velikoj zapaljen.

U borbama za oslobođenje *Like* od Turaka na kraju XVII stolj. osobito se istaknuo kao narodni junak pop *Marko Mesić*. Rodio se u Brinju oko g. 1640. kao sin krajiškog časnika. God. 1670. bio je osumnjičen da je sudjelovao u uroti Petra Zrinskoga. Iako se posvetio svećeničkom staležu i bio župnik u *Brinju*, često je četovao s Brinjanima i Otočanima protiv Turaka u Lici i Krbavi. Činio je to iz ljubavi prema Bogu i domovini držeći se

onoga rodoljubnog načela: Slatko je i slavno za domovinu umrijeti! No ipak je Mesić osjećao da ratovati i krv prolijevati ne dolikuje svećeniku, propovjedniku Kristove ljubavi prema svakom bližnjem, pa i prema neprijatelju. Zato je g. 1676. pošao u *Rim* da osobno izmoli kod Sv. Stolice oprost od kazne iregularnosti. Oproštenje je dobio te g. 1678. postao senjski kanonik i arhiđakon. Međutim, on je i dalje ostao župnik u Brinju i g. 1689. kao povjerenik karlovačkoga generala sudjelovao kod oslobađanja Like od Turaka. Poslije oslobođenja g. 1692. papa ga je imenovao apostolskim delegatom za Liku, a on sam sebe zove »misionar Like i Krbave, župnik brinjski i kapelan vojske generalata karlovačkoga«. Kralj Leopold g. 1693. poklonio mu je feudalni posjed *Mušaluk* kod Gospića. Sve dok nije Lika g. 1712. pripojena Vojnoj krajini, Mesić je mnogo utjecao na tamošnju upravu i sudstvo da bi zaštitio seljake od sebičnosti i pljačke komorskih službenika protiv kojih je izbila poznata *lička buna g. 1702.* Kad je Lika tek oslobođena od turske vlasti, pop Marko nastoji zadržati ovdje *muslimansko stanovništvo* koje je vjerojatno znalo za svoje katoličko podrijetlo. Tako je nekoliko muslimanskih obitelji u Perušiću pokrstio i vratio djedovskoj vjeri. U opustošene krajeve naseljavao je podjednako katolike i pravoslavne. Još i potkraj života Mesić se istakao kao ratnik. U doba Rákóczijeve bune g. 1705. preuzeo je obranu Zvonigrada na Zrmanji i uspješno odbio podvige Rákóczijeva komesara baruna Vojnovića koga su pomagali i Turci i Venecija. Mesić je umro u Karlobagu 2. veljače 1713.

Mletačka Republika kao saveznica Austrije započinje g. 1684. u *Dalmaciji* rat protiv Turaka. Glavna vojna snaga u tome ratu jest narodna vojska sa svojim slavnim junacima. Oslobođeni su g. 1684. Makarska i Opuzen, Skradin, Vrana, Obrovac i Benkovac, g. 1686. Sinj, g. 1687. Knin, 1690. Vrgorac, 1694. Metković i Gabela (Gornja Neretva). Karlovačkim mirom sve je to dodijeljeno mletačkoj Dalmaciji (»Linea Grimani«). U toku rata više tisuća kršćanskih obitelji, katoličkih i pravoslavnih, napustilo je svoja djedovska ognjišta u Bosni i Hercegovini te *se preselilo* u oslobođenu Dalmaciju.

Poslije velike bitke i pobjede kod Sente g. 1697. Eugen Savojski dopro je s vojskom do *Sarajeva*, spalio ga i vratio se. Na njegovu povratku pridružilo mu se veliko mnoštvo katoličkoga i pravoslavnoga stanovništva koje je prije toga ratovalo u Bosni protiv Turaka i sada se bojalo turske osvete. Tako se, kao što

smo rekli, broj katoličkih vjernika u Bosni veoma smanjio, a u Slavoniji povećao.

Nekoliko godina prije toga (1690) s poraženom austrijskom vojskom ostavilo je veliko mnoštvo Srba Srbiju i preselilo se u Srijem i Bačku.

S poraženom turskom vojskom muslimani su ostavili gradove i sela u Ugarskoj, Slavoniji, Lici i Dalmaciji te se nastanili u Bosni i drugim balkanskim zemljama.

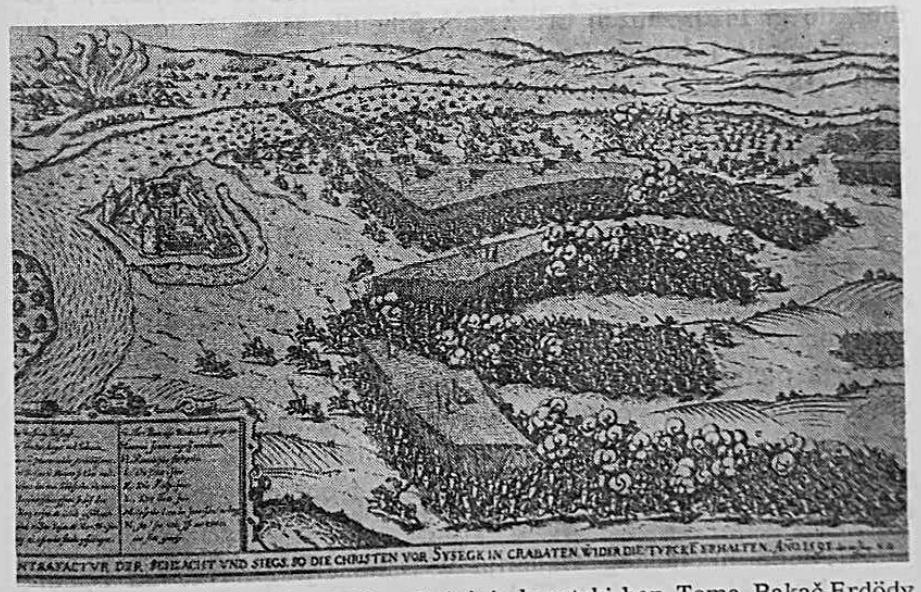

Prikaz bitke kod Siska g. 1593. u kojoj je hrvatski ban Toma Bakač-Erdödy zajedno s njemačkim graničarima pobijedio Turke. Ta pobjeda izvojevana je točno stotinu godina poslije poraza na Krbavskom polju g. 1493.

CRKVA U DALMACIJI OD XVI DO XVIII STOLJEĆA

Političke prilike

Hrvatsko-ugarski kralj Ladislav Napuljac, kao što smo rekli, prodao je g. 1409. Mlečanima Zadar, Vranu, Novigrad, otok Pag i sva svoja prava na Dalmaciju. Mlečani su već te i slijedećih godina do g. 1420. zauzeli Cres, Rab, Šibenik, Hvar, Brač, Korčulu, Trogir, Split i Kotor. Kasnije su ovome posjedu priključili još Omiš (1444) i Krk (1480). Sudjelujući s Austrijom u borbi protiv Turaka na koncu XVII i na početku XVIII stolj., Venecija je svoje područje proširila prema unutrašnjosti i tako stekla područje: Obrovac, Knin, Vrlika, Sinj, Imotski, Makarska, Metković, Budva.

Mlečani su u osvojenim dalmatinskim gradovima ispočetka ostavili samoupravu, ali su je brzo ograničili time što su imenovali kneza. Nekada je kneza birala općina, a Mlečani su imenovali svoga plemića za kneza. Osim toga, postavili su u svim gradovima svoju vojnu posadu pod zapovjedništvom kastelana. Iako je samouprava u gradovima bila ograničena, ona je zadovoljila plemiće, a pučanima davala nade da će i oni doći do nekih povlastica.

U doba mletačkog vladanja u Dalmaciji *gradske* su *općine* sačuvale svoje statute, plemićka su vijeća birala i dalje činovnike, u prvome redu prisjednike, dok je sudac bio sam knez. On je predstavnik države i vrši svoju vlast neovisno o vijeću, a koji put i protiv njegovih odluka. U XVII i XVIII stolj. sve se veće parnice vode u Mlecima. Na čelu mletačke Dalmacije stajao je generalni providur kojega je biralo mletačko Veliko vijeće. Stolovao je u Zadru i u svojim rukama imao civilnu i vojnu vlast.

Pučani su se sastajali na zborove na koje ih je pozivao knez da biraju svoje pučke načelnike i druge predstavnike. Javni život

pučana odvijao se u obrtničkim i vjerskim bratovštinama. Više je puta dolazilo do pobuna pučana protiv plemića. Venecija se nije brinula ni za kulturni ni za gospodarski napredak Dalmacije, koja je zato živjela općenito u siromaštvu i zaostalosti, osobito seljaci.

Splitska nadbiskupija od g. 1420—1820.

Tijekom XVI i XVII stolj. područje Splitske nadbiskupije veoma je stradalo od turskih navala i ratova. Stradale su jednako i sve one biskupije koje su se nalazile na kopnu podalje od mora, a pripadale su Splitskoj metropoliji. Crkve su porušene, svećenstvo se razbježalo, naroda je dosta nestalo, mnogi su kao uskoci i prebjezi otišli u sigurnije krajeve prema zapadu, a neki čak preko mora u Italiju.

U takvim prilikama splitski nadbiskupi nisu mogli pohađati svojih vjernika koji su se nalazili pod turskom vlasti, ali ih je neprestano morila briga za njihovo duhovno stado. Zato su često sazivali sinode na kojima se raspravljalo o tome što treba poduzeti da bi se unaprijedio vjerski i moralni život u Nadbiskupiji.

Splitski nadbiskup *Petar* (1421—1426) prisustvovao je općem crkvenom saboru u Konstanzu, *Bartol Zabarella* (1428—1439) u Ferrari. *Lovro Zanne* (1452—1473), nećak pape Eugena IV, nosio je naslov antiohijskog patrijarha.

Na početku XVI stolj. istaknuo se nadbiskup *Bernard Zanne* (1503—1524) koji je na V općem lateranskom saboru u zanosnom govoru prikazao teške nevolje Hrvata u borbi protiv Turaka i pozvao evropski kršćanski Zapad na oružanu pomoć. U toj je borbi i sam osobno sudjelovao.

Šteta je što su tijekom XVI stolj. neki splitski nadbiskupi ostavljali svoju nadbiskupiju, crkvenu upravu prepuštali generalnim vikarima, a sami se nastanili i boravili u Italiji. To je također jedan od uzroka opadanju crkvene stege i kršćanskog ćudoređa.

Jedan od najznamenitijih Hrvata u Splitu i Dalmaciji na prijelazu iz srednjega u novi vijek bio je svakako pjesnik *Marko Marulić*. Živio je od g. 1450—1524. Potjecao je od oca Nikole, plemića i odvjetnika, i majke Dobrice, pobožne kršćanke. Pisao je

latinska i hrvatska djela moralnog i filozofskog sadržaja. Djelo »De institutione bene vivendi« doživjelo je 12 izdanja, a prevedeno je na njemački, francuski, talijanski i portugalski jezik. Prvo i najljepše njegovo hrvatsko djelo jest »Istorija svete udovice Judit u versih hrvacki složena«, epska pjesma u šest pjevanja, tiskano 1521.

Od g. 1602—1616. nadbiskup je splitski *Marko Antun de Dominis*, prije toga biskup u Senju. Pristao je uz protestantizam, otišao u London, napisao više knjiga protiv katoličke crkvene nauke. G. 1622. došao je u Rim, opozvao krivovjerje, pomirio se s Crkvom; međutim, poslije smrti spisi su mu osuđeni i spaljeni zajedno s njegovim lešom.

Nadbiskup *Sforza Ponzoni* (1616—1641), rodom iz Dalmacije, bio je prijatelj sv. Roberta Belarmina. Sv. Stolica potvrdila mu je naslov »Primas Dalmatiae atque totius Croatiae«.

Bonifacije Albani (1668—1678) posebno se brinuo za one svoje vjernike koji su živjeli pod turskim gospodstvom pa je slao među njih misionare da im propovijedaju i dijele svete sakramente. Kao propovjednik posebno se istakao makarski biskup *Nikola Bianković* (1695), prije toga splitski kanonik, koji je u Splitu sagradio crkvu i samostan sv. Filipa Nerija i izdao više knjiga. Splitska je nadbiskupija obuhvaćala tada područje u jugozapadnoj Bosni sve do Livna i Glamoča.

U tom sjevernom dijelu Splitske nadbiskupije nisu stvarno vršili biskupsku vlast splitski nadbiskupi, nego skradinski i duvanjski biskupi kao apostolski administratori onih zemalja koje se nalaze pod turskim gospodstvom. Kako je takvo stanje predugo trajalo, splitski se nadbiskup g. 1643. zanimao za *sjeverne granice* svoje nadbiskupije, ali vjerojatno bez uspjeha, jer su u to doba bile općenito zaboravljene biskupijske granice na području Bosne i Slavonije. Duhovnu pastvu u turskom dijelu Splitske nadbiskupije vršili su uglavnom franjevci i pokoji glagoljaš. God. 1638. tuže se glagoljaši na franjevce da ih pomoću turskih vlasti žele istisnuti iz Bosne. Trogirski se biskup na to žali u Rim i traži posredovanje franjevačkoga generalnog poglavara.

Za splitskoga nadbiskupa *Stjepana Cosmija* (1682—1707) propovijedao je po selima s velikom revnošću i uspješno Ardelije della Bella, sastavljač hrvatskoga rječnika. Don Matej Bakotić tražio je od Sv. Stolice posebno dopuštenje za misionarski rad među Morlacima Splitske nadbiskupije, a nadbiskup druge razne povlastice (1701). To je bilo potrebno zato što se nakon sretno za-

vršenih turskih ratova mnogo katoličkoga svijeta preselilo iz Bosne i Hercegovine u Dalmaciju.

Nadbiskup *Stjepan Cupilli* (1708—1719) toliko se odlikovao propovjedničko-misionarskim djelovanjem da ga je papa Inocent XII. nazvao drugim sv. Franjom Saleškim. G. 1709. već se spremao da pohodi tursku Bosnu i u njoj svoje vjernike, ali nije dobio dopuštenje od bosanskoga paše i drugih turskih vlasti. Cupilli je osnovao Ilirsku akademiju za proučavanje hrvatskog jezika.

Nadbiskup *Ivan Laghii* (1719—1730), rodom Mlečanin, kao i njegovi prethodnici Cosmi i Cupilli, član kongregacije Somaska, bio je učen i vješt govornik, mnogo se brinuo za sjemenište i dao mu vrsne učitelje.

Nadbiskup *Ivan Kačić* (1730—1745), rodom iz Makarske, bio je također vrstan propovjednik, pisao je i tiskao knjige za svećenike glagoljaše.

Nadbiskup *Pacifik Bizza* (1745—1756), rodom Rabljanin, osnovao je glagoljaško sjemenište u Priku kod Omiša, a latinskom sjemeništu u Splitu proširio je prostorije i darovao mu posjede za uzdržavanje. Surađivao je s Filipom Riceputijem na sabiranju dokumenata za znamenito Farlatijevo djelo *»Illyricum sacrum«*.

Nadbiskup *Luka Garagnin* (1765—1780), rodom Trogiranin, bio je prije dolaska u Split rapski biskup. Zbog svoga dobrostiva srca razdavao je u doba glada čak i svoju djedovsku baštinu.

Posljednji splitski nadbiskup *Leli Cippico* (1784—1807), također rodom Trogiranin, radio je mnogo za ujedinjenje Dalmacije s užom Hrvatskom.

Sjemeništa Splitske nadbiskupije

Škola za odgoj budućih svećenika postoji u Splitu već u VIII stolj. uz tamošnji Kaptol, a ima jednoga do dva učitelja. Oko g. 1200. bio je učitelj u splitskoj kleričkoj školi Firentinac Treguan koji je g. 1207. postao biskup u Trogiru.

U sredini XV stolj. osnovana je u Splitu tzv. *gradska škola* za svjetovnjake i klerike. U toj se školi učio latinski jezik, književnost, retorika i ponešto filozofija. Klerici su morali nastaviti i završiti školovanje u kleričkoj školi. Manji broj klerika i mla-

dih svećenika odlazio je već u to doba u Italiju da ondje stekne što veću bogoslovsku naobrazbu.

U smislu zaključaka Tridentskoga sabora odlučeno je na sastanku dalmatinskih biskupa u Zadru g. 1579. da se osnuju dijecezanska sjemeništa u Splitu i Zadru. Splitski nadbiskup *Alojzije Michiel* kupio je g. 1581. u Splitu kuću Petra Natalija te je preudesio za sjemenište. Poglavarsku službu u sjemeništu imali su domaći svećenici. Sjemenište se uzdržavalo od nekih ukinutih crkvenih beneficija. Đaka je bilo oko 14.

God. 1594. sjemenište je bilo zatvoreno zbog nedostatka sredstava za njegovo uzdržavanje. Zato su tijekom XVII stolj. klerici živjeli kod roditelja ili svećenika, a spomenute predmete slušali su kao »vanjski đaci« kod »učitelja klerikâ« koji je za svoju službu primao od Splitskoga kaptola plaću od 30 zlatnih mletačkih dukata. Jedno je vrijeme sam nadbiskup Marko de Dominis predavao klericima prirodne nauke, logiku, matematiku i bogoslovlje, a »učitelj klerikâ« klasične jezike. Kratko su vrijeme klerici ponovno polazili splitsku gradsku školu. Pojedinci su se i tijekom XVII stolj. školovali u raznim gradovima Italije (Rim, Fermo, Ancona, Padova, Bologna).

Splitski nadbiskup Cosmi, poslije mnogo priprema, otvorio je *g. 1700.* ponovno u Splitu *sjemenište,* i to u kući splitskoga kanonika Dinka Cuparea, koji je u tu svrhu poklonio svoju djedovsku kuću. Uprava sjemeništa povjerena je redovnicima kongregacije Somaska koji su došli iz Italije. Sjemeništem su upravljala dva učitelja i ekonom. U njemu su bila 24 pitomca. Sjemenišnu je školu polazilo i 8 vanjskih đaka svjetovnjaka. Nastava je bila podijeljena u 4 odsjeka: gramatički, humanistički, retorički i filozofsko-bogoslovski. Djelovanje sjemeništa nadzirao je sam nadbiskup. Već g. 1703. sjemenište je imalo javnu knjižnicu za klerike i vanjske čitatelje, dar Splićanina Ivana Paštrića koji je živio u Rimu.

U doba nadbiskupa *Cupillija* g. 1713. imala je sjemenišna škola 60 đaka, od toga 24 klerika iz raznih dalmatinskih dijeceza i 36 svjetovnjaka iz uglednih obitelji nekih dalmatinskih gradova. Na čelu sjemeništa stajali su: rektor, dva učitelja gramatike, prefekt i ekonom. Za potrebe sjemeništa adaptirane su još dvije zgrade. G. 1740. poseban nastavnik uči filozofiju, a poseban teologiju. Deset godina kasnije, g. 1750. teološki se odjel dijeli u tri grane: dogmatiku, moralku i crkveno pravo, tako da svaka ima

vlastitog nastavnika. Nastavnici su stjecali kvalifikacije na visokim školama u Italiji.

Već g. 1713. osnovana je u sjemeništu *literarna sekcija* kao vježbalište u sastavljanju pjesama, govora itd.

Od g. 1740. postoji u sjemeništu poseban odsjek koji se zove *»Scoletta (mala škola)«.* To je prvi stupanj školovanja. Polaze ga oni koji su u sjemenište došli bez elementarne naobrazbe da bi prije učenja gramatike naučili čitati i pisati.

Za svoje školovanje i uzdržavanje imućniji su plaćali cijelu opskrbninu, neki samo djelomičnu, a bilo je i takvih koji zbog siromaštva nisu ništa plaćali. Sjemenište se inače uzdržavalo prihodima bivše opatije Sv. Stjepana pod borovima, opatije sv. Ivana u Trogiru, od nadarbine sv. Ivana na otoku Braču, od nekih poklonjenih kuća u Splitu itd.

Od XVI do XVIII stolj. većinu svećenstva Splitske nadbiskupije činili su *glagoljaši.* Živjeli su u seoskim župama, u materijalnoj i kulturnoj oskudici. Naobrazbu su stjecali kod župnika tako da su kao dječaci pomagali župnicima u bogoslužju i skromnoj ekonomiji. Za čestih turskih ratova i pljački trpjeli su zajedno s narodom vjerske i političke progone. Glagoljaški svećenički kandidati nisu mogli biti primljeni u splitsko sjemenište jer nisu znali latinski. Zato su se splitski nadbiskupi godinama i godinama bavili mišlju da osnuju posebno sjemenište za odgoj svećenika glagoljaša.

Nadbiskup *Pacifik Bizza* otvorio je 14. veljače 1750. u *Priku* kod Omiša *glagoljaško sjemenište* za 12 mladića. Sjemenište je smješteno u zgradi bivšega franjevačkog hospicija pokraj stare crkvice sv. Petra. Priko je odabrano zato jer su Poljica smatrana srcem glagoljaštva u Splitskoj nadbiskupiji.

Za vrijeme mletačke vladavine do g. 1797. glagoljaško je sjemenište živjelo u teškim materijalnim prilikama. Mletačka mu vlast nije pružala nikakve materijalne pomoći. Nadbiskup *Bizza* predao je upravu i nastavu u ruke »popima glagoljašima«, najprije dvojici, a poslije i trećem, inače vrlo sposobnima, ali nije osigurao plaću nastavnicima ni ostala sredstva za uzdržavanje sjemeništa. Kako je broj sjemeništaraca s vremenom porastao na 50—60, i to iz raznih krajeva Dalmacije, određeno je da roditelji pridonose za sjemeništarce u gotovu novcu i naravi (žito, brašno, suho meso, vino itd.).

Osim toga, skupljalo se svake godine u Poljicama žito, vino i ulje da bi se mogla uzdržavati sjemenišna zgrada i crkva.

U ovoj su se sjemenišnoj školi učili predmeti: glagoljica i bosančica, latinska gramatika i retorika, filozofija, dogmatika i moralka. Kao školski udžbenici služili su: Belarminov Rimski katekizam i Kačićevo »Bogoslovlje diloredno«. G. 1778. tiskan je u Mlecima i treći udžbenik »Zakon Czarkovni« što ga je napisao dr *Angelo Dalla Costa*, rektor i profesor crkvenoga prava u splitskom nadbiskupskom sjemeništu. Školovanje u Priku trajalo je 3—4 godine.

Sufragani Splitske metropolije

God. 1320. spominje se u *Makarskoj* biskup *Valentin* koji je pred Stjepanom Kotromanićem odavle pobjegao i sklonio se u Omiš. Poslije toga prilike u toj biskupiji često su nesređene, te u njoj nije bilo više puta kroz dulje vrijeme biskupa. Za turskoga vladanja, kao što smo rekli, u XVI stolj. vrše na području Makarske biskupije biskupsku vlast susjedni biskupi kao administratori, a u XVII stolj. tri franjevca. Kao misionar djeluje ovdje splitski kanonik Nikola Bianković koga smo već spominjali. U XVIII stolj. biskupovala su u Makarskoj tri biskupa *Blaškovića:* Nikola (1698—1730), Stjepan (1731—1777) i Fabijan (1777—1819). G. 1828. Makarska je biskupija ukinuta i sjedinjena sa Splitskom biskupijom.

Posljednji *trogirski* biskup Antun *Pinelli* (1795—1805) zahvalio se na biskupskoj službi. Biskupija poslije njega nije popunjavana, nego je ukinuta g. 1828, a njezino je područje podijeljeno između Splitske i Šibenske biskupije.

Šibenskoj biskupiji pripojeno je g. 1688. područje ukinute *Kninske* biskupije; g. 1828. područje ukinute *Skradinske* biskupije, zatim dio područja ukinute Trogirske biskupije. Šibenski biskup Ivan Lucije *Stafileo (Stafilić)* (1528—1557) obavio je posvetu dovršene crkve.

Od *hvarskih* biskupa ovoga razdoblja znamenita su trojica: Nikola Đorđić (1635—1644), Ivan Toma Roveta (1693—1704), Antun Becić (1759—1761).

Nadbiskup *Vicko Zmajević* (1713—1745) osnovao je u Zadru Ilirsko sjemenište i bio veliki zaštitnik glagoljice. Pomagao je književnike i učenjake. Papa Klement XI slao ga je u Rusiju radi uređivanja diplomatskih odnosa između Sv. Stolice i Rusije. Njegov nasljednik *Matej Karaman* (1745—1771), Splićanin, prije dolaska u Zadar boravio je u Rimu i Rusiji, izučavao staroslavenski liturgijski jezik, izdao je staroslavenski Rimski misal koji je dosljednije rusificirao nego drugi prije njega, jer je smatrao staroslavenski jezik ruske redakcije matičnim slavenskim jezikom koji bi trebao biti književni jezik južnih Slavena. Osim toga, priredio je za tisak Bukvar slavenskij (Rim 1739) i Gramatiku staroslavenskoga jezika koja je ostala u rukopisu.

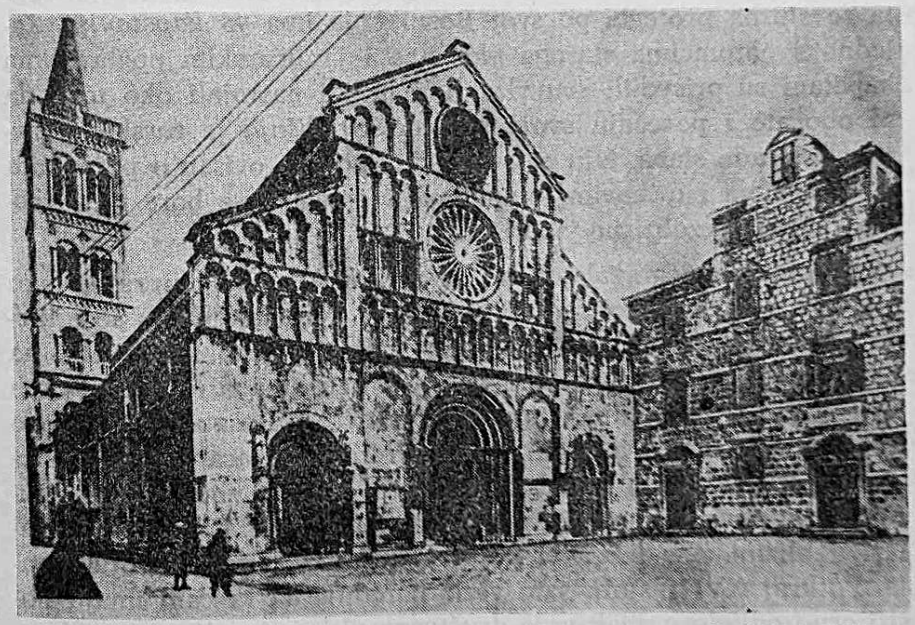

Stolna crkva sv. Stošije u Zadru — romanička građevina iz XII i XIII st.

KATOLIČKA CRKVA U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1700. DO 1878.

Političke prilike

Poslije teških poraza u bečkom ratu (1683—1699) i sklopljenog mira u Srijemskim Karlovcima turska je država znatno oslabila. Bosna je sada uglavnom dobila svoje srednjovjekovne granice. Na početku XVIII stolj. zapovjednici u pograničnim tvrđavama, dizdari, zovu se *kapetani;* oni postaju vlasnici tvrđava i okolišnoga zemljišta, a služba im je nasljedna. Tokom vremena ta se služba protegla po svoj Bosni koja ima *48 kapetanija.* Zajedno s potomcima staroga plemstva i janjičarskim poglavarima kapetani su prisvojili svu vlast u zemlji i nastojali oko toga da se obogate i povećaju svoje posjede. *Središnja* je turska državna vlast tada slaba. Nju zastupa *vezir* koji je ovisan o pojedinim mogućnicima i njihovim strankama. Mogućnici se bore među sobom, a raju bezobzirno iskorištavaju.

Stanje se pogoršalo, kako za kršćansku seljačku raju, tako i za *kršćane građane,* trgovce i obrtnike. Ne samo da su se njihove nade u oslobođenje od Turaka izjalovile nego su navukli na sebe mržnju turskih vlasti i općenito muslimana, posebno onih koji su se iz Slavonije i Ugarske preselili u Bosnu. Tako u ovo doba nestaje kršćana spahija i imućnijih trgovaca katolika. Prestaje služba kršćana narodnih glavara i vojnika zbog stalne sumnje da su povezani s neprijateljem preko granice, koja se sada nalazi u blizini. Age i begovi potpuno prisvajaju sebi zemljište raje. Potkraj XVIII stolj. sam vezir naređuje da kršćani imaju nositi crno odijelo u znak veće društvene diskriminacije, a muslimani nose odjeću crvene ili zelene boje.

Austrija je tokom XVIII stolj. povela tri rata protiv Turske, pa tako i protiv Bosne: 1717, 1739, 1788, ali ovdje svaki put bez uspjeha jer su se bosanski mogućnici hrabro i vješto branili. To

je kod njih stvorilo svijest o vlastitoj snazi, pa su se zato odlučno protivili svakom pokušaju iz *Carigrada* da se državna uprava u Bosni reformira i stanje raje poboljša s obzirom na društveni položaj i podavanje raznih daća.

Protiv otpora u Bosni carigradska je vlada nastupila oštrim mjerama i pokušala vojnom silom prisiliti bosanske muslimane na pokornost. To je urodilo mržnjom prema Porti i pojačalo težnju za autonomijom. G. 1831. *Husein-kapetan Gradaščević* okupio je oko sebe sve važnije bosanske feudalce, ali u borbi za autonomiju Bosne nije mogao ništa postići jer se od njega odvojio Ali-aga Rizvanbegović, moćan hercegovački feudalac, koji je sa Smail-agom Čengićem pomogao turskoj vojsci ugušiti bosanski ustanak. Tako se (1832) *Hercegovina* odvaja od Bosne i postaje poseban pašaluk, a Rizvanbegović — hercegovački vezir.

Poslije sloma Husein-kapetanova pokreta ukinute su nasljedne kapetanije, a cijela je zemlja podijeljena na *kotareve* ili muselimluke. Iako su mnogi buntovnici postali muselimi i primili druge službe u upravi, ipak je i dalje bilo otpora protiv reformi iz Carigrada. G. 1850—1852. *Omer-paša* konačno je slomio svaki otpor, ukinuo hercegovački pašaluk, a sjedište *vezira* prenio iz Travnika u Sarajevo (1852). G. 1866. osnovano je *Vilajetsko vijeće,* predstavničko tijelo po vjerskim grupama sa savjetodavnim pravima.

Reformne mjere pomogle su privredni razvitak, ojačale građanski stalež; g. 1872. otvorena je *željeznička pruga* Banja Luka — Novi. Međutim, agrarni odnosi, koji su teško pogađali seljake, nisu se mijenjali. Kmetovi su od žetvenoga prinosa davali jednu trećinu feudalcu, a koji su davali manje, bili su obvezani na kuluk. Kako su seljaci teško osjećali izrabljivanje aga i begova i nisu se imali kome žaliti, dizali su u pojedinim krajevima *bune* i ustanke. Mnogobrojne bune turska je vojska ugušila u krvi. Posljedica svega toga jest *iseljavanje* pojedinaca i obitelji, katoličkih i pravoslavnih, iz Bosne i Hercegovine u hrvatske i ugarske krajeve pod zaštitu austrijskih vlasti.

G. 1875. zahvatio je *ustanak* kršćanske raje široko područje u Hercegovini i zapadnoj Bosni, te ga turska vojska nije mogla svladati. Taj je ustanak imao ne samo agrarni nego i politički značaj, te je dao povoda evropskim velesilama da se umiješaju u prilike u Bosni i Turskoj. Kongres velikih sila u Berlinu 13. VII 1878. povjerio je Austro-Ugarskoj Monarhiji da okupira Bosnu i Hercegovinu i da u njima uspostavi red i mir. Turska je pristala na oku-

paciju, ali ne i bosansko-hercegovački muslimani. Međutim, austrijska je vojska njihov otpor slomila. Okupacija je započela potkraj srpnja i završena u mjesecu listopadu 1878.

Apostolski vikarijat u Bosni

Apostolski vikarijat u Bosni *(Vicariatus Apostolicus in Bosna Othomana)* osnovan je formalno *g. 1735.* Razlog je tome što je bosanski biskup stolovao u Đakovu odakle zbog državne granice na Savi nije mogao vršiti biskupsku vlast u Bosni. Radi čuvanja tradicija i radi habsburških političkih aspiracija na Bosnu, ni u Beču ni u Rimu nisu željeli prenijeti biskupsko sjedište iz Đakova u Bosnu. Tko je vršio biskupsku vlast u sjevernoj i središnjoj Bosni od g. 1700—1735, ne zna se, iako su franjevci lako prelazili u to doba tursko-austrijsku granicu na Savi. U jugozapadnoj Bosni, tj. u Duvnu, Livnu, Kupresu i Rami, vršio je biskupsku vlast makarski biskup Nikola Bianković.

Papa Klement XII imenovao je prvim apostolskim vikarom 12. XII 1735. fra Matu *Delivića,* i to »nad onim dijelom bosanskoga kraljevstva koji se nalazi pod otomanskom vlašću, uključujući tu čitavu Bosnu pod spomenutom vlašću i posebno nekadašnju »Duvanjsku biskupiju«. Prema tome, Vikarijat je obuhvaćao velik dio Bosanske biskupije, zatim dijelove Makarske i Splitske, Zagrebačke i Modruške biskupije. Trebinjska biskupija u istočnoj Hercegovini ostala je izvan granica Vikarijata. Makarski je biskup i poslije g. 1735. zalazio u jugozapadnu Bosnu, ali je zbog protivljenja iz Rima kasnije od toga odustao, pa se tako oko g. 1750. granica Bosanskoga apostolskog vikarijata uglavnom ustalila.

Vikarijat je bio najuže povezan s *franjevačkom provincijom,* s Bosnom Srebrenom: vikar-biskup je bosanski franjevac, pastoralni kler jesu franjevci uz nekoliko *glagoljaša* kojih je sve manje; franjevačke su župe, kako prije, tako i sada, okupljene oko pojedinog samostana kao svoga središta odakle gvardijan vrši stanovit nadzor nad župnicima i kapelanima. Župe su ekonomski vezane uz samostan. Tri samostana, u Kraljevskoj Sutjesci, Fojnici i Kreševu, sjedišta su i franjevačke provincije i Vikarijata, odnosno rezidencije provincijalnog poglavara i vikara.

Fojničkom samostanu, odnosno distriktu ili kustodiji, pripada g. 1786. 14 župa: Travnik, Ivanjska, Jajce, Livno, Duvno, Rama,

Skoplje (kod Bugojna), Dobretići, Kotor (Varoš), Banja Luka, Vodičevo, Sasina, Bihać i Fojnica. U isto vrijeme samostanu ili distriktu *Kreševo* pripadaju župe: Sarajevo, Gradac, Blato, Brotnjo, Ružići, Ljubuški, Posušje, Žepče, Kreševo. Samostan ili distrikt *Kraljevska Sutjeska* obuhvaća ove župe: Vareš, Tuzla, Zovik, Komušina, Vučjak, Velika, Bijela, Roško Polje i Sutjeska. Ukupan je broj župa bio g. 1757. i 1785. 32, 1803. i 1805. 38.

Župe su prema odredbi Općeg crkvenog sabora u Tridentu određene zaokružene geografske jedinice. Svaka župa ima svoga upravitelja ili vikara koga imenuje apostolski vikar uz suglasnost redovničkih poglavara. Turska je vlast priznavala župu kao crkvenu organizacionu jedinicu koju je posebno oporezivala i često globila, pa su se zato franjevci protivili osnivanju većega broja župa.

Zbog velikoga siromaštva bosanskih katoličkih vjernika i čestih progona s turske strane, bilo je na području Bosanskog apostolskog vikarijata malo crkava i samostana, i oni su, uglavnom, bili u trošnom stanju. *Crkve* su postojale uz tri spomenuta samostana (Kraljevska Sutjeska, Fojnica, Kreševo), zatim u Varešu i Podmilačju kod Jajca. Na početku XIX stolj. crkva u Varešu imala je jedno *zvono* srednje veličine, u Podmilačju četiri manja zvona, u Kraljevskoj Sutjesci četiri veća zvona. U drugim bosanskim katoličkim naseljima upotrebljavale su se mjesto zvona metalne ploče o koje se udaralo metalnim batićem. U župama bez crkve postojale su u župničkim stanovima *dvorane-kapele* gdje se čuvala Presv. Euharistija. Za vrijeme sv. mise samo dio vjernika mogao je stati u kapelu, a ostali su stajali vani pod vedrim (ili oblačnim) nebom. Međutim, misa se često služila u privatnoj kući, na groblju ili u kakvom šumarku. Zbog takvih vjerskih prilika pojedine su župe imale po više prenosnih oltara *(altare portatile).*

Za *odgoj i život svećenika* jednako su se brinuli apostolski vikar i provincijski franjevački poglavar. Zbog te dvostruke službe i vlasti, kako u prijašnja vremena, tako i sada, dolazilo je do sporova i trvenja.

Apostolski vikari imenovali su *provincijala* kao svoga *generalnoga vikara* te dva do tri vanjska vikara (»vicarii foranei«) koji su imali veće ovlasti od župnika, osobito u ženidbenim stvarima. Poslije smrti apost. vikara, u doba sedisvakancije, provincijal postaje kapitularni vikar na temelju odredbe Sv. Stolice i Kongregacije za širenje vjere od g. 1635. U smislu iste odredbe provincija Bosna Srebrena predlaže 4 kandidata za novog apost. vikara. I sada je *Bečki dvor* nastojao progurati svoga kandidata za apost. vikara i u tome je koji put uspio. Za uzdržavanje vikara brinula se fra-

njevačka provincija, Kongregacija za širenje vjere, a katkada i Bečki dvor kao zaštitnik katolika u turskoj državi i iz svojih političkih interesa.

Pred turskim vlastima apostolski vikari nisu imali onaj politički status koji je priznavan pravoslavnim i židovskim vjerskim poglavarima. Vjersko-političke interese katolika u Bosanskom pašaluku zastupali su *gvardijani triju samostana* (Fojnica, Kreševo, Kraljevska Sutjeska).

Glavna je *dužnost* apost. vikarâ bila unaprijediti i nadzirati duhovnu pastvu. Svake treće godine morali su obaviti kanonsku vizitaciju (pohod) u svim podređenim župama. Jasno je, zbog ratnih prilika i drugih teškoća vizitacije su se obavljale rjeđe, ali uvijek u pogibli od turskih zuluma i razbojničke pljačke, po lošim putevima i uz kukavne konake. Iz izvještaja kanonskih vizitacija zorno se zrcale vjerske, moralne, gospodarske, društvene i političke prilike u kojima su živjeli bosanski i hercegovački katolici.

Kao što smo rekli, prvi je apost. vikar bio *fra Mato Delivić* iz Kreševa (1735—1740). On je 1736. obavio kanonsku vizitaciju i krizmao vjernike. U Malovanu kod Kupresa obavljao je svete obrede u ovećoj pojati (sjenari).

O vikaru *fra Pavi Dragićeviću* iz Fojnice (1740—1766) piše njegov nasljednik: »Živio je kao blaženik, umro kao svetac, bez duga i imovine.« Branio je svoje pravo na Hercegovinu protiv makarskoga biskupa i pravo na Livno i Kupres protiv splitskoga nadbiskupa. Njegov izvještaj o vizitaciji iz g. 1744. ima 438 stranica velikoga formata te obuhvaća popis svih katoličkih obitelji od Save do Neretve.

Fra Marijan Bogdanović iz Kreševa, vikar od 1767—1772, pohodio je župe svoga vikarijata g. 1768. i 1770. Dva strana pučka misionara bila su ljuto progonjena jer su tobože bunila narod protiv Turaka, a sam narod morao je platiti velike globe.

U isto vrijeme lašvanski župnik sjedio je u zatvoru i morao platiti 100 škuda što je vjenčao djevojku koja je, tobože, rekla da će se poturčiti. Neka Katarina i Margareta uhvaćene su i zatvorene; kad su pred sudom rekle da nisu nikada izjavile želju da bi se poturčile, sasječene su na komade.

Čini se da su Turci od svih bosanskih vikara najviše progonili *fra Marka Dobretića* iz Dobretića (1772—1784). Za biskupskog pohoda g. 1779. ispod Cincar-planine spavao je u smrdljivoj staji, a obrede obavljao u pojati.

Vikar *fra Augustin Botoš-Okić* (1784—1798) bio je za vikarsku službu preporučen od cara Josipa II. Pohodio je Beč gdje je dobio na dar crkvene predmete ukinutih samostana. Ondje mu je obećano da će se u zagrebačkom centralnom sjemeništu školovati 23 bogoslova koji bi imali postati svjetovni svećenici u Bosni. Tome su se usprotivili i franjevci i Rimska kurija zbog jozefinističkoga duha u ondašnjim sjemeništima te političkih i drugih razloga.

Fra Grgo Ilijić iz Vareša (1798—1813) prigodom kanonske vizitacije ispovijedao je vjernike, davao odrješenje od crkvenih kazni, mirio posvađene i dr. Na putu od Mostara do Duvna prijetila mu je pogibao od razbojnika pa je tražio muslimansku oružanu pratnju koja ga je stajala mnogo novaca. Za boravka u Duvnu vikar-biskup Ilijić dobio je poziv na sud jer je optužen kao mletački uhoda. Na daljnjem je putu bio optuživan da je dao graditi crkvu mimo državnih propisa.

Fra Augustin Miletić iz Fojnice od g. 1803—1813. zamjenjivao je bolesnoga biskupa Ilijića i mjesto njega pohađao župe, a od g. 1813—1831. djelovao je kao samostalni apostolski vikar. Za njegove uprave bilo je u Bosanskom vikarijatu 100 svećenika franjevaca, od toga 22 nemoćna, i 11 svjetovnih svećenika (10 glagoljaša i 1 »latinac«). Miletić se držao daleko od svake politike, odlikovao se blagošću i poniznošću, uživao je ugled kod katolika i muslimana te za svoga dugogodišnjeg biskupovanja nije nikada ni zlostavljan ni globljen. Dva puta (1818, 1828) tiskao je važne i zanimljive »Naredbe i uprave biskupa namistnika apostolski(h) prošasti(h) i sadašnjega«, poznatih pod imenom »Biskupovače«. To su opće dušobrižničke pouke, primijenjene na bosanske prilike onoga vremena.

Fra Rafo Barišić, u Đakovu ređen za biskupa, apostolski je vikar za Bosnu i Hercegovinu g. 1832—1846, a samo za Hercegovinu od g. 1846—1863. Bio je borben, uporan, stekao je razne utjecajne veze, ali i nerazborit i u neku ruku pretjeran. Htio je poput biskupâ na kršćanskom Zapadu imati stolnu crkvu i stalnu rezidenciju, kler pod isključivo svojom vlasti, pa je došao u oštar sukob s franjevačkom provincijom koja je imala razne povlastice. Tako je nastala »Barišićeva afera« koja se rješavala pred vezirom u Travniku, zatim u Rimu, Beču i Carigradu. Svršila je tako da se *Hercegovina* odvojila od Bosne te dobila posebnoga apostolskog vikara, i to upravo Barišića, i posebnu franjevačku provinciju. Do afere je došlo i zbog toga što su franjevci bili podijeljeni u dvije stranke: jednu su činili bivši talijanski studenti, a drugu oni koji su studirali u hrvatskim i ugarskim franjevačkim samostanima. Ba-

rišić je među hercegovačkim franjevcima imao otprije pristalica pa je zato kao vikar u Mostaru učinio dosta toga za podizanje kršćanskoga crkvenog života. Prijateljevao je ondje s Ali-pašom Rizvanbegovićem koji mu je u raznim poslovima išao na ruku. Njegov odnos prema hrvatskom ilirskom pokretu nije do sada objašnjen.

Od g. 1854—1860. vikar je u Bosni *fra Marijan Šunjić* koji se istakao kao književnik, graditelj crkava i škola i branitelj prava bosanske franjevačke provincije. Naslijedili su ga apost. vikari fra Marijan Nedić, fra Sebastijan Franković, *fra Paško Vuičić*. Ovaj je prenio biskupsku rezidenciju iz Brestovskog (Fojnica) u *Sarajevo*.

U Hercegovini je poslije Barišića apost. vikar *fra Anđeo Kraljević* koji je iz Zagreba doveo u Mostar sestre milosrdnice i otvorio katoličku školu.

Franjevačka provincija Bosna Srebrena

Tokom bečkoga rata (1683—1699) mnogi su samostani franjevačke provincije Bosne Srebrene porušeni ili teško oštećeni. Sam generalni poglavar fra Matej piše g. 1699. iz Rima da se porušeni samostani u Bosni opet podignu na slavu Božju, spas duša i čast bosanske provincije.

Karlovačkim mirom g. 1699. podijeljena je provincija na tri razne države: Austriju, Veneciju i Tursku. Same franjevce koji su svakako željeli ostati na okupu u jednoj redovničkoj provinciji državne granice nisu smetale. Međutim, car *Leopold I* izdaje naredbu kojom se provinciji Bosni Srebrenoj oduzimaju samostani u Slavoniji i Ugarskoj. Protiv te naredbe provincijalni se poglavar prizove na opći zbor reda u Rimu. Odanle je došlo povoljno rješenje po kojem provinciji Bosni Srebrenoj imaju pripasti ovi samostani i kuće: Gradiška (Stara), Dubočac, Brod, Kopanica, Našice, Velika, Požega, Cernik, Voćin (Šarengrad), Zrinj, Pounje (Novi) i Sv. Katarina (Divuša).

Kapituli (zborovi) provincije Bosne Srebrene držani su svake treće godine u drugom samostanu. Tako g. 1699. u Velikoj, 1705. u Našicama, 1711. u Sinju, 1714. u Đakovu, 1717. u Velikoj, 1722. u Visovcu, 1723. u Požegi, 1729. u Čuntiću itd.

Već g. 1699, poslije svršetka rata, određuje kapitul da se obnove *škole* u samostanima: Našice, Velika, Zaostrog, Baja, Makarska, Budim i Šibenik. Na kasnijim kapitulima zaključeno je da se osnuju gramatičke i filozofske škole još u ovim samostanima: u Visovcu, Fojnici, Osijeku, Požegi, Đakovu.

Bosanska franjevačka provincija obuhvaćala je područja Bosne, Slavonije, Srijema, Banata, Ugarske, Dalmacije i Srbije, pa je zato položaj uprave provincije bio posebno težak i zamršen. God. 1729. provincija je brojila 25 samostana, 12 rezidencija, 726 svećenika (bez učenika koji polaze škole u inozemstvu), 124 brata laika, 39 propovjednika, dva generalna učilišta u Budimu i Šibeniku, jedno provincijalno učilište u Osijeku, jedno učilište moralne teologije u Varaždinu, devet filozofskih učilišta: u Budimu, Šibeniku, Brodu, Sinju, Makarskoj, Zaostrogu, Našicama, Požegi i Baji. Osim toga, provincija je imala u Svetoj Zemlji dva svećenika, 64 misionara. U malo vremena obratila je na katoličku vjeru 271 osobu.

Rezidencija postaje samostan ako ima 12 braće koji se mogu sami uzdržavati. Evo rezidencija koje su postale samostani: Vukovar, Cernik, Beograd, Temišvar, Tolna, Radna, Sućurje, Sumartin, Karin.

God. 1735. provincija se podijelila u tri dijela: *dalmatinskoj* provinciji sv. Kaja pripali su dalmatinski samostani, *bosanskoj* samostani: Sutjeska, Kreševo, Fojnica, Velika, Našice, Požega, Brod, Stara Gradiška, Cernik, Đakovo, Osijek i rezidencija Čuntić; ostali slavonski samostani: Vukovar, Šarengrad, Ilok, Petrovaradin, zatim Beograd i ugarski samostani pripali su provinciji *sv. Ivana Kapistrana*.

God. 1757. franjevačka provincija Bosna Srebrena izgubila je prekosavske samostane i ograničila se samo na područje turske Bosne. Zadržala je tri samostana: Sutjesku, Fojnicu i Kreševo, te šest rezidencija (bivših samostana): Vareš, Travnik, Sarajevo, Ivanjsku, Tuzlu i Jajce, i 32 župe koje su otprije pripadale spomenutim samostanima i rezidencijama.

God. 1786. provincija je imala 162 člana: 141 svećenika, 10 braće laika, 9 klerika i 2 novaka.

Prema izvještaju iz g. 1813. provincija ima, kao što smo već rekli, 100 svećenika (od toga 22 nemoćna), na studiju u hrvatsko-ugarskim zemljama 42 studenta, a u domaćim samostanima čekalo je 25 klerika da budu poslani na studij. Osim toga, provincija je imala 4 novaka i 8 braće laika.

Vrhovna vlast u provinciji jest provincijski *kapitul*. Njegovi su članovi: vizitator provincije, provincijal, provincijalni vikar, četiri definitora i gvardijani triju samostana, eksprovincijali i, možebitno, bivši viši službenici središnje uprave franjevačkoga reda u Rimu (generalni eksdefinitori). Kao što smo rekli, provincijski se kapitul sastajao svake treće godine; raspravljao je o djelovanju provincije u protekle tri godine, donosio nove odredbe i predlagao nove statute provincije Kongregaciji za širenje vjere i upravi reda na odobrenje. Kapitul je birao novi definitorij: provincijala, njegova zamjenika, 4 definitora i tajnika (sekretara) provincije koji je ujedno provincijalov tajnik. Izabrani definitorij postavljao je gvardijane i župnike dobivši prije potvrdu za njih od strane biskupa, apost. vikara. Provincijal je posebnom okružnicom obavijestio članove provincije o zaključcima kapitula i definitorija. Provincijal je vizitirao provinciju prve dvije godine. Treće godine, na tzv. kongresu, definitorij je izabrao između članova provincije komisara ili generalnoga vikara sa zadaćom da vizitira provinciju, da sazove novi kapitul i da mu predsjeda.

Povlastice su bosanskim franjevcima davale pravo predlagati na imenovanje biskupu apost. vikaru župnike i kapelane i raspolagati nepokretnom imovinom. Do sporova je dolazilo ako bi se apost. vikar miješao u poslove provincije ili ako bi provincija pokušala ostvariti veću kontrolu nad apost. vikarom.

U sredini XVIII stolj. turska je državna vlast novim porezima vršila pritisak na porezne obveznike i tako ukinula povlastice koje su nekada davane franjevcima u Bosni. Franjevci su moljakali Portu izravno i preko stranih diplomata da im se priznaju stare povlastice. Za skupe novce franjevci su uspjeli da je sultan *Abdulhamid* (1774—1789) izdao novi ferman kojim se potvrđuju njihove povlastice. Tim fermanom od 12. X 1783. naređuje se turskim službenicima priznati da su franjevci slobodni od svih poreza, crkvenih prireza i ostalih državnih daća; ne smije se od njih tražiti taksa kod popravka zgrada, ne smiju se globiti pod izgovorom tajnih popravaka, primanja stranaca, skupljanja vjernika kod obrednih svečanosti po selima i šumama; zabranjeno je tražiti dio od imovine pokojnih franjevaca. Isto tako pravoslavni patrijarsi i vladike ne smiju ništa tražiti od katoličkih svećenika i vjernika. (Svojim porezima uznemirivali su katolike g. 1760, 1778, 1779.)

Međutim, spomenuti ferman nije ni dugo ni mnogo koristio, jer su franjevci i dalje plaćali razne poreze i daće, od kojih je najteža bila »džulus«. Ta se daća davala prigodom nastupa novoga vezira u službu, a radi slobodnoga ispovijedanja vjere. Misli se

da su franjevci u doba plaćanja džulusa platili ukupno 70.000 dukata.

Smanjena bosanska provincija imala je u drugoj polovici XVIII stolj. mnogo teškoća oko školovanja svećeničkog podmlatka. Domaće samostanske gramatičke škole davale su premalo znanja iz latinskoga jezika, što je otežavalo nastavak školovanja u Italiji (humaniora, filozofija i teologija). Kad je Napoleon na početku XIX stolj. zauzeo Italiju, bosanska provincija šalje svoje klerike na školovanje u Hrvatsku i Ugarsku. Došlo ih je nekoliko u Veliku, Požegu i Zagreb. Zagrebački biskup Vrhovac i Bečki dvor imali su dobru volju da se pomogne bosanskim katolicima školovanjem njihove djece u ovdašnjim zemljama. Međutim, iskrsle su razne teškoće: uzdržavanje i smještaj đaka, njihovo slabo predznanje, nedostatak odgovarajućeg odgojitelja. Franjevački poglavari iz Bosne tužili su se kako je ovdašnji nastavni plan (učenje ugarske povijesti i prava) umnogome bez veće koristi. G. 1815. ima u Hrvatskoj i Ugarskoj 30 osiguranih mjesta (stipendija) za bosanske klerike od kojih su 22 popunjena.

God. 1841. biskup-vikar Barišić zabranio je bosanskim klericima studirati u zemljama habsburške Monarhije. Međutim, g. 1853. pozvao je biskup Strossmayer mlade bosanske franjevce u svoje đakovačko sjemenište da ovdje uče gimnaziju i bogosloviju. God. 1872. 13 bosanskih pitomaca uče u Đakovu gimnaziju (filozofiju), a 10 bogosloviju. Poslije god. 1876. Bošnjaci studiraju bogosloviju u Ostrogonu (Ugarska). Za svoga boravka u Đakovu g. 1853—1876. bosanski su klerici imali (kao i klerici drugih hrvatskih sjemeništa) »Književno društvo redovne mladeži bosanske u Đakovu« koje je djelovalo pod vodstvom agilnoga i inteligentnog *fra Blaža Josića*. Svrha je društva bila literarno izobraziti pojedine članove i osposobiti ih za kulturno djelovanje u narodu. Društvo je primalo knjige Matice hrvatske, Jugoslavenske akademije, Narodne novine, Pozor i 15 raznih časopisa. Tako su se bosanski franjevci prije g. 1878. uključili u hrvatski narodni pokret i među svojim vjernicima širili hrvatsku nacionalnu svijest.

O životu i radu bosanskih franjevaca pišu apostolski vikari dosta pokudno. Prekoravaju ih zbog nehaja u duhovnim poslovima i prema liturgijskom odijelu i posuđu, zbog pijanstva, raskošnog odijevanja i preoštrog postupka prema vjernicima. To su sjene, ali je uz njih bilo i mnogo revnosti. Revnošću i dobrim duhom isticali su se manje-više svi apost. vikari koji su neumorno i ustrajno opominjali i poticali na dobro svećenike i vjernike.

U razdoblju od 1786. do 1813. broj se katoličkih vjernika u Bosni povećao za 39.101, odnosno za 57,4%, tj. za oko 20 promila godišnje. To znači da je natalitet bio vrlo povoljan, a mortalitet povoljan. Međutim, mortalitet novorođenčadi bio je velik, jednako kao i u bogatijim i kulturnijim krajevima Slavonije.

Katoličke pučke konfesionalne *škole* počele su se otvarati tek u trećem desetljeću XIX stolj. One su obuhvaćale malo župa i vjernika. Većina se opismenila revnošću pojedinih župnika u župničkim ili privatnim kućama. Svjetovni su dječaci mogli polaziti samostanske škole samo do g. 1731, kad je to zabranjeno.

U kanonskim izvještajima govori se ponajviše o pogreškama vjernika, jer se one lakše zapažaju nego svijetle strane. Zbog primitivnoga mentaliteta vladala je kod vjernika lakovjernost i sklonost na praznovjerje. Kako se sva društvena inicijativa nalazila u rukama muslimana, koji su u društvu zauzimali viši položaj, mentalitet muslimana nužno je utjecao na katolike. Nije to bio samo jezik, terminologija, frazeologija i narodne poslovice nego i više od toga.

Tokom XVIII i XIX stolj. rijetki su katolici muškarci koji bi prihvatili *islam*. Ima više slučajeva da su djevojke na silu ili prijevarom uhvaćene pa zatim poturčene i pred kadijom vjenčane s muslimanom.

I s katoličkom *ženidbom* bilo je koji put neprilika koje su dolazile od prave ili prividne otmice djevojaka te od vjenčanja pred kadijom. Biskupi-vikari istupaju protiv zlih običaja prigodom ženidbe: svadbena svečanost traje nekoliko dana, skopčana je s prevelikim troškovima, ljudi se opiju i potuku.

Da bi katolici ustrajali u vjeri i odvratili se od pogibli islamiziranja, župnici su se mnogo trudili oko valjanoga propovijedanja i katehizacije. Javne euharistijske pobožnosti vršile su se svake prve ili mlade nedjelje u mjesecu. Posebno se širila pobožnost prema Srcu Isusovu i Mariji Bogorodici. Poticaj na pobožna djela davali su potpuni i drugi značajni oprosti. Protiv javnih grešnika izricane su teške crkvene kazne, a zahtijevala se i javna pokora.

Bosanski su katolici poznati po tome što su obdržavali stroge *postove* — po cijeli dan o kruhu i vodi. Svoje su svećenike susretali s velikim poštovanjem jer su im oni u turskoj državi bili ne

samo dušobrižnici nego učitelji, pomoćnici i zaštitnici u svakoj nevolji i teškoći, a osobito za vjerskih i političkih progona.

Franjevci mučenici za vjeru: g. 1771. fra Andrija Čavlinović u župi Vodičevo-Volar, g. 1783. fra Tadija Tomić Duvnjak na Majdanskoj kosi, g. 1803. fra Lovro Milanović Sarajlija na Turiću kod Gradačca, g. 1876. fra Lovro Karaula na Žiroviću kod Livna (grob mu je u Goricama kod Livna, u samostanskoj crkvi).

Katoličke djevojke mučenice za vjeru i kršćansku krepost: g. 1719. Lucija Barevac iz Jajca provela je 72 dana u vezirskoj tvrđi u Travniku i ubijena; oko g. 1762. Ivana Romić ubijena je iznad sela Ratkovina kod šume Plazenice braneći svoju nevinost; g. 1816. isjekli su Turci na komade Katu Lozić i bacili je u jezero pod planinom Grguljačom (Kupres). Suzama i krvlju mnogobrojnih nepoznatih junaka i junakinja vjere zalivena je mučenička zemlja Bosanskoga vikarijata.

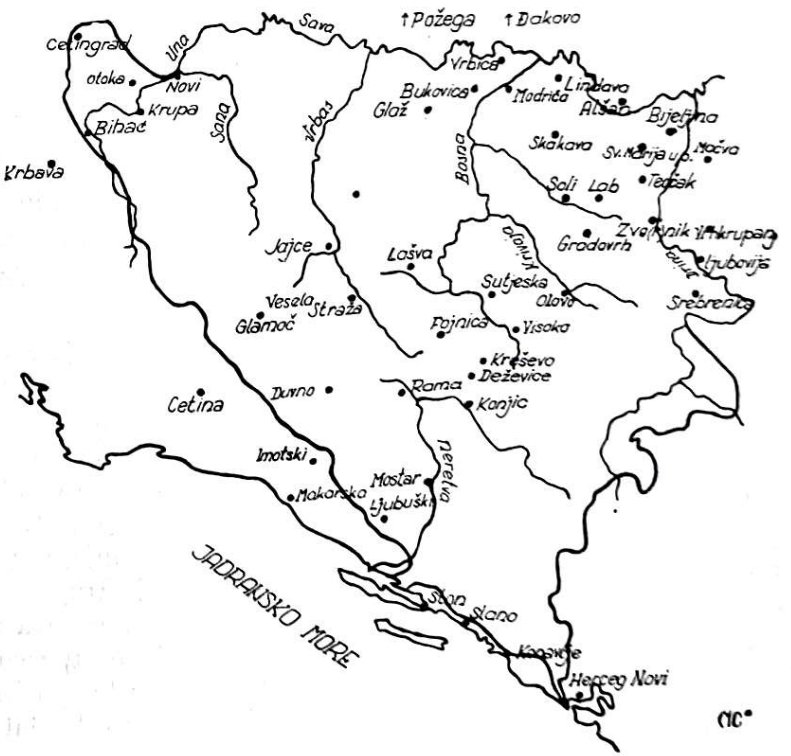

Franjevački samostani u Bosni i Hercegovini u XIV i XV stoljeću (*Radosna vijest* br. 6, Sarajevo 1972)

HRVATSKA U HABSBURŠKOJ (AUSTRO-UGARSKOJ) MONARHIJI OD 1700. DO 1918.

Političke prilike

U upravno-političkom pogledu Hrvatska je podijeljena u više posebnih područja.

1. *Kraljevina Hrvatska i Slavonija* ili Banska Hrvatska ima svoje zakonodavno tijelo koje se zove Sabor Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Ban je predstavnik hrvatske ustavnosti i državnosti, vrhovni vojvoda redovne vojske, tj. banskog banderija ili čete te izvanredne vojske u koju ulaze čete velikaša i županija. Hrvatsko-ugarskom nagodbom (1868) opada ugled i vlast bana, jer ga otad kralj imenuje na prijedlog ugarskog ministra predsjednika. Na početku XVIII stolj. Banskoj Hrvatskoj pripadaju samo županije Zagrebačka, Severinska, Križevačka i Varaždinska; tek g. 1745. priključuju se Banskoj Hrvatskoj i tri slavonske županije: Požeška, Virovitička (Osijek) i Srijemska (Vukovar).

2. Skoro cijela polovica Hrvatske čini posebno, vojničko područje koje se zove *Vojna krajina*, a dijeli se u tri dijela: Hrvatska vojna krajina ima pukovnije Lika, Otočac, Slunj, Ogulin, a sjedište u Karlovcu; Slavonska vojna krajina ima pukovnije Križevci, Đurđevac (sjedište Varaždin, 1758. Bjelovar), zatim Gradiška, Brod (Vinkovci), Petrovaradin (sjedište Osijek, kasnije Petrovaradin); Banska vojna krajina ima pukovnije Glina, Petrinja, a sjedište u Zagrebu (zapovjednik ban). Josip II ujedinio je krajišku vojnu upravu sa sjedištem u Zagrebu, ali se kasnije ta uprava tako podijelila da je Banska krajina na čelu s banom imala u Zagrebu posebnu upravu, a posebnu Karlovački i Varaždinski generalat. Vojna je krajina ukinuta tek g. 1871. i pridružena Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji.

Tokom XVIII i XIX stolj. pa sve do g. 1918. Hrvatska se bori za što veću političku samostalnost koju nastoje okrnjiti i Bečki

dvor i Ugarska. G. 1712. Hrvatski sabor svojom »pragmatičkom sankcijom« istupa samostalno prema Bečkom dvoru, neovisno o Ugarskoj. Od 1767—1779. *Hrvatsko kraljevsko* vijeće u Varaždinu najviša je upravna vlast u Hrvatskoj, a poslije toga do g. 1848. *Kraljevsko ugarsko namjesničko vijeće* u Budimpešti koje izdaje naloge hrvatskim županijama mimo Sabora. Od 1848. do 1868. vrhovna upravna vlast u Zagrebu postepeno se smanjuje: Bansko vijeće, Banska vlada, Namjesništvo, i konačno od 1868. do 1918. Zemaljska vlada.

Od g. 1861—1868. postoji u Beču Hrvatska dvorska kancelarija (na čelu s Ivanom Mažuranićem) preko koje Bečki dvor centralistički upravlja Hrvatskom, pa tako imenuje biskupe, kanonike itd. Od 1868. do 1918. Ugarska vlada u Budimpešti preko hrvatskog ministra utječe na upravu u Hrvatskoj. Zemaljska vlada u Zagrebu ima tri, kasnije četiri odjela: Unutrašnji poslovi, Pravosuđe, Bogoštovlje i nastava (gradnja crkvenih objekata itd.) i Narodno gospodarstvo. Prema nagodbi od g. 1868, Hrvatska je priznata političkim narodom, sačuvala je samoupravu u zakonodavstvu, unutrašnjoj upravi, pravosuđu, bogoštovlju i školstvu. Hrvatski jezik bio je priznat kao službeni jezik u autonomnim i zajedničkim poslovima. U autonomnim poslovima Hrvatska se služila svojom zastavom i grbom, a u zajedničkim poslovima zajedničkim grbom. Zajednički su poslovi bili obrana, financije, trgovina i promet. Od svojih prihoda Hrvatska je mogla trošiti za svoje poslove i potrebe samo 45%, a ostalo je morala predavati Ugarskoj za zajedničke potrebe, što je izazivalo trajno nezadovoljstvo u Hrvatskoj.

3. Na temelju ugovora između Napoleona i Bečkoga dvora g. 1797. *Istra i Dalmacija s Kotorom* pripale su Austriji. Dalmacija je tada tražila sjedinjenje s užom Hrvatskom, ali je Beč to odbio. God. 1805. Dalmacija s Istrom pripala je Francuskoj, a g. 1806. i Dubrovnik s okolicom jer je Republika ukinuta. Nakon poraza Napoleona g. 1813. Austrija je ponovno zauzela Istru i Dalmaciju, a na temelju bečkoga mira g. 1815. i Dubrovnik. Štoviše, vladi u Beču podvrgla je Austrija i svu Hrvatsku južno od Save i Kupe koju je vratila Banskoj Hrvatskoj tek g. 1822. nakon energičnih prosvjeda Hrvatskoga sabora. Sada i tokom cijeloga XIX stolj. Hrvati traže ujedinjenje Dalmacije s užom Hrvatskom, ali Bečki dvor taj zahtjev uporno i bezobzirno odbija.

Dalmacija se službeno zove Kraljevina Dalmacija. Dijeli se u četiri okružja: Zadar, Split, Dubrovnik i Kotor. Na čelu joj je namjesnik, ponajviše general. U saboru su isprva dvije stranke:

narodnjaci i autonomaši, a kasnije pet. Narodnjaci postepeno osvajaju pojedine općine, osim Zadra koji je iza g. 1918. pripao Italiji, a ostala Dalmacija Kraljevini SHS.

U *Istri* je osnovana pokrajina Austrijsko primorje kojoj su pripadali okruzi Gorica, Istra i Rijeka s otocima Krk, Cres i Lošinj. Rijeka je g. 1822. vraćena Hrvatskoj, ali su spomenuti otoci ostali i dalje pod Istrom. G. 1860. započinje rad istarskog sabora u Poreču. Povijest Istre ispunjena je teškom borbom za političku ravnopravnost potlačenih Hrvata s Talijanima, koji su, doduše, bili u manjini, ali su imali gospodarsku i kulturnu prednost. G. 1918. Istra je pripala Italiji.

Jozefinizam u habsburškim zemljama

Habsburške zemlje u užem smislu obuhvaćaju ono područje koje je nekada zauzeo Rudolf Habsburški, a na kojem su njegovi nasljednici vladali kao vojvode. To su Austrija, Štajerska, Koruška i Kranjska. U širem smislu pod pojmom habsburških zemalja imaju se razumjeti također kraljevine Hrvatska, Ugarska, Češka, zatim sjeverna Italija i Belgija. Upravljanje habsburškom državom bilo je skopčano s mnogo teškoća. Razlog je tome što su u toj državi živjeli različni narodi i jezici te što su državu sastavljale prostrane pokrajine koje su kroz duga stoljeća živjele kao posebne kraljevine pa su željele sačuvati svoj ustav i svoje zakonodavstvo. Prostrana Monarhija bila je ipak toliko slaba te se nije mogla braniti protiv Turaka i Prusa.

Već je *Marija Terezija* (1740—1780) uvela neke reforme, i to ne samo u poslovima države već i u crkvenim stvarima. Mnogo dalje pošao je njezin sin i nasljednik *Josip II* (1780—1790) koji je pod utjecajem suvremenih ideja, prosvjetiteljstva i dr., izdao mnogo naredaba da bi njima reformirao ne samo državu nego i Crkvu. Htio je uvesti u cijelu habsburšku državu jedinstvo i centralizam: jedan službeni jezik, njemački, jednaka prava i terete.

Utjecaj ideja XVIII stolj. i reformne naredbe Marije Terezije i Josipa II ukinule su u Austriji opće crkveno pravo i stvorile posebno crkveno pravo. Kao što su zakonodavstvo i reforme Josipa II dobile po njemu ime »jozefinizam«, tako se austrijsko crkveno pravo može nazvati i jozefinističkim crkvenim pravom.

Na postanak jozefinističkog crkvenog prava *utjecale* su: 1. *odredbe Bečkoga dvora,* izdane prije vladanja Marije Terezije; 2. odredbe što su izdane za vladanja M. Terezije pod utjecajem državnikâ Kaunitza i van Swietena, a prije Febronija, tj. prije g. 1763; 3. odredbe koje su izdane poslije te godine pod utjecajem *Febronija;* 4. *dvorski kanonisti* i njihove knjige: Antun Martini, Lacicz, Josip Riegger, opat Stjepan Rautenstrauch, Valentin Eybel.

Već su davno prije vladanja Marije Terzije izdane u Austriji naredbe koje su protivne crkvenom pravu. Na te su se naredbe često pozivali juristi koji su u doba jozefinizma boravili u Austriji. Tako je već Rudolf II g. 1586. zabranio da se objavi bula »*In coena Domini*« (protiv krivovjeraca). G. 1641. zabranio je Ferdinand tiskanje bule »*Zelo Domus Dei*«. Leopold I poslužio se g. 1681. s »*Placetum regium*«. G. 1717. nisu mogli stranci poglavari redova pohoditi samostane u Austriji.

Od početka vladanja M. Terezije (1740) do g. 1763, kada je tiskana poznata knjiga *Nikole de Hontheim* pod naslovom »*Iustini Febronii De statu Ecclesiae*«, izdane su neke naredbe koje su protivne Crkvi. Tako je npr. g. 1744. odredila vlada da se kod izdanja novoga brevijara ne smije tiskati onaj dio u kome se radi o borbi između Grgura VII i Henrika IV. G. 1746. zabranila je država tiskanje papine bule. G. 1751. izdana je naredba o služenju sv. mise, g. 1758. ukinuti su egzorcizmi. Sve su te odredbe bile izdane pod utjecajem dvorskih savjetnika koji su bili zadojeni racionalizmom, iluminizmom te političkim galikanizmom ili regalizmom. Od velike je važnosti što je školske reforme provodio protestant van Swieten, osobni liječnik M. Terezije. Peripatetička nauka o materiji i formi bila je zabranjena. Država je preko svoga »*Directorium studii*« nadzirala škole i propisivala školske udžbenike.

Poslije g. 1763. velik je utjecaj imala u Austriji nauka *Febronijeva.* Febronizmom su bili zadojeni savjetnici i kanonisti Bečkoga dvora, viši i niži državni službenici, sveučilišni profesori i neki svećenici. I tako se dogodilo da je Dvor izdao mnogo naredaba koje su osjetljivo vrijeđale prava Crkve, npr. naredbu o polaganju zavjeta, o dolasku stranih redovnika u Austriju, o novčiću sv. Petra, o procesijama, o ukidanju rimskih dispenza itd. G. 1767. obnovljen je *Placetum regium.*

Vlada se osobito brinula da bi novo shvaćanje Dvora glede crkvenoga prava došlo u školu i preko nje u praktički život. G. 1774. Rautenstrauch, najprije dekan bogoslovskog fakulteta u Pragu, a onda (od g. 1774) u Beču, proveo je drugu reformu škola. Za bo-

goslovski studij dao je ne samo kratki program nego je i opširno objasnio kako se imaju pojedine discipline obrađivati u školi. Već je g. 1754. zabranjeno u samostanskim školama obrađivati teze iz crkvenoga prava koje nisu imale odobrenje školskog protektora. G. 1769. državna je vlast jednostavno propisala teze iz crkvenoga prava koje su se imale obrađivati u školama. G. 1776. sam je Rautenstrauch sastavio školski udžbenik pod naslovom »Synopsis iuris eccl. publici et privati quod per terras hereditarias imp. M. Theresiae obtinet«. Tu je knjigu država propisala kao školsku knjigu jer je sadržavala službenu nauku Dvora. Rautenstrauch, opat O.S.B., pobijao je u toj knjizi monarhijsku vlast u Crkvi i papinu neprevarljivost, a učio je da papa ima pravo izdavati samo privremene (provizorne) naredbe *in rebus fidei.*

Karlo Ant. *Martini,* profesor naravnoga prava na bečkom sveučilištu, učio je pod utjecajem febronizma da postoje vladarska prava u Crkvi *(»circa sacra«):* pravo nadzirati Crkvu, pravo primati priziv u slučaju zloupotrebe *(»ab abusu«),* pravo isključivanja iz crkvene službe, pravo kažnjavati zloupotrebu *(»ius gladii saecularis contra abusum«),* pravo kažnjavati svećenike; crkvena vremenita dobra pripadaju državi koja ih može oduzeti u slučaju potrebe *(»periculi publici«).*

Josip *Riegger,* profesor crkvenoga prava g. 1753—1763, učio je *Placetum regium,* priziv na vladara ab abusu, da je izopćenje dopušteno samo uz pristanak države, da se nebitne stvari u Crkvi *(»accidentalia Ecclesiae«)* imaju uređivati po volji vlade.

Prema tome, već za vladanja Marije Terezije uvedene su u Austriji pod utjecajem suvremenih ideja, osobito febronizma, novotarije koje su Crkvi protivne jer zadiru u *pravnu nauku* i u *praktičan život,* a uveli su ih dvorski savjetnici i kanonisti. Iako su pape nazivali *M. Tereziju* pobožnom caricom i veoma odanom Sv. Stolici, ipak joj Klement XIV piše ovako: »S jedne strane vidimo kako se velikom dobru može Crkva nadati od tako moćne i tako pobožne vladarice, što Nas veseli, ali i s druge strane ne možemo ne vidjeti zala i pogibli zbog uvođenja novotarija.«

Za vlade *Josipa II* postojeće austrijsko crkveno pravo upotpunjeno je mnoštvom novih njegovih naredaba *circa sacra.* Zato se i zove »jozefinističko crkveno pravo«. Ono se predavalo u školi i provodilo u životu i poslije smrti Josipa II. Rechbergerov školski priručnik »Handbuch des österreichisches Kirchenrecht« upotrebljavao se u školama od g. 1816. do g. 1834, iako je g. 1820. stavljen u Popis zabranjenih knjiga (Index).

Crkveno pravo koje je u doba jozefinizma postojalo u Austriji sadrži ona crkvena pravna pravila koja su se, bilo uz dopuštenje vlade bilo na njezinu zapovijed, obučavala u austrijskim školama i provodila u životu od god. *1768—1850.* Ta su pravila, pod utjecajem febronizma i drugih suvremenih ideja te prema zakonodavstvu M. Terezije, Josipa II i njihovih nasljednika, napisali kanonisti Bečkoga dvora, tako da su ta pravila postala službena nauka države. Ta nauka *ukratko uči ovo:* 1. Bitne stvari vjere spadaju na Crkvu, sporedne na državu; 2. Kanonsko pravo ima u Austriji utoliko valjanost ukoliko je ondje primljeno; 3. Jedinstvo Crkve sastoji se u jednoj vjeri, miru i ljubavi; 4. Da bi se sačuvalo jedinstvo Crkve, Krist je ustanovio primat koji se nalazi kod pape; 5. Papa ima pravo slati apostolske legate i kažnjavati nemarne biskupe; 6. Vrhovna vlast Crkve nalazi se samo u kolegiju biskupa.

Vladarska prava circa sacra jesu: pravo nadzora u Crkvi, pravo sprečavati i ukidati zloupotrebe, pravo zaštite ako bi Crkva bila ugrožena, pravo sazivati crkvene sabore, pravo propisati koje je znanje potrebno klericima; *Placetum regium* znači pravo spriječiti otuđenje crkvene imovine, pravo raspolagati tom imovinom na što veću korist Crkve, pravo paziti da se crkvena dobra ne bi opteretila prevelikim teretima; pravo određivati crkvene granice; pravo odrediti dob za stupanje u samostan; pravo umanjivati broj redovnika; pravo ispitati način samostanskoga života i samostanskih pravila; pravo odobriti preuzimanje crkvene službe; pravo nadzirati crkvene zakone i zabraniti ih ako bi od njih mogla nastati šteta za državu; pravo odobravati papina poslanstva ili ih zabraniti; pravo zapovijedati biskupima da se i dalje služe svojim iskonskim pravima; pravo odobravati ili zabraniti biskupske izvještaje Sv. Stolici prigodom pohoda *ad limina.*

Sve *biskupe* u Austriji (izuzevši olomučkoga nadbiskupa) *imenuje car,* a potvrđuje papa. U Mađarskoj je običaj, kaže Pehem, da biskupi s kraljevim imenovanjem, prije papine potvrde, stječu vlast (jurisdikciju), ali ne onu koja se odnosi na biskupski red (ređenje, krizma). Svaki biskup u Austriji prema dekretu Bečkog dvora od g. 1782. mora prije posvećenja položiti pismenu *zakletvu vjernosti caru* prema običaju Crkve u Francuskoj. Biskup pod zakletvom obećaje poslušnost i vjernost caru, napose: da će svim silama raditi kroz sav život na dobro države, a neće ništa raditi protiv države, da će, ako opazi da kakva javna pogibao *(periculum publicum)* prijeti državi, to odmah prijaviti caru. Napokon, poslije položene zakletve caru, bilo je dopušteno položiti zakletvu i papi.

Biskup je predlagao caru kandidate za *kanonike* svoga kaptola. Pravila o izboru prelata propisana su carskom uredbom g. 1805. Ako kaptol nekoga bira, onda car dopušta izbor, a carski povjerenici uvode izabranoga u duhovne poslove.

Za vladanja Josipa II g. 1783. ukinuta su dijecezanska sjemeništa i osnovana *generalna* (pet) pod isključivim nadzorom države. Ta su generalna sjemeništa ukinuta za Leopolda II (1790—1792), jer se pokazalo da je uzdržavanje tih sjemeništa skuplje negoli dijecezanskih, da daju manje svećenika i da je duh u njima bez biskupova nadzora vrlo loš.

»*Titulus ordinationis*«, tj. briga za uzdržavanje svećenika u Austriji, jest »*mensa fundi religiosi*« (taj fond, koji je nastao od imovine ukinutih samostana, određen je za uzdržavanje siromašnih župa i svećenika), a u Ugarskoj i Hrvatskoj dijeceza.

U civilnim *parnicama* klerici su podvrgnuti najprije redovitom sudu, zatim sudu magistrata najbližega grada i konačno plemićkom sudu kod županije.

Carski je dvor propisao pravila kojih se treba držati kod raspisivanja natječaja za župe i podjeljivanja *župa*. Oprost od župničkog ispita daje pokrajinska vlada, ali u pojedinom slučaju treba saslušati mišljenje biskupskoga konzistorija. Brigu za povjerene duše nalažu svećenicima i austrijski državni zakoni. Država je propisala posebne odredbe glede oporuke i nasljedstva klerika, o gradnji i obnovi crkve i drugih crkvenih zgrada, o zatvaranju suvišnih crkava, o ukidanju starih župa i osnivanju novih.

Ulazak u *samostan* i red bio je u Austriji ograničen različnim propisima. Samostani, podignuti za odgoj i obučavanje mladeži, mogli su primiti samo toliko novaka koliko je bilo potrebno za izvršavanje postavljene zadaće. Država je odredila vrijeme za polaganje zavjeta (24 g.). Egzempcije su ukinute (»*sicut nocivae societati*«).

Josip II ukinuo je g. 1783. sve samostane kontemplativnih redova (oko 700), a ostavio samo one koji su se bavili duhovnom pastvom, školom i njegom bolesnika u bolnicama. No ukinuti su i mnogi samostani koji su se bavili duhovnom pastvom i školstvom (u Hrvatskoj pavlini i neki franjevački samostani). Redovnici ukinutih samostana primali su do kraja života iz vjerozakonskog fonda (*fundus religionis*) plaću za svoje uzdržavanje.

Prema dekretu od g. 1781. bilo je zabranjeno samostanima održavati veze s poglavarima izvan Austrije. Ta je zabrana ukinuta

g. 1802. Zabranjeno je bilo tražiti poništenje zavjeta od Rimske kurije. Molbu redovnika za sekularizaciju trebalo je tražiti od biskupa. No za svaku dispenzu koja se daje redovnicima bio je potreban *Placetum regium*.

Kult treba iskazivati Bogu prema odredbama carskoga Dvora. Rimski obred Velike sedmice ukinut je g. 1784, a g. 1801. dopušten samo na Veliki petak i Veliku subotu. Zabranjuju se: hodočašća, markovske i tijelovske procesije, suvišan ukras u crkvi. U Zagrebačkoj biskupiji nisu se držali tih zabrana.

Zabranjeno je tražiti odrješenje od grijeha i cenzura, što je sebi pridržala Sv. Stolica u skladu s bulom »*In coena Domini*«, jer ta bula nije nikada u Austriji prihvaćena. Jasno je da su te odredbe uvelike ograničavale slobodu Crkve i da su izazvale sukobe.

Do otvorenog sukoba između Crkve i države došlo je zbog Dekreta o *toleranciji* koji je za Austriju propisan g. 1781, a u Ugarskoj prihvaćen g. 1790. Po tome dekretu država je kod mješovitih *ženidaba* ukinula reverzale, tj. obvezu nekatoličke stranke da će se djeca krstiti i odgajati u katoličkoj vjeri. Naprotiv, država je odredila: ako je otac katolik, i djeca su katolička, ako je otac nekatolik, muška djeca slijede očevu vjeru, a ženska materinu, tj. katoličku. G. 1843. car je odredio da o vjerskom odgoju djece odlučuju roditelji.

Po mišljenju jozefinističkih jurista, klerici uživaju beneficij jedino na temelju vladarove milosti. Crkva je dobila posjede darivanjem i uživa ih kao *dominium privatum*, dok *dominium eminens i altum* nad tim posjedima pripada državi. Upravu beneficija nadzire politička vlast i brani je protiv nepravedna napadača.

Jozefinističko se pravo održalo u Austriji do sredine XIX stolj. *Placetum regium* ukinut je g. 1850, a ostalo jozefinističko zakonodavstvo *konkordatom g. 1855.*

Jozefinizam i jozefinističko crkveno pravo imali su vrlo *loše posljedice.* Zagrebački biskup Vrhovac u svojim sinodalnim konstitucijama od g. 1803. kaže ovako: Disciplinarne odredbe Tridentskoga sabora dužni smo držati ukoliko se ne protive kraljevskim odredbama. O pitanju *celibata* toliko se u Austriji raspravljalo te je Bečki dvor g. 1787. morao izjaviti kako svećenički celibat neće biti u Austriji ukinut. Mađarski kanonik Roskovány izdao je četiri knjige dokumenata u obranu celibata. Revolucionarne godine 1848. neki svećenici Stubičkoga dekanata izjasnili su se protiv celibata te su uspjeli prenijeti u Hrvatski sabor raspravu o tome pitanju.

Protiv njih su odlučno ustali biskup *Haulik*, ostali svećenici, a napose župnici Gradiškoga dekanata. Škola je u doba jozefinizma bila takva te su bogoslovi u njoj učili da je *brevijar* samo korisna knjiga koja se od vremena do vremena može uzeti u ruke i čitati, a celibat je stvar koja bi se mogla i ukinuti.

Kad se u Rimskoj kuriji saznalo da Bečki dvor kani bez papina znanja i pristanka imenovati *Haulika* zagrebačkim biskupom, apostolski je nuncij u Beču prosvjedovao ovako: »Poznato nam je, doduše, da je svećenik Haulik sposoban i vrijedan, ali prosvjedujemo protiv takvoga postupka da se netko imenuje biskupom bez ikakva prethodna sporazuma sa Sv. Stolicom.« Pa ipak, Bečki je dvor kasnije plijenio izvještaje koje je Haulik zbog *Placetum regium* slao preko Beča u Rim.

Konkordatom g. 1855. jozefinizam je samo formalno ukinut, a njegov duh ostao je i dalje kod vrhovne državne uprave, u visokim školama, novinstvu, a djelomično i u crkvenim krugovima. Brzo poslije sklapanja konkordata izdavani su zakoni, protivni konkordatu, koji je formalno ukinut g. 1870. prigodom Prvog vatikanskog sabora i proglašenja dogme o papinoj neprevarljivosti. Čak i katolička štampa u Austriji pisala je protiv te dogme, a austrijski biskupi prigodom glasovanja na saboru napustili su sabornu dvoranu. Jozefinistički se duh osjećao sve do današnjega vremena u svim zemljama bivše Monarhije, svjesno i nesvjesno, pa tako i u Hrvatskoj. U tzv. »katoličkoj Austriji« nije Katolička Crkva uživala tako velike slobode i povlastice kako se to često tvrdi čak u školskim knjigama, nego je bila sputavana i ponizivana te se morala boriti za slobodu svoga djelovanja. Za imenovanje kanonikâ i župnikâ ban Dragutin Khuen Héderváry nije htio predložiti vladaru kandidate koji nisu bili mađaroni, a nadbiskup *Posilović* nije među malobrojnim svećenicima, Khuenovim sumišljenicima, mogao pronaći osobu prikladnu za kanonika! Tako Posilović piše papi Leonu XIII. To je jozefinizam na djelu pri koncu XIX stolj.

Zagrebačka biskupija i nadbiskupija od 1700. do 1918.

Dugogodišnja borba zagrebačkih biskupa za slavonske župe svršila se velikim i neočekivanim uspjehom jer je Zagrebačkoj biskupiji pripao velik dio *Slavonije* u kojem su u srednjem vijeku vršili vlast pečujski biskupi. Na početku XVIII stolj. istočna je granica Zagrebačke biskupije išla pravcem od Slavonskog Šamca

preko Levanjske Varoši do Petrijevaca. Sjeveroistočna granica prelazila je preko Drave i obuhvaćala župe Čurgo, Breznica, Vizvar, Bobovišće i Toranj. Te su župe do g. 1775. činile arhiđakonat *Vašku.*

Međutim, Zagrebačka je biskupija već prije, a osobito tokom XVIII stolj., mnogo izgubila od svoga nekadašnjeg područja. *Černomelj i Metliku* izgubila je već u XV stolj. u korist Akvilejske patrijaršije (od g. 1751. Goričke nadbiskupije). Područje između Une, Vrbasa i Ukrine izgubljeno je u XVI stolj. *Valpovština* je na početku XVIII stolj. brzo vraćena Pečujskoj biskupiji, a kasnije su oduzete i *prekodravske* župe Čurgo, Bobovišće i dr.

God. 1776. oduzeto je Zagrebačkoj biskupiji 16 župa u *Prekomurju,* u arhiđakonatu Bexin, koji joj je pripadao od davnih vremena. To su župe Belotinci, Turnišće, Bogojina, Dobrovnik, Čestreg, Paka, Banok, Hrvatski Sv. Martin, Bec, Semenje, Lendava i dr. Zagrebački biskup i kaptol odlučno su se protivili oduzimanju spomenutih župa te su u svom prosvjedu pred Bečkim dvorom tvrdili da u tom kraju živi hrvatsko stanovništvo, pa je zbog jezičnih razloga neprikladno da ono pripadne novoosnovanoj mađarskoj — Sombateljskoj biskupiji. Bečki je dvor priznao da je to istina pa je obećao da će naložiti sombateljskom biskupu neka u dovoljnom broju školuje svećenike Hrvate kako bi stanovnici Prekomurja bili poučavani u vjeri svojim materinskim jezikom.

Dvije godine kasnije, g. 1778, desetak župa u *Slavonskoj Posavini* od Sibinja do Velike Kopanice, tj. okolica Slav. Broda, otcijepljeno je od Zagrebačke biskupije i pripojeno Bosansko-đakovačkoj biskupiji. Učinjeno je to zbog toga da se u istočnoj Slavoniji stvori prostranija Bosansko-srijemska biskupija.

Na početku XVIII stolj. kraj između *Petrove gore i Slunja,* nekada područje Zagrebačke biskupije, priključen je Senjsko-modruškoj biskupiji.

ZAGREBAČKI BISKUPI I NADBISKUPI. Kad su južni i istočni dijelovi Zagrebačke biskupije oslobođeni od Turaka, zagrebački su se biskupi brinuli, zajedno sa Saborom i vojnom upravom, da opustošeni krajevi dobiju *novo stanovništvo,* da se iz puka uklone podivljalost i druge mane, nastale zbog dugih turskih ratova, te da prava pobožnost prožme svećenike i vjernike. U opustošenu Moslavinu naseljavali su se sisački Posavci, prema Čazmi, Bjelovaru i Garešnici selili su se uglavnom Prigorci, manje Zagorci i Ličani, a u Slavoniju prema Pakracu i Požegi dolazili su Ličani i

Gorani. Veliko mnoštvo Bošnjaka, katolika i pravoslavnih, čak od Sarajeva i Bosanskog Petrovca, nastanilo se oko Topuskoga, Petrinje, Kostajnice, Okučana, Pakraca, Požege, Slav. Broda, Našica i Virovitice. Novi stanovnici zauzeli su napuštene turske gradove i sela u Slavoniji, krčili šume i izgrađivali nova sela. Na ruševinama starih crkava i samostana građene su nove crkve.

Martin Brajković (1703—1708), Senjanin, prije dolaska u Zagreb bio je senjski biskup. Kao zagrebački biskup popravio je biskupski dvor u Pokupskom, porušen od Turaka, a razne otuđene biskupske posjede vratio Crkvi. Radio je na tome da Zagrebačka biskupija postane nadbiskupija, ali ga je u tome nastojanju spriječila prerana smrt. Povećao je broj nastavnika u sjemeništu.

Mirko Esterházy de Galantha (1708—1722), bivši pavlinski prior u Remetama, darovao je tamošnjoj crkvi, kao i katedrali, zlatni kalež. Osim toga, poklonio je stolnoj crkvi srebrni antipendij, a 50.000 for. podijelio je svake godine siromašnim đacima i drugim siromasima. G. 1713. sudjelovao je kod hrvatske pragmatičke sankcije (Hrvatski sabor priznao habsburškoj dinastiji nasljedno pravo u ženskoj lozi).

Đuro Branjug (1723—1747), bivši zlatarski župnik, obnovio je i proširio biskupski dvor, u Požegi je sagradio biskupsku palaču (»biskupija«), u Zrinju tvrđu. Mnogo je žrtvovao za unutrašnje uređenje stolne crkve; nabavio je tabernakul, sav od čistoga srebra, koji je uništen za potresa g. 1880.

Franjo Thauszy (1751—1769), nekada župnik u D. Konjščini i Stenjevcu, odlikovao se razboritošću i pobožnošću. G. 1757. bio je imenovan banskim namjesnikom. Radi lakše crkvene uprave u Slavoniji osnovan je g. 1752. subalterni konzistorij u Požegi koji je imenovao župnike i kapelane, držao župničke ispite itd. Ondje je osnovano i sjemenište, najprije za 6, kasnije za 12 klerika, uz tamošnju isusovačku akademiju, te sagrađena 1763. veličanstvena barokna župna crkva. G. 1754. oduzeta je duhovna pastva franjevcima i predana u ruke svjetovnim svećenicima.

Maksimilijan Vrhovac Rakitovečki (1787—1827) jedan je od najznamenitijih zagrebačkih biskupa. Rodio se u Karlovcu. Najprije je stupio u vojsku i postao zastavnik, a onda pošao u sjemenište, zagrebačko, bečko i bolonjsko. Bio je nastavnik u sjemeništu i akademiji, a zatim rektor zagrebačkoga i peštanskoga centralnog sjemeništa kao privrženik jozefinističkih ideja. Nije dokazana tvrdnja da je bio član framasonske lože. Odupirao se težnja-

ma Mađara da njihov jezik postane u Hrvatskoj uredovan, pa je zbog toga bio klevetan kao pristalica prevratničkih ideja zbog čega se morao opravdavati kod Bečkoga dvora. S 35 godina postao je biskup, a biskupovao je 40 godina. Vojničkom smjelošću i dosljednošću izvršio je znamenita djela u korist Crkve i domovine. Ukinuo je stari zagrebački crkveni obred i uveo rimski. (Zbog liturgijske raznolikosti danas za njim žalimo.) Brinuo se za sjemenište tako da mu je dodao lijevo krilo, osnovao je nove sjemenišne zaklade, povećao broj pitomaca i davao svake godine od biskupskih prihoda mnogo sredstava za uzdržavanje sjemeništa. G. 1804. održao je u Zagrebu sa svojim svećenstvom sinodu na kojoj je mnogo toga propisao što se odnosi na čistoću katoličke nauke, krepostan život svećenika, uzdržavanje župa, župnika i kapelana. G. 1789. osnovao je u biskupiji oko 100 novih župa s pomoću vjerozakonske zaklade koja je nastala od imovine ukinutih samostana. Tako je štetno djelo Josipa II okrenuo u korist Crkve koliko je to bilo moguće. Vrhovac je osnovao u Zagrebu Đačko sirotište (orfanotrofij) u Vlaškoj ul. 38. za školovanje siromašnih učenika, ponajviše seljačke djece. Utemeljio je zakladu za poljepšanje Vlaške ulice. Uredio je perivoj koji se po njemu prozvao »Maksimir.« Dao je poticaj za gradnju Lujzinske ceste od Karlovca do Rijeke, za uređenje kupališta u Stubici, za osnivanje Zakladne bolnice milosrdne braće u Zagrebu, za sabiranje narodnih riječi, poslovica, pjesama, listina i rukopisa. Radio je za jedinstvo »ilirskog« jezika i pravopisa; osnovao je u Zagrebu tiskaru; Metropolitansku biblioteku otvorio je za javnu upotrebu. Kad je g. 1797. Dalmacija pripala Austriji, Vrhovac traži veze i poduzima korake za sjedinjenje Dalmacije s užom Hrvatskom. Na požunskom saboru g. 1790, 1805. i 1825. kao član Gornje kuće brani prava Hrvatske protiv mađarskog unitarizma i centralizma te izjavljuje namjeru Hrvata da svoj »ilirski« jezik uvedu u javnu upravu. Kao banski namjesnik g. 1809. poziva »insurekciju« (opći narodni vojni ustanak) u rat protiv Francuza. Tom prilikom po njegovoj naredbi župnici čitaju njegovu okružnicu javno u crkvi. S Andrijom Dorotićem dogovara se o tome kako da se organizira što uspješnija obrana protiv Francuza. Kad su konačno Francuzi pobijeđeni i Austrija pripojila sebi područje od Save do mora, Vrhovac se neumorno i trajno zalaže da se to područje vrati Banskoj Hrvatskoj (»reinkorporira«) i u tome uspijeva tek g. 1822. U Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu čuva se Vrhovčev »Diarium (dnevnik) 1810—1825« i veliko mnoštvo raznih dokumenata iz kojih se vidi da je Vrhovac 40 godina bio osobito istaknuta ličnost javnoga života u Hrvatskoj.

Aleksandar Alagović (1829—1837) rodio se u Slovačkoj, a starinom potječe iz Slavonije. Za ono nekoliko godina svoga biskupovanja učinio je mnogo dobra. U Zagrebu je povećao zakladu đačkog sirotišta. U Požegi je g. 1834. kupio od državnog erara zgradu nekadašnjega isusovačkoga kolegija i u njoj otvorio đačko sirotište (orfanotrofij) za školovanje siromašnih đaka u požeškoj gimnaziji.

Juraj Haulik de Varalja (1837—1869) rodom je iz Trnave u Slovačkoj, g. 1852. postao je prvi zagrebački nadbiskup, a g. 1856. kardinal. U crkvenom i ostalom javnom životu istaknuo se svojim mnogostrukim djelovanjem za duhovno i materijalno dobro hrvatske domovine. Sigurno je da nije služio ni mađarskoj ni austrijskoj politici, što dokazuje činjenica da je Bečki dvor plijenio njegove izvještaje Sv. Stolici prigodom pohoda »ad limina.« G. 1838. i 1845. imenovan je banskim namjesnikom. Tu je službu vršio osam godina, sve do dolaska bana Jelačića. Kao banski namjesnik branio je opravdane težnje hrvatskoga naroda protiv nepravednih nasrtaja mađarskih političara. Sve što su Hrvati postigli u to doba, bilo u političkom bilo u kulturnom pogledu (hrvatski jezik u školama i uredima, osnutak Matice ilirske itd.), postigli su velikim ugledom i zauzimanjem biskupa Haulika kod cara u Beču. Bio je ugledan i utjecajan predstavnik Narodne stranke, i to njezina konzervativnog krila. U pokretu g. 1848. nije sudjelovao, nego se povukao i živio u Beču. Narodnjaci ekstremisti tražili su tada njegovu abdikaciju, tj. da se odrekne biskupske stolice, što se nije dogodilo. Haulik je i dalje sudjelovao u političkom životu te s Ivanom Mažuranićem i drugim vođama Samostalne stranke nastojao približiti austrijski centralizam težnjama Hrvatske za što samostalnijim razvitkom. Držao je da je u ondašnjim političkim prilikama realna unija s Austrijom i neposredno zastupstvo u Bečkom carevinskom vijeću najsigurniji zalog samostalnosti i jedinstva svih hrvatskih zemalja. I na kulturnom i na vjerskom području učinio je Haulik mnogo dobra. G. 1841. predsjedao je prvoj glavnoj skupštini Gospodarskoga društva i obdario ga velikim darovima. Svakako je značajno da »Gospodarski list«, glasilo toga društva, izlazi sve do danas. Biskupovom brigom i troškovima ponovno je i ljepše uređen perivoj Maksimir koji se u to doba zvao i Jurjaves. Biskupova je zasluga što je g. 1847. osnovana u Zagrebu učiteljska škola. G. 1845. doveo je Haulik iz Brixena (Tirol) u Zagreb časne sestre milosrdnice i za osnutak njihova zavoda, bolnice i škole darovao 200.000 forinti. G. 1849. počeo je izlaziti »Katolički list«, glasilo Zagrebačke biskupije, i održao se do g. 1945. braneći katolička crkvena načela protiv protuvjerskih strujanja. Osim toga, Haulik je bio utemeljitelj i dobročinitelj Društva sv. Jeronima (danas: Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda), pomagao je Jugoslavensku akademiju i druge književne, kulturne i dobrotvorne ustanove. Za prvostolnu crkvu dao je preliti veliko zvono, podigao glavni oltar, slikane prozore u svetištu, ukrasio ostale oltare, nabavio orgulje, lustere i novi »Božji grob«. Pomagao je i druge crkve u svojoj i drugim biskupijama. Dijelio je rado siromasima. Najveći uspjeh i zasluga Haulikova jest: uspostava Zagrebačke nadbiskupije papinom bulom od 11. XII 1852. Haulik je bio ustoličen kao nadbiskup 8. V 1853 Tako je postignuta hijerarhijska samostalnost crkvene pokrajine Hrvatske-Slavonije i neovisnost o ugarskoj hijerarhiji, čemu su se dugo protivili kaločki i ostrogonski nadbiskupi.

Josip Mihalović (1870—1891), rodom iz Torde u Banatu, 1848. pristao je uz mađarski nacionalni pokret i revoluciju, zbog čega je osuđen na 4-godišnji zatvor i gubitak kanonikata. Kasnije je bio ne samo pomilovan nego i nagrađen: g. 1870. postaje zagrebački nadbiskup, a 1887. kardinal. U Hrvatskoj je to imenovanje shvaćeno kao djelo mađarske šovinističke politike pa je Mihalović ovdje hladno primljen. Međutim, treba priznati da je nadbiskup Mihalović branio autonomiju Hrvatske prema Ugarskoj, podupirao hrvatski jezik i književnost, radio za sjedinjenje Krajine s Banskom Hrvatskom, djelovao pomirljivo među posvađenim strankama, odlikovao se pravednošću i blagošću, obilno darivao književna društva, vjerske i narodne ustanove. Najveća mu je bila briga obnoviti stolnu crkvu koja je 1880. stradala od potresa. Nacrt za obnovu izradio je bečki arhitekt Schmidt, a samu je obnovu izveo graditelj Bollé.

Juraj Posilović (1894—1914), rodom iz Ivanić-Grada, bio je prije dolaska u Zagreb 18 godina biskup u Senju. Odlikovao se darežljivošću: za buduće dječačko sjemenište dao je 560.000 kruna, za pobožne svrhe 300.000 kruna itd.; ukupno je darovao 3 i pol milijuna kruna. Za njegova nadbiskupovanja g. 1898. završena je obnova stolne crkve koja je dobila dva visoka gotička tornja. Zbog pogrešnoga nastojanja oko »čistoće stila« uklonjeni su odavle lijepi barokni oltari i poklonjeni raznim seoskim crkvama. God. 1900. održan je u Zagrebu Prvi hrvatski katolički kongres poslije kojega počinje djelovanje Hrvatskog katoličkog pokreta uz Mahnićevu »Hrvatsku stražu« i đački list »Luč«. Nastojanjem nadbiskupa Posilovića sagrađen je u Zagrebu isusovački samostan, uvedene su obvezatne duhovne vježbe za svećenike, držane su po župama puč-

ke misije, osnovano je »Katoličko tiskovno društvo« (kasnije Nadbiskupska tiskara), pokrenut je katolički dnevnik i više katoličkih listova.

Antun Bauer (1914—1937), starinom iz Gradišća, rodom iz Breznice kod Brezničkog Huma, bio je profesor Bogoslovskog fakulteta, član Jugoslavenske akademije, više puta biran za narodnog zastupnika te se isticao kao protivnik protunarodne vlade bana Khuena-Héderváryja. Njegovim je nastojanjem osnovana g. 1901. Hrvatska poljodjelska banka sa zadaćom da podupire kolonizaciju i malog čovjeka uopće. Iako je postao nadbiskup kao politički čovjek, on se za svoga biskupovanja nije stranački isticao ni opredijelio. Novčano pomaže razne kulturne ustanove, pa tako i osnivanje Medicinskog fakulteta, a pokrovitelj je Jugoslavenske akademije i Društva sv. Jeronima.

Tokom XVIII i XIX stolj. Zagrebačka je biskupija imala ove *posjede:* Maksimir, Vugrovec, Prečec, Dubrava, Gradec, Konjščina, Biškupec, Pokupsko, Golubovec. G. 1802. zagrebački je biskup prepustio Topusko i druge svoje prekokupske posjede Banskoj vojnoj krajini, a u zamjenu dobio posjed Bilet-Stephansfeld u Banatu koji je uoči prvoga svjetskog rata parceliran i rasprodan seljacima. Za nadbiskupa Bauera kupljen je posjed i dobro sačuvan plemićki dvorac Brezovica, južno od Zagreba, radi odmarališta zagrebačkim nadbiskupima. G. 1850. prestaje upravno-politička vlast zagrebačkih biskupa u Vlaškoj ulici, koja je tada ujedinjena s Gradecom i Kaptolom u samo jedan slobodan grad — Zagreb.

ZAGREBAČKI KAPTOL ima tokom XVIII i XIX stolj. *posjede:* Sisak-Sela, Varaždinske Toplice i Sesvetski Kraljevec. G. 1775. Kaptol je za svoje prekokupske posjede, predane Vojnoj krajini, dobio od vladara banatski posjed Modoš kod Zrenjanina (nekoć Bečkerek). Pregovore oko te zamjene vodio je dugo vremena kanonik Antun Mandić, kasnije đakovački biskup, tako da je tek 1802. potpisan primopredajni ugovor. Modoš je bio velika i bogata gospoštija koja je na početku XX stolj. parcelirana. Dobiveni je novac propao kao ratni zajam g. 1914—1918. zajedno s bivšom Monarhijom. Kanonik-prepošt kao vranski prior imao je posjed Farkašić, a u Banatu posjed Sarću, koji je izgubljen na jednaki način kao i posjed Modoš.

Zagrebački je kaptol u *Varaždinskim Toplicama* uredio sumporno lječilište-kupalište i kupio neke bližnje posjede radi udobnijega boravka i liječenja bolesnika. Svake godine po nekoliko stotina siromašnijih građana-činovnika dobivalo je ondje besplatno liječenje.

Kaptol je *locus credibilis* (vjerodostojno mjesto) sve do g. 1867, a to znači da se tu sve dotle čuvaju i prepisuju isprave plemstva sjeverozapadne Hrvatske. Isprave se dijele u dvije skupine: abecednu i kronološku, a ima ih oko 10.000. Za abecednu skupinu postoje dobro sastavljeni katalozi ili kazala. Evo imena nekih obitelji: Allapy, Bedeković Komorski, Blagajski, Berislavić od Male Mlake, Bočkaj od Rasinje, Drašković Trakošćanski, Erdödy, Fodroczy, Frankapani, Gusić, Jelačić, Kastellanffy, Keglević, Kulmer, Moscon, Malenić, Nadasdy, Oršić, Ožegović, Patačić, Praunsperger, Ratkaj, Rauch, Sermage, Tahy, Vojkffy, Zakmardi, Zrinjski, itd.

God. 1914, 23. svibnja, sklopljen je ugovor između Prvostolnoga kaptola i tadašnjega Zemaljskog erara Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Po tome ugovoru predaje se *Kaptolski arhiv* u pohranu *Zemaljskom arhivu,* a *Metropolitanska knjižnica Sveučilišnoj knjižnici.* Rok pohrane imao je trajati 50 godina. Učinjeno je to zbog toga da bi se ova dragocjena crkvena imovina bolje čuvala i lakše iskorištavala. G. 1966. ugovor je produljen na 20 godina s time da službu kaptolskoga arhivista i metropolitanskog bibliotekara vrše crkvene osobe, predložene od Zagrebačke nadbiskupije.

Valvazorova zbirka slika izdvojena je iz Metropolitanske biblioteke i pohranjena prije nekoliko godina kod Jugoslavenske akademije na Zrinjevcu (kabinet grafike).

Zagrebački je kaptol čuvao ne samo povelje plemića i građana nego i njihovu zakladnu imovinu. Bogati ljudi plemenita srca osnivali su razne dobrotvorne zaklade radi pomaganja siromaha, ubožnica, škola, crkava i samostana, a novac su predavali Kaptolu da ga čuva i njime upravlja. Uprava nad takvim zakladama zvala se Nadstojništvo pobožnih zaklada *(Praefectura piarum summarum).* Dvije su vrste dobrotvornih ili pobožnih zaklada: jedne su misne zaklade i počinju u XV stolj., a druge su potporne zaklade kojima početak pada u XVI stolj. Najveći broj zaklada ustanovili su kanonici i drugi svećenici za ispokoj duša te kao potporu siromasima, crkvama, sjemeništu i rodbini. Pojedine župne crkve davale su isprva svoje zaklade na čuvanje također Kaptolu, a istom kasnije ordinarijatu ili Nadbiskupskom duhovnom stolu. Uloženi zakladni novac nije ležao u blagajni, nego se davao u zajam za male kamate. Pa ipak su te kamate davale važan prihod za pomaganje onih ustanova u čiju su korist zaklade osnovane. Uzajmljivali su najviše plemići u novčanim neprilikama; ako katkada nisu mogli plaćati kamata, zalagali su Kaptolu svoje posjede. Tako su npr. Zrinski

založili Kaptolu posjede Vrbovec i Rakovec. Prema tome, Nadstojništvo pobožnih zaklada zapravo je najstarija hrvatska štedionica u sjevernoj Hrvatskoj.

ZAGREBAČKO SJEMENIŠTE. Klerici zagrebačkoga sjemeništa polazili su do g. 1784. *bogoslovski fakulet* Akademije u Gradecu koju su isusovci osnovali i držali u svojim rukama do ukinuća reda 1773. Međutim, g. 1786. ukinuto je zagrebačko sjemenište, a zagrebački klerici poslani u centralno sjemenište u Budimpeštu. Kako je ta odgojna centralizacija bila na duhovnu, nacionalnu i materijalnu štetu Crkve i hrvatske domovine, g. 1790. sjemenište se vratilo u Zagreb.

Biskup Vrhovac uložio je mnogo mara i žrtava kako bi sjemenište opskrbio dostatnim prihodima i povećao broj pitomaca prema potrebama prostrane biskupije. Od sjemenišnih se zaklada moglo doduše uzdržavati tada 80 pitomaca, ali je to bio premalen broj. Zato je biskup davao godišnje sjemeništu 10.000 forinti za uzdržavanje još četrdesetorice klerika. Tako je sjemenište naraslo na 120 đaka. Nastavna se osnova sada promijenila, pa su u sjemenište primani također gimnazijalci dvaju najviših razreda, VII i VIII. Oni su isprva polazili gimnaziju u Zagrebu-Gradecu, tj. u Gornjem gradu. Međutim, kasnije je osnovana za ta dva razreda u samome sjemeništu posebna škola koja se zvala licej. G. 1854. bilo je u sjemeništu 70 klerika, a 1911. godine 140.

Hrvatski narodni preporodni pokret u sredini XIX stolj. imao je u sjemeništu oduševljene pristalice koji su osnovali dva đačka društva: g. 1836. književno društvo »*Kolo mladih rodoljuba*« (kasnije prozvano *Zbor duhovne mladeži)* i g. 1839. glazbeno društvo »Skladnoglasje« (kasnije »Vijenac«). Književno je društvo podržavalo veze s rodoljubima »ilircima«, oduševljavalo se za slavensku kulturnu uzajamnost, kupovalo knjige za svoju veliku dragocjenu knjižnicu, proučavalo hrvatski i druge slavenske jezike, izdavalo knjige za mladež. Na poticaj zagrebačkoga sjemeništa osnivana su srodna đačka društva u drugim hrvatskim sjemeništima, u Đakovu, Senju, Zadru, Sarajevu, Mostaru itd. Kako nije bilo lako odijeliti kulturni rad od političkoga, sjemenišna su društva bila više puta proganjana od mađarske i austrijske policije. U prvoj polovici XX stolj. klerici su se ograničili na sudjelovanje u Katoličkom pokretu, kasnije u Katoličkoj akciji.

ZAGREBAČKA PRVOSTOLNA CRKVA ponosna je građevina i draga duhovna majka ne samo vjernika prostrane Zagrebačke nadbiskupije nego i sviju katoličkih vjernika Hrvata. God. 1650. ob-

novljena je poslije strašnoga požara. Na zvonik je postavljen g. 1665. krov, najprije od kositra, zatim g. 1683. od olova, a g. 1791. od bakra. Prekrasna propovjedaonica nabavljena je g. 1696. Svetište je popločeno mramornim pločama g. 1718, a lađa g. 1791. U XVIII i XIX stolj. imala je stolna crkva 24 veoma lijepa barokna oltara. Korske su klupe izrađene u XVI stolj. u stilu renesanse, od kojih se malo toga sačuvalo.

Već u sredini XIX stolj. pojavila se u Zagrebu želja da bi se stolna crkva tako obnovila te bi dobila svoj nekadašnji čisti *gotički slog.* Tu je želju prihvatio nadbiskup Mihalović, pa je — kako smo rekli — povjerio izradbu nacrta bečkom arhitektu Fridrihu barunu Schmidtu, a sam posao njegovu učeniku graditelju Hermannu Bolléu. U doba pripravnih radova dogodio se 9. studenoga 1880. strašan potres koji je veoma oštetio vanjštinu i unutrašnjost stolne crkve te ujedno pokazao sve njezine građevne pogreške.

Pod nadzorom spomenutih graditelja na starim donjim katovima izgrađena su dva visoka neogotička zvonika, čitava je unutrašnjost dobila nove svodove, uklonjeni su barokni mramorni oltari, i crkva je dobila sadašnji unutrašnji izgled. *Propovjedaonica* je, na sreću, zadržana, a uklanjanjem mramornih oltara nanesena je umjetničkoj vrijednosti katedrale nepopravljiva šteta. Tehnička je strana restauracije izvedena dobro, ali je svakako promašena upotreba mekanoga kamena za dekorativne arhitektonske dijelove.

Katedrala ima veoma vrijednu *riznicu:* tzv. diptihon iz XI stolj., tzv. »plašt sv. Ladislava« (to je vjerojatno misnica prvoga zagrečkog biskupa Duha), veći broj kaleža u gotičkom stilu, relikvijara, biskupskih prsnih križeva, dva gotička štapa itd.

Zagrebačka je katedrala i *nacionalno svetište* Hrvata. U njoj je nadgrobni spomenik hrvatskoga bana Tome Bakača Erdödyja, koji je slavno pobijedio Turke kod Siska g. 1593. Iznad njegova epitafa u apsidi južne lađe postavljen je oklop slavnoga bana Nikole Bakača Erdödyja (1680—1693) koji se borio za oslobođenje Slavonije od Turaka. S desne strane oltara u istoj apsidi stavljena je spomen-ploča i biste hrvatskoga bana Petra Zrinskoga i kneza Franje Krste Frankopana koji su pod krvničkim mačem g. 1671. u Bečkom Novom Mjestu izgubili živote za slobodu svoje domovine. Njihove kosti počivaju u grobnici iza glavnoga oltara, zajedno s kostima Eugena Kvaternika koji je g. 1871. digao bunu protiv Austrije i poginuo kod Rakovice.

Pred katedralom je g. 1869, prema projektu bečkoga kipara Fernkorna, podignut spomenik Bezgrešne B. D. Marije s fontanom.

OSTALE ZNAČAJNIJE CRKVE. Crkva *sv. Marije* u Zagrebu, nekoć cistercitska gotička građevina, barokizirana je u XVIII stolj. I franjevačka gotička crkva kasnije je barokizirana, g. 1901. je regotizirana, tj. stavljen je u nju pseudogotički namještaj koji je posljednjih godina prigodom liturgijske obnove uklonjen. Crkva *sv. Ivana* građena je na koncu XVIII stolj. u baroku-rokokou. Crkva *sv. Marka* u osnovi je romanička trobrodna crkva koja je gotizirana u XIV/XV stolj. Crkvu *sv. Katarine* gradili su isusovci 1620—1632; njezinu bogatu štuko-dekoraciju izveo je Antonio Quadrio 1721—1723, a iluzionističke barokne slikarije na svodovima izradio je g. 1721. Talijan Giulio Quaglia. Crkva *sv. Franje Ksaverskoga* građena je od g. 1748. do 1752. u slogu baroka na prijelazu u rokoko. G. 1915. građena je crkva *sv. Blaža;* to je centralna građevina na grčki križ, s razmjerno golemom kupolom.

Pavlinska crkva u *Remetama,* izgrađena u gotici pavlinskoga tipa u XIII stolj., kasnije je barokizirana, a poslije potresa 1880. regotizirana. Ivanovačka gotička crkva sv. Martina u *Prozorju* kod Dugog Sela, kasnije barokizirana, u novije vrijeme zapuštena je i napola porušena. Svakako šteta! Bivša franjevačka crkva u *Kotarima* ima vrlo vrijedan barokni namještaj. Župna crkva u *Selima* kod Siska s dva tornja, okruglom lađom i kupolom, građena 1759. do 1765, jedna je od najljepših seoskih crkava u gornjoj Hrvatskoj. Šteta što je u zapuštenom stanju! Proštenjarska crkva Majke Božje Jeruzalemske na *Trškom Vrhu* kod Krapine građena je u XVIII stolj. u gotičkom slogu, ima veoma bogatu unutrašnjost. Crkva u *Pregradi* velika je klasicistička građevina iz g. 1818, s dva zvonika na pročelju i kupolom nad glavnom lađom. Gotička proštenjarska crkva u *Vinagori* barokizirana je u XVIII stolj. Proštenjarsku crkvu u *Mariji Bistrici* povećao je i cinktorom okružio Hermann Bollé g. 1878—1883. u slogu njemačke neorenesanse. U romaničko-gotičkoj crkvi sv. Jurja u *Belcu* djelomično su sačuvane freske iz XIV stolj.; to su najstariji spomenici zidnog slikarstva u gornjoj Hrvatskoj. Mlađa crkva u Belcu, crkva Snježne Gospe, najljepši je barokni spomenik crkvene umjetnosti u Hrvatskoj. Gotička crkva sv. Križa u *Križevcima* barokizirana je 1706. i 1720, a obnovljena g. 1912. Oltar sv. Križa potječe iz zagrebačke katedrale. Crkva u *Glogovnici* je dvobrodna gotička građevina, jedina te vrsti u gornjoj Hrvatskoj. Od crkvenih spomenika u *Varaždinu* najvažniji su: franjevačka i bivša isusovačka crkva, danas crkva Čazmanskoga kaptola. U barokiziranoj gotičkoj crkvi u *Varaždinskim Toplicama* nalaze se dva mramorna oltara, prenesena iz stolne crkve u Zagrebu. Crkva B. D. Marije u *Lepoglavi,* nekada

pavlinska, gotička je građevina koja je kasnije barokizirana. U crkvi postoje vrijedni drveni barokni oltari, bogato polihromirani. Ističe se i propovjedaonica svojim reljefima i kipovima. Barokne iluzionističke freske u crkvi izradio je Ivan Ranger, najpoznatiji pavlinski slikar, 1742—1743. Franjevačka crkva u *Čakovcu* ima vrijedne barokne oltare iz XVIII stolj. U crkvi u *Prelogu* postoji umjetnički vrijedan namještaj. I *Štrigova* ima dvobrodnu gotičku crkvu, barokiziranu g. 1679. Dominikanska crkva u Čazmi, trobrodna građevina, postala je župna crkva; u XVIII stolj. je barokizirana pa je dobila vrijedne barokne oltare. Najljepši crkveni spomenik u Moslavini jest crkva Snježne Gospe u *Kutini,* građena od 1767. do 1769; ima vrijedne barokne oltare i propovjedaonicu; unutrašnjost crkve, napose svodovi, bogato su ukrašeni štuko-dekoracijom.

Samostanska i župna crkva sv. Roka u Virovitici građena je 1746—1752. To je jedna od najpotpunijih baroknih crkava u Hrvatskoj: ima 9 kvalitetnih baroknih oltara i propovjedaonicu. Klasicistička župna crkva u *Suhopolju* s kupolom i dva zvonika građena je na početku XIX stolj. U *Voćinu* je srednjovjekovna franjevačka gotička crkva za turskoga vladanja zapuštena, a kasnije obnovljena. To je najkvalitetniji spomenik gotičke umjetnosti u Slavoniji i ubraja se među spomenike »izvan kategorije«. Od drugoga svjetskog rata do danas ta je crkva bez krova, ali su predradovi za njezinu restauraciju dovršeni. Franjevačka gotička crkva u *Našicama* barokizirana je u XVII stolj.: ima šest baroknih oltara i propovjedaonicu. Župna crkva u *Daruvaru,* centralna barokna građevina, građena je oko g. 1770. Sačuvanu pavlinsku crkvu sv. Ane u *Dobroj Kući* preuzeli su g. 1735. pravoslavni. Od benediktinskih crkava u Podborju (Daruvar), Bijeloj i Rudini postojale su u XVIII stolj. još goleme i značajne ruševine, a danas im nema ni traga. U *Pakracu,* nekada sjedištu Vranskoga ivanovačkog priorata, sagrađena je 1763. barokna crkva s baroknim oltarima i propovjedaonicom. Franjevačka *crkva* u Požegi, nekoć gotička, za Turaka džamija, kasnije je barokizirana. Isto vrijedi za crkvu sv. Lovre gdje su u novije vrijeme otkrivene na zidovima kvalitetne gotičke freske. Crkva sv. Terezije u Požegi građena je g. 1763. u slogu terezijanskoga baroka, s vitkim zvonikom na pročelju. U unutrašnjosti je sav namještaj u baroku-rokokou. Napose se monumentalnom arhitekturom ističe glavni oltar.

ŽUPE I DUHOVNA PASTVA. Na početku XVIII stolj. Zagrebačka je biskupija imala oko 250 župa: otprilike u 200 župa vršili su duhovnu pastvu svjetovni svećenici, a u 50 župa, uglavnom sla-

vonskih, dušobrižnici su bili franjevci. Njima su župe oduzete g. 1754, kao što smo rekli, a ostavljene su samo velike samostanske župe u Virovitici, Našicama i Cerniku.

Zagrebačka biskupija ima g. 1771. 261 župu. Od g. 1776—1780. izgubila je 35 župa u korist Bosansko-srijemske i nekih ugarskih biskupija, pa joj je tako g. 1780. preostalo 226 župa.

Od g. 1780—1910. na području današnje Zagrebačke nadbiskupije broj se župa povećao od 226 na 349, što znači da su za 130 godina osnovane 123 nove župe.

Dalje je značajno da su na tome području g. 1780. djelovala uz župnike 192 kapelana (bez redovnika), dakle ukupno 413 svećenika dušobrižnika, a g. 1910. djeluju uz župnike 142 kapelana, dakle za 50 manje. Prema tome, ukupan je broj svećenika dušobrižnika 491, za 78 više, ali ipak premalo, jer se broj vjernika povećao trostruko, a opći broj redovnika veoma se smanjio.

REDOVNIŠTVO. Tokom XVIII stolj. na području Zagrebačke biskupije cvate redovništvo sve do Josipa II koji se zbog krivo shvaćenog prosvjetiteljstva i crkvene reforme oborio na inače zaslužne redovnike.

Pavlini djeluju do g. 1786. u Lepoglavi, Remetama, Križevcima, Sveticama i Kamenskom, a na kratko vrijeme — poslije odlaska isusovaca — preuzimaju i njihove samostane u Požegi i Varaždinu (pa se tamošnja isusovačka crkva do danas neispravno zove pavlinska). Karakteristika je pavlinskoga reda da nije samo kontemplativan nego i aktivan, pa zato pavlini u svojim crkvama propovijedaju vjernicima i ispovijedaju; u redu vlada stroga disciplina (iz samostana izlaze samo u pratnji, strogo poste, u ćeliju ne primaju nikoga bez dopuštenja poglavara); redovničko pravilo traži strogo mrtvenje tijela, i to postom, nemrsom, bičevanjem.

Na području današnje Zagrebačke nadbiskupije bilo je g. 1771. 310 *franjevaca:* u Zagrebu 46, u Varaždinu 35, u Križevcima 22, u Remetincu 19, u Krapini 21, u Ivanić-Kloštru 14, u Koprivnici 20, u Čakovcu 25, u Virovitici 24, u Hrastovici 12, u Kostajnici 8, u varaždinskoj bolnici 7, u Našicama 37, u Sl. Brodu 26, u Požegi 28, u Velikoj 24, u Cerniku 23, u St. Gradiški 12, u Čuntiću 9, u Rudama 21, u Samoboru 27, u Brdovcu (Marija Gorica) 19, u Klanjcu 25, u Karlovcu 23, u Jastrebarskom 20. Ovdje su u franjevce uračunati svećenici, braća laici i studenti. Većinu svakako čine svećenici. Službe su među svećenicima bile tako podijeljene da su jedni bili nedjeljni propovjednici, drugi blagdanski propovjednici,

treći su bili lektori filozofije i teologije, četvrti organisti, peti profesori gimnazije, šesti učitelji novaka. Od braće laika neki su vršili službu kirurga i ljekarnika. Među propovjednicima jedni su prema potrebi u gradovima s miješanim stanovništvom govorili hrvatski, a drugi njemački. Mlađi svećenici franjevci bili su kapelani u svojim ili susjednim župama, a to znači da su katehizirali mladež i vršili ostale dušobrižničke poslove. Josip II ukinuo je samostane u Požegi, odnosno u Velikoj, St. Gradiški, Hrastovici, Križevcima, Remetincu, Mariji Gorici i dr. Ne samo zbog ukidanja samostana nego i uplitanja državne vlasti u samostanski život, broj se redovnika franjevaca tokom XIX stolj. znatno smanjuje. Tako je Provincija sv. Ladislava (u Varaždinu provincijalat, Zagreb, Križevci itd.) imala g. 1771. 174 svećenika, 34 klerika, 66 braće laika, 7 trećoredaca, ukupno 281 člana, a g. 1860. samo 82 člana; Provincija sv. Križa (sjedište Ljubljana) ima u Zagrebačkoj biskupiji g. 1771. 80 svećenika, g. 1860. 33 svećenika; Provincija sv. Ivana Kapistrana (Požega, Našice, Cernik) sa sjedištem u Našicama, odvojena od Bosne g. 1757, ima g. 1771. na području Zagrebačke biskupije 83 svećenika, g. 1860. 23 svećenika. Dok su slavonski samostani bili u istoj provinciji s bosanskima, u Slavoniji se često drže kapituli: u Velikoj g. 1699, 1702, u Našicama 1705, 1708, u Požegi 1723. itd. G. 1699. ponovno se otvaraju škole u Velikoj i Našicama, g. 1711. licej se premješta iz Đakova u Požegu. G. 1722. franjevci osnivaju u Velikoj suknaru. U Kostajnici i Virovitici obučavaju u XVIII stolj. u osnovnoj školi franjevci, u Čakovcu i Virovitici svjetovnjaci pod nadzorom franjevaca, u Remetincu i Ivanić-Kloštru započet će — zaključeno je — školska osnovna obuka čim se osiguraju prikladne prostorije.

Svakako je značajno da su Križevci u XVIII stolj. imali 40 svećenika redovnika, pavlina i franjevaca, a u XIX stolj., kao i danas, ni jednoga. Isto je tako značajno da je u XVIII stolj. u Požegi i Velikoj djelovalo 27 svećenika franjevaca i 14 isusovaca, dakle 41 redovnik, a danas 3—4 redovnika. Redovništvo u sjevernoj Hrvatskoj doživljava tokom XVIII stolj. svoj divan cvat, a s njim i opća duhovnost hrvatskih vjernika; naprotiv, u XIX stolj. dolazi postepeno do opadanja redovništva i opće duhovnosti kod klera i vjernika. To je, svakako, žalosna posljedica jozefinizma.

Isusovci su djelovali u Zagrebačkoj biskupiji tokom XVIII stolj. sve do ukinuća reda g. 1773. U Zagrebu i Varaždinu nastavili su otprije započeti rad kao nastavnici u školama i kao propovjednici u svojim i drugim crkvama. U mnogobrojnim župama držali su pučke misije. G. 1698. osnovali su u Požegi gimnaziju, a 1760.

akademiju na kojoj se 1760. počela učiti filozofija, a 1763. moralno bogoslovlje. Za uzdržavanje škola dobili su od vladara posjed Kutjevo.

Poslije oslobođenja Slavonije isusovci su djelovali također u Osijeku od g. 1689, i to najprije samo kao dušobrižnici, a od g. 1765. kao nastavnici u gimnaziji. I u Petrovaradin su došli g. 1693. kao dušobrižnici, a u Beogradu djeluju 1688—1690. i 1717—1739.

Važno je i znamenito područje isusovačke djelatnosti *književni rad*. Od svoga dolaska u Hrvatsku pa do ukinuća reda 1773. dali su isusovci Hrvatskoj oko 150 pisaca i oko 1000 književnih djela. Evo samo nekih književnih imena: Bošković, Krajačević, Habdelić, Kanižlić, Ratkaj, Pejačević. U svim njihovim školama đaci su kao glumci amateri priređivali predstave s biblijskim ili crkvenopovijesnim sadržajem.

Hrvatski su isusovci odlazili i u druge, daleke zemlje da propovijedaju Kristovu vjeru: Ivan Ratkaj u Meksiko, Ferdinand Košćak u Kaliforniju, Plančić u Argentinu.

Kad je 1773. isusovački red *ukinut*, njegovu je imovinu preuzela Komora (državna financijska uprava) i predala Vjerozakonskoj zakladi za pomaganje siromašnih crkava i svećenika. Knjige su predane djelomično Akademiji u Zagrebu, pa se danas nalaze u Sveučilišnoj knjižnici, a djelomično su otpremljene u Budimpeštu. Arhivi isusovačkih samostana zaplijenjeni su za Ugarsku komoru u Budimpešti, odakle su preneseni u Zemaljski, odnosno Državni arhiv u Zagreb, i to djelomično g. 1850, a djelomično 1958.

Poslije *obnove* isusovačkoga reda 1814. osnivaju se postepeno isusovački samostani u Hrvatskoj: g. 1852. u Dubrovniku, 1865. u Zadru, 1858—1870. u Požegi, 1879. u Splitu, 1909. u Zagrebu (Palmotićeva ul.). Isusovci uglavnom djeluju kao propovjednici i misionari.

Ženskih je *samostana* na području Zagrebačke biskupije u starije doba bilo razmjerno malo. Već u XIV stolj. spominje se u Zagrebu ženski samostan za koji ne znamo gdje je zapravo bio i kojem je redu pripadao. Tokom XVII i XVIII stolj. djelovao je u Zagrebu, u Opatičkoj ulici (danas Gradski muzej), samostan klarisa u kojem su boravile uglavnom plemkinje, sklone kontemplativnom redovničkom životu. G. 1703. osnovan je u Varaždinu samostan uršulinki koji se bavio školovanjem i odgojem ženske mladeži.

Milosrdnice sv. Vinka došle su g. 1845. iz Tirola i osnovale u Zagrebu, u Frankopanskoj ulici, samostan — kuću maticu. Dozvao ih je i materijalno potpomagao biskup Haulik. G. 1856. hrvatska se

grana odvaja od matične družbe u Francuskoj i postaje samostalna — hrvatska nacionalna družba. Milosrdnice djeluju kao bolničarke u svojim, državnim i gradskim bolnicama; kao nastavnice, učiteljice i profesorice u svojim i državnim školama; vode kućanstvo u ubožnicama, sirotištima, sjemeništima i đačkim domovima. Djeluju u bolnicama: u Zagrebu od g. 1874, u Stenjevcu 1888, u Karlovcu 1888, u Dugoj Resi 1897, u Varaždinu 1898, u Bjelovaru 1885, u Koprivnici 1882, u Petrinji 1894, u Glini 1894, u Požegi 1873, u Novoj Gradiški. Nastavničku službu vrše u učiteljskoj školi u Zagrebu (ženskoj), zatim u osnovnim školama (niža i viša djevojačka škola) u Zagrebu, Mariji Bistrici, Gradecu, Bukovcu, Zlataru, Ivancu, Vinici, Lovrečini Gradu, Požegi, Oriovcu, itd. God. 1908. imale su milosrdnice svojih kuća i filijala: u Dalmaciji 16, u Bosni i Hercegovini 13, u Kranjskoj 3, u Ugarskoj 3, u Bugarskoj 2, u Turskoj 6; ukupno 92 kuće i filijale sa sjedištem u Zagrebu.

Sestre sv. Križa s matičnom kućom u Švicarskoj, a provincijalnom kućom u Đakovu, djelovale su na koncu XIX i na početku XX stolj. kao bolničarke u Zagrebačkoj biskupiji, u mjestima: Sisak, Pakrac, Virovitica, Novi Marof i Terezovac.

Kćeri Božje ljubavi imale su u isto vrijeme školu u Legradu.

Sestre Magdalenke djelovale su kratko vrijeme u 2. pol. XIX stolj. u Zagrebu (Josipovac) i Vrbovcu posvećujući se odgoju djece.

NATALITET I MIGRACIJE nisu važne samo s nacionalno-političkog stajališta nego i s vjersko-moralnog i pastoralno-odgojnog gledišta. Upravo zbog toga iznosimo podatke o stanju stanovništva u pojedinim krajevima Zagrebačke nadbiskupije od g. 1793—1910.

Zagorski arhiđakonat (Zlatar, Bednja) imao je g. 1793. oko 45.000, 1910. oko 115.000 stanovnika, što znači poprečni godišnji prirast od 10 promila, dakle povoljan. U spomenutom vremenskom razdoblju doseljavanja nema, a iseljavanja su rjeđa.

Vrbovečki arhiđakonat (Klanjec, Pregrada) od g. 1793. do g. 1910. povećao se od 15.000 na 33.000, dakle dvostruko. Od g. 1880—1910. broj stanovništva opada zbog iseljavanja u Moslavinu i drugamo.

Varaždinski arhiđakonat od g. 1793—1910. povećao se od 30.000 na 90.000 stanovnika, što znači poprečni godišnji prirast od 14 promila, dakle vrlo povoljan.

Međimurje se povećalo od g. 1793—1910. od 40.000 na 88.000 stanovnika; godišnji je poprečni prirast do g. 1880. bio samo 4

promila zbog velike smrtnosti, a poslije g. 1880. čak 19 promila ne samo zbog povoljnoga nataliteta nego i zbog manje smrtnosti.

Gorički arhiđakonat (Karlovac, Jastrebarsko) od g. 1793. do 1910. povećao se od 52.000 na 151.000 stanovnika. I ovdje je zbog velike smrtnosti prije g. 1880. godišnji prirast bio samo 6 promila, a poslije g. 1880. čak 27 promila, što znači vrlo povoljan natalitet.

Turopolje se povećalo od 1793—1910. od 50.000 na 107.000 stanovnika. Prije g. 1880. godišnji je prirast 3 promila, a kasnije 19 promila.

Zagrebački arhiđakonat od 1790—1910. povećao se od 55.000 na 133.000 stanovnika. Godišnji prirast prije g. 1880. 7, a poslije 12 promila. Na porast stanovništva utjecalo je naseljavanje grada Zagreba kao glavnoga grada Hrvatske.

Komarnički arhiđakonat (srednja Podravina: Koprivnica, Đurđevac) od g. 1793—1910. povećao se od 46.000 na 115.000 stanovnika; prije g. 1880. godišnji porast poprečno 6, kasnije 18 promila.

Do sada nabrojena područja značajna su po tome što se ovdje stanovništvo povećavalo uglavnom naravnim prirastom, a ukoliko je prirast bio nepovoljan, tome je uglavnom razlog nepovoljna, prevelika smrtnost. U razdoblju prije g. 1910. nije bilo ni značajnijega doseljavanja ni značajnijega iseljavanja, izuzevši grad Zagreb.

Naprotiv, slijedeća područja značajna su po tome što je u njima za turskih ratova i vladanja stanovništvo prorijeđeno ili nestalo, a novonaseljeno stanovništvo sve do konca XIX stolj. uglavnom stagnira; od g. 1880. do 1910. i dalje doseljuju se novi stanovnici iz raznih krajeva Hrvatske, Bosne i Hercegovine. Na koncu prošloga i početku ovoga stoljeća došle su brojne obitelji iz Češke, Slovačke i Mađarske.

Arhiđakonat *Kalnik* (Križevci, Bjelovar) od 1793—1910. povećao se od 50.000 na 135.000 stanovnika doseljavanjem Zagoraca, Prigoraca, Čeha i Mađara; godišnji poprečni prirodni prirast zajedno s doseljenicima prije g. 1880. 8, kasnije 15 promila.

Arhiđakonat *Čazma* (Kutina, Garešnica) od g. 1793. do 1910. povećao se od 52.000 na 151.000 stanovnika ponajviše doseljavanjem Hrvata iz Zagorja i Like, zatim Čeha, Mađara, Nijemaca, Talijana i dr. Na području današnje općine Kutina bilo je g. 1921. oko 55% doseljenih Zagoraca, pa se zato kraj između Popovače i Kutine prozvao »Novo Zagorje«. Začudo, Moslavina u širem smislu

nije prije g. 1880. imala poprečni godišnji prirast ni jedan promil, a poslije g. 1880. ima čak 57 promila.

Arhiđakonat *Gore* ima 1793. g. 33.000 stanovnika, a 1910. g. 43.000; prije g. 1880. naravni je porast godišnje 2 promila, a kasnije 3 i pol promila. Ovamo se nisu doseljavali u većem broju ni Hrvati ni stranci sve do prvoga svjetskog rata, pa je zato i ostalo ovakvo stanje, najnepovoljnije u Zagrebačkoj nadbiskupiji.

Arhiđakonat *Dubica* g. 1793. ima 17.000, a g. 1910. 35.000 stanovnika; naravni prirast prije g. 1880. 2, poslije 13 promila.

Arhiđakonat *Gušće* (Pakrac, Požega) 1793. ima 33.000, g. 1910. 81.000 stanovnika zbog doseljavanja brojnih Hrvata iz Like, Gorskoga kotara i Primorja te Čeha, Slovaka i Mađara. Prirast: prije 1880. 2, poslije 33 promila.

Arhiđakonat *Svetačje* (slavonska Posavina od Lipovljana do Oriovca) 1793. ima 32.000, 1910. 62.000 stanovnika; prije 1880. 1, poslije 26 promila. I ovamo se doseljuju Ličani i Gorani.

Arhiđakonat *Vaška* (slavonska Podravina) 1793. ima 28.000, 1910. 79.000 stanovnika; poprečni godišnji prirast prije g. 1880. 10, poslije 12 promila. Posebno je značajno da taj kraj, koji je nekada bio pod Turcima, ima tokom XVIII i XIX stolj. povoljan prirast, više zbog povoljnog nataliteta, a manje zbog doseljenika s raznih strana.

Treba napomenuti ovo: smatra se povoljnim natalitetom ako se na 1000 stanovnika rodi godišnje 30-ero djece i više, povoljnim mortalitetom ako na 1000 stanovnika godišnje umre 20-ero čeljadi i manje, pa ako je, prema tome, godišnji naravni priraštaj 10-ero djece i više. Tokom XVIII i XIX stolj. na području Zagrebačke nadbiskupije postojao je uglavnom povoljan natalitet, ali nepovoljan mortalitet, jer je godišnje umiralo na 1000 stanovnika preko 20-ero čeljadi, osobito u plodnim istočnim krajevima. Tu je priraštaj postao povoljan tek posljednjih godina XIX stolj. i to zbog velikoga broja doseljenika iz raznih strana.

DUHOVNA PASTVA obuhvaća cjelokupno svećeničko djelovanje, a u prvome redu *pouku djece* uoči prve ispovijedi i pričesti, zatim kasniju pouku djece u školi, pouku mladeži i ostalih vjernika u crkvi. Kako se ima sva ta pouka obavljati, određuju razni crkveni propisi. Najvažniji su svakako propisi Svete Stolice, odnosno Tridentskog crkvenog sabora, zatim propisi ugarskih nacionalnih crkvenih sinoda u Trnavi i drugdje, onda odredbe sinoda Zagrebačke biskupije i konačno okružnice pojedinih zagrebačkih

biskupa. Vršenje spomenutih odredaba i propisa nadzirao je ne samo biskup i arhiđakon prigodom kanonskih vizitacija nego i sama državna (jozefinistička) vlast koja je tražila da joj se dostave izvještaji o katehizaciji mladeži i prinudnim mjerama osiguravala polazak mladeži na vjersku pouku.

Zagrebačke su *sinode* odredile: U korizmi i prije i poslije ispovijedi, odnosno pričesti treba poučiti vjernike o sakramentu pokore i načinu ispovijedanja, o prisutnosti Kristovoj u Euharistiji; djecu treba ispitati molitve i nabaviti im katekizme i biblije. Ispovijed i pričest obvezatna je tri puta godišnje. Tko uskrsnu ispovijed obavi izvan župne crkve, mora o tome donijeti župniku potvrdu. Školska djeca primaju u školi vjersku pouku.

Biskupske odredbe: svećenik mora ispovijedati u roketi i štoli zbog dostojanstva sakramenta; treba prema pokorniku spojiti strogost s blagošću; bolesnike treba obilaziti, tješiti i dijeliti im sakramente umirućih; tko to zanemari, ima mu se oduzeti župa. Župnici i kapelani prije preuzimanja službe polagali su ispit iz teologije pred ispitivačem što ga je odredio generalni vikar, a tokom službovanja pred kanonskim vizitatorom, i to napose iz katehetike i homiletike.

Sinode Zagrebačke biskupije odredile su *opću vjersku pouku* za odrasle i za mladež. Župnici su dužni uz tešku obvezu svake nedjelje poslije propovijedi zajedno s pukom moliti i recitirati molitve i članke vjere; poslije podne u određeno vrijeme poučavali su u vjeri djecu i mladež te u posebnim bilježnicama bilježili njihova imena i datum prisustvovanja; tumačio se i ispitivao katekizam. Opomenama su se kažnjavali nemarni roditelji koji nisu slali djecu na vjeronauk, ali i dušobrižnici zbog nemara u katehizaciji.

Biskup *Thauszy* naređuje da se za vrijeme mise recitiraju vjerski članci i Božje i crkvene zapovijedi, a poslije mise drži vjeronauk za mladež iz udaljenijih sela; u selima s kapelom treba više puta preko godine obaviti vjersku pouku za djecu i mladež. Biskup Vrhovac propisao je da se prigodom dijeljenja potvrde mora provjeravati vjersko znanje krizmanika. *Državna vlast* određuje g. 1772. da nedjeljom i blagdanom treba prisustvovati misi, propovijedi i kršćanskom nauku.

Posebne je propise izdavala i Crkva i država glede vjerske obuke u postojećim *školama.* Kao vjerski školski priručnik imao je služiti katekizam kardinala Bellarmina. U sjemeništu se učila katehetika i homiletika. U osnovnim četverorazrednim školama (s 4

učitelja) imenovan je poseban katehet koji je svaki dan po 2 sata predavao vjeronauk, i to prije podne katekizam, a poslije podne nauku o čudoređu, biblijsku povijest, pravila pristojnosti, tumačenje poslanica i evanđelja. Slična je bila vjerska nastava također u 3- i 2-razrednim školama. U trivijalnim školama (s jednim učiteljem) obavljala se katehizacija dva puta tjedno. U srednjim se školama učilo po Kanizijevu katekizmu. Nedjeljom je katehet za tu mladež imao posebnu propovijed s tumačenjem poslanice i evanđelja. Svrha je te pouke bila potaći mladež na krepost i pobožnost.

Na početku XVIII stolj. osnovana je skoro u svim župama *Bratovština kršćanskoga nauka* koja je djelovala sve do Josipa II, a imala je zadaću poticati mladež i odrasle na marljivo učenje kršćanskoga nauka.

Djeca osnovne *škole* prema svom nastavnom planu bila su dužna još na početku XIX stolj. u ljetnim mjesecima svaki dan prisustvovati misi ako se škola nalazila u župnom sjedištu (in matre).

Matične knjige krštenih, vjenčanih i umrlih na području Zagrebačke biskupije počinju se voditi oko g. 1680. u zapadnim krajevima, a u istočnim, koji su bili pod Turcima, poslije g. 1700. Službu matičarâ vrše župnici prema crkvenim i državnim propisima, pa tako matice imaju valjanost za crkveno i državno područje. Osim toga, župnici su vodili posebne uredske knjige koje nisu imale strogo službeni značaj, a zvale su se Stanje duša ili Status animarum. Te su knjige pisane posebno za svako naselje prema abecednom redu obitelji ili prema kućnim brojevima koji su se tokom stoljeća više puta mijenjali. U tim knjigama za svaku osobu zapisani su podaci o rođenju, vjenčanju, smrti, vjerskoj pouci i uspjehu, uskrsnoj ispovijedi i pričesti. Iz tih se podataka vidi da su vjernici Zagrebačke biskupije tokom XIX stolj. bili uglavnom dobro poučavani u vjeri i da su vršili vjerske dužnosti. Javni grešnici, konkubinarci i otpadnici od vjere bili su vrlo rijetki.

PRIHODI ŽUPNIKA u Zagrebačkoj biskupiji tokom XVIII i XIX stolj. jesu: štolarina, tj. takse prigodom vjenčanja i sprovoda, kancelarijske takse prigodom izdavanja matičnih izvadaka i sastavljanja rodoslovlja, prihodi od zemljišta, luknarska podavanja u naravi (pšenica, zob, vino, drva, lan, pilići i dr.). U gradovima su župnici mjesto lukna primali plaću u gotovu novcu iz gradske blagajne. Na početku XX stolj. u mnogim je župama lukno konvertirano u novac na temelju popisa župničkih prihoda iz g. 1802. Općina je novac ubirala od župljana i predavala župniku kao

njegovu plaću. Javna je vlast (županija, općina) i inače utjerivala lukno od onih koji ga nisu dobrovoljno davali. Kapelan je imao stan i hranu u naravi te misne nakane, a od blagoslova kuća uobičajene darove. Za gradnju i popravak župnih crkava i župničkih kuća kolator ili patron davao je drvo i ostalu građu te platio obrtnike, a župljani su davali rabotu i konjsku spregu za dovoz građe. U novije su se vrijeme kolatori oslobađali svojih obveza prema župama tako da su im odstupili stanoviti dio svoga zemljišta (oko 40 jutara). Tako su župe dobile dva razna posjeda: župničku i crkvenu nadarbinu, a za župnika dva razna tereta, tj. upravljanje zemljištem od kojega su jedni prihodi išli za uzdržavanje župnika, a drugi u korist župne crkve. Od župnika se dakle tražilo da bude dobar ekonom, što je išlo na štetu njegove duhovne pastve i vlastite duhovne i intelektualne izgradnje.

Bosanska i Srijemska ili Đakovačka biskupija

G. 1692. bosanski se biskup *fra Nikola Ogramić* stalno nastanio u Đakovu kao svojoj biskupskoj rezidenciji. Od Hadži-pašine džamije uredio je sebi katedralu, a stanovao je vjerojatno u nekoj manjoj kući. Rat s Turcima nije tada bio još posve završen, ali je bio na vidiku sretan ishod rata i povoljan mir, pa je biskup Ogramić — kao što smo rekli — mnogo nastojao oko toga da svojoj vlasti podloži cijelu Slavoniju. Međutim, g. 1701. kralj Leopold i metropolitanski sud dosudili su mu samo Đakovo s bližom okolicom, tj. četiri župe: Đakovo, Gorjane, Vrbicu i Vrpolje, dakle ono što je Bosanska biskupija imala u srednjem vijeku na području Slavonije. Istom u sredini XVIII stolj. osnovane su još četiri nove župe: Semeljci, Piškorevci, Trnava i Punitovci.

Biskup *Đuro Patačić* (1703—1716) na ruševinama stare podigao je novu stolnu crkvu i posvetio je g. 1709. Počeo je graditi biskupski dvor. Pozvao je franjevce iz Kopanice u Đakovo gdje su oni uz biskupovu pomoć sagradili drveni samostan g. 1714. Biskup se i inače s franjevcima dobro gledao jer su mu oni bili jedini dušobrižnici.

Petar Bakić (1716—1749), rodom Splićanin, dovršio je gradnju biskupskoga dvora i podigao nekoliko filijalnih kapela i župnih crkava (Đakovo, bivša džamija, Selci, Dragotin, Mikanovci). Zbog sukoba s Ugarskom komorom (financijskom upravom) posljednje godine života proveo je u Križovljanu kod Varaždina i ondje umro.

Franjo Thauszy (1749—1751), rodom iz Lipnika, bivši zagrebački kanonik, posvetio je obnovljenu stolnu crkvu u Đakovu. Premješten je za biskupa u Zagreb.

Josip Antun Ćolnić (1751—1773) potječe od stare hrvatske plemićke obitelji iz okolice Bihaća. Mnogo je učinio za poljepšanje svoje stolne crkve. U Đakovu je sagradio školu. Bosanske bjegunce katolike Hrvate, koji su pred turskim nasiljem morali ostaviti okolicu Plehana, naselio je u selima Vuka, Široko Polje, Punitovci, Beketinci, Koritna i Dragotin.

SRIJEMSKA BISKUPIJA. Uz malu Bosansko-đakovačku biskupiju postojala je u isto vrijeme na početku i u sredini XVIII stolj. još druga takva mala biskupija: to je bila Srijemska biskupija.

Za turskoga vladanja u Slavoniji naslov srijemskoga biskupa nosili su kanonici u Zagrebu i Ugarskoj, a samo izuzetno bosanski franjevac Petar Jurjević (1654—1661). Međutim, biskupsku su vlast vršili beogradski i smederevački biskupi koji su u Srijemu, u Nijemcima, imali svoga vikara. Kad su Turci odavle protjerani, dobila je Srijemska biskupija svoje vlastite biskupe koji su u njoj osobno vršili biskupsku vlast. Ti su biskupi *stanovali* jedno vrijeme u Kaptolu kod Požege, gdje su dobili kraljevom darovnicom posjed za svoje uzdržavanje, zatim u Zemunu i konačno u Petrovaradinu.

Područje Srijemske biskupije protezalo se na istok od Iloka i Mitrovice do Zemuna, kao i u srednjem vijeku. Tursko su vladanje preživjeli malobrojni Hrvati katolici u Iloku, Mitrovici, Badonštoru i Petrovaradinu. Poslije oslobođenja zemlje od Turaka doselilo se ovamo dosta Hrvata iz gornjih hrvatskih krajeva. Još se više povećao broj katolika u Srijemskoj biskupiji g. 1739. kad je Beograd ponovno pao pod tursku vlast, pa su katolici napustili Srbiju i nastanili se u Srijemu.

Oko g. 1740. ima Srijemska biskupija samo šest župa: Petrovaradin, Ilok, Karlovci, Zemun, Mitrovica i Sot, a u drugoj polovici XVIII stolj. ima već 14 župa.

Prema istraživanju župnika Mirka Gašića, odmah poslije odlaska Turaka iz Srijema vrši ovdje biskupsku službu i vlast srijemski biskup (otprije samo naslovni) Franjo *Jany* (1678—1701). On se, navodno, zadržavao u Nijemcima kao župnik, a crkvu u Iloku htio je preuzeti kao katedralu, ali su se tome protivili franjevci. Njegova dva nasljednika, Josip *Favini* i Petar *Bakić*, bili su zapravo samo naslovni srijemski biskupi jer Srijema nisu nikada

ni vidjeli. Tek Franjo *Vernić* (1716—1729), rodom iz Riglinovca na Sutli, zagrebački kanonik, prvi je rezidencijalni srijemski biskup koji se g. 1718. nastanio u Zemunu i odavle obavljao razne poslove biskupske službe i vlasti.

Prije Vernićeva dolaska na početku XVIII stolj. glavnu brigu za poslove i potrebe Srijemske biskupije ima *don Luka Natalis*, župnik-misionar u Nijemcima i generalni vikar Srijemske biskupije. On odavle izvješćuje Sv. Stolicu o vjerskim prilikama u Srijemu, poziva bosanskoga biskupa da obavi krizmu u Srijemu, a kad je 1708. imenovan beogradskim biskupom, vrši biskupsku službu u Srijemu kao administrator Srijemske biskupije.

Vernić je već g. 1707. postao prepošt Požeškoga kaptola, tako da je prepozitura bila naslov, a gospoštija Kaptol realni posjed koji mu je kao srijemskom biskupu donosio prihod za dolično uzdržavanje. Ta je gospoštija, kao što smo rekli, kasnije pripadala i Vernićevim nasljednicima. Biskup Vernić dijelio je sakramenat potvrde, posvećivao crkve i vršio druge poslove biskupske službe.

Ladislav Szörenyi (1733—1749), rodom iz Njitre u Slovačkoj, stanovao je u Kaptolu kod Požege, Iloku i Zemunu; doveo je iz Slovačke nekoliko svećenika, a u njitranskom sjemeništu osigurao jedno mjesto za srijemskoga klerika.

Ivan Paxy (1762—1771), bivši zagrebački kanonik, posljednji je srijemski biskup; premješten je za biskupa u Zagreb.

SJEDINJENJE BOSANSKE I SRIJEMSKE BISKUPIJE provedeno je bulom pape Klementa XIV g. 1773. No kako su se među tim dvjema sjedinjenim biskupijama nalazile i župe Pečujske biskupije, papa Pio VI odredio je g. 1780. da se 20 slavonskih župa odvoji od spomenute Pečujske biskupije i pripoji sjedinjenoj biskupiji Bosansko-srijemskoj. To su župe: Tovarnik, Kukujevci, Stari Jankovci, Lovas, Nuštar, Šarengrad, Sotin, Tordinci, Vukovar, Mala Vašica, Nijemci, Otok, Ivankovo, Cerna, Županja, Drenovci, Račinovci, Morović, Erdut i Tenje.

Nastojanjem valpovačkoga vlastelina Prandaua *podravske* su župe i dalje ostale pod Pečujskom biskupijom. Kako je to područje inače pripadalo Virovitičkoj županiji i Banskoj Hrvatskoj, u crkvama se propovijedalo hrvatski, a u školama obučavalo hrvatskim materinskim jezikom. Međutim, i u Baranji, gdje su se nalazile župe s miješanim stanovništvom, Crkva je raznim narodnostima, pa i Hrvatima, izlazila u susret u pogledu propovijedanja i vjerske obuke.

God. 1780. odlukom Pape Pija VI otcijepljeno je 10 *posavskih* župa između Lukačeva Šamca i Sibinja od Zagrebačke biskupije i dodijeljeno biskupiji Bosansko-srijemskoj. Učinjeno je to između ostaloga i zato što te župe u vojno-upravnom pogledu pripadaju Brodskoj pukovniji Slavonske vojne krajine. *Osijek* je već 1774. odvojen od Kaloče i pripojen Đakovu.

Tako je izvršeno u Slavoniji za Katoličku Crkvu uistinu sretno i korisno djelo. Stvorena je biskupija s prostranim područjem, velikim brojem župa, svećenika i vjernika. U toj velikoj biskupiji mogao se crkveni život u potpunosti razvijati, osnovati kaptol, sagraditi i uzdržavati sjemenište, te se mogla podići veličanstvena katedrala.

BOSANSKO-SRIJEMSKI BISKUPI. Prvi biskup sjedinjene Bosansko-đakovačke i Srijemske biskupije bio je *Matej Franjo Krtica* (1774—1805), rodom Riječanin, bivši profesor bogoslovlja i kanonik u Pečuju. Glavna mu je zadaća bila dobro urediti razne poslove biskupije, koja je tada imala 50 župa s raznim tradicijama i običajima, da bi uprava biskupije bila što jedinstvenija i skladnija. Htio je graditi sjemenište, ali nije dospio nego je za gradnju oporučno ostavio 20.000 forinti.

Antun Mandić (1806—1815), starinom iz Bačke, rodom Požežanin, bivši zagrebački kanonik prepošt, učinio je kao đakovački biskup mnogo za svoju biskupiju: osnovao je sjemenište, gradio crkve i škole, dobro uredio gospoštiju koja je obuhvaćala cijelu Đakovštinu. Zaslužan je i za poljepšanje trgovišta ili grada Đakova.

Mirko Karlo Raffay (1816—1830), rodom iz Dugog Sela, bivši profesor akademije u Zagrebu i kanonik, održao je kao biskup u Đakovu sinodu g. 1821, proširio sjemenište i biskupski dvor.

Josip Kuković (1834—1849), Zagrepčanin, bivši đakovački i zagrebački kanonik, kao đakovački biskup postavio je temelje za samostan časnih sestara u Đakovu. Zbog nemirnih prilika zahvalio se na biskupiji i otišao u Beč, ali je poslije smrti prevezen i pokopan u Đakovu.

Josip Juraj Strossmayer (1849—1905), rodom Osječanin, bivši sveučilišni profesor i dvorski kapelan u Beču, najznamenitiji je đakovački biskup. Njegovo je geslo bilo: »Sve za vjeru i domovinu!« Svoje velike duševne sposobnosti i crkvenu imovinu upotrijebio je za dobro Crkve i na korist domovine. Sagradio je današnju krasnu stolnu crkvu, osnovao dječačko sjemenište u Osijeku, uredio samostan sestara sv. Križa u Đakovu. Njegovim nastojanjem

i novčanom pomoći osnovana je u Zagrebu Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Galerija slika i Sveučilište. Bio je i veliki dobrotvor Društva sv. Jeronima. Napisao je mnogo umnih pastirskih poslanica i izrekao velik broj znamenitih govora od kojih su najvažniji govori na Prvom vatikanskom saboru i u Hrvatskoj sabornici. Pomagao je velikim novčanim darovima i dobrim preporukama vjerska, književna, prosvjetna i rodoljubna društva i siromašne studente.

Strossmayer je središnja ličnost u javnom, kulturnom i političkom životu Hrvatske tokom druge polovice XIX stoljeća. Kao student i mlad svećenik on je pristalica »ilirskog (jugoslavenskog) pokreta« i »slavenske uzajamnosti.« Pomoću bana Jelačića postao je đakovački biskup. Rački mu je suradnik sve do svoje smrti 1894. Strossmayer se nadao da će Rusija ne samo pomoći malim slavenskim narodima da se oslobode tuđinske vlasti nego da će uspostaviti crkveno jedinstvo s Rimom. Ideja pomirenja pravoslavlja i katoličanstva bila je bitna komponenta njegove slavenske i jugoslavenske koncepcije. Od g. 1851—1896. on je apostolski vikar za Srbiju, što mu je omogućilo podržavati određene veze sa srpskom vladom.

U političkom životu Hrvatske Strossmayer se osobito ističe od g. 1860—1873. Kao jedan od vođa Narodne stranke zastupao je neko vrijeme ideju o federativnom uređenju Austrije u kojoj bi pojedini narodi (Slovenci, Slovaci) imali slobodan politički i kulturni razvitak. Zbog pogibli uske austro-njemačke povezanosti, Strossmayer kasnije pristaje na to da se s Mađarima razgovara o realnoj uniji Hrvatske i Ugarske ako oni priznaju samostalnost i cjelovitost hrvatskih zemalja. Mađari su to odbili, pa je doskora došlo do austro-ugarske i hrvatsko-ugarske nagodbe. Strossmayer nije priznao nagodbu Hrvatske s Ugarskom, nego je radio na tome da se ona izmijeni. Kad u tome nije uspio g. 1873, formalno se povukao iz političkoga života, ali ga je i dalje pratio i nastojao usmjeravati u određenom pravcu preko svojih sumišljenika i dnevnika Obzor dajući mu novčanu potporu. Za nasilnoga Khuenova vladanja nalaze se u opoziciji jednako progonjene dvije stranke: Narodna neodvisna stranka Račkoga i Stranka prava Antuna Starčevića. Obje su se stranke na čelu sa Strossmayerom i Starčevićem časovito pomirile g. 1893, ali bez veće i trajne koristi.

G. 1874. prigodom donošenja Zakona o školama i g. 1900. na Prvom katoličkom kongresu u Zagrebu Strossmayer se protivi laičkoj školi i traži da se u javni život što više utisne vjerski biljeg.

G. 1872. pokreće Glasnik svoje biskupije i objavljuje konstituciju »O Crkvi Kristovoj« i tako prihvaća zaključke Prvoga vatikanskog sabora, pa i dogmu o papinoj neprevarljivosti. Zajedničku državu južnih Slavena zamišlja kao federaciju u kojoj bi se pojedini narodi slobodno razvijali. Prema tome, biskup Strossmayer, uza sve nedostatke, neuspjehe i razočaranja, bio je vjeran prelat Katoličke Crkve i osobito zaslužan rodoljub hrvatske domovine.

Ivan Krapac (1910—1916), Karlovčanin, bivši zagrebački kanonik, kao biskup u Đakovu sagradio je novu veliku zgradu Bogoslovskoga sjemeništa.

KAPTOL u Đakovu osnovan je g. 1773. poveljom kraljice Marije Terezije, a povodom sjedinjenja Bosanske i Srijemske biskupije. Istom poveljom predana je Đakovačkom kaptolu gospoštija ili prepozitura Kaptol kod Požege. Ispočetka je Kaptol u Đakovu imao četiri kanonika, a kasnije se taj broj povećao na osam. Posjed kod Požege davao je prije ukinuća kmetstva g. 1849. godišnji prihod od 9500 for., a poslije te godine samo 3605 for. Zbog toga i drugih razloga požeško-kaptolski posjed prodan je g. 1873, poslije sto godina, knezu Antunu Attemsu za 45.000 for. Poslije toga Đakovački je kaptol posjedovao vinograd u Mandićevcu (7 jutara).

BOGOSLOVSKO SJEMENIŠTE, kao što smo rekli, osnovano je g. 1806, a današnja je zgrada podignuta g. 1913. osobnim troškom biskupa Ivana Krapca. U njemu je osigurano mjesto za 30 pitomaca. Za uzdržavanje sjemeništa odstupio je biskup-ordinarij neke posjede od svoje gospoštije.

DJEČAČKO SJEMENIŠTE djelovalo je u Osijeku (Tvrđa) s 40 pitomaca od 1899—1920. Pitomci su polazili državnu gimnaziju. Kad je ovdje sjemenište ukinuto, sjemenišna je zgrada poslužila kao biskupski konvikt za odgoj katoličke školske mladeži.

STOLNA CRKVA u Đakovu građena je od g. 1866—1882. To je trobrodna pseudoromanička bazilika s tlocrtom latinskoga križa, jer crkva ima visoki transept. Na križištu transepta i glavne lađe podignuta je 54 m visoka kupola. Na pročelju su crkve dva zvonika, visoka 84 m. Čitava je crkva građena od kvalitetne crvene opeke, samo su arhitektonski dekorativni dijelovi od kamena. Crkva je u presjeku bazilikalnog tipa i ima križne svodove. Majstori su doduše pokazali veliku tehničku vještinu, dobro su kopirali ranije stilove, ali nisu stvorili originalno umjetničko djelo. Tome nije kriv veliki mecena, nego vrijeme u kojem je živio. Najveća

umjetnička vrijednost đakovačke katedrale nalazi se u njezinim slikama u unutrašnjosti. Slike-freske originalna su djela sljedbenika njemačke škole »nazarenaca«, Aleksandra i Ljudevita Seitza i dr.

Barokni *biskupski dvor* u Đakovu s umjetnički bogatim portalom građen je g. 1703. Zanimljiva je *župna crkva u Đakovu* koja je za turskoga vladanja stajala kao džamija u orijentalnom islamskom stilu. Istočno od Đakova, u *Mikanovcima*, nalazi se srednjovjekovna crkva sv. Bartola koja ima poligonalno svetište poduprto kontraforima. Na pročelju je crkve okrugli (kosi) toranj. Crkva je barokizirana g. 1731. U *Lučici* kod Šida nalazi se gotička kapela, zidana opekom. Ima velike gotičke, bogato profilirane prozore i kasnogotički portal. Svetište je poligonalno, s kontraforima. Obnovljena je g. 1897. U *Bapskoj* se nalazi crkvica B. D. Marije, građena u doba romanike. Ima polukružno svetište, a lađa je gotička. Srednjovjekovna gotička crkva u *Iloku*, barokizirana u XVIII stolj., doživjela je g. 1907. radikalno »regotiziranje« (Bollé).

Na groblju kraj *Morovića* nalazi se najstariji građevni crkveni spomenik srednjega vijeka u Srijemu: crkva sv. Marije. Apsida je polukružna romanička, a crkvena lađa gotička. Na pročelju je masivni četverouglasti zvonik-kula koji je u gornjim katovima osmerokutan. Ima strijelnice u obliku križa. To je izrazita crkva-tvrđava. Obnovljena je g. 1723—1725.

REDOVNIŠTVO. Franjevački samostan u Iloku obnovljen je g. 1705. dolaskom *franjevaca* iz Olova u Bosni. U samostanu se dulje vremena držao studij filozofije. — Franjevački samostan s crkvom u Osijeku izgrađen je poslije odlaska Turaka iz Slavonije. Ovdje se predavala filozofija i bogoslovija. Carskom odredbom g. 1786. franjevci su svoj prostrani samostan morali prepustiti državi, odnosno vojsci, a u zamjenu dobili su mnogo manji isusovački samostan. Od isusovaca, kad je njihov red ukinut, preuzeli su i gimnaziju i u njoj vršili nastavničku službu do g. 1885. Tek g. 1938. vraćen je osječkim franjevcima nekadašnji njihov samostan. — Samostan u Šarengradu obnovili su g. 1698. franjevci koji su došli iz Tuzle. — G. 1729. sagrađen je franjevački samostan s crkvom u Vukovaru. — Poslije izgona Turaka iz Slavonije franjevci su se odmah nastanili u Brodu i tu doskora sagradili samostan u kojem su imali gramatikalnu školu i filozofiju. — U Zemunu su franjevci sagradili samostan poslije g. 1717.

Isusovci su, kao što smo već rekli, imali tokom XVIII stolj. svoje samostane u Osijeku i Petrovaradinu.

Sestre sv. Križa došle su iz Ingebohla (Švicarska) u Đakovo g. 1868. i tu otvorile provincijalnu kuću. Djeluju u Đakovačkoj i drugim hrvatskim biskupijama.

Senjska i Modruška biskupija od 1690. do 1918.

Stjepan Glavinić (1690—1699), biskup, radio je na tome da se obje njegove biskupije, Senjska i Modruška, vrate pod vlast Splitske metropolije. Učinio je to pod dojmom oslobođenja Like i Krbave od Turaka. Svakako je bila lakša i prirodnija veza s hrvatskim Splitom, pa makar u mletačkoj državi, negoli s dalekim Ostrogonom u sjevernoj Ugarskoj. Možda je u tome biskupa savjetovao senjski sugrađanin Pavao Ritter—Vitezović, hrvatski historik, književnik i rodoljub.

Martin Brajković (1699—1703) bio je učen i energičan. Protivio se, poslije Karlovačkoga mira s Turskom, obnavljanju nekadašnje Modruške biskupije i imenovanju posebnoga biskupa za tu biskupiju. Branio je pred carem u Beču ličke Bunjevce koji su g. 1702. digli bunu u Lici protiv austrijskih vojnih časnika, tlačitelja siromašnoga naroda. Kad je g. 1703. postao zagrebački biskup, radio je na tome da Zagrebačka biskupija postane metropolija za sjevernu Hrvatsku, neovisna o ugarskoj crkvenoj pokrajini.

Benko Bedeković Komorski (1704—1712), rodom iz Hrvatskoga zagorja, bivši zagrebački kanonik, bio je također učen i revan u službi. Mnogo se brinuo oko toga da bi se u njegovim biskupijama uredili svećenički prihodi, jer su se neki svećenici, zbog siromaštva, prehranjivali radom svojih ruku. Prosvjedovao je protiv senjskoga kapetana Coroninija koji je zabranjivao biskupu pohađati župe bez posebnog pismenog dopuštenja vojne uprave (komore) u Štajerskom Gracu.

Adam Ratkaj (1712—1718), grof iz obitelji Ratkaja Velikotaborskih u Hrvatskom zagorju, nastojao je oko sloge u Perušiću između katolika starosjedilaca i katolika koji su s islama prešli u kršćanstvo, a svađali su se zbog upotrebe javnoga bunara — u kraju poznatom zbog oskudice vode. G. 1717. posvetio je u Senju novosagrađenu stolnu crkvu. Dolazio je u sukob s vojnim vlastima koje su sebi prisvajale pravo imenovati župnike.

Nikola Pohmajević (1718—1730), rodom iz Bribira, izgladio je spor s vojnom upravom u Gracu te je mogao slobodno pohađati župe bez uplitanja vojnih vlasti. G. 1726. osnovao je u svojoj biskupiji Bratovštinu za duše u čistilištu.

Ivan Antun Cerovac Benzoni (1731—1745), Riječanin, neko vrijeme arhivist na carskom dvoru u Beču za Karla VI, odlikovao se učenošću i velikim marom oko vjersko-moralnog uzdizanja naroda. Kako biskupija nije još imala svoga sjemeništa, slao je po 6 klerika u Rijeku da tamo polaze isusovačke škole. S dvojicom isusovaca misionara obilazio je obje svoje biskupije, propovijedao i poticao ljude na djelotvornu ljubav. Nabavio je mnogo crkvenoga ruha, posuđa, crkvenih i drugih knjiga te dijelio župnim crkvama i svećenicima.

Juraj Vuk Ćolić (1746—1764) izdao je razne naredbe kojima je poticao župnike na vršenje svećeničkih dužnosti, napose na vjersku obuku djece. Utemeljio je u svojim biskupijama bratovštine sv. Nikole i sv. Antuna. Za stolnu je crkvu nabavio tri mramorna oltara i mramornu propovjedaonicu.

Pio Manzador (1764—1773), redovnik pavlin, bio je nekada propovjednik u Beču. Za njegova se biskupovanja biskupija povećala na sjeveru tako da je nekoliko župa odvojeno od Zagrebačke biskupije (okolica Slunja) i Goričke nadbiskupije te predano senjskom biskupu na upravljanje.

Ivan Ježić (1789—1833) bio je rodom iz Vinodola. Njegovim je nastojanjem g. 1824. tiskan u Rijeci »Šćavet«, tj. knjiga poslanica i evanđelja na hrvatskom jeziku (odlomci iz Biblije Staroga i Novoga zavjeta koji se čitaju u nedjelje i blagdane kod mise). Pisao je književna djela i inače podupirao pisanje i tiskanje knjiga. Za svoga dugogodišnjeg biskupovanja obišao je nekoliko puta sve župe svoje ujedinjene biskupije. Poslije njegove smrti Modruški je kaptol u Novom Vinodolskom izabrao posebnoga generalnog vikara, što se protivilo i tradiciji i pravnim propisima.

Mirko Ožegović (1834—1869) rodom je iz plemićke obitelji (u Vinarcu kod Križevaca). U Senju je osnovao javnu gimnaziju i filozofiju sa sjemeništem. Sagradio je novi biskupski dvor. U Zagrebu je 1859. tiskao »Ritualni obrednik biskupije Senjske«. U sporazumu sa Sv. Stolicom i Bečkim dvorom uredio je neka pitanja koja se odnose na upravu sjedinjenih biskupija, napose za vrijeme sedisvakancije. Pobrinuo se za dovoljan broj kanonika i njihove prihode kod zbornih kaptola u Rijeci, Bakru, Novom i Bribiru. Kad je 1852. osnovana metropolija u Zagrebu, njoj se

pridružila i ujedinjena Senjska i Modruška biskupija. Biskup Ožegović isticao se i u političkom životu te je u latinski pisanim brošurama pobijao povijesnim razlozima pretenzije Mađara na Slavoniju (županije požeška, virovitička i srijemska).

Biskupi u Senju, *Juraj Posilović* (1876—1894), rodom iz Ivanić—Grada, i *Antun Maurović* (1895—1908), rodom iz Zagreba, bili su prije biskupske posvete profesori Bogoslovskoga fakulteta u Zagrebu.

Rok Vučić (1910—1914), rodom iz Kraljevice, borio se protiv mađarske politike u Rijeci. Ona je g. 1828. odvojena od Pule i pripojena Senjskoj biskupiji, a g. 1913. htjeli su je mađarski političari otcijepiti od Senjske biskupije radi odnarođivanja Hrvata kojima su g. 1911. ukinuli državnu školu. Zaslugom svećenika sabirali su se prilozi za otvaranje hrvatske privatne škole u Rijeci. Hrvatsko liberalno novinstvo smatralo je Sv. Stolicu odgovornom za mađarsku i austrijsku crkvenu politiku pa je stalo širiti lozinku »Los von Rom!« (Dalje od Rima!); biskup s mlađim svećenicima u Hrvatskoj morao je uložiti dosta truda da raskrinka prave krivce i otvori oči zaslijepljenima.

Josip Marušić (1915—1927), rodom iz Praputnjaka, zatvara g. 1919. biskupsko sjemenište u Senju i šalje svoje malobrojne klerike u zagrebačko sjemenište. Razlog tome jesu teške poratne moralne prilike i nestašica svećeničkih zvanja u cijeloj Hrvatskoj, napose u Senjskoj i Modruškoj biskupiji.

REDOVNIŠTVO je u opadanju zbog turskih ratova i jozefinističke protucrkvene politike. G. 1786. ukinuti su *pavlinski* samostani Sv. Spasa kod Senja i sv. Marije na Ospu kod Novog. U isto je vrijeme ukinut i *franjevački* samostan sv. Franje u Senju koji je g. 1770. imao 13 svećenika i 5 braće laika. Od franjevačkih samostana preostao je samo onaj na Trsatu uz proštenjarsku marijansku crkvu. U tom je samostanu g. 1770. živjelo 39 franjevaca.

Isusovci su, kao što smo već rekli, djelovali kao nastavnici u Rijeci, i to od g. 1627. do ukinuća reda g. 1773. Za svoje su uzdržavanje dobili gospoštiju Kastav i još neke manje posjede i povlastice. Najprije su imali crkvu sv. Roka, a kasnije mnogo prostraniju sv. Vida. I u Rijeci su isusovci osnovali gimnaziju, a kasnije i akademiju. Obje su škole djelovale i poslije g. 1773.

Kapucini (od XVI stolj. poseban ogranak franjevačkoga reda) pokazali su veliku aktivnost tokom XVIII st. u Karlobagu, a ka-

snije i u Rijeci. G. 1770. bilo je u karlobaškom samostanu 12 svećenika, 2 klerika i 4 brata laika. Samostan je ovdje osnovan vjerojatno već g. 1710. Njemu su pripadala tri gostinjca ili podružnice, i to u Ribniku, Perušiću i Kaniži, da bi se, zbog nestašice svjetovnih svećenika u Lici, što više unaprijedila duhovna pastva. Riječki su kapucini na početku našega stoljeća vodili vlastiti nakladni zavod pod imenom »Kuća dobre štampe« radi izdavanja i tiskanja katoličkih vjerskih knjiga i časopisa (»Naša Gospa Lurdska« itd.).

Sestre milosrdnice imale su na početku XX stolj. nekoliko svojih kuća u Senjsko-modruškoj biskupiji: 2 u Rijeci, 3 u Senju, bolnicu u Ogulinu i djevojačku školu u Praputnjaku.

CRKVENE GRAĐEVINE. Stolna crkva u *Senju*, prvotno romanička, bila je kasnije barokizirana. Postradala je u drugom svjetskom ratu, pa su prigodom obnove otkriveni na njezinu pročelju stari romanički lukovi od opeke. Od stare franjevačke crkve preostao je poslije ratnog razaranja jedino zvonik.

Zborna crkva sv. Marije u *Rijeci* potječe iz srednjega vijeka. To dokazuju romanički i gotički građevni ostaci. U XVII i XVIII stolj. crkva je posve barokizirana. Augustinska crkva sv. Jeronima potječe iz XIV stolj., a kasnije je pregrađivana.

Franjevačka crkva sv. Marije na *Trsatu* ima malo sačuvane izvorne gotike. Njezini su oltari barokni, a veći broj slika, skulptura i srebrnih predmeta, od XIV — XVIII stolj., ima znatnu vrijednost.

Ratni je vihor oštetio i uništio velik broj župnih crkava i većih kapela na području Senjske i Modruške biskupije. Nešto je od toga obnovljeno doprinosima vjernika, a drugo čeka dobre graditelje i požrtvovne dobročinitelje.

Hrvati u Bačkoj

Tokom XVIII i XIX stolj. pa sve do g. 1918. živjela su brojna hrvatska naselja na velikom prostoru između Tise, Dunava, Drave i Mure. Ta su naselja politički pripadala kraljevini Ugarskoj i raznim ugarskim županijama, a crkveno nadbiskupiji Kaločkoj, biskupijama Pečujskoj, Vesprimskoj, Sombateljskoj itd.

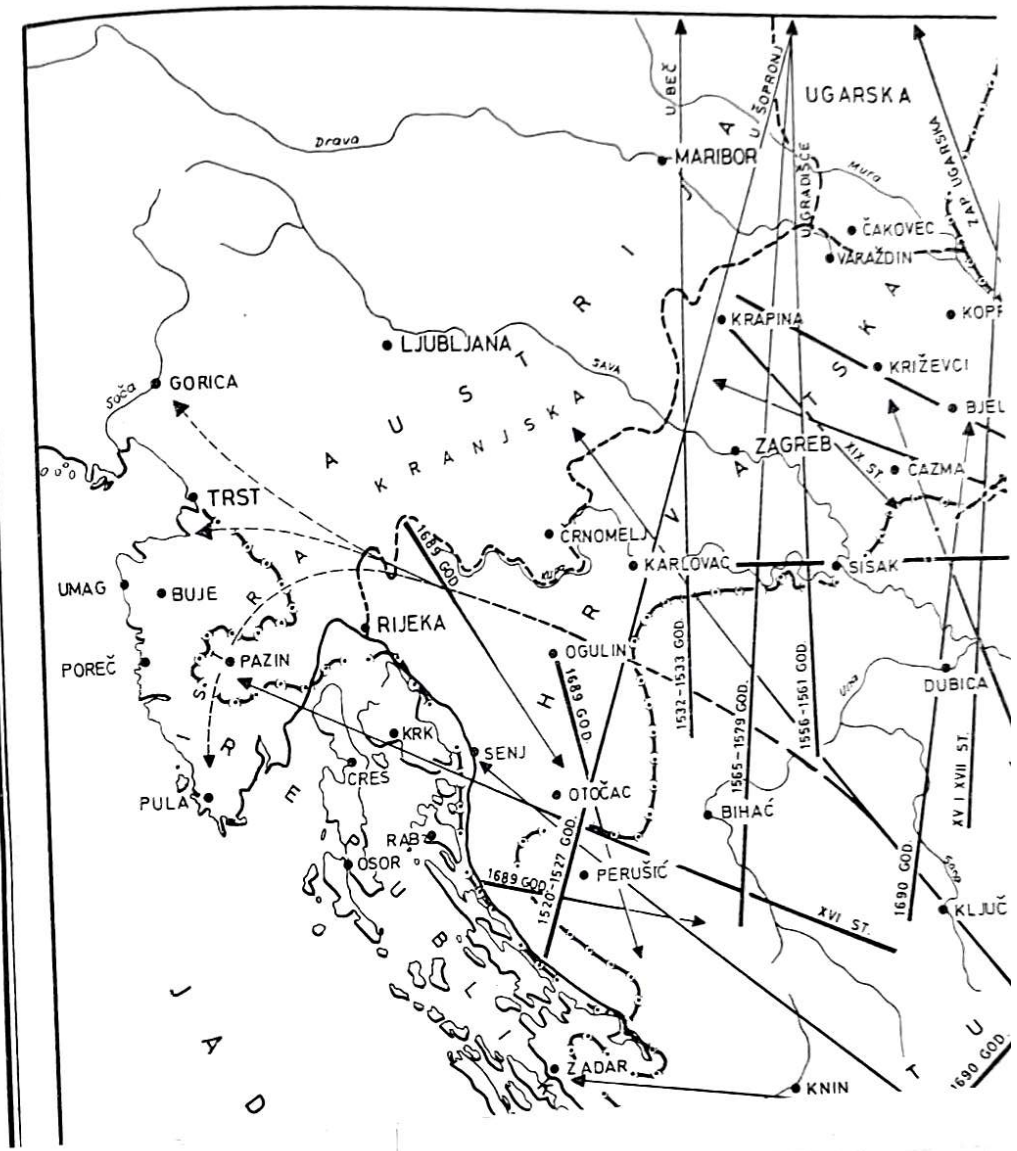

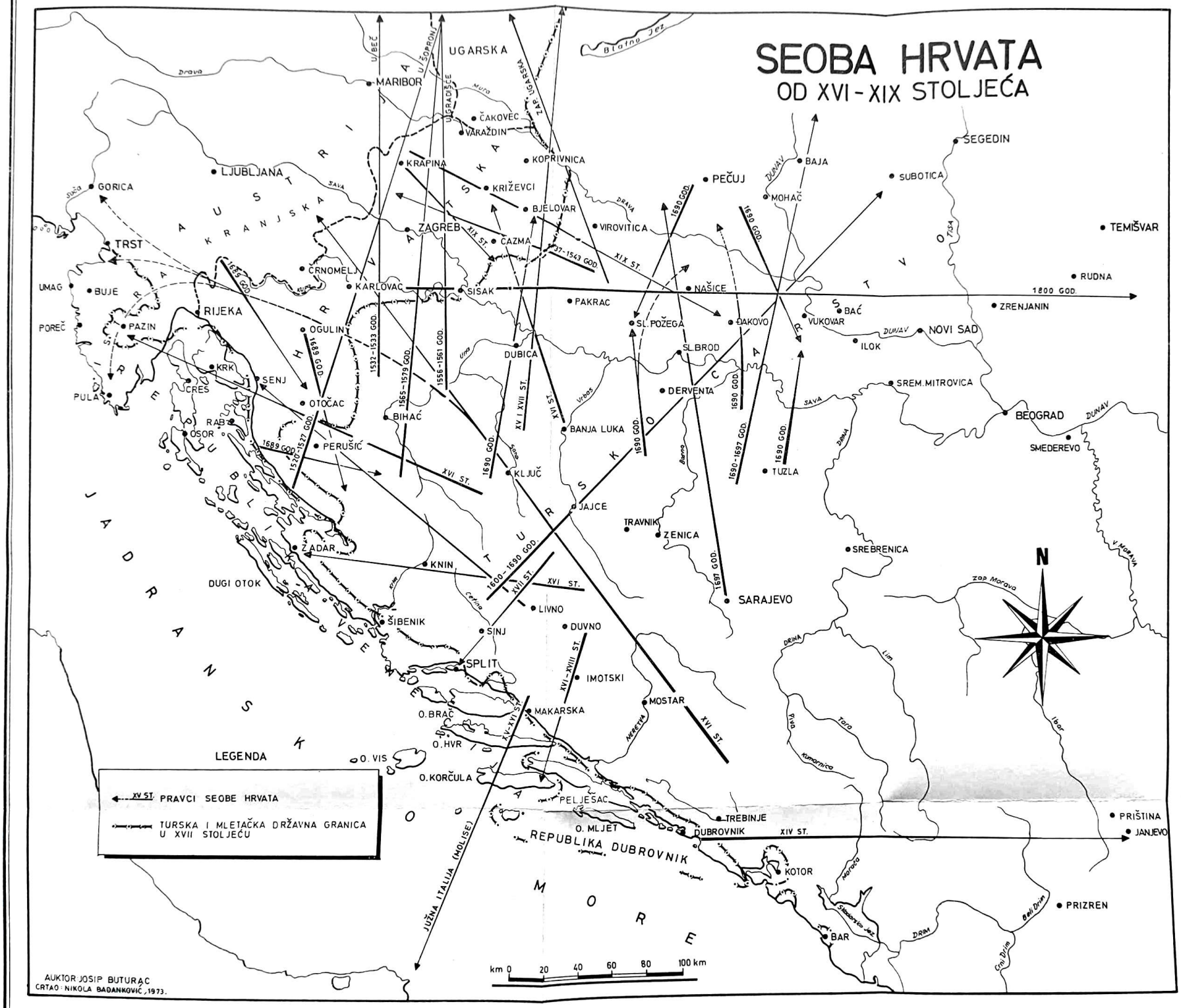
SEOBA HRVATA
OD XVI - XIX STOLJEĆA
UGARSKA
MARIBOR
ČAKOVEC
VARAŽDIN
KOPRIVNICA
KRAPINA
KRIŽEVCI
BJELOVAR
ZAGREB
ČAZMA
VIROVITICA
LJUBLJANA
GORICA
TRST
UMAG
BUJE
POREČ
PAZIN
PULA
RIJEKA
KRK
CRES
SENJ
OTOČAC
RAB
OSOR
PERUŠIĆ
ZADAR
KNIN
DUGI OTOK
ŠIBENIK
SINJ
SPLIT
O. BRAČ
O. HVR
O. VIS
O. KORČULA
PELJEŠAC
O. MLJET
REPUBLIKA DUBROVNIK
DUBROVNIK
TREBINJE
KOTOR
BAR
PRIŠTINA
JANJEVO
PRIZREN
SARAJEVO
TUZLA
ZENICA
TRAVNIK
JAJCE
KLJUČ
BANJA LUKA
DERVENTA
SL. BROD
SL. POŽEGA
ĐAKOVO
NAŠICE
PAKRAC
SISAK
KARLOVAC
ČRNOMELJ
OGULIN
BIHAĆ
DUBICA
PEČUJ
MOHAČ
BAJA
SUBOTICA
SEGEDIN
TEMIŠVAR
RUDNA
ZRENJANIN
BAĆ
VUKOVAR
ILOK
NOVI SAD
SREM. MITROVICA
BEOGRAD
SMEDEREVO
SREBRENICA
LIVNO
DUVNO
IMOTSKI
MOSTAR
MAKARSKA
AUSTRIJA
KRANJSKA
HRVATSKA
TURSKO CARSTVO
REPUBLIKA VENECIJA
JADRANSKO MORE
JUŽNA ITALIJA (MOLISE)
1800 GOD.
1690 GOD.
1697 GOD.
1600-1690 GOD.
1532-1533 GOD.
1565-1579 GOD.
1556-1561 GOD.
1520-1527 GOD.
1689 GOD.
37-1543 GOD.
XIX ST.
XVI ST.
XVII ST.
XVI-XVII ST.
XV-XVI ST.
XIV ST.
LEGENDA
XV ST. PRAVCI SEOBE HRVATA
TURSKA I MLETAČKA DRŽAVNA GRANICA U XVII STOLJEĆU
km 0 20 40 60 80 100 km
N
AUKTOR JOSIP BUTURAC
CRTAO: NIKOLA BADANKOVIĆ, 1973.

Radi potpunosti našega povijesnog prikaza moramo se osvrnuti također na narodni i crkveni život tih Hrvata, inače izmiješanih s raznim narodnostima i vjeroispovijestima: Srbima, Slovacima, Mađarima, Nijemcima, pravoslavnima, kalvinima itd. Tek oko g. 1800. došli su pokupski Hrvati u neka sela u Banatu.

Govorimo najprije o *Hrvatima u Bačkoj* koji su podijeljeni u dvije skupine, u Bunjevce i Šokce. U državnopravnom pogledu oni su bliži Banskoj Hrvatskoj od Hrvata u Dalmaciji i Istri.

Bunjevci su prvotno bili nastanjeni u današnjoj zapadnoj Hercegovini i jugozapadnoj Bosni, dakle između planine Dinare, Livna, Duvna, Imotskog, donje Neretve, Mostara, Konjica, Prozora, Bugojna i Travnika. Jedan dio Bunjevaca odselio se odavle u Dalmaciju (Bukovica) i Liku, a drugi u ravnu Bačku. U Bačku su došli Bunjevci zbog unutrašnje kolonizacije oko g. 1610. Već g. 1622. spominje se ovdje naselje i župa Bunjevac i u njoj zaslužni i požrtvovni misionar Šimun Matković, svjetovni svećenik rodom iz Bosne. Iz malo kasnijeg vremena zna se za naselja i župe Hrvata katolika u Bačkoj: Bač, Budin, Sombor, Bajmok i Baja. Vjerojatno je da je u tim župama uz Bunjevce bilo i Šokaca.

Odakle su i kada dolazili *Šokci* u Bačku, Baranju i dalje na sjever prema Budimpešti? Vjerojatno je da su došli iz sjeveroistočne Bosne, a počeli su dolaziti bježeći pred Turcima u drugoj polovici XV stolj. i na početku XVI stolj. Za turske vladavine u Ugarskoj, poslije mohačke bitke 1526, seoba se Šokaca nastavlja i odvija malo-pomalo tokom XVI i XVII stolj. Veliko mnoštvo Šokaca seli u Ugarsku, oslobođenu od Turaka, od g. 1690—1697. Na čelu doseljenika nalaze se bosanski franjevci koji već otprije pa tokom XVI i XVII stolj. vrše duhovnu pastvu u Ugarskoj i kod katoličkih Hrvata i kod katoličkih Mađara. Duhovnom pastvom kod Mađara bave se i franjevci Mađari surađujući složno s bosanskim franjevcima, zatim isusovci i drugi.

Još za turskoga vladanja u XVII stolj. imali su bosanski franjevci u *Budimpešti* rezidenciju i župu. Poslije oslobođenja od Turaka, na početku XVIII stolj. ovdje se nalazi jedan od njihovih ponajvažnijih samostana u kojem se uči filozofija i teologija. To je franjevačko učilište bilo priznavano fakultetom. U isto vrijeme bosanski su franjevci na području tadašnje Ugarske obnovili ili osnovali samostane u mjestima: Baja, Bač, Tolna, Arad, Radna, a rezidencije u mjestima: Temišvar, Mohač, Pakša, Feldvar i Sombor. Tako se dogodilo da je veći broj samostana Bosanske provincije bio u Slavoniji i Ugarskoj, što je dovelo do toga te je g. 1735. osnovana *franjevačka provincija*

Sv. Ivana Kapistranskoga. Pod ovu su provinciju potpali spomenuti samostani i rezidencije zajedno s nekim slavonskim samostanima. U samostanima s više prostora, u Baji i Baču, nalazila su se filozofska učilišta za franjevce. Kaločki je nadbiskup zbog oskudice vanjskih svećenika svoje sjemenište povjerio franjevcima Kapistranske provincije.

Tokom XVIII stolj. nastavni je *jezik* u franjevačkim školama bio latinski, a duhovna pastva u franjevačkim crkvama i župama ravnala se prema vjernicima hrvatske, mađarske ili druge koje narodnosti. Zato su franjevci Hrvati uz hrvatski jezik morali dobro poznavati mađarski i druge jezike svojih vjernika da bi mogli propovijedati i vršiti ostalu duhovnu pastvu. To je također vrijedilo i za svjetovne svećenike. Za hrvatske vjernike u Ugarskoj bilo je važno i utješno što su na svom jeziku slušali vjersku pouku, pjevali duhovne pjesme te se služili hrvatskim molitvenikom i katekizmom. Ako su župe imale samo hrvatsko stanovništvo, sve se odvijalo u dobrome radu. Međutim, nije bilo teškoća ni u nacionalno mješovitim župama, odnosno sredinama, jer su se prema mjesnim prilikama izmjenjivale propovijedi u raznim jezicima.

Teškoće su iskrsle u XIX stolj. kad je mađarski nacionalni pokret pokušao spriječiti slobodan kulturni razvitak (jezik, književnost, tisak) nemađarskim narodnostima u Ugarskoj. Utjecaj toga pokreta osjećao se i na području crkvene uprave i službe te unosio nemir među vjernike Hrvate i druge koji nisu bili mađarske narodnosti. Dio školovanih ljudi Hrvata radi boljega položaja u društvu i napredovanja u državnoj službi odmetnuo se od svoga naroda i pomađario. Drugi školovani Hrvati, osobito svećenici, pod utjecajem hrvatskoga kulturnog i političkog preporoda bore se za slobodan kulturni razvitak Hrvata u Ugarskoj, za hrvatski jezik u crkvi i školi. G. 1868. određeno je zakonskim člancima da svaki učenik u Mađarskoj treba dobiti školsku obuku na svom materinskom jeziku. Taj zakonski članak nije u životu proveden. Naprotiv, preko škole vršeno je pomađarivanje narodnosti, pa tako i Hrvata. Oko g. 1870. ukinute su hrvatske škole u Subotici, 1878. u Somboru, 1883. u Baji. Kad je g. 1899. u župi Santovo zabranjena upotreba hrvatskoga jezika u župnoj crkvi, 1200 Hrvata katolika prešlo je iz prosvjeda u pravoslavlje.

Radi čuvanja i jačanja hrvatske narodne svijesti kod Bunjevaca i Šokaca u Bačkoj poduzimane su razne mjere. U tom se radu osobito istaknuo *Ivan Antunović* (1815—1888), narodni preporoditelj bačko-baranjskih Hrvata. G. 1870. pokrenuo je u Kaloči, gdje je bio kanonik i naslovni biskup, *Bunjevačko-šokačke novine* koje je g. 1875. zamijenila *Bunjevačko-šokačka vila.* G. 1882. tiskao je djelo »Rasprava o podunavskih i potiskih Bunjevci i Šokci«.

Od g. 1884—1914. tiska se u *Baji* mjesečni list *Neven,* najprije potporom I. Antunovića, a kasnije Paje Kujundžića, svećenika. Ovaj u isto vrijeme izdaje u Subotici *Subotičku danicu,* najraširenij kalendar među Bunjevcima i Šokcima u Ugarskoj, osobito zaslužan za čuvanje i jačanje hrvatske svijesti među njima.

Radi očuvanja hrvatske narodnosti osnivaju se u pojedinim hrvatskim župama *čitaonice* pod imenom »Narodna čitaonica« ili »Kršćanska čitaonica«, šire se knjige Društva sv. Jeronima i Matice hrvatske iz Zagreba. G. 1877. radilo se na tome da se u Subotici osnuje »Bunjevačka pučka kasina« koja je slijedeće godine dobila od vlasti dopuštenje za rad, ali pod imenom »Pučka kasina« jer je mađarskim državnim vlastima smetalo čak bunjevačko ime.

Subotica je ipak bila i ostala kulturno središte bačkih Hrvata. G. 1748. ima ovdje 586 hrvatskih, 56 mađarskih, 115 ostalih kuća; g. 1788. ima preko 15.000 Hrvata, oko 3000 Mađara, oko 1500 ostalih. Kapetani grada Subotice od 1687—1743. bili su tri Sučića: Luka, Ilija, Jakob; gradski suci od 1743—1848, odnosno gradski načelnici do 1918. uglavnom su Hrvati. G. 1779. Subotica je proglašena slobodnim kraljevskim gradom.

Dana 10. studenog *1918.* Narodno vijeće u Subotici, sastavljeno od Hrvata i Srba, preuzima privremeno vlast u gradu. Kongres Narodnog vijeća u Novom Sadu 25. studenog 1918. proglašuje otcjepljenje Bačke, Baranje i Banata od Mađarske. Prema *Trijanonskom ugovoru* o miru cijela polovica bunjevačkih i šokačkih Hrvata, oko 180.000, ostala je i dalje u Mađarskoj (u Baji 8000 Bunjevaca) gdje je bila izvrgnuta bezobzirnom pomađarivanju.

Gradišćanski Hrvati

Žestoki i neprestani turski ratovi protiv jugozapadne i zapadne Hrvatske u prvoj polovici XVI stolj. bili su razlog velikom iseljavanju Hrvata u Gradišće (Burgenland) i susjedne zemlje. *Prve su seobe* izvršene oko g. 1520, a veće su se grupe iselile ne-

posredno poslije g. 1530. Zbog tih velikih seoba Hrvatska je ostajala bez radne snage koja je trebala feudalcima obrađivati zemlju i bez vojnika slobodnjaka koji su imali braniti domovinu. Hrvatski sabor u Topuskom g. 1535. prosvjeduje protiv onih feudalaca koji mame Hrvate na preseljavanje u sjeverne krajeve radi obrađivanja opustošena zemljišta. Taj je prosvjed Sabora bio bez koristi jer se iseljavanje nastavlja i traje sve do g. 1580. Iseljavala su se ponajviše čitava sela, pa su njihovi stanovnici i u novom zavičaju ostajali uglavnom na okupu.

Hrvati iz *Like i primorja* od Senja do Obrovca doselili su se između g. 1520—1527. u okolicu Šopronja i tu su ponajviše nestali. Od g. 1532—1533. dolazi 10.000 seljaka iz *Pokuplja* u Štajersku, u okolicu Beča i kraj zapadno od Šopronja. U vremenu od 1537—1543. slavonski seljaci kao kmetovi feudalaca preseljavani su na njihove ugarske posjede; tako su Keglevići preselili kmetove iz Bijele Stijene u zapadnu Ugarsku, a Zrinski seljake iz *Pounja i Pokuplja* u južno i srednje Gradišće. Od g. 1565—1579. seljaci iz područja Kladuše, Steničnjaka, Slunja i Krstinje dolaze u srednje i gornje Gradišće, u okolicu Beča, u opustošena sela Moravske i u okolicu Bratislave (Devinska Nova Ves, Dubravka, Hrvatski Grob, Hrvatski Hastau, Hrvatski Wagram itd.). Misli se da se iz područja Une doselilo oko 40.000, iz drugih krajeva oko 60.000, ukupno dakle oko 100.000 Hrvata.

Gradišćanski su Hrvati smješteni u *četiri skupine*. Najprostranija je prva skupina, smještena u južnom Gradišću. Ona obuhvaća prostor od mađarskoga grada Körmenda i dopire sve do Štajerske kod sela Stinjaka, dok na sjeveru seže do polovice Gradišća. Druga je skupina naseljena sjeverno od mađarskoga grada Közsega (Kisek). Ovdje se nalaze sela Temerje i Unda na istoku, a Pulja i Veliki Borištof na zapadu. Treća skupina, tzv. Poljanci, nalazi se zapadno od Nežiderskog jezera, sjeverno od željezničke pruge Šopronj — Bečko Novo Mjesto. Četvrta skupina, tzv. Haci, smještena je na najsjevernijem dijelu Gradišća sve do Dunava kod Bratislave.

Hrvati u Gradišću bave se *ratarstvom i stočarstvom*. Njihovi posjedi iznose 12—40 jutara po jednoj kući (domaćinstvu). Neovisnost seljačkoga staleža, kako u Bačkoj i Baranji, tako i ovdje, pomogla je dulje vremena čuvanju hrvatske narodne svijesti. Međutim, u novije vrijeme veći broj seljaka odlazi u bogatije krajeve Austrije gdje rade na seljačkim imanjima ili u tvornicama. Mlađi ljudi iz srednjega i gornjega Gradišća dolaze uglavnom na rad u Beč gdje se trajno naseljuju kao radnici, obrtnici, trgovci

voćem i povrćem itd. Misli se da je tako došlo ovamo oko 10.000 Gradišćanskih Hrvata koji su se ponajviše ponijemčili. Iz južnoga Gradišća već prije prvoga svjetskog rata dosta se Hrvata iselilo u sjevernu i južnu Ameriku.

Prema istraživanju mađarskoga historika Adolfa Mohla, Hrvati su u *XVI stolj. naselili* u županiji Vas 54 sela, u županiji Šopronj 51 selo, u Donjoj Austriji 54 sela, u Slovačkoj i Moravskoj 20 sela, itd., *ukupno 186 sela*. Sela s hrvatskom većinom uglavnom su se održala kao hrvatska, a u selima gdje su bili u manjini, Hrvati su se, prije ili kasnije, pomađarili ili ponijemčili. Za očuvanje hrvatske narodnosti ima mnogo *zasluga Crkva* jer se u župama s hrvatskom većinom propovijedalo, katehiziralo i pjevalo hrvatskim jezikom. U prva dva i pol stoljeća poslije doseljenja Hrvati su se u Austriji ponajviše ponijemčili, a u Ugarskoj su se samo neznatno odnarodili, jer tada još nije bilo mađarskoga nacionalističkog pritiska. Međutim, tokom XIX i XX stolj., pod utjecajem mađarskih i austrijskih državnih vlasti, škole i crkve, broj svjesnih Hrvata sve više pada, a broj odnarođenih postepeno raste.

Osobiti čuvar hrvatske narodne svijesti u Gradišću svakako je razvijena lirska *narodna poezija*. Djelomično ju je sabrao i objavio Fran Kurelac u knjizi »Jačke« (Zagreb 1871). Ostala književnost Gradišćanskih Hrvata sve do XIX stolj. ima manje ili više moralno-nabožni značaj. Franjevac Pavao *Senkvičaj* napisao je više djela na latinskom jeziku, a na hrvatskom »Zercalo sv. Bonaventure« (Bratislava 1677). Pavao *Detauris* izdao je molitvenik pod naslovom »Marijanska kitica« (1654), a Jeremija *Šoštarić* »Duhovni vertljec« (Šopronj 1746) i »Marijansko cvetje« (Šopronj 1781). Franjevac Lovro *Bogović* tiskao je molitvenik »Hiža zlata« »za obatrenye pobosnoga horvatczkoga naroda«. Župnik Jože *Ficko* izdao je kratku biblijsku povijest (Šopronj 1824) i veliki katekizam (Šopronj 1836).

Sedamdesetih godina XIX stolj. nastoje svećenici i učitelji u Gradišću da *jezik* Gradišćanskih Hrvata približe hrvatskom književnom jeziku i pravopisu. G. 1910. Martin Meršić pokreće *Naše novine* u kojima objavljuju pjesme, crtice i putopise J. Prikosović, I. Blažević, P. Jandrišević i dr. Najplodniji gradišćanski pisac poslije prvoga svjetskog rata svakako je župnik *Ignac Horvat* (rođ. 1895) koji piše pjesme, novele i kazališne komade u Našim novinama i Našem tjedniku.

G. 1947. osnovano je Hrvatsko nakladno društvo koje se bavi izdavanjem hrvatskih knjiga. To društvo izdaje svake godine

kalendar Gradišće; g. 1949. i 1950. tiskalo je *Božićnicu,* a g. 1947. pokreće već spomenute novine *Naš tjednik.*

Vjerski život među Gradišćanskim Hrvatima promiče *Crikveni glasnik* koji počinje izlaziti g. 1946, a uređuju ga Stjepan Horvat, Karlo Preč, Augustin Blazović. Od g. 1947—1949. izdavao je učitelj i slikar Rudolf Klaudus tjednik *Naše selo.*

Po austrijskom službenom popisu bilo je g. 1934. u Gradišću 40.500 Hrvata, a po privatnom popisu g. 1951. 37.718, za oko 7000 više negoli po službenom popisu. U *zapadnoj Mađarskoj,* prema granici Gradišća, bilo je g. 1940. prema privatnom popisu 12.806 Hrvata. Osim toga, zna se da u Beču živi oko 3000 svjesnih Hrvata. Dakle, sada živi u Gradišću oko 50.000 Hrvata katolika koji sa svojom pradomovinom Hrvatskom podržavaju prisne kulturne veze.

Za čuvanje hrvatske narodne svijesti zaslužni su *Hrvati svećenici, hrvatski učitelji* i *hrvatske škole.* Već u XVII stolj. bilo je hrvatskih učitelja koji su bili ujedno crkveni kantori i općinski bilježnici. U XVIII stolj. postoje već posebni priručnici za čitanje i pisanje. Mađarske su vlasti ograničavale broj hrvatskih škola. Naprotiv, Austrija je u Gradišću od 1918—1938. dopustila da se u hrvatskim školama vrši obuka hrvatskim jezikom. Te su škole imale vjerski značaj i zavisile su od crkvenih općina. God. 1958. predaje se pretežno hrvatskim jezikom u 36 pučkih ili osnovnih škola, a u 12 po 2—3 sata tjedno. U Gradišću ima preko 100 učitelja Hrvata.

Važno je napomenuti da su Hrvati u Gradišće došli pretežno iz krajeva s glagoljaškim bogoslužjem i da su ih u novu domovinu dopratili svećenici *glagoljaši.* G. 1569. hrvatski svećenici iz okolice Željeznoga (Eisenstadt) uzalud mole crkvene i svjetovne vlasti da im dopuste slavensko bogoslužje. Naprotiv, svjetovna gospoda feudalci, prihvativši protestantizam, sile svoje kmetove Hrvate da postanu protestanti. Međutim, Hrvati uglavnom ostaju vjerni katoličkoj vjeri svojih djedova. Malen broj onih koji su prihvatili protestantizam brzo se ponijemčio.

Zadarska metropolija i biskupije u Dalmaciji od 1828. do 1918.

Kad je poslije napoleonskih ratova Dalmacija konačno pripojena Austriji (1813), dugo se raspravljalo o tome kako bi se uredile crkvene prilike u Dalmaciji. Te su prilike bile tada dosta

teške. To između ostaloga dokazuje činjenica da je više biskupija bilo bez biskupa. Zato je sporazumno između Sv. Stolice i Bečkoga dvora odlučeno da se cijela Dalmacija ujedini u samo jednu metropoliju. Za sjedište metropolije odabran je iz političkih razloga Zadar, bez obzira na crkvene tradicije i geografski položaj. Zadar je nekada služio Veneciji, a kasnije Austriji kao prikladan mostobran za vladanje u dalekoj provinciji; a kad je postao upravno-političko sjedište, trebalo je da ovdje rezidira također metropolit.

Bulom pape Leona XII »*Locum beati Petri*« od 30. lipnja 1828. crkvena je uprava u Dalmaciji i Istri posve preuređena: ukidaju se metropolije u Splitu i Dubrovniku, a biskupije u Makarskoj, Ninu, Stonu, Korčuli, Trogiru, Rabu; preostale biskupije u Splitu, Dubrovniku, Hvaru, Kotoru i Šibeniku podvrgavaju se zadarskom metropolitu-nadbiskupu kao jedinom metropolitu cijele Dalmacije. Bivša Ninska biskupija pripaja se Zadarskoj nadbiskupiji, Stonska i Korčulanska Dubrovačkoj biskupiji, Makarska i dio Trogirske Splitskoj biskupiji, drugi dio Trogirske Šibenskoj biskupiji, a Rapska Krčkoj biskupiji koja je pripala Goričkoj nadbiskupiji.

Centralno bogoslovsko sjemenište po odredbi vlade u Beču već je g. 1826. osnovano u *Zadru* i ostalo je ovdje sve do 1921. G. 1922. preneseno je to sjemenište iz Zadra u *Split* jer je Zadar po državnom ugovoru između kraljevine SHS i Italije pripao Italiji. Iako su u gradu Zadru i Dalmaciji dugo vremena bile nepovoljne političke prilike zbog austrijskih upravnih činovnika i talijanaša, kod sjemenišne se mladeži razvijala hrvatska narodna svijest, te su svećenici u Dalmaciji u velikoj većini bili na strani naroda u njegovoj borbi za slobodan politički i kulturni razvitak. To je potrebno istaknuti zbog neosnovane optužbe kao da su se tobože svećenici u Dalmaciji zbog svoje vjernosti Katoličkoj Crkvi i Sv. Stolici odmetnuli od svoga naroda.

Glagoljaško sjemenište u Priku zbog materijalnih teškoća bilo je g. 1821. zatvoreno, ali je ponovno otvoreno g. 1848. i djelovalo do g. 1878. U njemu se skupilo oko 80 pitomaca iz Poljica i okolice Splita. Ono je g. 1879. zatvoreno, a pitomci se preselili u Zadar gdje je u sjemeništu osnovana katedra za staroslavenski jezik.

O svećenicima *glagoljašima* koji su završili školu u Priku vladalo je loše mišljenje kod viših službenika austrijske državne uprave u Dalmaciji, a vjerojatno i u Beču. G. 1833. namjesnik u Zad-

ru Conte di Lilienberg traži od splitskoga biskupa Pavla Klementa Miošića izvještaj o glagoljašima u Splitskoj biskupiji. Biskup odgovara ovako: U ovoj biskupiji ima ih 93. Slaba ocjena koja je općenito dana za veliku većinu svećenika glagoljaša nikako ne tvrdi kao da oni ne bi imali razuma ni želje za naukom, nego jedino to da nisu bili u mogućnosti iskoristiti i pokazati svoje naravne talente. Razlozi su: 1. kratko školovanje, 2. nedostatak knjiga na hrvatskom (»ilirskom«) jeziku koji oni jedino poznaju, 3. slaba volja da doista iskoriste sve one mogućnosti koje im je inače škola pružala. Red nauka bio je za sve jednak, ali svi nisu jednako školu polazili ni predavanja slušali. Svaki se klerik u sjemeništu morao sam brinuti za svoje uzdržavanje. Dolazeći u sjemenište, svaki bi donio sa sobom brašna, suhog mesa, vina i ostalo, pa je ostao u sjemeništu dok je ta zaliha trajala ... neki 4, 5, a neki 6 ili 7 mjeseci. Imućniji su učili po 3 do 4 godine. U školi se učilo čitanje, pisanje, kršćanski nauk po Bellarminu, a moralno bogoslovlje po Kačiću.

Kako su se u zadarskom centralnom sjemeništu učile samo bogoslovske discipline, splitski su klerici prije polaska u centralno sjemenište učili filozofiju u svom *dijecezanskom sjemeništu u Splitu*. Nastava te filozofije imala se u svemu izjednačiti s nastavnim programom zadarske filozofije. Školske godine 1832/33. bilo je u splitskom sjemeništu 35 đaka. Bili su podijeljeni u dva razreda ili tečaja. Program I razreda: kršćanski nauk po knjizi Frinta (Scientia religionis in latinum redacta vol. II), teoretska filozofija (5 sati tjedno), matematika (5 s.), latinska filologija (2 s.), opća povijest (2 s.). Program II razreda: kršćanski nauk (2 s.), moralna filozofija (3 s.), fizika (8 s.), latinska filologija (2 s.), opća povijest (3 s.).

Sjemenišni su đaci obvezani: svaki dan slušati sv. misu, a nedjeljom i propovijed; ispovijedati se i pričestiti na veće blagdane, na adventske i korizmene nedjelje; u Velikom tjednu obaviti duhovne vježbe od 8 dana. Slobodan je dan bio svaki četvrtak. Veliki godišnji praznici trajali su dva mjeseca: u kolovozu i rujnu.

Škola filozofije imala je pravo javnosti, te su njezini đaci mogli studirati teologiju u Beču ili na kojem talijanskom sveučilištu. Stipendije za studij u Beču odobravalo je Namjesništvo u Zadru, iako se radilo o stipendijama iz crkvenih fondova.

Brigu za *uzdržavanje sjemeništa* imala je i Crkva i država. Doprinos u novcu za sjemenište zvao se alumnatik. Zakonom je g. 1784. određeno da svaka župna crkva ima davati sjemeništu go-

dišnje 1 forint i 30 karantana ili krajcara, a kapelanija 1 forint. Bečki dvor g. 1802. naređuje da se uzdržavanje sjemeništa mora bilo na koji način osigurati. U nekim je biskupijama bio običaj da jedna trećina pokretne imovine pokojnog biskupa ide u korist sjemeništa. U nekim je krajevima bilo određeno da svaki uživalac crkvenoga posjeda ima na samrti ostaviti legat za sjemenište. Splitski biskup Pavao Klement Miošić predlaže g. 1832. Namjesništvu u Zadru da svi svećenici plaćaju alumnatik od svojih prihoda prema određenom postotku, s time da biskup i gradski nadarbenici plaćaju jednu trećinu od svojih prihoda.

Državna gimnazija u Splitu nalazila se g. 1817—1824. u sjemenišnoj zgradi, a kasnije u starom biskupskom dvoru. Najamninu za gimnaziju plaćala je sjemeništu država.

Franjevačku bogosloviju po odredbi zadarskoga Namjesništva nadzirao je splitski biskup. Profesori te bogoslovije morali su prije nastupa službe polagati pred biskupom propisani ispit (habilitacija) da bi mogli od Namjesništva dobiti veniam docendi (dopuštenje za vršenje profesorske službe).

Sve to dokazuje da je Austrija svojom upravom nametnula Dalmaciji jozefinističke crkvene propise. To se osobito vidi iz naredbe po kojoj biskup preko svoga povjerenika (obično kanonika) ima nadzirati sve osnovne škole; župnici su upravitelji tih škola, a kapelani — vjeroučitelji. Država je o svom trošku tiskala i prodavala katekizam za škole. U tom je zlu bilo svakako i nešto dobra jer su se biskupi rado i požrtvovno brinuli za napredak školstva. Tako *biskup Miočić* piše g. 1833: Nema milije i draže stvari za Crkvu i državu do obuke i kršćanskog odgoja mladeži ... Od toga ovisi zadovoljstvo pojedinaca, dobro obitelji, procvat mjesta i sreća društva ...

Biskupe imenuje vladar u Beču, a Sv. Stolica potvrđuje. Međutim, biskupi se u svom naslovu nikada ne pozivaju na vladarevo imenovanje, nego ističu: N. N. biskup po milosti Božjoj i Sv. Stolice ... I kanonike je imenovao vladar, i to na prijedlog biskupa. Osim stolnoga kaptola u Splitu sa 6 kanonika postojala su i dva zborna kaptola u sjedištu ukinutih biskupija, u Trogiru i Makarskoj, gdje je splitski biskup imao svoje vikare s posebnim ovlastima. U Makarskoj se uz 4 kanonika nalaze i 4 prebendara (mansionarii).

I kanonička i župnička služba popunjuje se natječajem. Za kanoničku službu u bilo kojem dalmatinskom kaptolu mogu se na-

tjecati svećenici iz cijele Dalmacije. Prigodom natječaja i popunjavanja službe kanonika, župnika, pa i profesora, mora se svaki kandidat podvrgnuti posebnom ispitu iz bogoslovske znanosti.

Župnička plaća iznosi 200 for. godišnje, a kapelanska 100 for. Župnik svoju plaću dobiva djelomično kao redovinu od župljana (vuna, sir, maslo, žito), djelomično kao prihod od nadarbinskog zemljišta, a djelomično kao kongruu (plaću u gotovu novcu) iz vjerozakonskog fonda kojim upravlja država. Kongrua se daje u slučaju ako redovina i prihod od zemljišta iznosi zajedno manje od 200 for. godišnje. Prema tome, kongrua je izvanredni prihod, tj. razlika između redovitog prihoda i 200 for. Tako je npr. župnik Velikog Varoša u Splitu dobivao od nadarbinskog zemljišta 76 for., a iz erarske (državne) blagajne 124 for., dakle ukupno 200 for.

Kanonička je plaća u Makarskoj iznosila godišnje: 800, 400, 200 forinti.

Država propisuje način kako župnici ubiru *redovinu.* O ubranoj redovini treba voditi knjige s točnim podacima. Nemarne župljane treba prijaviti Ces. kralj. preturi koja šalje serdara (vojni ili policijski zapovjednik) radi utjerivanja redovine.

Patronat ili kolatoriju u pojedinim župama vrši ili vladar ili općina ili pokoja plemićka obitelj. Ako se ima popuniti župa kojoj je kolator plemićka obitelj, privolu za popunjenje takve župe daje Namjesništvo u Zadru. Velik broj župa jest liberae collationis, pa ih biskup popunjuje neovisno o patronu, po slobodnoj volji.

Dalmacija je u XIX stolj. imala razmjerno *velik broj svećenika,* osobito u Splitskoj biskupiji. Tako je Splitska biskupija imala g. 1830—1835. oko 95.000 vjernika, a 285 svećenika, od toga 153 u duhovnoj pastvi (149 župa) i 132 na službi izvan pastve. Prema tome, jedan je svećenik dolazio na 333 vjernika, a na jednu je župu otpadalo prosječno oko 600 vjernika. Zato je splitski biskup velikodušno prepuštao dio svojih svećenika drugim biskupijama: Kotorskoj, Porečko-pulskoj i drugima.

Svećenici su ređeni na titul dijeceze, a neki na titul patrimonija jer su se mogli uzdržavati od svoje očevine. Bilo je svećenika koji su vršili nastavničku službu u gimnaziji iz svjetovnih predmeta, bavili se novinarstvom ili su djelotvorno sudjelovali u političkom životu kao narodni zastupnici (Mihovil Pavlinović i dr.). Službu referenta za vjerske poslove kod Namjesništva u Zadru obično je vršio svećenik. Neki su se svećenici istakli kao pjesnici, pripovjedači, književni kritici, znanstveni radnici i vrsni govornici (don Frane Bulić, fra Lujo Marun, dr Jakov Čuka itd.).

Vjerski život katolika u Dalmaciji posebno se očitovao u mnogobrojnim bratovštinama i pobožnim procesijama na Veliki petak. Jozefinistička državna vlast krivo je gledala na razne procesije i proštenja s nakanom da ih malo-pomalo ukine jer da se na njima događaju neredi i zloupotrebe. Biskup Pavao Miošić priznaje g. 1833. da se tučnjave događaju jedino na onim proštenjima koja su povezana s velikim godišnjim sajmovima (npr. u Sinju i Zaostrogu na Veliku Gospu). Zato predlaže Namjesništvu da se na sajmove pošalju oružnici radi čuvanja javnoga reda i sigurnosti. Rijetko se kada dogodi nered na dan crkvenoga goda kod pojedine župne crkve, što bi se dalo lako spriječiti prisutnošću oružnika. U spomenutim zgodama dolazilo je nekada do krvne osvete među posvađenim obiteljima i selima, ali u XIX stolj. toga više nema jer se narod u vjersko-kulturnom pogledu znatno uzdigao.

U gradovima je bio običaj da vrsni *propovjednici* tokom korizme propovijedaju u prostranijim crkvama pred velikim mnoštvom vjernika. Makarska je jedne godine takvom propovjedniku isplatila honorar u iznosu od 90 forinti.

NADBISKUPI I BISKUPI. *Zadarski* su nadbiskupi od g. 1822. Josip Novak, 1843. Josip Godeassi, 1862. Petar Maupas, 1891. Grgur Rajčević, 1901. Mate Dvornik, 1910. Vice Pulišić koji se g. 1922, budući da je bio protjeran od talijanskih vlasti, sklonio u svoj rodni Olib.

Splitski biskup Filip Franjo Nakić (1889—1910) istaknuo se kao vješt i učen govornik, osobito na sastancima dalmatinskih i austrijskih biskupa. Za njegova se biskupovanja razvio u Splitu i cijeloj biskupiji katolički pokret, te je g. 1907. održan u Splitu veliki sastanak hrvatskih katoličkih đaka.

Dubrovački biskup Tomo Jedrlinić (1843—1855), rodom iz Omišlja na otoku Krku, koji se odlikovao umom i znanjem, prije dolaska u Dubrovnik bio je u austrijskoj Lombardiji ministar bogoštovlja. Mato Vodopić, biskup u Dubrovniku od 1882. do 1893, bio je istaknuti hrvatski književnik. Poznati su njegovi romani: Marija Konavoka, Tužna Jele, Na doborskijem razvalinama. Njegov nasljednik Josip Marčelić (1894—1924) proslavio se kao rodoljub i borac za glagoljicu.

Kotorski biskup Fran Uccelini (1895—1937) odlikovao se učenošću i pjesničkim darom te je preveo s talijanskoga na hrvatski Danteovo djelo Božanstvena komedija (Divina commedia).

Hvarski biskup Jordan Zaninović (1903—1917), rodom iz Staroga Grada na Hvaru, dominikanac, bio je pjesnik i pisac te je pisao hrvatskim i talijanskim jezikom.

Šibenski biskup Ivan Berčić (1845—1855), učen i sjajan propovjednik, razvio je veliku djelatnost za duhovni napredak svoje biskupije. Biskup Antun Josip Fosco (1876—1894) radio je mnogo na tome da franjevac Nikola Tavelić bude proglašen blaženim, pa je to i postigao g. 1889.

REDOVNICI. *Franjevačka provincija Presv. Otkupitelja* imala je tokom XVIII stolj. u pojedinim samostanima škole s nekoliko đaka, s jednim ili dva razreda, s jednim ili dva nastavnika, što je sve bilo u skladu s tradicijom te s redovničkim i crkvenim propisima. Mletačka državna vlast poštovala je slobodu djelovanja crkvenih ustanova pa nije pravila nikakve smetnje franjevačkim školama. Naprotiv, austrijska uprava, pod utjecajem jozefinističke crkvene politike, tokom XIX stolj. tražila je od franjevačkih škola da se imaju u svemu izjednačiti s državnim školama, napose glede nastavnoga plana i kvalificiranih nastavnika. Poslije mnogo teškoća i napora g. 1880. obnovljena je privatna franjevačka gimnazija u Sinju, a Namjesničko školsko vijeće uzelo je to na znanje.

Sinjska franjevačka gimnazija s hrvatskim nastavnim jezikom (1854. javna) mnogo je učinila za razvitak i uspjeh hrvatskoga narodnog preporoda, kulturnog i političkog, u Sinju i ostaloj Dalmaciji. Sinjski i drugi dalmatinski franjevci podupirali su zahtjev za ujedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom pa su tako izazvali protiv sebe austrijske političke krugove i dalmatinske talijanaše autonomaše koji su u Dalmaciji i poslije pada mletačke vlasti upotrebljavali u uredima i školama talijanski kao službeni i obvezatan jezik. Radi buđenja i jačanja hrvatske narodne svijesti osnovana je u samostanu narodna čitaonica, a đaci gimnazije davali su tokom školske godine više puta kazališne predstave i prigodne priredbe za sinjske građane. Zbog svoga rodoljubnog djelovanja bili su dalmatinski franjevci oklevetani u Rimu kod vrhovnoga redovničkog poglavarstva kao smutljivci, a kod vlade u Beču kao protivnici Austrije. U vezi s tom klevetom uskraćena je franjevačkim školama državna pomoć, izmijenjeni su gvardijani u nekim samostanima, a u bečkom parlamentu i novinama jedni su franjevce napadali, a drugi branili i hvalili.

Osim gimnazije u Sinju, dalmatinski su franjevci tada imali i uzdržavali bogosloviju u Šibeniku i Makarskoj, a novicijat u Visovcu pa su za sve to trebali mnogo materijalnih sredstava.

Na području *Dubrovačke Republike* postojala je posebna franjevačka provincija sve do g. 1899. kada se sjedinila s franjevačkom provincijom sv. Jeronima. Tako Dalmacija na početku XX stolj. mjesto tri ima *dvije franjevačke provincije: Presv. Otkupitelja i sv. Jeronima.*

Tokom XIX stolj. *isusovci,* poslije obnove svoga reda g. 1814, dolaze ponovno u Dalmaciju: oko g. 1850. u Veli Lošinj, 1852. u Dubrovnik, 1865. u Zadar (dječačko sjemenište »Zmajević«), 1879. u Split.

Od mnogobrojnih *benediktinskih* samostana najdulje se održao onaj u Tkonu (kod Biograda na moru): ukinut je g. 1808. za Napoleonove vladavine u Dalmaciji. Tokom XIX stolj. do danas sačuvani su stari samostani benediktinki u Zadru, Šibeniku, Pagu, Trogiru i Hvaru. Njihov samostan s crkvom u Zadru teško je oštećen od bombardiranja tokom prošloga rata. Suradnjom Crkve i države, zadarske općine i Jugoslavenske akademije samostan je g. 1972. obnovljen i u njemu otvorena stalna izložba crkvene umjetnosti, pristupačna javnosti (»Zlato i srebro Zadra«). U Splitu je sačuvan samostan *klarisa* koji postoji od g. 1308.

Istra od 1797. do 1918.

Istra je bila pet punih stoljeća razdijeljena među dvije države, različne po jeziku i značaju, a u političkom pogledu neprijateljske. Na koncu XVIII stolj. imala je oko 129.000 stanovnika, od toga oko 95.000 u *mletačkom,* a 34.000 u *austrijskom* dijelu. Veneciji je pripadao obalni pojas s gradovima: Kopar, Poreč, Pula, Labin, a Austriji Trst, Pazin, Lovran, Opatija, neko vrijeme i Rijeka.

Mirom u Campoformiju između Napoleona i Austrije *g. 1797.* Francuska je dobila Belgiju i Lombardiju, a Austrija Istru, Kvarnerske otoke, Dalmaciju i Veneciju. Tako se *Istra ujedinila* pod samo jednim vladarom. Međutim, takvo je stanje trajalo samo kratko vrijeme. Francuska je zaratila protiv Austrije koja je bila prisiljena prepustiti Francuzima g. 1805. nekadašnju mletačku Istru, a g. 1809. cijelu Istru, koja je tako postala dio francuske pokrajine Kraljevine Ilirije sa sjedištem u Ljubljani. G. 1813. nakon pobjede nad Francuzima Austrija je ponovno zauzela Istru i držala je u svojim rukama sve do g. 1918.

Za svoje kratkotrajne vlade u Istri *Francuzi* su ukinuli samostane, zaplijenili njihovu imovinu, zabranili kaptolima uzimanje desetine, a kanonicima odredili državne plaće. Siromašni su župnici i dalje mogli zadržati desetinu. Prema francuskim državnim zakonima, župnici i ostali nadarbenici morali su prije preuzimanja službe dobiti dekret o imenovanju od ministra vjere u Parizu i položiti prisegu vjernosti francuskom vladaru. Francuska je uprava uvela civilnu ženidbu, oduzela župnicima matične knjige, ukinula 616 crkvenih bratovština i zaplijenila njihovu imovinu, odnijela kao plijen iz crkava posuđe, svijećnjake i misnice (samo iz Vrbnika 18 kaleža, 12 svijećnjaka).

Austrijska se uprava tokom vremena često mijenjala. Stalnost je donekle postignuta g. 1825, kad je Trst sa svojom bližom okolicom dobio stanovitu autonomiju. Tada je od ostaloga austrijskog Primorja stvorena posebna *pokrajina Istra* za kotareve: Kopar, Piran, Buzet, Buje, Motovun, Poreč, Rovinj, Vodnjan i Pula. Pazin je 35 godina bio glavni grad Istre (1825—1860). God. 1860. postaje Istra *»markgrofovija* (pogranična grofovija)« s glavnim gradom Porečom.

U zapadnoj Istri, kao što smo prije rekli, za mletačke vladavine i prvih godina austrijske uprave nalazile su se četiri biskupije: Koparska, Novigradska, Porečka i Pulska. Osim toga bile su dvije biskupije na istarskim otocima: Krčka i Osorska.

Nekada su Pulskoj biskupiji pripadala mjesta: Kršan, Kozljak, Šumberg, Lupoglav, Vranja, Sušnjevica, Kastavština i Rijeka. No g. 1786, kao što rekosmo prije, Rijeka je pripojena Senjskoj biskupiji, a sva druga nabrojena mjesta *Tršćanskoj biskupiji.*

Na temelju bule pape Leona XII od 30. VI 1828 *(»Locum beati Petri«)* ukinuta je Pulska biskupija i pripojena Porečkoj, od koje su oduzete župe Kringa, Tinjan, Trviž, Beram, Pazin, Stari Pazin, Kašćerga, Grdoselo i pridružene Tršćanskoj biskupiji. Istom je zgodom cijeli Buzetski dekanat (11 župa) oduzet Porečkoj biskupiji i pripojen Tršćanskoj biskupiji. Tako se Porečka, odnosno nova Porečko-pulska biskupija na jugu povećala, a na sjeveru smanjila u korist Tršćanske biskupije.

Toj su biskupiji također pridružena područja ukinutih biskupija: Koparske i Novigradske. Ovako povećana biskupija dobila je novo ime: Tršćansko-koparska biskupija.

Tako su u Istri ostale samo dvije biskupije: *Tršćansko-koparska i Porečko-pulska.* Njihova su područja nekada pripadala metropoliji u Udinama, odnosno Mletačkoj patrijaršiji. God. 1830. os-

novana je *Goričkа metropolija* kojoj je podvrgnuta Istra s kvarnerskim otocima. Tako je toj metropoliji osim spomenutih biskupija pripala i Krčka biskupija, koja je do tada bila u sastavu Zadarske metropolije.

Spomenutom bulom *»Locum beati Petri«* ukinute su i dvije male otočke biskupije: Rapska i Osorska, a njihova su područja pridružena *Krčkoj biskupiji.*

Sva je Istra katolička zemlja osim maloga sela Peroja kod Vodnjana u kojem žive pravoslavni vjernici.

Svakako je značajno da većina biskupija u Istri na početku XIX stolj. nije bila popunjena, kao ni u Dalmaciji. Tako je Bečki dvor spremao preuređenje crkvene uprave u južnim stranama carevine.

BISKUPI. Velik je dio Istre poslije g. 1832. pripao Tršćanskoj biskupiji, pa je zato za vjerski život Istre bilo osobito važno kakvi su biskupi stolovali u Trstu. Po narodnosti Slovenci, uz jednog Hrvata, imali su razumijevanja za hrvatske i slovenske svećenike i župnike koji su kod svojih hrvatskih i slovenskih vjernika budili i čuvali narodnu svijest. Biskupi su u hrvatskim i slovenskim župama imenovali svećenike Hrvate, odnosno Slovence da bi tako omogućili propovijedanje i vjersku pouku na narodnom jeziku. Takvim su stanjem bile zadovoljne austrijske državne vlasti jer se širenje talijanskog iredentizma protivilo austrijskoj politici u Trstu i Istri.

Od g. 1830. do 1845. biskupovao je u *Trstu Matej Ravnihar,* bivši profesor dogmatike u ljubljanskom sjemeništu. Bio je u vezi s Kopitarom i drugim suvremenim slavistima koji su se bavili izrađivanjem novoga slovenskog pravopisa. Sam je napisao četiri nabožne i dvije školske knjige na slovenskom jeziku. Kao biskup ulagao je mnogo truda za duhovni napredak biskupije. Svećenicima je zapovijedao da se kod vjerske obuke pobrinu kako bi narod ne samo naučio molitvene obrasce nego i shvatio njihov sadržaj.

Od g. 1847. do 1875. biskup je u Trstu drugi Slovenac — *dr Jernej (Bartol) Legat.* Školovao se u Pazinu i Gorici. God. 1849. otvorio je *u Trstu sjemenište* za bogoslove četvrtoga tečaja Tršćansko-koparske biskupije. (Niži su tečajevi ostali u Gorici.) U ovom tršćanskom sjemeništu trebali su bogoslovi Talijani naučiti hrvatski i slovenski jezik i tako se osposobiti za duhovnu pastvu među Hrvatima i Slovencima. Prvi ravnatelj toga sjemeništa i uje-

dno profesor bogoslovlja bio je od g. 1849 do 1854. *dr Juraj Dobrila*, Hrvat iz Istre, kasnije biskup. Biskup Legat želio je osnovati dječačko sjemenište, ali u tom nastojanju nije uspio: talijanski su svećenici željeli imati takvo sjemenište u Kopru, a hrvatski u Pazinu. U svim tršćanskim crkvama propovijedalo se tada slovenski. Od svojih svećenika u Istri tražio je biskup Legat da uče djecu molitve, sastavljene hrvatskim jezikom, mjesto latinskih psalama. Prekorio je svećenika koji je hrvatsku djecu ispitivao vjeronauk talijanskim, a ne hrvatskim jezikom. Poticao je osnivanje narodnih škola i podupirao slovenske novine i zavode.

Porečko-pulski biskup *Antun Peteani* (1830—1857), Talijan, rodom iz Gorice, školovao se u Ljubljani i Beču, osnovao je dječačko sjemenište dopuštenjem cara Franje I, ali ga je poslije prve godine morao zatvoriti jer nije imao sposobnih svećenika, gimnazijskih nastavnika. Poslije toga je slao svećeničke kandidate u talijanske gimnazije, jer zbog teškoća u jeziku nisu mogli polaziti austrijske njemačke gimnazije. Tako su ti kandidati prije dolaska u goričku bogosloviju odgajani u talijanskom iredentističkom duhu, a na štetu pravoga crkvenog duha. Međutim, sam biskup Peteani mnogo se trudio oko toga da svećenici provode pravi duhovni život.

Naslijedio ga je biskup *Juraj Dobrila* (1857—1875) koji se kod svoga dolaska u *Poreč* predstavio svojim vjernicima ne samo talijanskom nego i hrvatskom poslanicom. To je u toj biskupiji prvo pastirsko pismo pisano hrvatskim jezikom.

Dobrila se rodio 16. travnja 1812. u istarskom selu Ježenju, u župi Tinjan, od siromašnih seljačkih roditelja. Njemačku osnovnu školu svršio je u Tinjanu gdje mu je tamošnji kapelan Ivan Radetić bio učitelj. Poslije toga učio je njemačku »normalku« u Pazinu gdje je kao siromašan đak imao stan i hranu u franjevačkom samostanu. Pazinski franjevci preporučili su ga franjevcima u Karlovcu gdje je njihovom dobrotom i potporom svršio njihovu šestorazrednu gimnaziju. Filozofiju i bogosloviju učio je u Gorici. Za svećenika je zaređen g. 1837. Od 1839—1842. kao pitomac bečkoga zavoda »Augustineum« polazio je bogosloviju na bečkom sveučilištu, zajedno s Josipom Jurjem Strossmayerom, s kojim se trajno sprijateljio i kasnije surađivao u rodoljubnom radu za vjeru i domovinu.

O Dobrili kao biskupu napisao je historik suvremenik: Bio je bistrouman, temeljito naobražen u teološkoj znanosti, duboko religiozan, plemenit, ljubazan i učtiv prema svakome, ali također

36.
Knez Nikola Šubić Zrinski Sigetski, hrvatski ban. Poginuo u obrani Sigeta 1566. Zbog svog junaštva prozvan »hrvatski Leonida«

35.
Ante Starčević: Petar Berislavić, vesprimski biskup i hrvatski ban. Poginuo g. 1520. u borbi s Turcima. Svojim junaštvom pribavio je Hrvatskoj naslov »Predzide kršćanstva«. Poprsje u zagrebačkoj katedrali

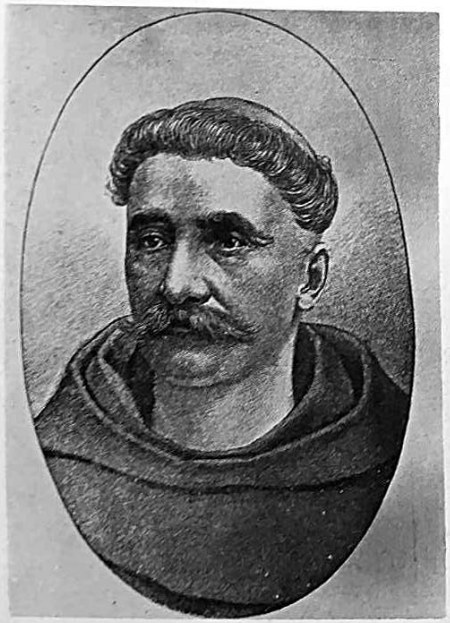

37.

(gore lijevo) Antun Vrančić (1504—1573), Šibenčanin, nećak bana Petra Berislavića, nadbiskup i primas ostrogonski, kardinal; veoma sposoban diplomata kralja Ferdinanda I.

38.

(gore desno) Toma Bakač Erdödy, hrvatski ban i pobjednik nad Turcima kod Siska 1593.

39.

(lijevo) Fra Luka Ibrišimović (1620—1698), Požežanin, franjevac. Borio se za oslobođenje Slavonije od Turaka, dizao ustanke i 1689. protjerao Turke iz Požege

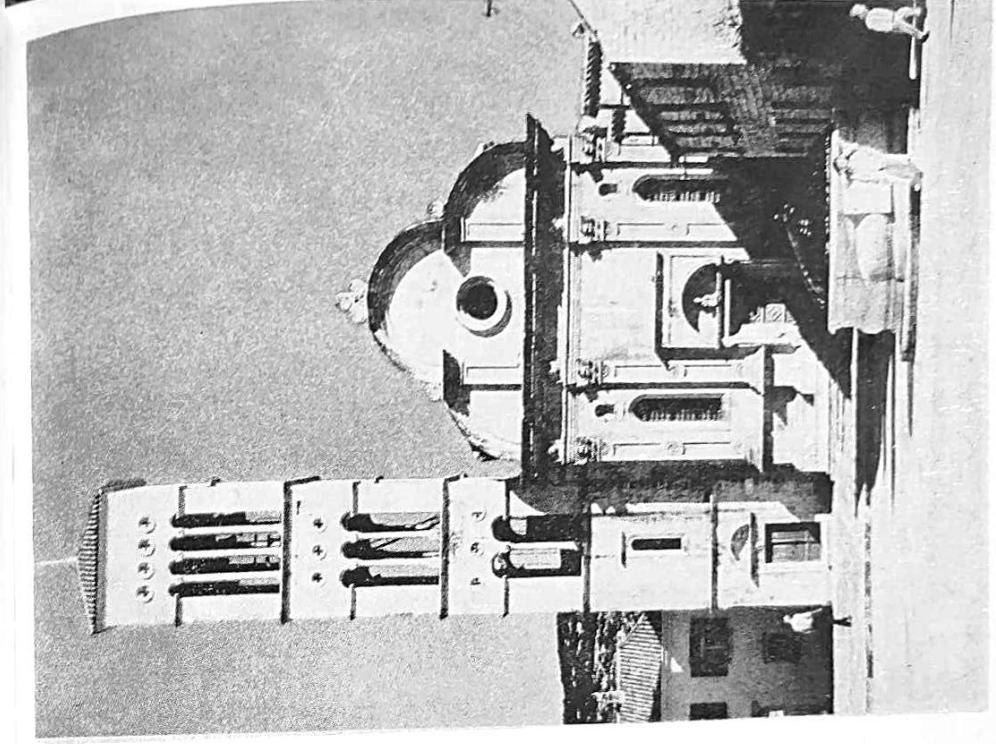

41. Hvar, katedrala (visoka renesansa XVI—XVII st.)

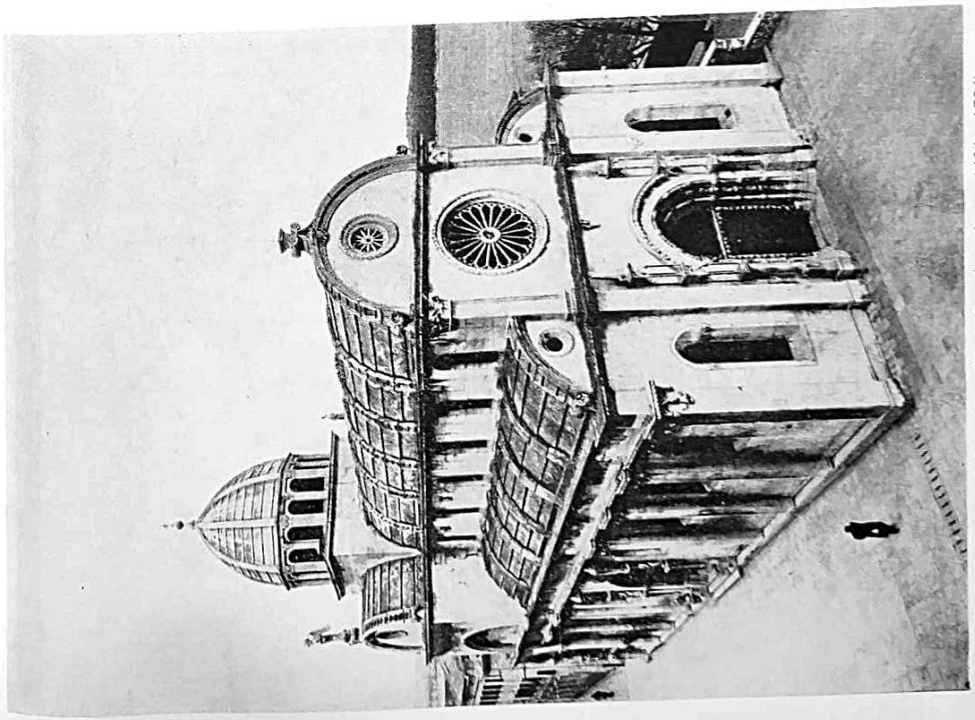

40. Katedrala sv. Jakova u Šibeniku (građena 1431—1536)

42. Središnji dio oltarnog tripti̇ha u sakristiji zagrebačke katedrale. Pripisuje se Albertu Dürereu (njegov rani »talijanski« period)

43. Oltar sv. Križa iz zagrebačke katedrale, sada u crkvi sv. Križa u Križevcima. Djelo Francesca Robbe iz 1756.

44. Propovjedaonica zagrebačke katedrale, djelo ljubljanskog kipara Mihaela Kusse iz 1696—1698. Baldahin iz XIX st.

45. »Božji grob« zagrebačke katedrale iz 1659, djelo vugrovečke vezilačke škole pod vodstvom J. W. Stolla

46. »Božji grob« — detalj

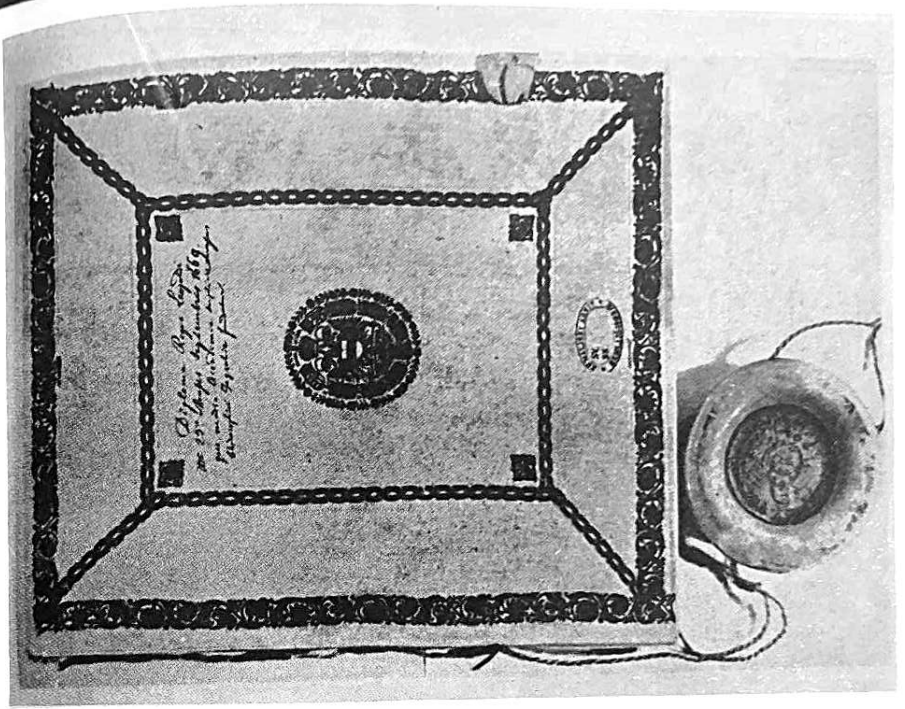

48. Povelja cara Leopolda iz 1669. kojom zagrebačkoj isusovačkoj akademiji podjeljuje sva prava i privilegije sveučilišta

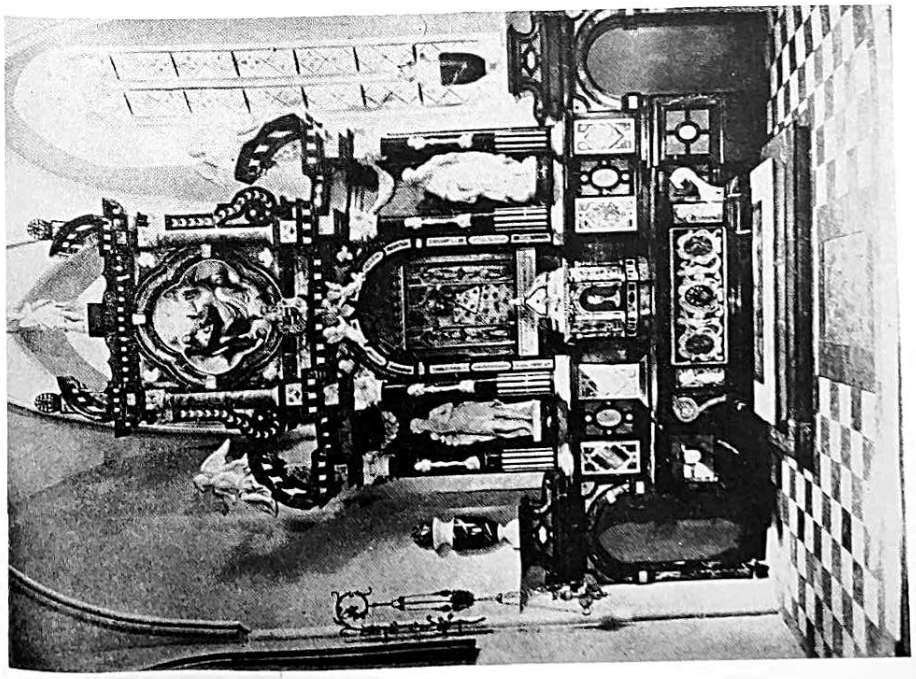

47. Glavni oltar u bivšoj pavlinskoj crkvi u Remetama, djelo pavlinskih kipara Jurjevića i Beline iz 1706. Središnji likovi su dijelovi staroga gotičkog drvenog oltara

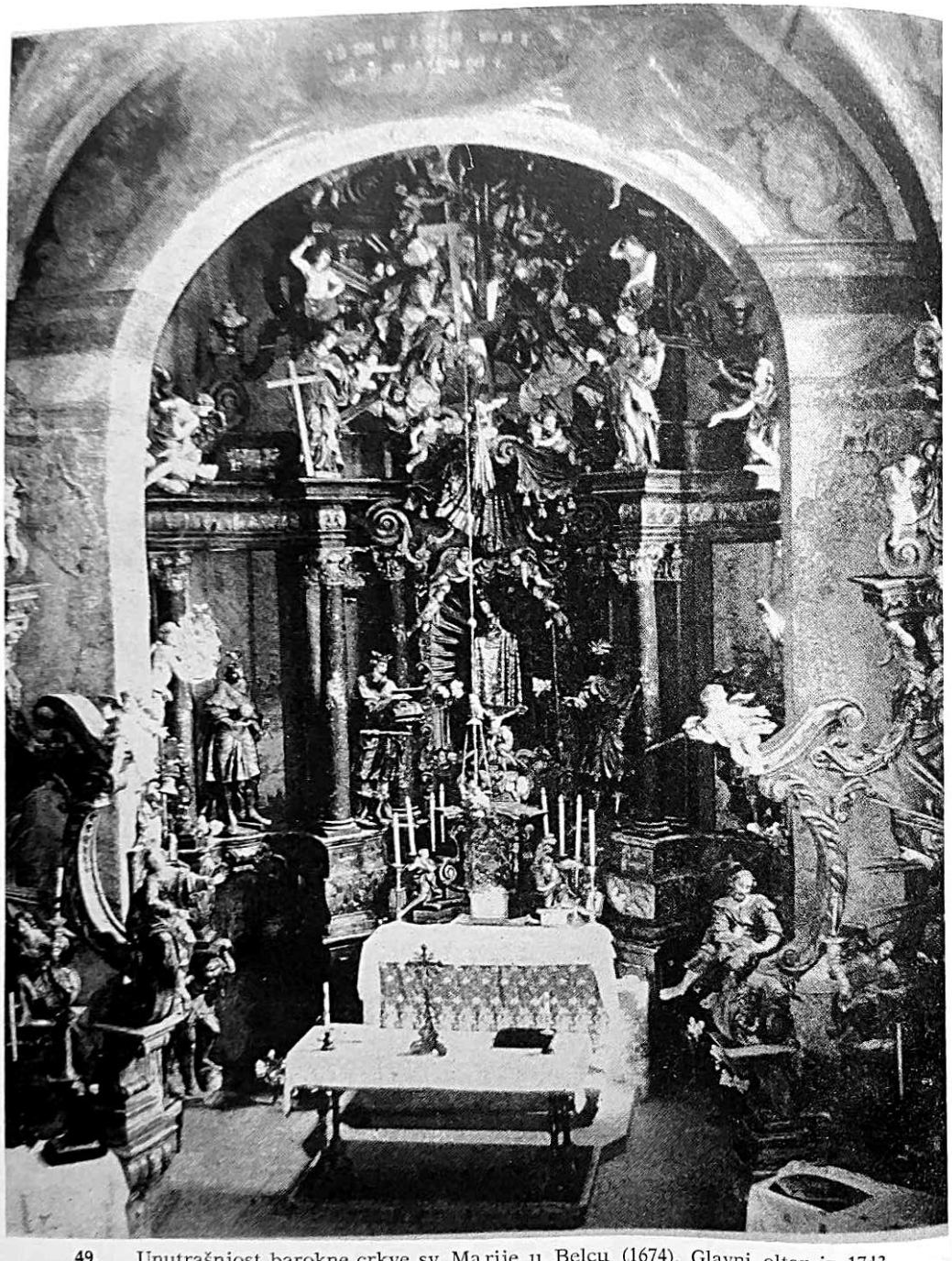

49. Unutrašnjost barokne crkve sv. Marije u Belcu (1674). Glavni oltar iz 1743. To je najljepša barokna crkva u Hrvatskoj

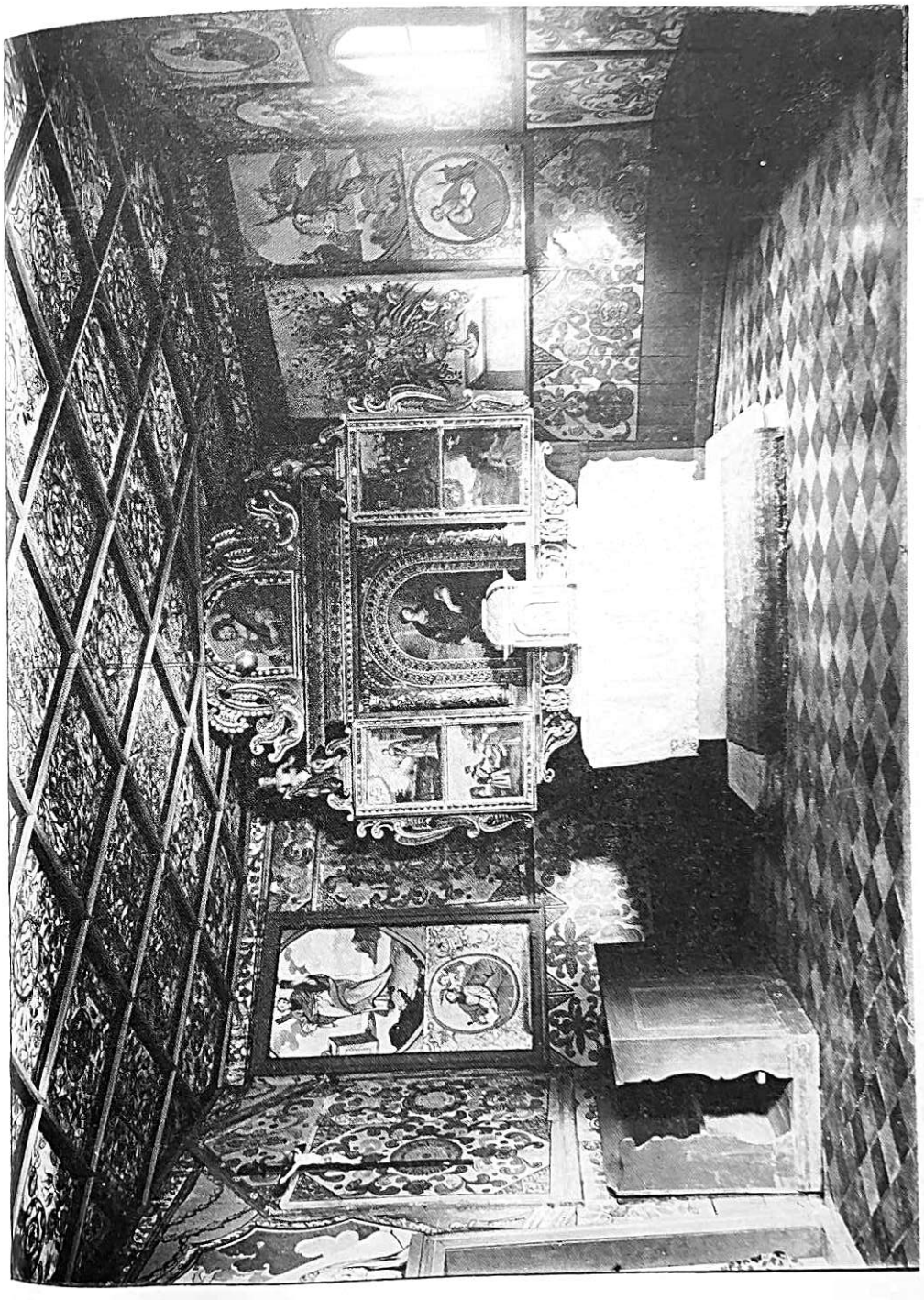

50. Unutrašnjost drvene kapele sv. Barbare u Velikoj Mlaki kraj Zagreba

51.
Juraj Haulik (1788—1869), Slovak, prvi zagrebački nadbiskup i kardinal, veliki mecena znanosti i umjetnosti, dobrotvor sirotinje

52.
Juraj Dobrila (1812—1882), tršćanski biskup, preporoditelj istarskih Hrvata i borac za ravnopravnost hrvatskog jezika u Istri

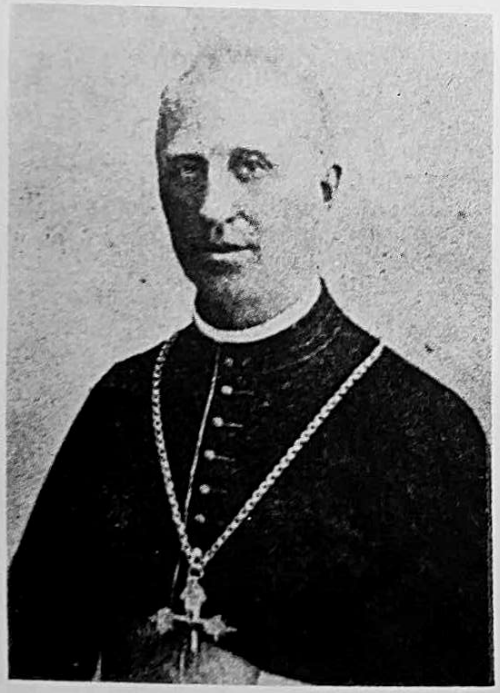

53.
Josip Stadler (1843—1918), prvi nadbiskup sarajevski i organizator Katoličke Crkve u Bosni i Hercegovini nakon Turaka

54.
Antun Mahnić (1850—1923), krčki biskup, pokretač i ideolog hrv. kat. pokreta prije prvoga svj. rata, borac za slobodu hrv. naroda u Primorju

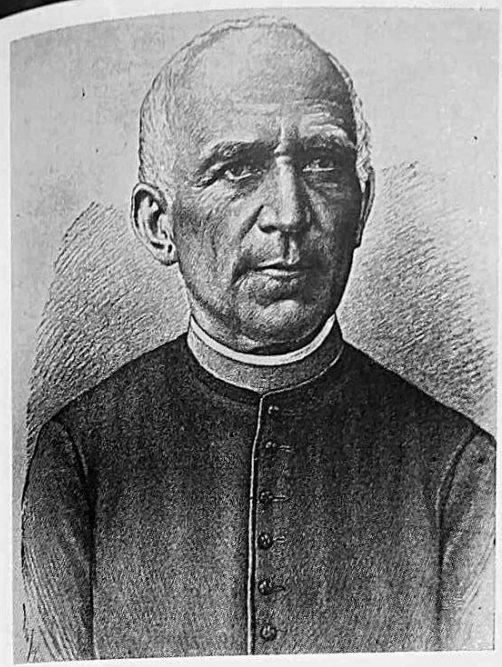

55.
Matija Mesić (1826—1876), svećenik, historičar, prvi rektor Zagrebačkog sveučilišta

57.
Celestin Medović (1859—1920), svećenik i slikar, počasni član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Slikao religiozne i historijske slike, pretežno iz hrvatske povijesti

56.
Mihovil Pavlinović (1831—1887), preporoditelj dalmatinskih Hrvata, župnik u Podgori, borac za ravnopravnost hrv. jezika u Dalmaciji i za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom

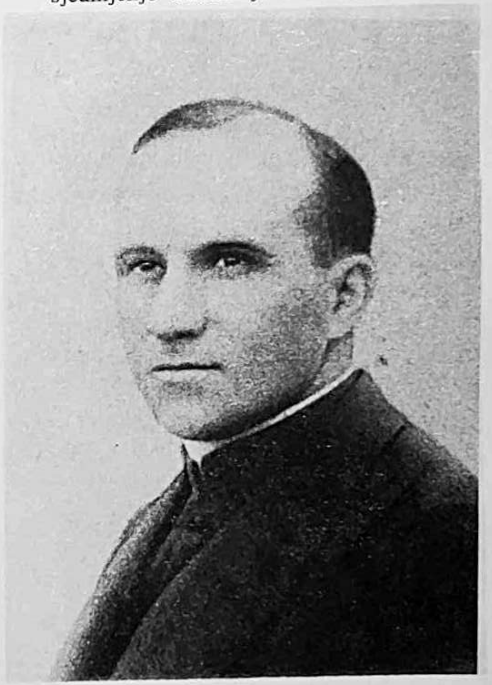

58.
Ignac Horvat (1895—1973), Gradišćanski Hrvat, svećenik, najplodniji pisac Gradišćanskih Hrvata, autor prve hrv. drame Hrvata iz Gradišća

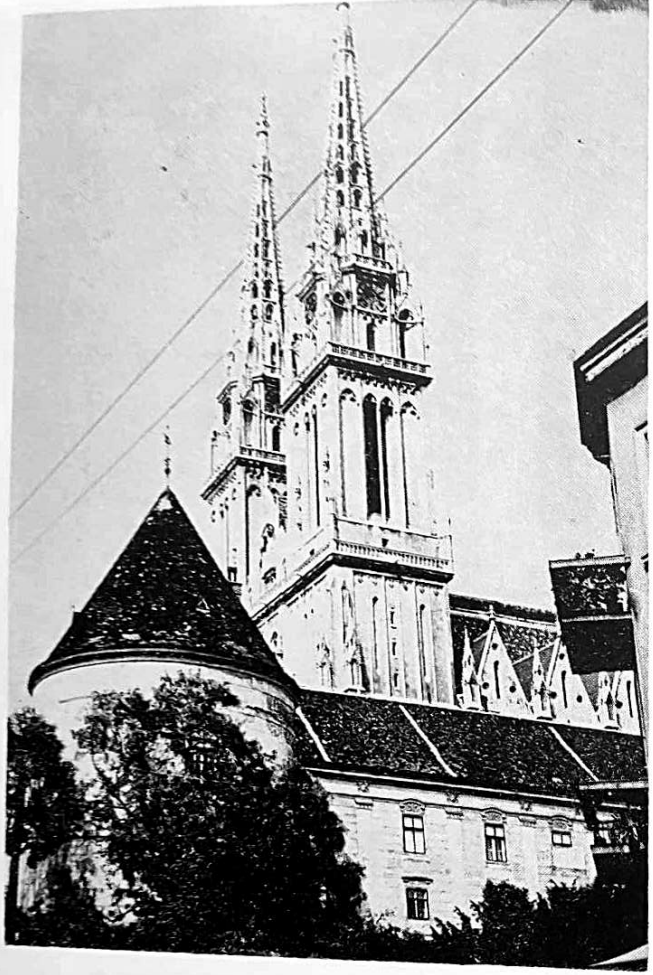

59. Zagrebačka katedrala

60.
Crkva sv. Blaža u Zagrebu, djelo arhitekta Viktora Kovačića iz 1915.

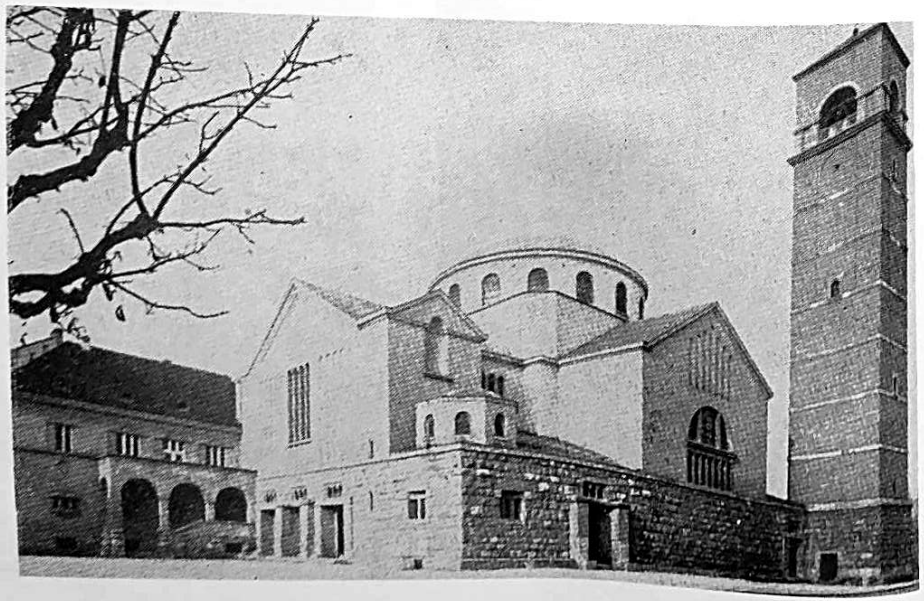

61. Đakovačka katedrala

62.
A. Seitz: Isus izgoni trgovce iz hrama. Slika u đakovačkoj katedrali

63.
I. Meštrović: Pietà. Zagreb, crkva sv. Marka

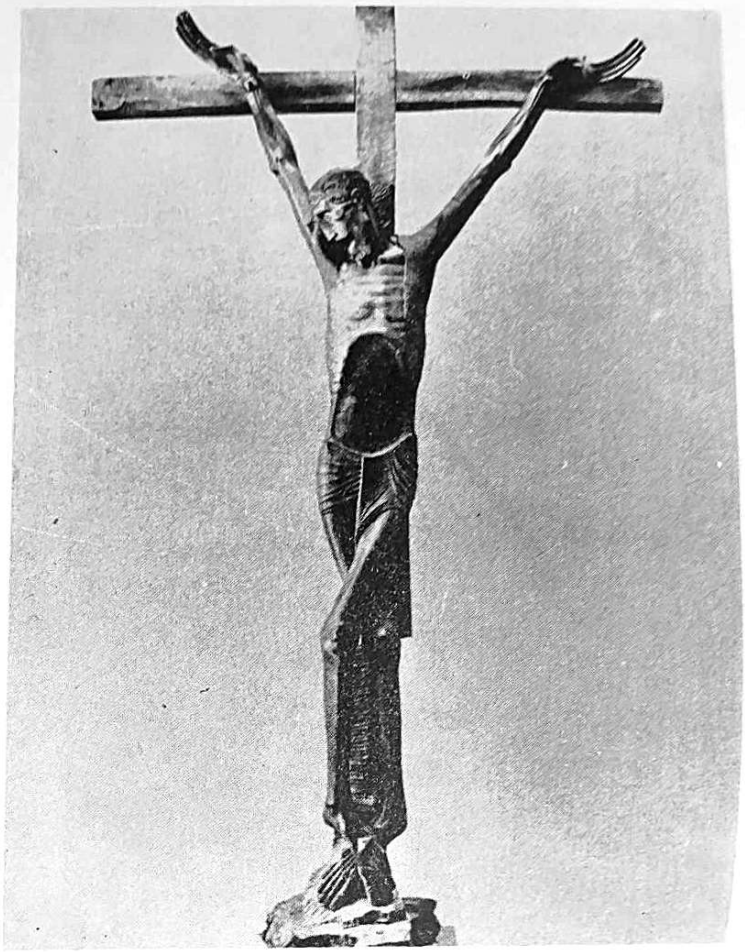

64.
I. Meštrović: Raspeti; prije u crkvi sv. Marka u Zagrebu, sada u Galeriji Meštrović u Splitu

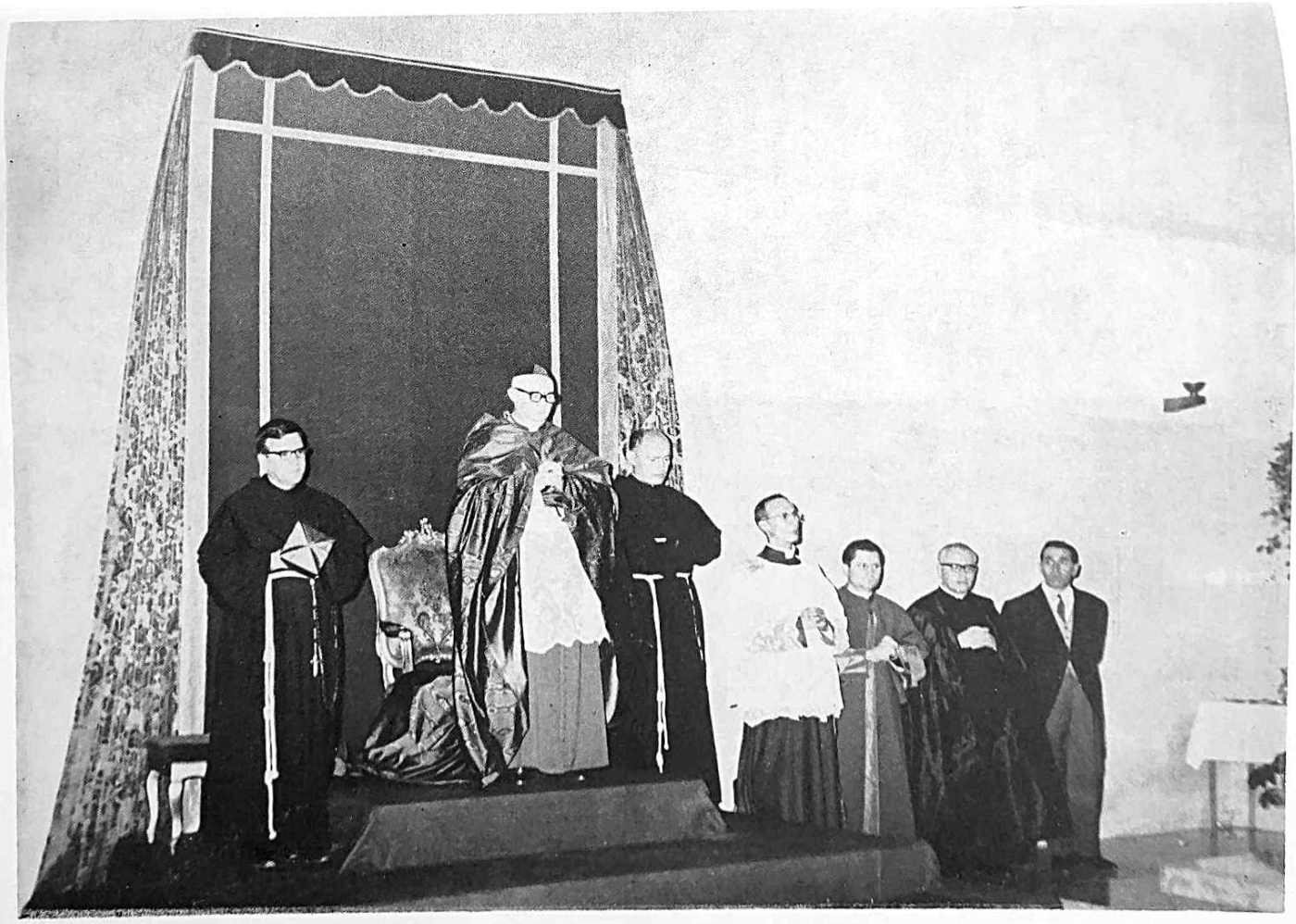

65. Kardinal dr Franjo Šeper preuzima »u posjed« crkvu sv. Petra i Pavla na Euru u Rimu 1965.

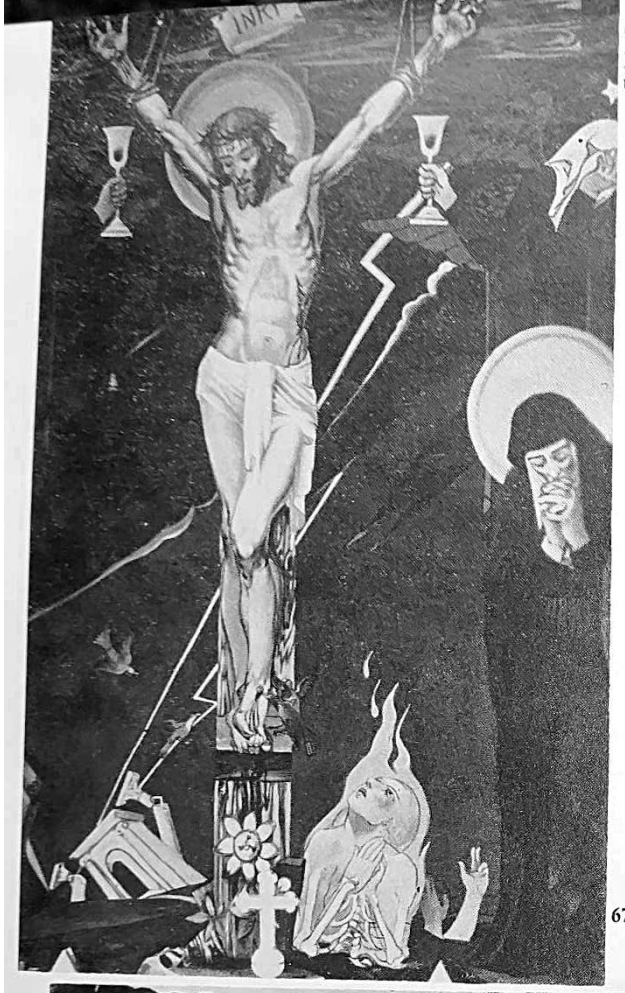

66.
Maksimilijan Vanka: Raspeti (zidna slika u hrvatskoj crkvi sv. Nikole u Milvale, Pa, SAD)

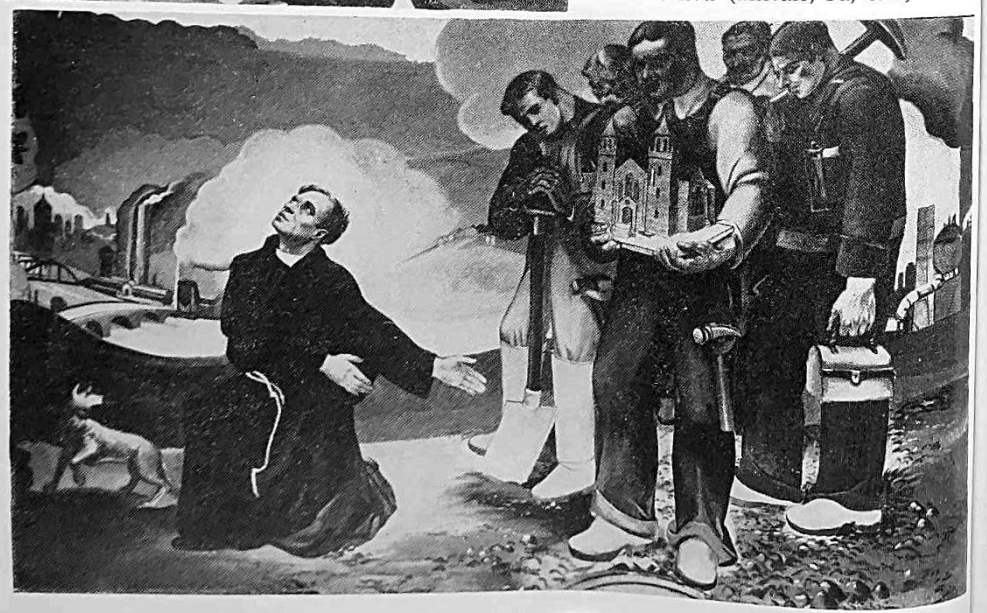

67.
Maksimilijan Vanka: Iseljenici grade crkvu (Milvale, Pa, SAD)

iskren i odvažan, tako da je otvoreno govorio ono što je mislio (Cvjetko Rubetić, Vjekopis Dra Jurja Dobrile, Zagreb 1882, 17 — 18).

Sa svojim je svećenicima bio ljubazan, ali kad bi koji teže pogriješio, odlučno ga je ukorio. Na tužbe protiv svećenika narodnjaka odgovarao je da vlasti trebaju štititi pravedne protiv vikača. Ako bi koji put žešće nastupio u govoru, priznao je sam sebi iskreno da mu se »kao kmetskom sinu« teško priučiti »pravoj uljudnosti«.

Od g. 1875. do svoje smrti 13. siječnja 1882. bio je Dobrila biskup u *Trstu* gdje je nastavio svoj revni pastirski rad za duhovno dobro svih svojih vjernika.

Dobrila kao biskup u Poreču i Trstu razvio je svestran rad na pastoralnom, dobrotvornom i narodno-političkom području. Radi podizanja vjerskog života revno obilazi župe, piše svake godine pastirska pisma vjernicima, priređuje pučki molitvenik »Oče budi volja tvoja« (prvo izdanje — Trst 1854), molitvenik za mladež »Mladi bogoljub« (Trst 1889). Dobrilini hrvatski spisi odlikuju se jezičnom jedrinom i stilskom jasnoćom.

Kao dobrotvor istaknuo se Dobrila u doba glada 1852/3. Sam je od svoga dao mnogo novaca, a njegovim nastojanjem skupljeno je preko 50.000 forinti za siromašne seljake u Istri. Jednako revno djelovao je 1855. kad je u Trstu zavladala kuga. Podupirao je siromašne đake, škole, crkve i župe. Siromašnim je đacima podijelio za života i oporučno iza smrti preko 100.000 forinti.

Kao biskup virilist sudjelovao je u radu pokrajinskog sabora u Kopru (1861—1868) i u Carevinskom vijeću u Beču (1861 — 1873) braneći vješto i odvažno probitke hrvatskog naroda u Istri. Tražio je da se hrvatski jezik kao službeni uvede u istarske škole i državnu upravu. G. 1870. Dobrila pokreće novine »Naša sloga« koje su postale središte narodno-preporodnog djelovanja istarskih Hrvata. Tome djelovanju Dobrila je udario čvrst temelj i bio duša sve do svoje smrti.

DUŠOBRIŽNIŠTVO. G. 1806. na području nekadašnje mletačke Istre, u četiri biskupije, bilo je nešto više od 80.000 vjernika i 900 svećenika, od toga 170 kanonika, 140 župnika, dok je ostalih 600 svećenika živjelo od patrimonija i misnih nakana.

U ovo su doba ukinuta tri *glagoljaška samostana* hrvatskih trećoredaca: u Kopru, na Božjem Polju kod Vižinade i u Novigra-

du. Imovina ukinutih samostana pripala je djelomično crkvama, a djelomično školama i siromasima.

U Velom Lošinju g. 1802—1804. tamošnji župnik i biskup Franjo Rakamarić pokušali su ukinuti *glagoljsko bogoslužje*. Narod se zbog toga uzbunio, a hrabrili su ga krčki biskup Šintić i senjski biskup Ježić. Sv. Stolica i Bečki dvor izašli su u susret narodu i naložili župniku i biskupu da se glagoljsko bogoslužje, koje se upotrebljavalo stoljećima, ima i dalje zadržati u Velom Lošinju.

Već tokom XVIII, a još više XIX stolj. glagoljaško bogoslužje malo-pomalo izumire u Istri. Ima za to više razloga. U istarske gradove dolaze Talijani obrtnici i činovnici koji isprva glagoljicu kao nešto za njih strano ne prihvaćaju, a kasnije je odlučno odbacuju zbog talijanskog iredentizma. Od g. 1774. do 1893, dakle 119 godina, nije tiskan glagoljaški misal, pa su tako glagoljaši bili prisiljeni služiti se latinskim misalom. Austrijska je vlada g. 1818. zabranila daljnji rad glagoljaških notara, g. 1819. djelovanje privatnih glagoljaških škola, ali je u novootvorenom bogoslovskom sjemeništu u Gorici g. 1818. omogućila učenje glagoljice. Do sredine XIX stolj. u velikom broju istarskih župa održalo se glagoljsko bogoslužje, a onda je nestalo. Razlog je tome što je Austrija u glagoljaštvu gledala panslavensku i rusofilsku opasnost, a svećenički kandidati iz želje za većim ugledom radije su učili latinske škole negoli prezrenu i manje vrijednu (u njihovim očima) glagoljicu.

U novije vrijeme, kao što smo već rekli, zauzimao se mnogo za čuvanje i unapređenje glagoljskog bogoslužja krčki biskup *Antun Mahnić* (1896—1920). Njegovom je zaslugom 18. studenog 1902. osnovana u Krku *Staroslavenska akademija*. Njezina je zadaća bila njegovati staroslavenski liturgijski jezik, promicati njegovo učenje i gajiti glagoljsko crkveno pjevanje u skladu s crkvenim propisima. Uz Mahnića, za tu akademiju imaju zasluga: njegov generalni vikar Franjo Volarić i češki svećenik dr Josip Vajs, solidan stručnjak za glagoljicu. Akademija je sebi postavila velike zadatke, ali je imala samo skromne uspjehe, jer nije imala ni sredstava, ni ljudi ni vremena da ih ostvari. Potkraj g. 1928. prenesena je njezina imovina u Zagreb i predana na čuvanje Hrvatskoj bogoslovskoj akademiji: stari dragocjeni glagoljski rukopisi, zatim Parčićevi rukopisi i knjižnica. U krilu Hrvatske bogoslovske akademije osnovan je Staroslavenski odsjek. Akademiji je bio pročelnik dr Svetozar Ritig.

ŠKOLSTVO. U drugoj polovici XVIII stolj. ima samo nekoliko škola u mletačkoj i austrijskoj Istri. Nalaze se u gradovima i većim mjestima. Uzdržavaju ih biskupi, župe i gradske općine. Nastavnici su obično svećenici.

Tokom XIX stolj. broj se *škola* postepeno povećao. God. 1815. i 1816. austrijska je vlada odredila da se u Istri osnuje 27 osnovnih škola i 6 glavnih škola s njemačkim nastavnim jezikom. Škole su uglavnom osnovane u talijanskim gradićima s talijanskim nastavnim jezikom. Hrvatska sela imala su svoje škole samo u dekanatskim sjedištima sve do g. 1847. Škole je polazilo malo djece. Učitelji su bili kapelani i župnici, a školski nadzornici — dekani. Biskupskom ordinarijatu slao se izvještaj o stanju škola. Poslije g. 1814. bilo je i svjetovnih učitelja i učiteljica sa slabom plaćom i neuređenom mirovinom. Škole su imale malen uspjeh jer ih općine i župe nisu mogle izdašno uzdržavati, a i djeca i roditelji protivili su se njemačkom nastavnom jeziku, pa je broj učenika bio razmjerno malen. U sredini XIX stolj. vlada je glede jezika popustila, pa je uveden kao *nastavni jezik* talijanski, hrvatski i slovenski.

Od g. 1843—1859. vođe istarskih *Talijana* nastoje oko toga da sve istarske škole budu samo talijanske i da preko njih potalijanču hrvatsku djecu. Međutim, bilo je u isto vrijeme istarskih Hrvata koji su odlučno branili hrvatske škole u Istri. Prvi su bili među njima biskup Juraj Dobrila i krčki biskupijski nadzornik Franjo Volarić. Međutim, borba za hrvatske škole u Istri oštro se vodila dalje i trajala još u prvoj polovici XX stolj.

Austrijske su vlasti odredile da se u naseljima s miješanim stanovništvom osnovna nastava ima ovako izvoditi: u I razredu na materinskom jeziku većine, a u II razredu na jeziku većine i manjine. Ovom su se odredbom Hrvati mogli okoristiti na Kvarnerskim otocima, ali ne u zapadnoj Istri gdje su sve škole bile samo talijanske. Malena Krčka biskupija imala je g. 1859. 19 osnovnih muških i 10 ženskih škola.

Gimnazije su trajale 6 godina. Koji su htjeli ići u sjemenište ili na sveučilište, polazili su prije toga dvogodišnju ili trogodišnju filozofiju. Istra nije imala filozofije, pa su Istrani polazili dvogodišnju filozofiju u Gorici.

Gimnazija u Krku postoji već g. 1708. Nastavnici su domaći svećenici, a đaci su klerici i vanjski. Školu uzdržavaju bratovštine. Gimnaziju u Kopru vodili su neko vrijeme redovnici. Proživljavala je tokom XIX stolj. razne promjene. G. 1836. otvorili su fra-

njevci njemačku gimnaziju u Pazinu. Od 1873—1886. u rukama je svjetovnih nastavnika, a zatim zatvorena zbog maloga broja đaka. Većina nastavnika i đaka jesu Hrvati. Hrvatski se jezik uči od g. 1849. 2 sata tjedno.

Bosna i Hercegovina od 1878. do 1918.

POLITIČKE PRILIKE. *Berlinski kongres* (sastanak evropskih sila od 13. VI do 13. VII 1878) povjerio je Austro-Ugarskoj Monarhiji zadaću da izvrši okupaciju Bosne i Hercegovine radi održavanja mira i reda u tim zemljama. Od početka kolovoza do svršetka listopada 1878. austro-ugarska vojska okupirala je te zemlje, i to borbom protiv ustanika u kojoj je poginulo na austrijskoj strani oko 5000 ljudi.

Okupacijom Bosne i Hercegovine ostao je međunarodni pravni položaj tih zemalja nesiguran. Okupacija je prema izjavi austro-ugarskog ministra vanjskih poslova Andrássyja imala biti privremena, a suverena prava sultanova nepovrijeđena; okupirane zemlje trebale su biti zajednički posjed dvojne monarhije. Međutim, g. 1908. proglašena je aneksija Bosne i Hercegovine. G. 1910. dobivaju te zemlje ustav i sabor u koji dolazi 20 virilista (vjerskih prelata) i 72 zastupnika. Hrvati katolici razdijeljeni su u dvije političke stranke: Hrvatsku zajednicu vode franjevci, a Hrvatsku katoličku udrugu nadbiskup Stadler sa svojim listom Hrvatski dnevnik.

Vrhovnu upravu u Bosni i Hercegovini ima zajedničko *Ministarstvo financija u Beču* komu je na čelu ministar Benjamin Kállay sve do svoje smrti g. 1903. On pokušava stvoriti na okupiranom području »bosanski narod« i »bosanski jezik«, potiskuje nacionalni razvitak Hrvata i Srba, izaziva protiv sebe nezadovoljstvo kod svih narodnih slojeva. Katolički vjerski poslovi uređuju se prema konkordatu između Austrije i Sv. Stolice od g. 1855, dok se pravoslavni i muslimani bore za svoju vjersku autonomiju, koju pravoslavni dobivaju g. 1905, a muslimani g. 1909. Katolici Hrvati osnivaju svoje prosvjetno-kulturno društvo Napredak, pravoslavni Srbi Prosvjetu, a Muslimani Gajret.

U samoj zemlji bila je u početku vojna uprava koja je zadržala prvotno upravno uređenje iz turskih vremena. G. 1879. uprava se preuređuje osnivanjem *zemaljske vlade* kojoj je na čelu ge-

neral kao poglavar zemlje. Vlada je podijeljena na 4 odjela, od 1912. na 6 odjela. Uz poglavara zemlje uveden je g. 1882. »adlatus« (pomoćnik) koji vrši stvarnu vlast u građanskim poslovima po uputama i pod nadzorom ministarstva financija u Beču. Zemlja je podijeljena na okružja, kotareve i ispostave. G. 1906. sudstvo se odvaja od upravne vlasti. Činovničku službu pretežno vrše pouzdani doseljeni stranci (»kuferaši«). (Hrvatska enciklopedija III, 156—158; Enciklopedija Jugoslavije II, 51—56.)

USPOSTAVA REDOVITE HIJERARHIJE. Poslije okupacije Bosne i Hercegovine nastojao je Bečki dvor da u tim zemljama uspostavi redovitu crkvenu upravu ili hijerarhiju. Želja je austrijske vlade bila da Sv. Stolica prizna *caru* na okupiranom području ona ista prava koja je inače car vršio na području Austro-Ugarske Monarhije prigodom imenovanja biskupa, kanonika i u drugim crkvenim poslovima. Teškoća je bila u tome što su Bosna i Hercegovina sve do aneksije g. 1908. pravno bile sultanove zemlje.

God. 1881, 8. lipnja, sklopljen je *ugovor* između Sv. Stolice i Austro-Ugarske Monarhije o uspostavi redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini. Po tome ugovoru osnivaju se na okupiranom području tri dijeceze: Vrhbosanska nadbiskupija-metropolija sa sjedištem u *Sarajevu,* sufraganske biskupije: Banjalučka sa sjedištem u *Banjoj Luci* i Mostarska sa sjedištem u *Mostaru.* Za Trebinjsku je biskupiju predviđeno da njome i dalje upravlja dubrovački biskup dok se za njezino novo uređenje ne postigne posebni sporazum između Sv. Stolice i bečke vlade. (G. 1890. povjerila je Sv. Stolica Trebinjsku biskupiju mostarskom biskupu na upravljanje.)

Prema spomenutom ugovoru ima se u Sarajevu bez oklijevanja osnovati stolni kaptol s četiri kanonika od kojih će svaki primati iz državne blagajne po 2000 for. godišnje. Banjalučkoj se biskupiji privremeno daje apostolski administrator s biskupskim karakterom koji će se pobrinuti da se ondje uredi sve ono što je potrebno za dobru upravu biskupije. Načelno se dopušta osnutak stolnoga kaptola i u Mostaru, a osnovat će se onda kad za to budu povoljne prilike.

Kako su novoosnovane dijeceze siromašne, bez posjeda iz vremena feudalizma, određena je iz državne blagajne godišnja *plaća:* sarajevskom nadbiskupu 8000 for., mostarskom biskupu 6000 for., banjalučkom biskupu administratoru 3000 for. (Slične su plaće primali iz državne blagajne također siromašni biskupi i vladike u Hrvatskoj.)

U Sarajevu se bez otezanja ima otvoriti provincijalno (centralno) *sjemenište* za potrebe svih triju dijeceza. To će sjemenište primati pomoć za uzdržavanje iz državne blagajne. Iz toga sjemeništa treba da dođe u duhovnu pastvu svjetovni kler i djeluje »zajedno s redovničkim klerom kojemu se zbog dugih usluga učinjenih Crkvi ima iskazivati dužni obzir«.

Sveti Otac, pozivajući se na zasluge vladara Austro-Ugarske Monarhije za Katoličku Crkvu u Bosni i Hercegovini, daje tome vladaru povlasticu da imenuje nadbiskupa i biskupe u rečenim zemljama, na način kako to inače čini na području svoje Monarhije. Prvoga dostojanstvenika u kaptolu treba da imenuje Sveti Otac na prijedlog vladara, a ostale kanonike — plaćene iz državne blagajne — imenovat će vladar na prijedlog biskupa.

Iz svega toga, kao i iz zakletve biskupa, može se zaključiti da je *Bečki dvor* postupao prema crkvenoj upravi u Bosni i Hercegovini na jednak način kao što je i prije i kasnije postupao u svim zemljama habsburške monarhije. Štoviše, Bečki je dvor i dvjesta godina prije imenovao biskupe u turskoj Bosni i Srbiji i novčano ih pomagao. Istina je da se u svemu tome nalazila i stanovita politika — cezaropapizam, ili ublažena laička investitura, ili regalizam ili jozefinizam — ali uvijek i svuda isti razlozi i isti postupak. Tvrditi nešto drugo nije u ozbiljnoj i nepristranoj povijesnoj znanosti dopustivo. (Dr fra Berislav Gavranović, Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine, Beograd 1935, str. 196—205.)

JOSIP STADLER NADBISKUP. Prvi nadbiskup Vrhbosanske nadbiskupije bio je Josip Stadler (1882—1918). Rodio se 1843. u Slavonskom Brodu. Školovao se u Požegi, Zagrebu i Rimu. Službovao je u Zagrebu kao gimnazijski katehet i profesor Bogoslovskog fakulteta. Surađivao je u Katoličkom listu. Kao nadbiskup u Sarajevu pokreće svoj službeni list »Srce Isusovo« koji od g. 1887. nosi ime Vrhbosna. Osniva u Sarajevu tiskaru koja svojim knjigama diže ugled nadbiskupu i njegovu kaptolu. G. 1882. otvara dječačko sjemenište u Travniku, a g. 1893. dovršava zgradu bogoslovskoga sjemeništa u Sarajevu. Od g. 1884—1889. gradi stolnu crkvu u Sarajevu. Njegovo je djelo i župna crkva u Novom Sarajevu te ženski samostan Doloroza s ekonomijom u Posavini kod Bosanskog Šamca. Osnovao je redovničku družbu Služavke malog Isusa za njegovanje zapuštene djece. Sagradio je više župnih crkava i župničkih stanova. Biskup Strossmayer nazvao ga je zbog tolikih gradnja »čudotvorcem«. Istina je međutim da su ga mučili

dugovi od kojih ga je spasila devalvacija u prvom svjetskom ratu. Pokrenuo je s Bresztynszkim časopis »Balkan« koji se bavio pitanjem crkvenoga jedinstva. Nadbiskup Stadler bio je osobito sposoban, marljiv i požrtvovan, drugi apostol Bosne (prvi je Nikola Tavelić). U javnom političkom životu istupao je kao hrvatski rodoljub slijedeći opću hrvatsku politiku svoga vremena. Zato je krivo gledan i u Beču i u Budimpešti, a i domaći protivnici bili su često prema njemu nepravedni.

Paškal Buconjić, mostarski biskup (1881—1910), učinio je mnogo za crkveno i prosvjetno uzdizanje hercegovačkih katolika.

REDOVNIŠTVO. Glavna su redovnička snaga u Bosni i Hercegovini i u ovo doba *franjevci* u svojim dvjema provincijama: bosanskoj i hercegovačkoj (Hercegovina se odijelila od Bosne 1844, a samostalna franjevačka provincija postaje 1892). God. 1893. osnovana je u Sarajevu rezidencija za sjedište provincije i bogosloviju. God. 1899. osnovana je rezidencija u *Visokom* s franjevačkom klasičnom gimnazijom. G. 1861. osnovano je sjemenište na *Širokom Brijegu*, 1870. novicijat na *Humcu*, 1890. samostan u *Mostaru*, u kojem se 1895. otvara bogoslovsko sjemenište. Većinom župa u Bosni i Hercegovini upravljaju u to doba franjevci.

Isusovci su, kao što smo rekli, preuzeli dječačko sjemenište s gimnazijom u Travniku i bogoslovsko sjemenište s bogoslovijom u Sarajevu. Između više učenih i zaslužnih isusovaca koji su djelovali u ta dva zavoda posebno se ističe Erik Brandis (1834—1921). Proputovao je više puta Bosnu i Hercegovinu, proučavao njezinu faunu, floru i rudno blago. Otkrio je 18 novih biljaka i životinja od kojih devet ima njegovo ime. On je prvi od isusovaca došao u Bosnu, osnovao u Travniku gimnaziju (1882) i ovdje uredio bogatu prirodopisnu zbirku.

Trapisti ili reformirani cisterciti dolaze u Banju Luku potkraj turskoga vladanja g. 1869. Njihova kuća postaje g. 1885. samostalna opatija pod imenom »Marija Zvijezda«. Osnovali su sirotište i više industrijskih pogona. Potpomagali su crkve i kulturne ustanove u Bosni.

Zagrebačke *Sestre milosrdnice* došle su u Bosnu i Hercegovinu također još za turskoga vladanja: 1871. u Sarajevo, 1872. u Derventu, Dolac, Banju Luku, Mostar, 1874. u Livno, a poslije okupacije tih zemalja u Brčko, Bugojno, Travnik, Tomislavgrad, Ljubuški. Djelovale su ponajviše kao nastavnice u nižim i višim pučkim ili osnovnim školama.

Služavke Maloga Isusa, koje je, kao što smo rekli, osnovao nadbiskup Stadler, započele su djelovati u Bosni g. 1890, a kasnije su se proširile i po raznim krajevima Hrvatske. Svrha je te družbe brinuti se za odgoj izložene djece i siročadi, pomagati siromašne žene te ostale zapuštene siromahe.

Klanjateljice Predragocjene Krvi Isusove došle su u Budžak (»Nazaret«) kod Banje Luke g. 1879. radi odgoja mladeži i nastave u školama. Doskora su otvorile filijale u Bihaću, Jajcu, Bosanskoj Gradiški i drugdje.

Kćeri Božje ljubavi došle su u Bosnu g. 1882. i preuzele brigu za duhovno i tjelesno dobro kućnih pomoćnica.

G. 1882. ima u Bosni i Hercegovini 35 katoličkih *konfesionalnih škola* staroga tipa s 1927 učenika i 653 učenice, a g. 1912/3. 31 škola suvremenog tipa s pravom javnosti. Te su škole polazili i inovjerci jer su se odlikovale stručnim obrazovanjem i dobrim odgojem.

Hrvatski katolički pokret 1900—1918.

U sredini i u 2. polovici XIX stolj. Katolička je Crkva skoro u svim evropskim zemljama proživljavala teške dane: kraljevina Sardinija, odnosno Italija, okupirala je Papinu državu, u Njemačkoj se provodio Kulturkampf, tj. proganjanje Crkve, u Francuskoj su ukidane ili protjerane redovničke družbe. Sve je to potaklo svjesne školovane katoličke vjernike da ustanu na obranu Crkve, njezina slobodnog djelovanja i kršćanske nauke. Kao sredstva za obranu imali su poslužiti: katolički tisak (novine, časopisi, književnost) i politička borba u parlamentu, zatim studij filozofije i sociologije prema načelima enciklike Leona XIII Rerum novarum (1891). Sva ta nastojanja oko obrane i obnove Crkve dobila su ime: Katolički pokret (motus catholicus, movimento, katholische Bewegung). Po uzoru na austrijske i njemačke katolike već posljednjih godina XIX stolj. stvara se u slovenskim zemljama katolički pokret (Janez Ev. Krek, Anton Korošec) koji će doskora pod vodstvom krčkoga biskupa Antuna Mahnića imati i u Hrvatskoj svojih pristalica.

Antun Mahnić (1850—1920), rodom iz Kobdilja na Goriškom Krasu, školovao se u rodnom mjestu, Gorici i Beču. Bio je profesor teologije u Gorici gdje je izdavao časopis »Rimski katolik« od g. 1880—1896. i u njemu oštro pobijao suvremena protucrkvena strujanja. Kao krčki biskup (1896—1920) tražio je da hrvatska djeca primaju vjersku obuku na hrvatskom jeziku; osnovao je za Hrvate »Hrvatsku čitaonicu«. Bavio se i praktičnim socijalno-gospodarskim radom: uređivao je uzorne vinograde i voćnjake, podizao stočarstvo na otocima, osnovao konzumne zadruge, seoske štedionice, posebna mala parobrodarska društva između Rijeke i istarskih otoka. Uz biskupsku palaču uredio je pjevačku i orguljašku školu. G. 1901. i 1911. održao je sinodu sa svojim svećenicima, kojima je omogućio stvaranje posebnog svećeničkog udruženja i izdavanje časopisa »Svećenička zajednica«. Kao gorljiv pristalica i branitelj staroslavenskoga bogoslužja osnovao je na Krku, kao što smo već rekli, Staroslavensku akademiju.

God. 1903. pokrenuo je tromjesečni časopis za kršćansku prosvjetu pod imenom *Hrvatska straža*. Želio je s pomoću bogoslovskih i filozofskih rasprava postići duhovni preporod tadašnje katoličke mladeži u Hrvatskoj. Časopis je izlazio od 1903—1918. u Krku, zatim u Senju i konačno u Rijeci pod uredništvom A. Alfirevića, F. Biničkoga, M. Hormana, J. Kreka, P. Vlašića, E. Eterovića, P. Grabića.

Na poticaj biskupa Mahnića hrvatski katolički sveučilištarci osnovali su svoja katolička akademska društva: u Beču pod imenom »*Hrvatska*«, u Zagrebu »*Domagoj*«, zatim u Grazu, Innsbrucku i Budimpešti. God. 1904. počeli su u Beču izdavati đački časopis *Luč*. Ideologija toga časopisa — omnia instaurare in Christo — svaki je dan nalazila sve više pristalica među hrvatskim katoličkim đaštvom, osobito u bogoslovskim i dječačkim sjemeništima te u Marijinim đačkim kongregacijama koje su postojale u raznim srednjim školama. Ti jednostavni čitatelji počeli su malo-pomalo stvarati oko »Luči« pravi đački pokret. Ideologija »Luči« bila je i ideologija toga pokreta. Poznavajući povijest bogoslovskih zborova u pojedinim bogoslovskim sjemeništima, možemo reći da su tu ideologiju imali već otprije svi hrvatski bogoslovi. Zato je sasvim razumljivo da su ti bogoslovi ne samo zavoljeli »Luč« nego su i svim srcem pristali uz pokret što ga je taj časopis propagirao te su se počeli osjećati dijelom toga pokreta. »Luč« je postala glasilo najprije za akademska društva, kasnije za srednjoškolska društva i napokon za bogoslovske zborove. I oni su slali uredništvu »Luči« izvještaje o svom radu, a sami bogoslovi pisali su za nju literarne priloge sviju vrsta.

Prvi *katolički đački sastanak* održan je u ljetu g. 1906. na *Trsatu*, zatim je 1907. upriličen hrvatsko-slovenski katolički đački sastanak u *Zagrebu*, 1909. sveđački sastanak u *Splitu* na kojem je samo iz Zagreba sudjelovalo preko 100 bogoslova. Poslije toga sastanka osnovan je *Hrvatski katolički đački savez*. Za vrijeme rata (1914—1918) bio je u mnogim katoličkim đačkim društvima obustavljen svaki rad. Jedino se moglo nešto raditi u bogoslovskim Zborovima jer su njihovi članovi kao klerici bili izuzeti od vojne službe. Međutim, već u ožujku 1918. proradio je Bogoslovski sekretarijat, a u travnju je održan pouzdanički bogoslovski sastanak.

God. 1900. održan je u Zagrebu *Prvi hrvatski katolički kongres* na kojem je sudjelovala starija generacija svećenika i katoličkih svjetovnjaka. Zaključilo se dosta toga, a oživotvoreno zapravo malo. U Zagrebu je pokrenut dnevnik *Hrvatstvo* (1904—1910) kao organ katoličkoga pokreta, ali zbog pristajanja uz stanovitu stranačku politiku nije se mogao dulje održati. Izvanstranački katolički dnevnik *Jutro* tiskan je u Zagrebu 1908—1909, zatim *Riječke novine* 1912—1914, onda *Novine* u Zagrebu 1915—1918. Katolička književna revija *Hrvatska prosvjeta* počela je izlaziti u Zagrebu (urednici: P. Grgec i F. Rožić, a kasnije Lj. Maraković). Već prvih godina katoličkoga pokreta u Hrvatskoj isticali su se mladi književnici i publicisti: Lj. Maraković, P. Grgec, J. Andrić, R. Eckert, P. Rogulja, M. Pavelić, I. Poljak, A. Dujmušić, F. Galović, Š. Petranović, F. Binički i drugi.

Proštenište Marija Bistrica u Hrvatskom zagorju

Političke prilike

Pri kraju rata, 5—6. listopada 1918, osnovano je u Zagrebu *Narodno vijeće* Slovenaca, Hrvata i Srba kao njihovo političko predstavništvo. Ono nije prihvatilo poziv kralja Karla (1916—1918) da sudjeluje kod preuređenja Austro-Ugarske Monarhije u saveznu državu samostalnih naroda. Štoviše, *Hrvatski je sabor 29. listopada 1918.* raskinuo sve državne veze s Austro-Ugarskom, proglasio Hrvatsku nezavisnom državom i odlučio pristupiti u zajedničku Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, a Narodno vijeće priznao je za vrhovnu državnu vlast.

Predstavnici Narodnoga vijeća pošli su u Beograd da pregovaraju s vladom kraljevine Srbije o ujedinjenju pod stanovitim uvjetima koji nisu prihvaćeni. Međutim, srpski regent i prijestolonasljednik Aleksandar Karađorđević *1. XII 1918.* proglasio je uspostavu nove zajedničke države *Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, u koju su ušle Država Slovenaca, Hrvata i Srba, Kraljevina Srbija i Kraljevina Crna Gora.

Mirovnim ugovorom u *Rapallu 1920.* Kraljevina SHS prepustila je pod pritiskom saveznika (Francuska, Engleska) Italiji hrvatske krajeve Istru, Zadar, Cres, Lošinj, Lastovo i Palagružu, a kasnije i Rijeku. Italija je u tim krajevima progonila Hrvate (u Goričkoj pokrajini Slovence) i vršila politiku odnarođivanja.

G. 1921, 28. VI, Ustavotvorna skupština u Beogradu donijela je tzv. *Vidovdanski ustav* bez sudjelovanja predstavnika Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i radničke klase. Ustavom je stvoren državni unitarizam i centralizam, onemogućena je ravnopravnost narodâ, država je podijeljena na oblasti te je tako uklonjen i posljednji ostatak državnosti Hrvatske i ostalih južnoslavenskih naroda.

Zbog svega toga vladali su u novoj državi nezadovoljstvo, politički sukobi i progoni, pa je tako došlo i do atentata u Narodnoj skupštini u Beogradu 20. VI 1928. U tom atentatu poginula su dva hrvatska zastupnika (Pavao Radić, Đuro Basariček), a treći, Stjepan Radić, umro je od zadobivene rane 20. VIII 1928, dok su dvojica, I. Pernar i I. Granđa, preboljeli rane.

G. 1929, 6. siječnja, kralj Aleksandar ukinuo je Vidovdanski ustav, zaveo svoju apsolutističku vladavinu (diktaturu), a državu prozvao imenom *Jugoslavija*. Sada je država bila podijeljena na banovine (Savska, Primorska, Vrbaska, Drinska itd.), zabranjena je upotreba »plemenskog« imena (hrvatskog i dr.) i zastave (hrvatske i dr.). Otvoreno je dakle uvedena centralistička i hegemonistička vladavina, a koji su se tome protivili, bili su proganjani, zatvarani, globljeni, pa i mučke ubijani.

Kralj Aleksandar poginuo je od atentata u Marseilleu g. 1934. Poslije toga diktatura je ponešto ublažena, ali su politički progoni uglavnom i dalje trajali. Uoči samoga početka drugoga svjetskog rata u Evropi, 26. kolovoza 1939, predsjednik vlade Cvetković potpisao je sporazum s vođom Hrvatske seljačke stranke Vladimirom Mačekom. Po tome sporazumu osnovana je *Banovina Hrvatska* spajanjem Savske i Primorske banovine i pripajanjem nekih kotareva u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini.

Zbog teškoća u vanjskoj politici Kraljevina Jugoslavija pristupila je 25. III 1941. Trojnom paktu (savezu Njemačke, Italije i Japana). Poslije toga je noću 26—27. ožujka došlo u Beogradu do državnog udara i demonstracija protiv Njemačke. Malo kasnije, 6. travnja, napale su Jugoslaviju njemačke čete s kojima su surađivale talijanske, mađarske i bugarske jedinice. Već 17. travnja 1941. kapitulirala je jugoslavenska vojska, vlada je pobjegla iz zemlje, a okupacijske vlasti uspostavile su svoju vladavinu na području okupirane Jugoslavije.

Biskupijska uprava i uređenje granica

Kad je Kraljevina SHS sklopila poslije prvoga svjetskog rata mirovne ugovore sa susjednim državama i tako dobila svoje konačne granice, trebalo je urediti i *pitanje biskupijskih granica* i uprave u novonastalim prilikama.

Tako je Sv. Stolica 1. XII 1923. imenovala đakovačkoga biskupa Antuna Akšamovića apostolskim administratorom za *sjevernu Slavoniju i Baranju*, tj. za onaj dio Pečujske biskupije koji je g. 1918. pripao Kraljevini SHS.

Novostvorenom granicom između Kraljevine SHS i Mađarske g. 1918. od nekadašnje *Kaločko-bačke nadbiskupije* otprilike tri su četvrtine pripale jugoslavenskoj strani za koju je trebalo urediti novu crkvenu upravu. G. 1923, 10. veljače, Sveta je Stolica osnovala u Bačkoj Apostolsku administraturu i podvrgla je izravno sebi. Prvim apostolskim administratorom imenovan je mons. Lajčo *Budanović*, župnik Sv. Terezije u Subotici. G. 1927. on je posvećen za biskupa s naslovom »cisamejski«. U *Subotici* je uređena biskupska kurija. G. 1936. održana je *prva bačka sinoda* u tamošnjoj crkvi sv. Terezije. Za Budanovićeva biskupovanja otvoreno je više župa i sagrađeno nekoliko crkava. Kad su Mađari g. 1941. okupirali Bačku, budimpeštanski apostolski nuncij na temelju dopisa Sv. Stolice uklanja biskupa Budanovića s crkvene uprave i Bačku povjerava kaločkom nadbiskupu kao novom apostolskom administratoru. Poslije oslobođenja Bačke, 20. prosinca 1944. kaločki nadbiskup imenuje biskupa Budanovića generalnim vikarom u Bačkoj. U mjesecu svibnju *1946.* Sveta Stolica imenuje biskupa Lajču *Budanovića* apostolskim administratorom pokrajine Bačke sa svim pravima, ovlastima i dužnostima koje pripadaju rezidencijalnim biskupima.

Kad su g. 1918. Talijani zauzeli *Zadar*, nestalo je ondje metropolije, a Zadarska se nadbiskupija ograničila jedino na grad Zadar. Ostalo područje te nadbiskupije potpalo je pod upravu *šibenskoga* biskupa kao administratora.

Grad *Rijeka* od g. 1786—1925. pripada Senjskoj biskupiji. Kad je Rijeka, po ugovoru između Kraljevine SHS i Italije, pripala Italiji, osnovana je 31. svibnja 1925. posebna Riječka biskupija kojoj su pripali dekanati Jelšane i Volovsko, koji su odijeljeni od Tršćanske biskupije, i dekanat Trnovo, koji je prije toga bio u sastavu Ljubljanske biskupije. Značajno je da je g. 1918. bilo na Rijeci 13 svećenika Hrvata i 8 kapucina Hrvata, i da ih je talijanska vlast sve protjerala te zabranila hrvatsku riječ u crkvi.

Iako su Talijani samo privremeno okupirali grad i otok Krk, g. 1919. odveli su odanle biskupa *Mahnića* u zatočenje u Italiju. Vratio se u Zagreb skršen i bolestan; kao gost zagrebačkoga nadbiskupa umro je 14. prosinca 1920. u Zagrebu, a pokopan je u ksaverskoj crkvi franjevaca trećoredaca.

Beograd je, kao što smo rekli, bio za turskoga vladanja, bar neko vrijeme, rezidencija katoličkih biskupa. Za austrijske vlade 1718—1738. bilo je u njemu više katoličkih crkava i samostana. Kasnije se broj katolika u Srbiji veoma smanjio; vlast nad njima vršili su razni biskupi, a od g. 1850. do 1897. đakovački biskup Strossmayer. Po konkordatu između Sv. Stolice i Kraljevine Srbije trebao je Beograd dobiti nadbiskupiju. Ona je doista popunjena tek g. 1924. dolaskom *fra Rafaela Rodića* u Beograd za nadbiskupa. Kako je u Beograd poslije g. 1918. došao velik broj katolika iz Hrvatske i Slovenije, osnovano je tu više župa i samostana (franjevci, isusovci, asumpcionisti) i podignuto više crkava.

Trianonskim ugovorom između Kraljevine SHS i Mađarske velik dio *Čanadske biskupije* istočno od rijeke Tise pripao je Kraljevini SHS. Stoga je za to područje osnovana posebna crkvena uprava pod imenom *Apostolska administratura za Banat* sa sjedištem u Bečkereku, danas Zrenjaninu. Ta je administratura povjerena beogradskom nadbiskupu (sve do pred kratko vrijeme).

Barskom nadbiskupu priznala je Sv. Stolica g. 1902. da se može i dalje služiti naslovom »primas Serviae«. Od g. 1912. spomenuti je nadbiskup ujedno administrator onoga područja koje je spomenute godine pripalo Crnoj Gori.

Malobrojni katolici u *Makedoniji i Kosovu* teško su stradali za turskih progona. Njihovi su biskupi, odnosno nadbiskupi, mijenjali češće rezidenciju: Prizren, Skoplje, Letnica, Janjevo, od g. 1821. Prizren, od g. 1934. Skoplje. Od g. 1924—1939. biskupovao je ovdje apostolskom revnošću *dr Ivan Franjo Gnidovec*, zatim dr Smiljan Čekada.

Odnos Crkve i države

Kraljevina SHS naslijedila je stanovite povlastice Katoličke Crkve, Pravoslavne Crkve i drugih vjerskih organizacija od bivših država (Srbija, Crna Gora, Austro-Ugarska), pa je kralj s većinom vodećih političara mislio da te povlastice treba priznati i provoditi u djelo. Ustavom i zakonima bila je zajamčena vjerska ravnopravnost, pa je zato i katolicima trebalo koliko-toliko dati ono što se davalo drugima.

Iz državnoga godišnjeg budžeta trebale su pojedine Crkve i vjerske zajednice dobivati novčanu pomoć razmjerno prema broju vjernika i stvarno dokazanoj potrebi. Katolička je Crkva svaki put dobivala razmjerno manje u odnosu prema drugim Crkvama i vjerskim organizacijama. Dobro su prošli biskupi, siromašniji kanonici, sjemeništa s vjerskim školama, donekle kapelani, ali ne i siromašni župnici (izjednačeni u plaći s općinskim pisarima i kućnim pomoćnicama). Inače, bogoslovski su fakulteti bili u sastavu sveučilišta, sjemenišne gimnazije i konfesionalne škole imale su pravo javnosti, redovnice su posjedovale svoje privatne bolnice, vjerska obuka bila je u školi obvezatna, a kateheti izjednačeni s drugim nastavnicima u pogledu plaće.

Katolička društva za unapređenje duhovno-moralnog odgoja, kao i katolička štampa, imala su slobodu djelovanja. Štoviše, posjedovala su vlastite tiskare.

Zakon o vjeroispovjednim odnosima u Hrvatskoj i Slavoniji od g. 1907. bio je primjenjivan. Otkup lukna u korist župnika provodila je upravna vlast. Ona se također brinula za gradnju i popravak crkava i župničkih stanova, a sudjelovala je i kod otkupa patronatskih dužnosti.

Uza sve to Katolička biskupska konferencija i katolička štampa gorko se tuže na položaj Katoličke Crkve u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji. Eto, da spomenemo barem nešto! Agrarnom reformom oduzeti su Crkvi razni posjedi i podijeljeni seljacima, ali nisu na njih gruntovno preneseni, pa su crkvene ustanove morale godinama plaćati porez za zemlju koju nisu uživale. Sve su vjerske zajednice svoje odnose prema držati uredile posebnim pravnim propisima, a kad je trebalo da se u Narodnoj skupštini i Senatu prihvati predloženi nacrt Konkordata, onda je Pravoslavna Crkva svojim javnim istupima to spriječila. Katolička je Crkva bez ikakva stvarna razloga i povoda napadana, posebno u doba diktature, najpogrdnijim riječima (kao satanska, neplodna vinjaga, Kainov znak itd.) kako od strane liberalno-unitarističke, tako i od pravoslavne vjerske štampe. Cenzura je na sve šutjela, ali kad se Katolička Crkva pokušala od napadaja braniti, onda se to sprečavalo zapljenom. Neki su svećenici zatvarani, drugi isprebijani, treći mučki ubijeni. Sve je to stvaralo nemir i nezadovoljstvo kod katoličkih vjernika. Međutim, to je samo dio opće loše političke klime koja je nužno zapljuskivala katoličke biskupe, svećenike i vjernike.

Opći pregled vjersko-kulturnog rada

U *Zagrebu* se g. 1920. osniva *dječačko sjemenište*, najprije na Kaptolu 29, a deset godina kasnije na Šalati, Voćarska 106. Za uzdržavanje toga sjemeništa gradi se u Vlaškoj ulici veliki sklop stambenih zgrada, poznat pod imenom »Vatikan«. *Sestre milosrdnice* grade na Savskoj cesti veliku zgradu za svoju gimnaziju i ženski konvikt. *Franjevci* (Kaptol 9) grade dvoranu za katoličke priredbe.

G. 1932. otvaraju *franjevci* svoju gimnaziju s pravom javnosti u *Varaždinu*.

God. 1930. *zagrebački isusovci* na Jordanovcu br. 10. izgradili su više zgrada te u njih smjestili novicijat, filozofski institut i dom duhovnih vježbi za svećenike i svjetovnjake, osobito mladež.

Broj *župa u Zagrebu* povećao se dvostruko, a sagrađene su i neke nove župne crkve.

U Zagreb dolaze *nove muške i ženske redovničke družbe:* salezijanci, trećoreci, konventualci, bazilijanci; bazilijanke, uršulinke, dominikanke, Družba sv. Petra Klavera, karmelićanke, klanjateljice Presv. Krvi, kćeri Božje ljubavi, sestre Srca Isusova, sestre sv. Križa, Družba bačkih siromašnih sestara učiteljica od Naše Gospe. Muške i ženske redovničke kuće osnivaju se u ovo doba u velikom broju u svim našim biskupijama, što znači da se težnja za duhovnim životom i požrtvovnom ljubavi prema bližnjemu nije ugasila poslije prvoga svjetskog rata.

To svjedoči i velik broj društava i članova *Katoličke akcije*, mladeži i odraslih, u selu i gradu. Dok su se smjeli baviti tjelovježbom (Orlovi, Orlice), nastupaju javno na kongresima, a kad im je to zabranjeno, obavljaju duhovne vježbe i sudjeluju na vjersko-prosvjetnim tečajevima.

Katolička je štampa dobro razvijena: znanstvena, stručna, pučka, zabavna, za odrasle, za djecu. Tu nastupaju učeni filozofi, bogoslovski pisci, povjesničari, pjesnici, pripovjedači, publicisti, pučki pisci koji vješto pišu poučno štivo za široke narodne slojeve.

Političko djelovanje katolika u Hrvatskoj pučkoj stranci, po uzoru na *Katolički pokret* u Sloveniji i drugdje, ne traje ni jedno desetljeće iza prvoga svjetskog rata jer političke prilike u Hrvatskoj nisu za to bile povoljne.

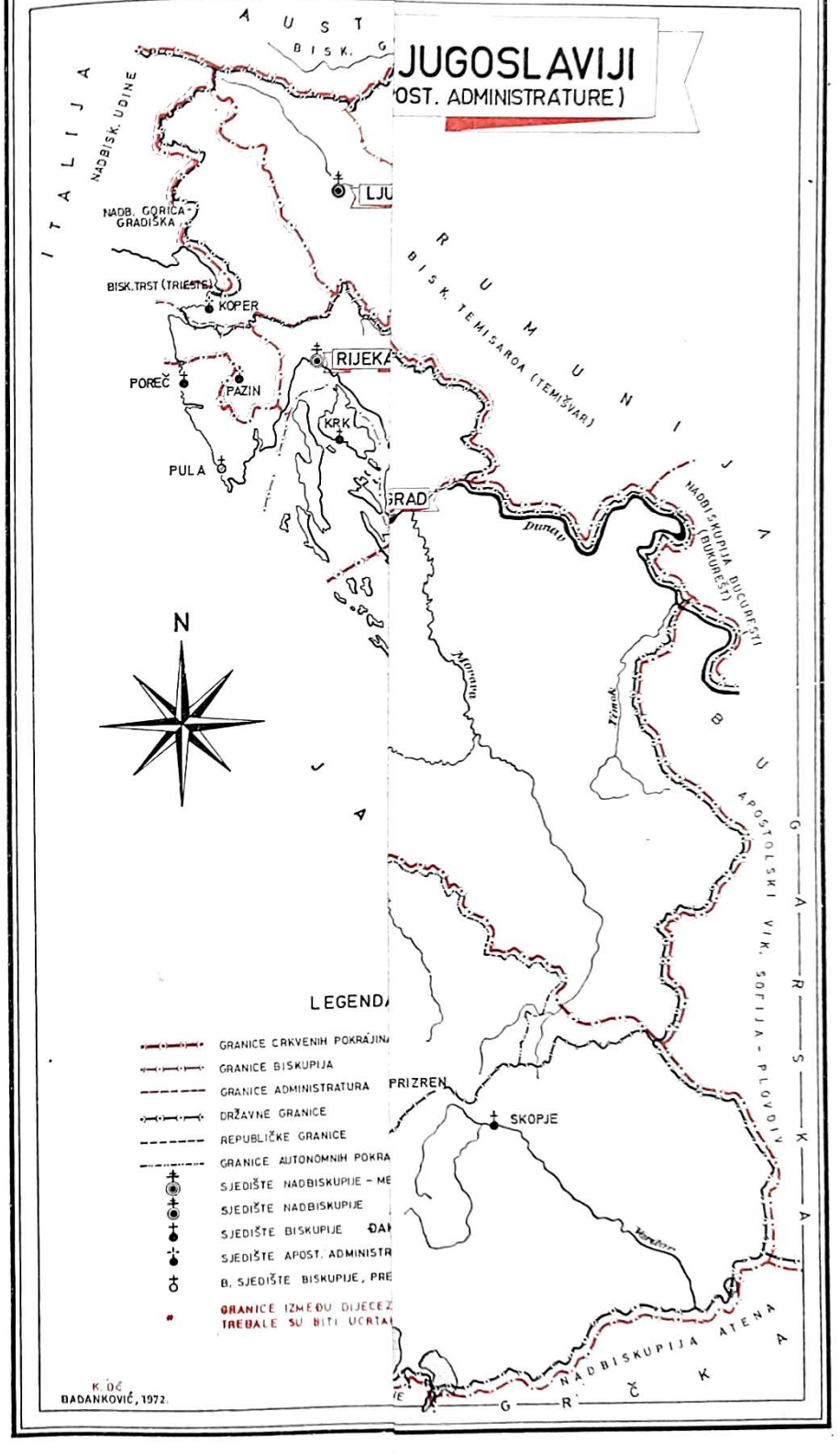

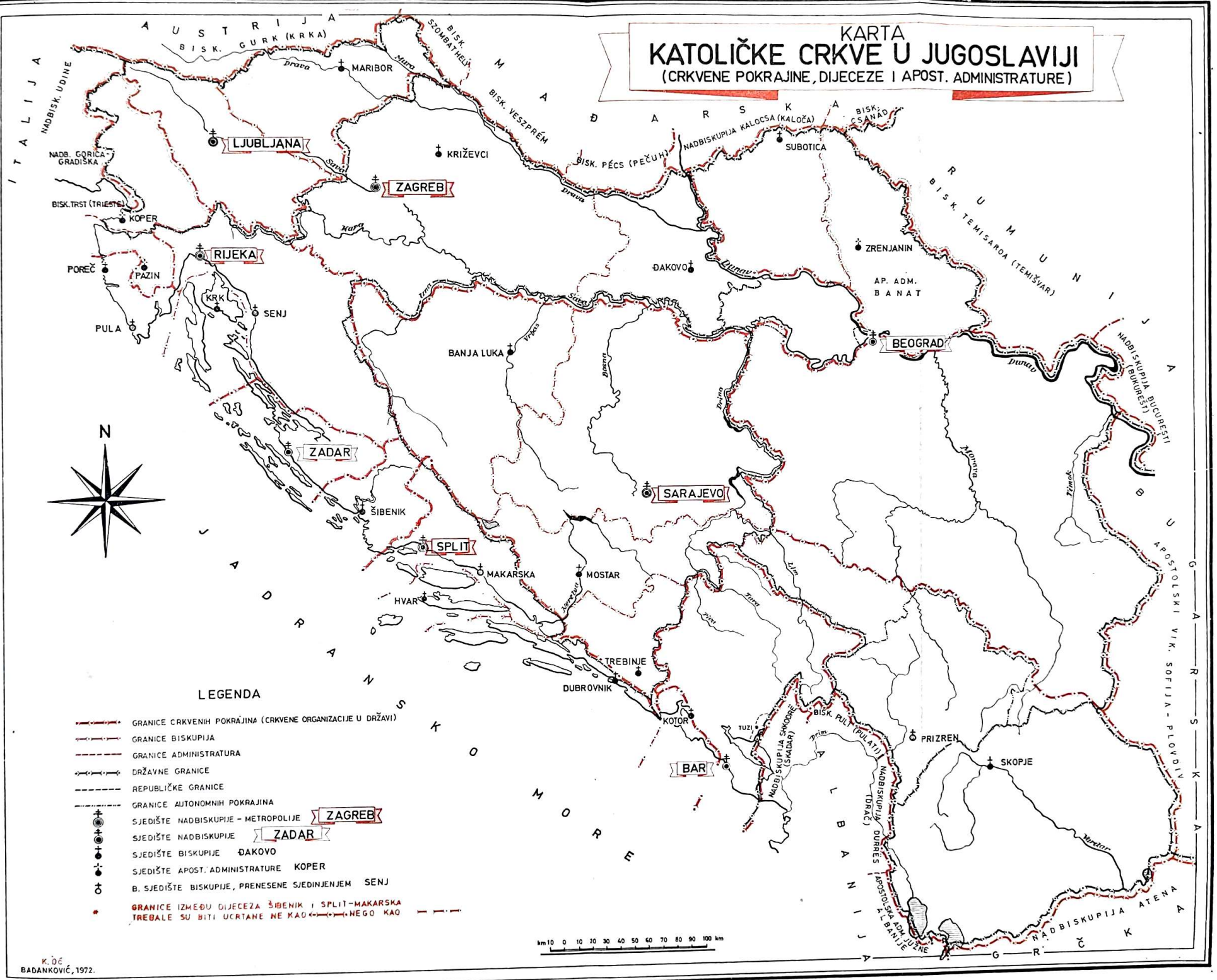
KARTA
KATOLIČKE CRKVE U JUGOSLAVIJI
(CRKVENE POKRAJINE, DIJECEZE I APOST. ADMINISTRATURE)
AUSTRIJA
BISK. GURK (KRKA)
MAĐARSKA
BISK. SZOMBATHELY
BISK. VESZPRÉM
BISK. PÉCS (PEČUH)
NADBISKUPIJA KALOCSA (KALOČA)
BISK. CSANÁD
RUMUNIJA
BISK. TEMISAROA (TEMIŠVAR)
NADBISKUPIJA BUCUREŠTI (BUKUREŠT)
APOSTOLSKI VIK. SOFIJA - PLOVDIV
NADBISKUPIJA ATENA
GRČKA
ALBANIJA
NADBISKUPIJA DURRES (DRAČ)
APOSTOLSKA ADM. JUŽNE ALBANIJE
NADBISKUPIJA SHKODRË (SKADAR)
BISK. PULT (PULATI)
ITALIJA
NADBISK. UDINE
NADB. GORICA-GRADIŠKA
BISK. TRST (TRIESTE)
JADRANSKO MORE
MARIBOR
LJUBLJANA
KRIŽEVCI
ZAGREB
KOPER
RIJEKA
POREČ
PAZIN
KRK
SENJ
PULA
ZADAR
ŠIBENIK
SPLIT
MAKARSKA
HVAR
MOSTAR
TREBINJE
DUBROVNIK
KOTOR
BAR
TUZI
PRIZREN
SKOPJE
SARAJEVO
BANJA LUKA
ĐAKOVO
SUBOTICA
ZRENJANIN
AP. ADM. BANAT
BEOGRAD
N
LEGENDA
GRANICE CRKVENIH POKRAJINA (CRKVENE ORGANIZACIJE U DRŽAVI)
GRANICE BISKUPIJA
GRANICE ADMINISTRATURA
DRŽAVNE GRANICE
REPUBLIČKE GRANICE
GRANICE AUTONOMNIH POKRAJINA
SJEDIŠTE NADBISKUPIJE - METROPOLIJE ZAGREB
SJEDIŠTE NADBISKUPIJE ZADAR
SJEDIŠTE BISKUPIJE ĐAKOVO
SJEDIŠTE APOST. ADMINISTRATURE KOPER
B. SJEDIŠTE BISKUPIJE, PRENESENE SJEDINJENJEM SENJ
GRANICE IZMEĐU DIJECEZA ŠIBENIK I SPLIT-MAKARSKA TREBALE SU BITI UCRTANE NE KAO NEGO KAO
km 10 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 km
K. DÉ
BADANKOVIĆ, 1972.

Katolička je Crkva oduvijek pratila demografski razvoj svojih vjernika, pa čak i inovjeraca koji su bili pomiješani s vjernicima. Zato je vodila matične knjige, *status animarum*. Župnici su svake godine obavještavali ordinarijat o brojčanom stanju vjernika i inovjeraca, a ordinarijat je svake godine dobivene podatke objavljivao u svom »Calendariumu« ili šematizmu. Sve je to rađeno zbog vjersko-moralnih i pastoralnih razloga. Posebna se pažnja obraćala unutrašnjem i vanjskom iseljeništvu. Da se veće skupine vanjskih iseljenika ne bi u tuđem svijetu izgubile u moralnom i nacionalnom pogledu, biskupi su, zajedno s iseljenicima, slali svećenike da im u novoj sredini budu dušobrižnici i dobri savjetnici u svakoj potrebi duše i tijela. Tako su u dalekom svijetu stvorene hrvatske župe i crkve, što se u Katoličkoj Crkvi smatra kao izuzetak jer se župne zajednice u pravilu ne stvaraju po narodnosti, nego u geografskim granicama.

Za sve vrijeme *turskih ratova* odvijala se unutrašnja i vanjska migracija Hrvata, osobito potkraj XVII stolj. Tako stvoreno stanje održalo se uglavnom do danas. Od g. 1650—1700. iselilo se iz Bosne oko 200.000 Hrvata, od toga jedna trećina u Slavoniju, više od trećine u Bačku i Baranju, a ostatak u Dalmaciju i Istru. Oko g. 1803. bilo je na području sadašnje Jugoslavije 1,378.000 Hrvata. Taj se broj za 150 godina potrostručio, pa je g. 1953. bilo 3,976.000 Hrvata. Od g. 1850. do g. 1953. broj se Hrvata povećao za 115%, što svakako znači povoljan broj. Prema popisu od g. 1971. ima u Jugoslaviji 4,520.000 Hrvata, odnosno 22% od ukupnoga stanovništva.

Znatnije *iseljavanje* Hrvata u Ameriku i druge zemlje započelo je poslije g. 1880, a masovno iseljavanje trajalo je od g. 1900—1914. U cijelom tom razdoblju iselilo se iz Hrvatske i Slavonije oko 300.000 stanovnika, iz Dalmacije oko 100.000, iz Bosne i Hercegovine oko 20.000, iz Istre oko 40.000 ljudi. Između dva svjetska rata selilo se iz spomenutih krajeva nešto manje — oko 120.000 stanovnika, uglavnom Hrvata. Među jugoslavenskim iseljenicima Hrvati čine 60%. Izvan Jugoslavije živi g. 1960. otprilike jedna petina od ukupnog broja Hrvata. Od toga na starije iseljenike, koji su bježali pred Turcima, otpada oko 138.000 Hrvata: oko 50.000 u Gradišću, oko 70.000 u današnjoj Mađarskoj (Bunjevci, Šokci i dr.), oko 10.000 Krašovljana u Rumunjskoj, oko 4000 u južnoj Ita-

liji i oko 4000 u Čehoslovačkoj. Noviji iseljenici, koji su odlazili radi zarade, zajedno sa svojim potomcima, nastanjeni su u pojedinim stranama svijeta ovako: oko 600.000 u Sjevernoj Americi, oko 180.000 u Južnoj Americi, oko 100.000 u Australiji, oko 50.000 na drugim kontinentima i u raznim evropskim zemljama. Veće se skupine iseljenika organiziraju pa se mogu održati i kroz više naraštaja, a pojedine obitelji brzo se gube i prinarođuju zemlji u kojoj žive.

Prva hrvatska župa u *Sjedinjenim Državama* osnovana je u Pittsburghu, Pa, g. 1894. U slijedećih deset godina osnovane su hrvatske župe još u gradovima: Cleveland, Chicago, Kansas City, Steelton, dvije župe u okolici Pittsburgha i St. Louis. U kasnijim godinama nastalo je još nekoliko župa u mjestima gdje su Hrvati u većem broju došli do stalnog zaposlenja, tako da je g. 1939. u Sjedinjenim Državama ukupno 31 hrvatska katolička župa. Župničku su službu vršili svećenici Hrvati: 17 dijecezanskih svećenika i 14 hercegovačkih franjevaca koji su poslije prvoga svjetskog rata došli među iseljenike kao dušobrižnici. Uz pojedinu župu nalazila se i hrvatska škola u kojoj su redovnice bile nastavnice. Uz župu i školu američki su Hrvati postali osobito revni vjernici. Za uzdržavanje župe i škole daje se oko 8% od službeničke i radničke plaće.

U *Južnoj Americi* zagrebačke Sestre milosrdnice otvorile su g. 1934. kuću u Argentini, u Buenos Airesu. U toj kući bila je smještena građanska, zanatska i osnovna škola, te obdanište i zabavište. Zaposleno je bilo 20 sestara. Kasnije, do 1939, osnovano je u Argentini još 7 manjih kuća, a slijedećih godina djelovanje se proširilo i u susjedne države. Tamošnje milosrdnice djeluju među Hrvatima i među domorocima starosjediocima. U Buenos Airesu tiskao se prije drugoga svjetskog rata hrvatski katolički list. Hrvatski svećenici djelovali su tada među svojim raštrkanim hrvatskim vjernicima kao misionari.

Završimo ovaj prikaz s nekoliko podataka o *natalitetu* na početku XX stolj. O Zagrebačkoj nadbiskupiji već smo govorili, a sada evo nešto o područjima ostalih biskupija! U Đakovačkoj biskupiji od g. 1931—1939. povoljan natalitet imaju kotarevi Đakovo i Mitrovica, odnosno 16 župa, vrlo nepovoljan natalitet ima kotar Darda i 11 župa u drugim dijelovima biskupije, a sve ostale župe imaju srednje nepovoljan natalitet, tj. 20—30 promila. U Senjskoj i Modruškoj biskupiji u isto vrijeme 37 župa ima povoljan, 63 srednje nepovoljan, a 28 vrlo nepovoljan natalitet. U Bosni i Hercegovini vrlo je povoljan natalitet, u Dalmatinskoj zagori povoljan, kao i na otoku Rabu, u ostaloj Dalmaciji i na Krku nepovoljan.

Na prirodni porast utjecali su ratovi i epidemijske bolesti. Za drugoga svjetskog rata i okupacije — među ostalim žrtvama — poginulo je, odnosno nestalo, 588.000 Hrvata. (Enciklopedija Jugoslavije IV, 58, članak »Hrvati«.)

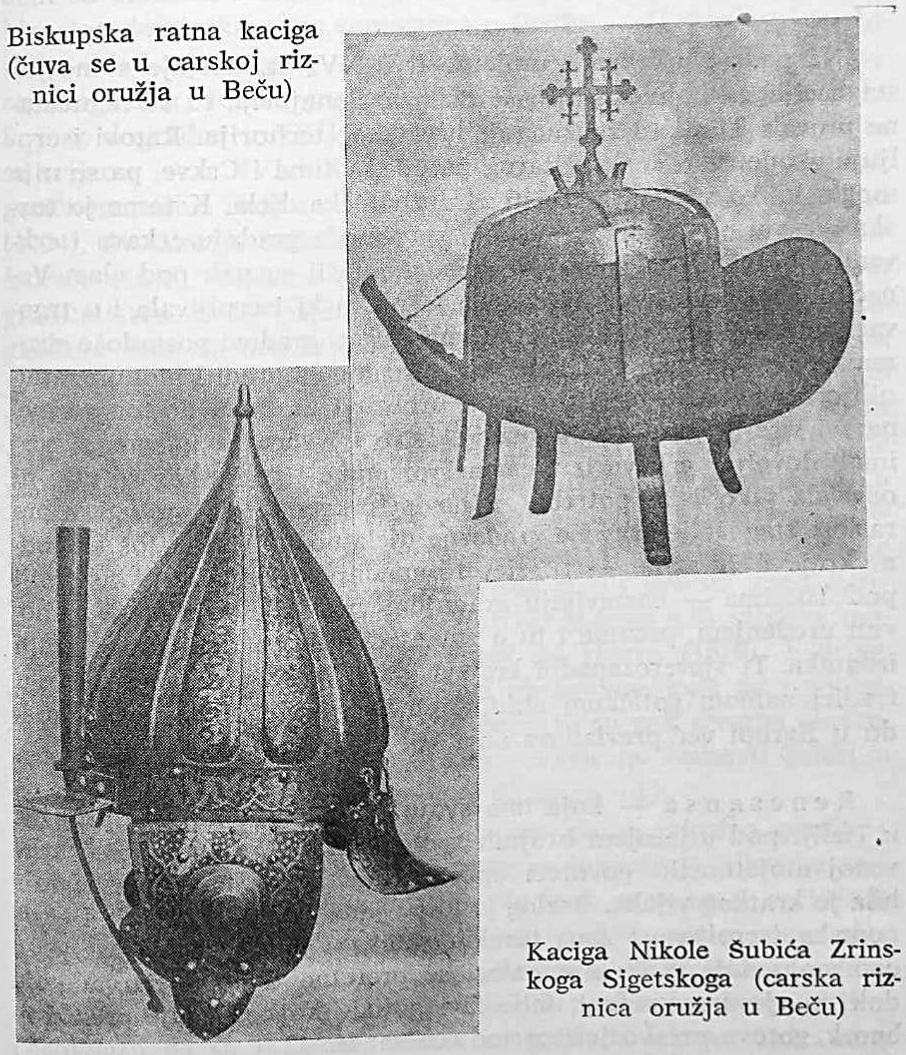

Biskupska ratna kaciga (čuva se u carskoj riznici oružja u Beču)

Kaciga Nikole Šubića Zrinskoga Sigetskoga (carska riznica oružja u Beču)

CRKVENA UMJETNOST OD XVI STOLJEĆA DO NAŠIH DANA

(opći pregled)

Na području crkvene umjetnosti u XVI st. nastaje stanovita stagnacija, za koju postoji više razloga. Ponajprije tu su neprestane provale Turaka i zauzimanje hrvatskog teritorija. Ratovi iscrpljuju ekonomsku snagu čitavog naroda, a time i Crkve, pa se nije moglo toliko sredstava trošiti za umjetnička djela. K tome je turska vlast u osvojenim krajevima sprečavala gradnju crkava i crkvenih objekata. Južni krajevi Hrvatske došli su pak pod vlast Venecije, koja ih je politički tlačila, ekonomski iscrpljivala i u trgovačkom smislu blokirala, pa i nekada bogati gradovi postadoše siromašne gradske komune koje više nisu mogle graditi monumentalnih crkava. Treba međutim uzeti u obzir i to da su do tog vremena svi važniji gradovi Dalmacije, Istre i Kvarnera uglavnom već imali dovoljno crkava iz vremena romanike i gotike, pa se nije ni osjećala tako jaka potreba za novim crkvama. To su uglavnom razlozi stagnacije crkvene građevne djelatnosti. Jedino još slobodni krajevi Hrvatske — tj. sjeverozapadni dijelovi koji nisu bili pod Turcima — nastavljaju gradnjom crkvenih objekata i njihovim uređenjem, premda i tu u smanjenom intenzitetu zbog ratnih izdataka. Ti sjeverozapadni krajevi grade i uređuju svoje crkve u tradicionalnom gotičkom stilu, premda na zapadu i sjeverozapadu u Evropi već prevladava novi stil u umjetnosti: renesansa.

Renesansa — koja ima svoju kolijevku i najveći procvat u Italiji pod utjecajem brojnih spomenika antike — u našoj crkvenoj umjetnosti, govoreći općenito, zastupana je veoma malo i bila je kratkog vijeka. Razlog je tomu jaka gotička tradicija i ekonomska iscrpljenost zbog turskih ratova i mletačke okupacije. I ovo malo naše renesanse nalazi se pretežno u južnoj Hrvatskoj, dok na sjeverozapadu i dalje živi gotika, koja kasnije prelazi u barok, gotovo preskočivši period renesanse.

Od renesansnih crkvenih spomenika *graditeljstva* treba u prvom redu spomenuti katedralu sv. Jakoba u Šibeniku, koja je građena

u gotici, a završena u renesansnom stilu s lijepim pročeljem i veoma karakterističnim bačvastim krovom od kamenih ploča. Njen je glavni graditelj Juraj Dalmatinac, koji radi u gotici, a njegov rad nastavlja Nikola Firentinac, koji katedrali daje renesansni izgled, i gradi veoma skladnu kupolu. Isti Nikola Firentinac gradi i lijepu kapelu bl. Ivana Urzina u trogirskoj katedrali. Po uzoru pročelja šibenske katedrale izgrađeno je i pročelje katedrale na Hvaru i pročelje crkve sv. Marije u Zadru. U stilu renesanse građeni su klaustar franjevačkog samostana u Zadru i na Lopudu te klaustar dominikanskog samostana u Gružu. — U sjevernoj Hrvatskoj — kako je rečeno — gotovo i nema crkvenih građevina renesansnog stila. Jedino masivni zvonik stare zagrebačke katedrale, koji je dograđen u XVII st., podsjeća na renesansne oblike. U to se vrijeme — u XVI i XVII st. — u sjevernoj Hrvatskoj gradi u gotičkom stilu. Tada su izgrađene crkve: Sv. Nikola u Varaždinu (1494), Sv. Marija u Zajezdi (1535) te gotički svod zagrebačke katedrale (1645). Vrijeme turskih ratova dalo je pečat i crkvenom graditeljstvu. U to vrijeme naime mnoge crkve koje su prije sagrađene sada se utvrđuju te postaju kule stražarnice i skloništa pred turskim provalama; oko istaknutijih crkava grade se pravi obrambeni bedemi te se tako crkve pretvaraju u tvrđave. Među najpoznatijim takvim utvrdama jest zagrebačka katedrala, koja je na početku XVI st. dobila jake bedeme s masivnim kulama i tako je pretvorena u masivni tvrđavni sklop — gotovo jedinstven u Evropi. Ta tvrđava bila je sačuvana sve do početka XX st., kad je prilikom najnovije restauracije srušena kula i bedemi pred katedralom, što je nenadoknadiva šteta. Isto je tako kao tvrđava sagrađena renesansna crkva u Vrboskoj na Hvaru (1579). I druge su crkve svoje zvonike pretvarale u obrambene kule sa strijelnicama (npr. crkva u Moroviću u Srijemu) ili su pak stvarne obrambene kule koristile kao zvonike (npr. crkva sv. Ivana u Zelini, u Visokom kraj Zeline, Donja Stubica, Krapina itd.).

Bosna je u to vrijeme pod Turcima pa se crkveno graditeljstvo nije moglo slobodno razvijati jer je dominirala islamska religija i islamska crkvena arhitektura. No ipak se ne može reći da je katoličko crkveno graditeljstvo u Bosni pod Turcima posve obustavljeno. Povijesni izvori koji su sačuvani u dubrovačkom arhivu dokazuju da su dubrovački graditelji bili pozivani u Bosnu i Hercegovinu i da su sklapali ugovore za gradnju crkava. Tako su g. 1488. u Trebinju zidali jednu crkvu, a g. 1499. sklapaju ugovor za gradnju crkve u Grahovu.

Početnik renesansnog *kiparstva* u crkvama jest Juraj Dalmatinac, koji čini prijelaz od gotike na renesansu. Njegov učenik Ivan Pribislavić izradio je za crkvu sv. Ivana u Šibeniku reljef jedne bratovštine, i na katedrali reljef sv. Jeronima. Andrija Aleši, Splićanin, izradio je skulpture u krstionici trogirske katedrale. Kipar je bio i graditelj šibenske katedrale Nikola Firentinac, koji je s Alešijem izgradio kapelu bl. Ivana Ursina u trogirskoj katedrali. U toj su katedrali poznati renesansni kipovi apostola Ivana i Tome od našeg umjetnika Ivana Duknovića, koji je mnogo više radio u Italiji i na dvoru kralja Matije Korvina u Budimu.

U sjevernoj Hrvatskoj od kiparskih djela renesanse sačuvan je mramorni nadgrobni spomenik zagrebačkog biskupa Luke Baratina (1510). Zagrebački umjetnici Ivan Komersteinner i Bernardo Bobić izradili su g. 1691. drveni oltar sv. Ladislava za zagrebačku katedralu, a u toj katedrali i danas postoje bogato rezbarene i intarzijama ukrašene četiri renesansne klupe iz g. 1520. (Većina tih klupa stradala je u požaru katedrale g. 1624.). Crkva sv. Lovre u Požegi ima izrazito renesansnu »kustodiju« (svetohranište u zidu svetišta).

U XV i XVI st. postojala je u Dalmaciji posebna *slikarska škola* koja je izradila mnoštvo slika za crkve. Najviše umjetnika pripadalo je dubrovačkom krugu. Među njima su najpoznatiji *Nikola Božidarević* (1476—1516) i *Vicko Lovrin* (1497—1515). Najpoznatija djela Nikole Božidarevića jesu »Navještenje« kod dominikanaca u Dubrovniku, zatim triptih u franjevačkoj crkvi na Lopudu i poliptih na Dančama u Dubrovniku. Vicko Lovrin izradio je poliptih za franjevačku crkvu u Cavtatu. To je najljepše djelo dubrovačkog slikarstva. Po crkvama u Dalmaciji ima mnoštvo slikarskih djela, koja se pripisuju velikim stranim renesansnim slikarima, kao Carpacciju, Palmi, Rafaelu, Tintorettu, Tizianu itd. S druge pak strane, u to vrijeme mnogi naši slikari živjeli su i radili u inozemstvu, pretežno u Italiji, kao npr. *Juraj Čulinović* (1436—1504), *Andrija Medulić* (1503—1563), *Frederik Benković* (1677 — 1753).

XVII i XVIII stoljeće je vrijeme b a r o k n o g s t i l a. U našoj crkvenoj umjetnosti taj je stil najzastupljeniji, tj. najviše je crkvenih umjetničkih spomenika nastalo u to vrijeme, a najviše ih se i sačuvalo. Taj se stil u našim crkvama primjenjivao, pučki govoreći, gotovo sve do naših dana, tako da je u narodu pojam crkve i njenog unutrašnjeg uređenja nekako instinktivno i pojmovno povezan s baroknim stilskim oblicima. Barok je bogato zastupan kod nas i u crkvenom graditeljstvu, i u kiparstvu i u slikarstvu, a isto tako, gotovo još i više, u sitnim crkvenim umjetnostima: zlatarstvu i tekstilu.

Barokno crkveno *graditeljstvo* mnogo više je zastupano u sjevernoj Hrvatskoj nego u južnoj. Naime istočni krajevi su u XVII st. oslobođeni od Turaka, pa više nije trebalo sva sredstva trošiti u ratne svrhe. Osim toga poslije oslobođenja Slavonije i ostalih krajeva nastao je novi polet za obnovom oslobođenih krajeva. K tome je ta obnova — napose na crkvenom području — bila nužna, jer su pod Turcima stare crkve bile porušene ili u ruševnom stanju, a nove se nisu mogle graditi. Potreba je dakle za crkvama poslije odlaska Turaka bila velika. U to vrijeme u zapadnoj Evropi vlada barokni stil, pa su se i u našim krajevima sada crkve gradile i obnavljale u baroknom stilu.

Gotiku su k nama donijeli uglavnom dominikanci i franjevci, a barokni stil k nama su prenijeli uglavnom isusovci. Put baroka bio je iz dva smjera: u primorsku Hrvatsku prodire taj stil iz susjedne Italije, a u sjevernu Hrvatsku dolazi sa sjeverozapada: iz Austrije preko Slovenije. U primorskoj Hrvatskoj najviše crkvenih građevina baroknog stila ima Zadar i Dubrovnik. U Zadru je tada izgrađena crkva sv. Roka (1600), sv. Antuna (1623) i sv. Šimuna (1632), a u baroku su obnovljene crkva sv. Marije i sv. Franje. G. 1667. Dubrovnik je zadesio katastrofalan potres, koji je porušio gotovo čitav grad. Poslije toga nastala je živa građevna djelatnost općenito pa i na crkvenom području. Stare su crkve ili sasvim porušene ili jako oštećene pa ih je trebalo obnavljati ili iznova graditi. A gradilo se u suvremenom stilu — u stilu baroka. Tako je Dubrovnik dobio baroknu crkvu sv. Vlaha (1707—1715), katedralu (1713), i isusovačku crkvu s impozantnim prilaznim stubištem (1699 — 1738). I u drugim mjestima primorske Hrvatske također se izgrađuju crkve u baroknom stilu. Tada je izgrađena crkva Gospe od Gradine na Murteru, sv. Ivana Krstitelja u Bolu na Braču, Gospe Sinjske u Sinju, sv. Marka u Makarskoj, Gospe od Karmela u Orebiću itd. — U Istri i Primorju izgrađeno je u to vrijeme više crkava; među njima valja spomenuti crkvu sv. Servola u Bujama, sv. Vida i Modesta u Grožnjanu, sv. Marije u Poreču, sv. Eufemije u Rovinju; zatim bivšu katedralu u Pićanu te katedralu sv. Vida na Rijeci. U Bakru se od 1750. do 1830. gradila crkva sv. Andrije, a g. 1740. sv. Petra i Pavla u Bribiru. U XVIII st. građena je i pavlinska crkva u Svetom Petru u Šumi, a barokizirane su mnoge starije crkve. — U sjevernoj Hrvatskoj barokni stil u graditeljstvu naj-

prije je došao do izražaja u Zagrebu. G. 1606. došli su u Zagreb isusovci, a već g. 1620—1631. grade svoju crkvu sv. Katarine u Gornjem gradu. Isusovačka, kasnije pavlinska crkva Gospina uznesenja u Varaždinu građena je 1642—1646. U XVII st. izgrađen je isusovački kolegij u Zagrebu (na Jezuitskom trgu). Pod utjecajem novog stila građena je franjevačka crkva u Krapini, barokizirana franjevačka crkva u Zagrebu i Varaždinu, građena crkva Majke Božje Snježne u Belcu — naša najljepša barokna crkva, crkva sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu, a dograđivana je i barokizirana crkva sv. Marije u Zagrebu.

U XVIII st. nastaje živa crkvena graditeljska djelatnost u Slavoniji i u krajevima koji su oslobođeni od Turaka i pripojeni Vojnoj krajini. Tu se grade crkve na državni trošak ili uz veliku pomoć države. Stvara se poseban tip baroka — tzv. »*terezijanski barok*« koji gradi prostrane jednobrodne crkve s jednim zvonikom na sredini pročelja. U tom stilu izgrađene su tada: crkva sv. Terezije u Slavonskoj Požegi, sv. Terezije u Bjelovaru, sv. Stjepana u Novoj Gradiški, sv. Mirka u Oriovcu, a po njihovu uzoru izgrađeno je mnoštvo manjih i većih župnih i seoskih crkava po čitavoj sjevernoj Hrvatskoj (npr. Jasenovac, Orubica, Gradec itd.). Barok je stvorio lijepih crkava i centralnog ili ovalnog tlocrta, kao npr. crkvu u Daruvaru, u Suhopolju, u Vukovini kraj Zagreba, u Bedekovčini. Veoma impozantne crkve iz tog vremena jesu one koje na pročelju imaju dva zvonika: npr. Sv. Jeronim u Štrigovi, Sv. Mihael u Osijeku, Majka Božja Koruška kraj Križevaca, crkva u Sesvetama kraj Zagreba, crkva B. D. Marije u Brezovici kraj Zagreba (sa dva okrugla zvonika poput minareta), Sv. Marija Magdalena u Selima kraj Siska, crkva Uznesenja Marijina u Pregradi. Ova posljednja spada već u tzv. klasicistički stil i svojom monumentalnošću djeluje kao prava »zagorska katedrala«. — U XVIII st. nastaje još jedan novi tip crkava — tzv. proštenjarske crkve, koje su ograđene »cintorom« (cinctura = ograda) za okupljanje i obavljanje pobožnosti većeg broja proštenjara. U tu skupinu treba ubrojiti crkve: Majke Božje Jeruzalemske na Trškom Vrhu kraj Krapine, Majke Božje Gorske kod Lobora, Majke Božje u Vinagori, Majke Božje Snježne u Belcu, sv. Triju kraljeva u Kominu kraj Zeline itd. — Među ljepše barokne crkve ubrajaju se i: Sv. Marija u Osijeku, Sv. Ivan Nepomuk i Sv. Duh u Vinkovcima, Sv. Filip i Jakov u Vukovaru i Sv. Marija u Belju; zatim Gospa Snježna u Kutini, Sv. Lovro u Petrinji, Sv. Križ u Sisku, Sv. Nikola u Kostajnici, Sv. Trojstvo u Karlovcu, Sv. Marija u Gospiću, Sv. Križ u Ogulinu, Sv. Ivan u Zagrebu, Sv. Juraj u Purgi kraj Lepoglave,

Sv. Magdalena u Ivancu, Sv. Jakov u Prelogu, Sv. Marija u Kotoribi itd. — U XVII i XVIII st. grade se i čitavi samostanski kompleksi. Franjevci, isusovci i pavlini upravo se natječu tko će izgraditi monumentalnije samostane. Tada su građeni: franjevački, isusovački i kapucinski samostan u Zagrebu, samostan klarisa u Zagrebu; zatim franjevački samostani u Samoboru, Krapini, samostan i crkva u Varaždinu, Koprivnici, crkva i samostan u Kostajnici, samostan i crkva u Virovitici, Našicama, Slavonskoj Požegi, Slavonskom Brodu, Osijeku i Vukovaru. Isusovci osim u Zagrebu grade samostan i u Osijeku, a pavlini dograđuju i proširuju Lepoglavu te grade crkvu sv. Ane i samostan u Križevcima.

Posebnu grupu crkava građenih u XVII i XVIII st. čine drvene crkve. One su građene pretežno u šumovitim dijelovima sjeverne Hrvatske: u Pokuplju, Posavini, Zagorju i kalničkom Prigorju. Do danas ih se nije mnogo sačuvalo, jer drvo nije otporan građevni materijal. Premda su neke od tih crkava bile i veće, one su ipak pretežno manje seoske i grobljanske kapele. Zbog naravi građevnog materijala dobivaju ove i posebne oblike svojstvene drvenim građevnim konstrukcijama. Još danas je u upotrebi drvena župna crkva u Jakuševcu kraj Zagreba, zatim crkva u Buševcu, kapela u Lijevim Štefankima kraj Siska, a najpoznatija je kapela sv. Barbare u Velikoj Mlaki kraj Zagreba, koja ima veoma vrijedne i zanimljive slikarije i glavni oltar.

Barokno kiparstvo u našim crkvama možemo s obzirom na materijal podijeliti u dvije grupe: djela izrađena u kamenu i djela drvene plastike. Plastika u kamenu izrađivana je pretežno u južnim krajevima, a na sjeveru su kamen primjenjivali gotovo isključivo oni majstori koji su svoje naukovanje prošli u talijanskim radionicama. Inače na sjeveru Hrvatske prevladava plastika u drvetu, koja je nastala većinom pod sjeverozapadnim utjecajima. U južnoj Hrvatskoj u to vrijeme rade pretežno strani majstori. Tako je oltar u crkvi sv. Klare u Kotoru g. 1708. izradio Mlečanin. Drugi Mlečanin je izradio oltar sv. Dujma u splitskoj katedrali. — U sjevernoj Hrvatskoj zagrebačka katedrala u vrijeme baroka dobiva mramorni namještaj. G. 1696—1698. ljubljanski kipar Mihael Kussa izradio je lijepu mramornu propovjedaonicu, koja je i danas ukras katedrale. On je također izradio i oltar Presv. Trojstva za crkvu u Karlovcu. Drugi ljubljanski kipar, Francesco Robba, koji se konačno preselio u Zagreb, izradio je za katedralu mramorni oltar sv. Križa — valjda najljepše djelo baroknog klesarstva kod nas, koji se sada nalazi u crkvi sv. Križa u Križevcima — zatim oltare sv. Katarine i sv. Barbare, koji su da-

nas u Varaždinskim Toplicama; izradio je i dva oltara za crkvu sv. Katarine u Zagrebu. Njegov učenik Francesco Rottman izradio je glavni oltar s kipovima i propovjedaonicu u crkvi sv. Marije u Zagrebu, a pavlini Jurjević i Belina izradili su glavni oltar u Remetama a vjerojatno i oltare sv. Luke i Posljednje večere u zagrebačkoj katedrali. G. 1642—1645. Kosma Miller iz Krškoga izradio je glavni portal zagrebačke katedrale po uzoru na portal opatije Ják u Mađarskoj. Tijekom XVII i XVIII st. zagrebačka je katedrala dobila sve oltare od mramora (prije su bili drveni). Mramorni oltar dobila je i crkva sv. Franje Ksaverskoga u Zagrebu, i još neke.

Drveni oltari po crkvama mnogo su brojniji, i nemoguće ih je sve nabrojiti u ovom kratkom prikazu. Najljepša barokna crkva — zapravo unutrašnjost crkve — u Hrvatskoj jest crkva Majke Božje Snježne u Belcu. Njeni divot-oltari, izvedeni već u rokokou, nemaju premca, a njihov autor do danas još nije poznat. Veličanstvena je i barokna unutrašnjost crkve sv. Roka u Virovitici, franjevačka i župna crkva u Varaždinu, unutrašnjost crkve u Kutini, u Čazmi kraj Bjelovara, pa oltari župne crkve u Gornjem Vrapču kraj Zagreba itd. — U vrijeme baroka zidovi se u crkvama ukrašuju štukom, kao npr. u crkvi sv. Katarine u Zagrebu, jedna kapela crkve u Lepoglavi, crkva Gospe Snježne u Kutini itd. Umjetnički spomenici baroka u crkvama gotovo su nebrojeni. To je naše kulturno blago kojim se ponosimo i koje smo dužni pomno čuvati od propadanja i od krađa nesavjesnih turista i domaćih sebičnjaka. Dužnost je svakog vjernika da pazi i bdije nad umjetničkim blagom svoje crkve, svoje župe. Samo zajedničkom brigom sviju možemo sačuvati to blago što su nam ga namrli naši pređi i koje je najbolji svjedok naše kulture i našeg smisla za crkve i njihovu ljepotu.

Crkveno *slikarstvo* iz vremena baroka također je veoma bogato. U prvom redu tu je zidno slikarstvo: gotovo sve zidne površine u crkvama bile su oslikane; zatim oltarne slike na platnu te slike po samostanskim blagovaonicama i ostalim prostorijama crkvenih zgrada. Tada su nastale oltarne slike za crkvu svete Katarine u Zagrebu koje slikaju slikari iz Slovenije Wolf, Maurer i Geigenfelder. U crkvi na Ksaveru u Zagrebu slika Ivan Geiger iz Novog Mesta, a domaći slikar Bernardo Bobić slika oltar sv. Ladislava u zagrebačkoj katedrali i vjerojatno oltarna krila oltara u Velikoj Mlaki. U južnoj Hrvatskoj oltarne slike izrađuju većinom talijanski majstori. Tako je »Pranje nogu« u Bribiru i »Posljednju večeru« u župnoj crkvi u Baški Novoj izradio Jakov Palma Mlađi.

Ivan Antun Pordenone naslikao je »Krista u grobu« za stolnu crkvu u Krku itd. Glavni predstavnik zidnog slikarstva u baroku jest pavlin Ivan Ranger. Njegova su djela: slike u crkvi i samostanu u Lepoglavi, u Purgi kraj Lepoglave, u Gorici kraj Lepoglave, u crkvi sv. Helene u Ivanečkoj Kamenici, u župnoj crkvi u Belcu, u Donjoj Voći, u franjevačkoj crkvi u Krapini i Varaždinu, u crkvi sv. Jeronima u Štrigovi, u Remetama, u župnoj crkvi u Križevcima, u Sveticama, vjerojatno u župnoj crkvi u Hrašćini i drugdje. Njegov stariji redovnički subrat Franjo Bobić izradio je freske u knjižnici i blagovaonici lepoglavskog samostana. Anton Lerhinger oslikao je Trški Vrh, svetište crkve sv. Ivana u Zagrebu, župnu crkvu u Brezovici kraj Zagreba (slike uništene), a vjerojatno i crkvu u Kominu. Iz istog su razdoblja slike u crkvi u Kuzmincu, Martijancu, Koprivničkom Ivancu i u mnogim drugim crkvama. Na žalost, dosta je baroknih fresaka po crkvama u kasnije vrijeme prekriveno žbukom ili novim naslagama soboslikarskih boja. U najnovije vrijeme otkrivaju se vrijedne freske u Sesvetama kraj Zagreba, u Kamenskom kraj Karlovca, u Plešivici kraj Jastrebarskog. Gotovo svaka barokna crkva pod novim naslagama kreča i boja skriva originalne barokne freske. Trebat će mnogo sredstava i vremena dok te vrijedne umjetnine ponovno ugledaju svjetlo dana.

Od sitnih ili *primijenjenih umjetnosti* treba na prvome mjestu spomenuti vezilačku školu u Vugrovcu kraj Zagreba, koju je osnovao zagrebački biskup Petar Petretić, a organizirao ju je Nijemac Stohl. Umjetnim vezom bavili su se — muškarci. U toj vezilačkoj školi izrađen je »Božji grob« zagrebačke katedrale, remek-djelo reljefnog veza zlatom i svilom, izrađen g. 1659. U toj školi izrađena je kompletna garnitura misnog ruha koja se ubraja među najvrednije crkvene tekstilne predmete. Od metalnih predmeta riznica zagrebačke katedrale ima lijep broj baroknih kaleža, ciborija, veoma bogatih pokaznica i drugih predmeta za bogoslužje. A lijepih kaleža, pokaznica i ostalog crkvenog posuđa ima po svim našim crkvama.

XIX i XX stoljeće

Čini se da su u vrijeme baroka u XVII i XVIII st. bile zadovoljene sve potrebe za crkvama i crkvenim potrepštinama, te zato u XIX st. nastaje neki zastoj, neki predah u stvaranju crkvenih

umjetnina. K tome treba naglasiti da je do tog vremena Crkva, uz rijetke feudalce, bila jedini mecena i naručitelj umjetnina, a u XIX st. javlja se novi mecena i potrošač umjetnosti — bogati građanski stalež, pa umjetnici obrađuju sada i drugu tematiku, a ne samo religioznu i crkvenu. Poslije baroka nastala je i u umjetnicima neka praznina, nestalo je stvaralačke invencije, pa se umjetnici obraćaju prošlosti i oponašaju sve umjetničke stilove iz prošlih vremena. Tako nastaju stilovi neoklasicizam, neoromanika, neogotika, neorenesansa itd. Ovakvo se stanje odrazilo i u crkvenoj umjetnosti.

U našem *crkvenom graditeljstvu* najznačajnije djelo iz tog razdoblja je đakovačka katedrala. Biskup Strossmayer se mnogo trudio da pronađe najbolje graditelje, mnogo je putovao da vidi svjetski poznate katedrale i utrošio goleme svote novaca. Nova katedrala izgrađena je u jednom stilu koji je mješavina neoromanike i bizantskog stila. Djeluje impozantno, napose u slavonskoj ravnici, ali je ipak samo produkt svoga umjetnički neplodnog vremena. U njoj su najvrednije zidne slike.

U XIX st. ukazala se potreba popravaka i obnove nekih starijih crkava, a u umjetničkim krugovima zavladala je misao da sve starije crkve treba obnoviti u njihovu početnom stilu, da iz tih crkava treba izbaciti sve ono što je kasnije izrađeno u drugom stilu. To je tzv. pokret »čistoće stila«. Tim idejama bili su upravo opsjednuti svi ljudi od umjetnosti — i teoretičari i praktičari po čitavoj Evropi. I tada je nastalo pravo pustošenje po crkvama. Iz njih se izbacivalo sve »što nije odgovaralo stilu«. Tako su mnoge naše crkve upravo upropaštene i zauvijek su izgubile ono bogatstvo i ugođaj topline koji su prije imale. Među najtragičnijim žrtvama takvog shvaćanja treba na prvom mjestu spomenuti zagrebačku katedralu. Ona je jako stradala od potresa g. 1880. te joj je bila potrebna temeljita obnova. No onda su pozvani njemački arhitekti Schmidt i Bollé, koji su iz katedrale uklonili sve ono bogatstvo baroknih oltara, nadgrobnih ploča i ostalog namještaja te su katedralu »vratili u prvotno stanje«, tj. »regotizirali« onako kako je danas gledamo. Dokle je to išlo, pokazuje »slučaj« divne propovjedaonice, koja je doista samo slučajno i mimo volje zadržana u katedrali. Na žalost, takav su rad ne samo odobravali nego i poticali najjači duhovi onog vremena: Strossmayer i historičar Rački. U valu »čišćenja« i obnavljanja stradale su osim katedrale i župne crkve u Krapini, Mariji Bistrici, franjevačka crkva u Zagrebu, crkva u Iloku i mnoge druge. U isto vrijeme sagrađene su i neke

nove crkve u »neogotičkom« stilu, kao npr. u Luki, u Granešini, crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku i druge.

1878. austrijskom okupacijom Bosne i Hercegovine prestala je u tim krajevima turska vlast, a g. 1908. uslijedila je aneksija (pripojenje) Bosne i Hercegovine Austrougarskoj Monarhiji. Tada je u novim prilikama nastala i življa djelatnost na polju katoličke crkvene umjetnosti. Arhitekt Vancaš sagradio je novu neogotičku katedralu u Sarajevu, sagrađena je bogoslovija u Sarajevu, sjemenište i gimnazija u Travniku, samostanske kuće časnih sestara, franjevački samostan i crkva u Bistriku i mnoge druge.

Na početku XX st. graditeljstvo se prenulo i krenulo drugim pravcem. Uočila se umjetnička neplodnost tehnički naprednog XIX st., i umjetnici su počeli pronalaziti nove oblike, nove kombinacije. U graditeljstvu su se počeli upotrebljavati i novi građevni materijali: beton i čelik. To se odrazilo i na crkvenom graditeljstvu. Jedan od najljepših crkvenih spomenika graditeljstva prve polovice XX st. jest crkva sv. Blaža u Zagrebu, djelo arhitekta Viktora Kovačića. To je zapravo slobodna i skladna kompozicija starih građevnih oblika i tlocrta: centralna građevina s polukružnim svodovima i velikom kupolom. Tim smjerom pošao je i arhitekt Stjepan Podhorski koji je stvorio tip »starohrvatske crkve« i izgradio baziliku u Duvnu, novu crkvu u Đurđevcu i Popovači i izveo dogradnju i obnovu crkve u Krašiću, te nanovo izgradio malu, ali veoma monumentalnu grkokatoličku crkvicu u Pribiću kraj Krašića. Poslije prvoga svjetskog rata zagrebački arhitekt Juraj Denzler izgradio je crkvu sv. Antuna u Zagrebu, ali mu je mnogo uspjelija crkva Majke Božje Sljemenske na Sljemenu iznad Zagreba. Slovenski arhitekt Plečnik započeo je crkvu Gospe Lurdske u Zagrebu, ali je nije dovršio, već je njenu izgradnju s promijenjenim planovima nastavio poslije drugoga svjetskog rata zagrebački arhitekt Zvonimir Vrkljan. Također nakon rata, izgradio je arhitekt Stjepan Planić crkvu u Pleternici i Zdenčini kraj Zagreba. Izgrađena je i dominikanska crkva u Zagrebu, koja u armiranom betonu imitira drvene građevne konstrukcije. Življa građevna djelatnost u gradnji crkava poslije drugoga svjetskog rata nastala je u Bosni i Hercegovini, gdje je izgrađeno više novih crkava.

Od *kipara* u XIX i XX st. oltarne kipove za đakovačku katedralu izrađuje Vatroslav Donegani, a za zagrebačku katedralu Morak, učitelj kiparstva na obrtnoj školi u Zagrebu, uglavnom po nacrtima arhitekta Bolléa. Ivo Kerdić izradio je oltarni ciborij u crkvi sv. Blaža u Zagrebu, a po njegovim nacrtima izrađeni su i po-

krajnji oltari u istoj crkvi. On je također izradio nekoliko kaleža i ostalih crkvenih potrepština. Kiparica Mila Wood (Vodsedalek) izradila je nekoliko kipova, a Đuro Škarpa izradio je jedno potresno Raspelo, koje se sada nalazi u bogoslovnom sjemeništu u Zagrebu. Naš najveći kipar Ivan Meštrović izradio je velik broj kipova religioznog sadržaja; poznati su mu reljefi iz Kristova života. Zajedno s Kljakovićem vodio je restauraciju crkve sv. Marka u Zagrebu, i tu se nalazi njegov reljef sv. Marka, Veliko oltarno raspelo i veoma impresivna Pietà. Najpoznatija Meštrovićeva djela religioznog sadržaja nalaze se u kapeli njegova kašteleta u Splitu, u mauzoleju Račić u Cavtatu i u njegovu mauzoleju u Otavicama. Potresno je njegovo Raspelo, koje se prije nalazilo u crkvi sv. Marka u Zagrebu, a danas se nalazi u galeriji Meštrović u Splitu.

Od *crkvenog slikarstva* poslije baroka treba spomenuti slike u đakovačkoj katedrali, koje su izveli Aleksandar i Ludovik Seitz. Iso Kršnjavi je naslikao veoma uspjelog sv. Franju — pravog mistika, a Bela Čikoš Sesija naslikao je grupu Pietà u crkvi na Ksaveru u Zagrebu. Slikama Vlaha Bukovca u dominikanskoj crkvi u Dubrovniku nedostaje crkvenog religioznog duha. Mnogo je bolji crkveni slikar Celestin Medović, koji je oslikao crkvu sv. Terezije u Požegi, Novoj Gradiški i još neke. A Ljubo Babić izradio je oltarne slike za sjemenišnu crkvu na Šalati u Zagrebu. Freske u crkvi sv. Marka u Zagrebu izradio je naš slikar Joza Kljaković. God. 1845—1849. izrađeni su u Münchenu slikani prozori za svetište zagrebačke katedrale. To su prvi slikani prozori kod nas. Poslije toga izrađeno je više slikanih prozora po našim crkvama. Poznat je naš majstor slikanja na staklu Marinković, a njegov rad nastavlja Sušilović. Od slikanih prozora (vitraža) iz novijeg vremena treba spomenuti Golgotu Marijana Trepšea u kapeli Ranjenog Isusa na Zagrebu. Iz najnovijeg perioda crkvenog slikarstva vrijedno je spomenuti Dulčićevu kompoziciju u Splitu i njegove slikane prozore u crkvi sv. Franje u Zagrebu. No čini se da sadašnje stanje i raspoloženje vjernika najbolje odrazuje Meštrovićeva Pietà i njegovo potresno Raspelo, koje je nekad bilo u crkvi sv. Marka u Zagrebu i koje prijašnja generacija nije razumjela, ali ga današnja razumije.

ŽIVOT KATOLIČKE CRKVE U SADAŠNJOSTI

Kronika događaja

1941—1945. Drugi svjetski rat, okupacija Jugoslavije.

1942. Vrhovni štab NOV (Narodnooslobodilačke vojske) izdaje uputu o ustrojstvu Narodnooslobodilačkih odbora. Tu se naglašuje ravnopravnost svih građana bez obzira na političku, vjersku ili nacionalnu pripadnost. Vjera je privatna stvar građana.

U Bihaću izabran Izvršni odbor AVNOJ-a. U sastavu Izvršnog odbora ustrojen Vjerski odsjek.

1944. Na trećem zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom proglašena osnovna prava građana. Među ostalim pravima zajamčena je sloboda savjesti i sloboda vjeroispovijesti. Osnovane komisije za vjerska pitanja.

1945, 9. V, završen drugi svjetski rat.

Prvi susret predstavnika vlasti i predstavnika katoličke crkvene hijerarhije na izvanrednom zasjedanju ZAVNOH-a.

Naredbe o osnivanju savezne, republičkih, kotarskih i općinskih komisija za vjerska pitanja.

Delegat Svete Stolice Patrik Harly dolazi u Jugoslaviju.

1946. Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Po tom ustavu Crkva je odvojena od države.

1947. Osnovana Apostolska administratura u Pazinu za one dijelove hrvatske Istre koji su pripadali Tršćanskoj i Goričkoj biskupiji.

1953. Proglašen Osnovni zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica i republički zakoni o pravnom položaju vjerskih zajednica. Po tim zakonima:

— zajamčuje se sloboda savjesti i sloboda vjeroispovijesti;
— građani mogu pripadati bilo kojoj vjerskoj zajednici, ili ne pripadati nijednoj;

— ispovijedanje vjere je privatna stvar građana;
— građani mogu osnivati vjerske zajednice;
— vjerske su zajednice odvojene od države;
— vjerske zajednice mogu izdavati i raspačavati tisak i osnivati škole za spremanje vjerskih službenika (vjerske škole);
— vjerske su zajednice pravne osobe po građanskom pravu.

1960, 10. veljače, umro zagrebački nadbiskup kardinal dr Alojzije Stepinac.

1962 — 1965. Drugi vatikanski opći crkveni sabor. Naši biskupi sudjeluju na Saboru.

1965. Zagrebački nadbiskup dr Franjo Šeper imenovan kardinalom.

1966. Protokol između Svete Stolice i Jugoslavije. Uspostava diplomatskih odnosa.

1967. Zagrebački nadbiskup kardinal dr Franjo Šeper imenovan pročelnikom (prefektom) Svete kongregacije za nauku vjere.

1968. Predsjednik Izvršnog vijeća SFR Jugoslavije Mika Špiljak u privatnoj audijenciji kod pape Pavla VI.

Osnovana biskupija u Subotici.

Osnovana biskupija za Gradišće (Burgenland) u Austriji sa sjedištem u Željeznom (Eisenstadt), kojoj su pripali svi Gradišćanski Hrvati u Austriji.

1969. Obnovljena Splitska metropolija i Splitsko-makarska nadbiskupija.

Uveden živi narodni jezik u bogoslužje.

1970. Diplomatska predstavništva Svete Stolice i SFR Jugoslavije podignuta na rang ambasada.

Uspostavljena Riječka metropolija i Riječko-senjska biskupija uzdignuta na nadbiskupiju.

Bl. Nikola Tavelić proglašen svetim. Veliko hodočašće u Rim na kanonizaciju.

1971. Predsjednik SFR Jugoslavije Josip Broz Tito u svečanoj audijenciji kod pape Pavla VI.

U Zagrebu održan međunarodni Mariološki kongres, a u Mariji Bistrici međunarodni Marijanski kongres.

Osnovana samostalna Banatska apostolska administratura sa sjedištem u Zrenjaninu.

1972. Pavlini ponovno dolaze u Hrvatsku (u Kamensko kraj Karlovca).

KATOLIČKE RADNIČKE MISIJE
U ZAPADNOJ EVROPI
(HRVATSKE I SLOVENSKE)
LEGENDA
HRVATSKE
SLOVENSKE
HRVATSKE I SLOVENSKE
MJESTA BEZ NAŠIH RADNIČKIH MISIJA
NORVEŠKA
OSLO
VÄSTARÅS
ESKILSTUNA
STOKHOLM
ŠVEDSKA
GÖTEBORG
BALTIČKO MORE
DANSKA
KOPENHAGEN
LUND
MALMÖ
ENGLESKA
SJEVERNO MORE
NEUMÜNSTER
HAMBURG
Elbe
BREMEN
NIZOZEMSKA
LONDON
DEN HAAG
ROTTERDAM
MÜNSTER
BIELEFELD
HANNOVER
BRAUNSCHWEIG
D. NJEMAČKA
BERLIN
POLJSKA
Oder
OBERHAUSEN
GELSENKIRCHEN
MOERS
DUISBURG
DORTMUND
BOCHUM
ESSEN
WETTER-RUHR
LÜDENSCHEID
WUPERTAL
DÜSSELDORF
KÖLN
KASSEL
ANTWERPEN
BRUXELLES
BELGIJA
MÖNCHEN-GLADBACH
LEUVEN
AACHEN
LIEGE
MARCINELLE
MARICOURT
LA MANCHE (KANAL)
GIESSEN
KOBLENZ
FRANKFURT
WIESBADEN
MAIN Z
OFFENBACH
DARMSTADT
BAMBERG
WÜRZBURG
LUXENBURG
AUMETZ
PARIS
Seine
LUDWIGSHAFEN
MANNHEIM
SAARBRÜCKEN
MOSBACH
ERLANGEN
NÜRNBERG
Rajna
KARLSRUHE
HEILBRONN
MERLEBACH
LUDWIGSBURG
BADEN-BADEN
STUTTGART
AALEN
EICHSTÄTT
REGENSBURG
STRASBOURG
SINDELFINGEN
GÖPPINGEN
INGOLSTADT
Donau
KEHL
ESSLINGEN
ULM
AUGSBURG
LINZ
WIEN (BEČ, DUNAJ)
BRATISLAVA
REUTLINGEN
ESSLINGEN
VILLINGEN
DAUTMEGEN
MÜNCHEN
ST. PÖLTEN
SPAICHINGEN
FREIBURG
SINGEN
RAVENSBURG
SALZBURG
Dunav
SÄCKINGEN
BASEL
ST GALLEN
ZÜRICH
LUSTENAU
INNSBRUCK
AUSTRIJA
GRAZ
SPITTAL/DRAU
CELOVEC (KLAGENFURT)
MAĐARSKA
ŠVICARSKA
LJUBLJANA
ZAGREB
TRST (TRIESTE)
JUGOSLAVIJA
LYON
MILANO
ITALIJA
FRANCUSKA
Rhone
NICE (NIZZA)
GANDIA
BENIARREDRÁ
ROMA (RIM)
km 50 0 50 100 150 200 km
N
K. Dć
BADANKOVIĆ, 1972.

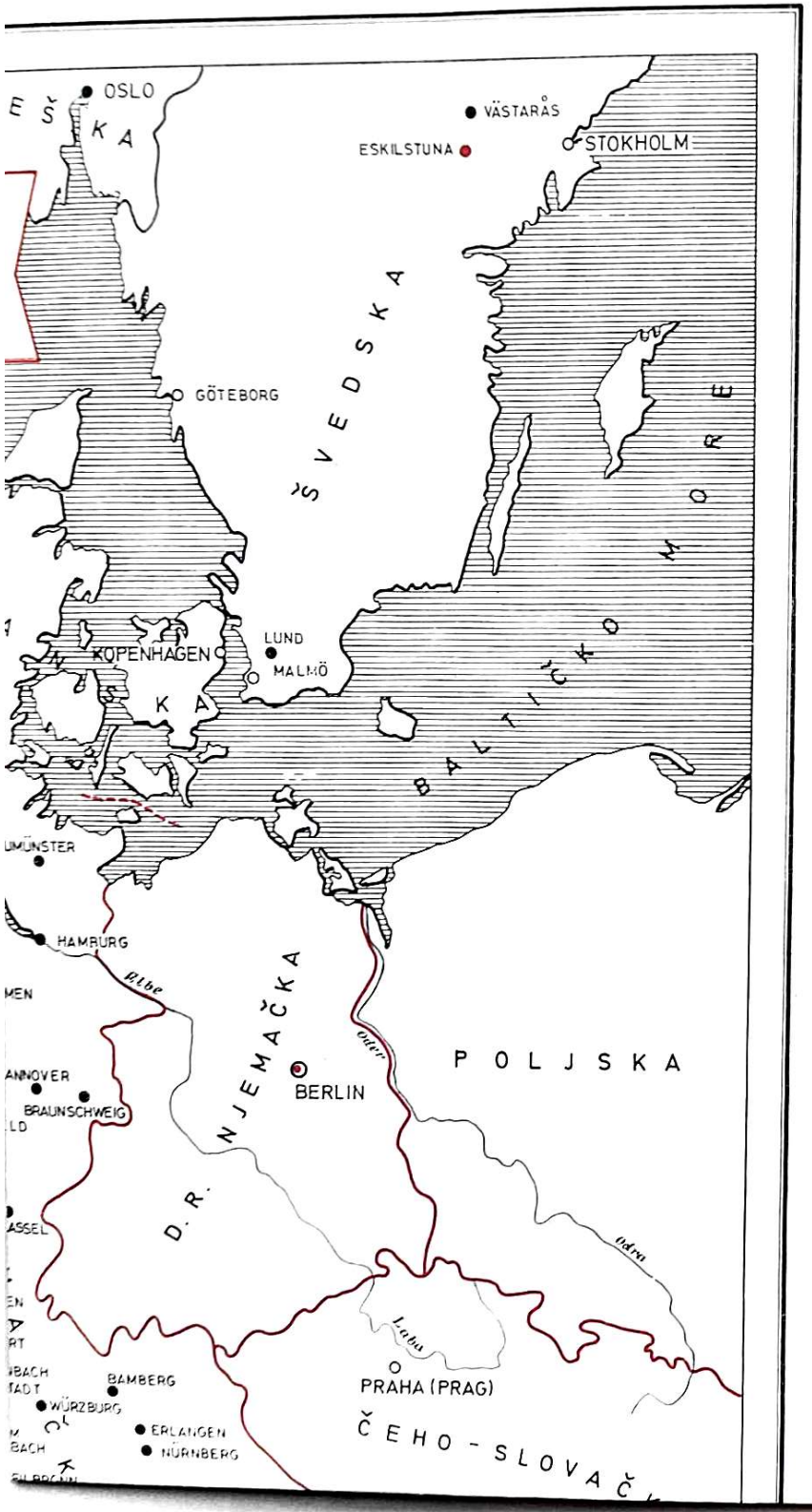

Biskupska konferencija od 1958. do 1972.

Predsjednik BK do g. 1960. jest beogradski nadbiskup dr Josip *Ujčić*, 1961—1967. zagrebački nadbiskup i kardinal dr Franjo *Šeper* (do odlaska u Rim, gdje je imenovan prefektom Kongregacije za nauk vjere), zatim službu predsjednika vrše potpredsjednici: ljubljanski nadbiskup dr Jože *Pogačnik* i splitski nadbiskup dr Frane *Franić*, a od g. 1971. dalje predsjednik BK jest zagrebački nadbiskup dr Franjo *Kuharić*. Službu tajnika ili zapisničara vršio je godinama najmlađi biskup, a g. 1967. uvodi se stalno Tajništvo ili Sekretarijat BK. Tu službu obavlja kanonik Nikola Soldo.

Članovi BK jesu svi ordinariji nadbiskupi i biskupi te apostolski administratori, a od g. 1964. također pomoćni biskupi na temelju motuproprija pape Pavla VI »Sacram liturgiam«.

BK sastoji se od *dva odbora, šireg i užeg.* Širi odbor, plenum ili sabor jesu svi biskupi koji zasjedaju jedanput ili dvaput godišnje i raspravljaju o svemu onome što bi trebalo poduzeti da se unaprijedi vjerski i crkveni život svećenika i vjernika. Uži ili poslovni odbor BK sastaje se prema potrebi i više puta na godinu radi rješavanja hitnih neodgodivih slučajeva i provođenja zaključaka plenuma. Razumije se, zaključci BK imaju značaj preporuke i savjeta, a zakona samo onda ako ih potvrdi Sveta Stolica.

Zaključci Drugoga vatikanskog općeg crkvenog sabora i zamršene crkvene prilike u svijetu i domovini jesu razlog da su BK osnovale nekoliko *komisija ili vijeća* da pomognu biskupima u rješavanju raznih pitanja i slučajeva. Pojedina vijeća imaju svoje posebne statute. Na čelu vijeća jesu biskupi kao predsjednici, a za članove se uzimaju bogoslovski i drugi stručnjaci. Sabor BK prema svojoj procjeni prihvaća prijedloge pojedinih vijeća ili ih odbacuje.

Evo imena pojedinih vijeća Biskupske konferencije:

VBK za nauk vjere (NV) (ovdje je uključen i studij ateizma),
VBK za katehizaciju,
VBK za sjemeništa i sjemenišne škole,
VBK za kler (ovdje su uključene i socijalne potrebe svećenika),
VBK za ekumenizam,
VBK za misije,
VBK za tisak,
VBK za redovnike,
VBK za laički apostolat,

VBK za liturgiju,

VBK za migrante (djeluju 3 odbora),

VBK za razgraničenje biskupija,

VBK za crkvenu umjetnost, arhive i knjižnice (uz bok je komisija s 5 članova).

Rad BK u proteklim godinama bio je mnogostruk i plodonosan. Osobito mnogo truda ulagala je BK oko liturgijske reforme i spremanja za tisak novih liturgijskih knjiga, zatim oko duhovne pastve iseljenih radnika katolika na privremenom radu u inozemstvu i konačno oko suzbijanja pogibeljnih novotarija u naučavanju kršćanske vjere i morala.

Već g. 1960—1961. raspravlja BK o djelotvornijem sudjelovanju vjernika kod sv. mise, o tome da izdavači molitvenika ne smiju samovoljno mijenjati ustaljenu molitvenu terminologiju i frazeologiju kad je ona inače jasna i gramatički ispravna, o osnutku Interdijecezanskog liturgijskog odbora (ILO).

Svećenički tečajevi u Zagrebu, uz sudjelovanje većega broja biskupa, g. 1962, 1963. i 1964. uglavnom raspravljaju o provođenju starih i novih liturgijskih propisa.

Za vrijeme *Drugoga vatikanskog sabora* u Rimu u jeseni 1964. biskupi se sastaju u Zavodu sv. Jeronima i raspravljaju o provedbi koncilske konstitucije i nove instrukcije o sv. liturgiji. Predviđeno je da se postepeno uvodi živi narodni jezik u cjelokupno bogoslužje. Već g. 1964—1965. o. Anđelko Milanović priređuje hrvatske misne melodije, a liturgijske tekstove prevodi skup stručnjaka (profesori dr Duda, dr T. Šagi, S. Hosu, Đ. Tomašić, M. Mihelčić). Biskupi su razboriti i oprezni pa određuju g. 1967. da se predloženi hrvatski tekst Kanona tiska u Vjesniku Đakovačke biskupije i tako stavi na širu javnu diskusiju. Tako je konačni tekst mnogo bolji od predloženoga.

Mnogo brige zadavalo je pitanje financiranja i tiskanja prihvaćenih i odobrenih liturgijskih tekstova, kao i priređivanje još nepripravljenih prijevoda. Da se ubrza tiskanje liturgijskih knjiga, ILO je sklopio 21. VIII 1969. ugovor s Centrom Kršćanska sadašnjost koji preuzima obvezu tiskanja hrvatskih liturgijskih tekstova o svom trošku, ali i s autorskim pravom da bude izdavač tih tekstova. BK 28. X 1969. taj je ugovor ratificirala (potvrdila).

Na prvu nedjelju Došašća 30. XI 1969. počela se služiti sv. misa obvezatno, u svim svojim dijelovima, živim hrvatskim jezikom. Ta je obveza općenito prihvaćena s oduševljenjem. Teškoća je međutim bila u tome što su se liturgijski tekstovi povremeno

izdavali, dio po dio, najprije umnažani ciklostilom, a kasnije običnim tiskom. Biskupska je konferencija sve liturgijske knjige odobrila, a Kongregacija za bogoštovlje potvrdila.

BK mnogo se zauzimala za što skoriju ekvipolentnu kanonizaciju (na temelju stoljetnoga dokazanog štovanja ili kulta) *bl. Nikole Tavelića.* Protivila se bespredmetnoj polemici oko njegova zavičaja itd. Biskupi su u velikom broju sudjelovali kod kanonizacije sv. Nikole u Rimu g. 1970, zatim kod posebne velike proslave u domovini — u Šibeniku od 17. do 20. X 1970. Posebna je bila briga biskupâ da proslava ima posve duhovan značaj. Blagdan našega sv. Nikole slavi se svake godine 14. studenoga.

Prigodom *proslave sv. Cirila i Metoda* BK upravila je vjernicima pobudno pastirsko pismo. Njihov blagdan slavi se u svim biskupijama Jugoslavije 5. VII. BK drugom svojom poslanicom pozvala je vjernike na što veće štovanje bl. Hozane Kotorke.

U posljednjih desetak godina zahvatila je Evropu neobična pojava: nezaposleni *radnici* iz nerazvijenih zemalja odlaze na privremeni rad u razvijene zemlje Evrope, Amerike i Australije. To su milijuni ekonomskih emigranata zbog kojih Crkva ima kod svojih vjernika velike dušobrižničke teškoće (bračna nevjera, nezbrinuta djeca, opadanje predbračnog morala). Tim se teškoćama bave Sv. Stolica i biskupi.

Do g. 1966. brinuo se za *duhovnu pastvu* među iseljenim hrvatskim radnicima mons. Zorić, kojega je za tu službu imenovala Sveta konzistorijalna kongregacija. Njegov je nasljednik bio dr Vladimir Vince koji je, radeći razmjerno kratko vrijeme, poginuo u avionskoj nesreći. Da bi unaprijedila duhovnu pastvu među našim radnicima u inozemstvu, BK imenovala je g. 1969. novog upravitelja hrvatskih dušobrižnika u inozemstvu — zagrebačkog svećenika Vladimira Stankovića.

BK već prije, a osobito poslije g. 1966, svake godine raspravlja o tome kako da se pošalje što više svećenika, redovnica i požrtvovnih katoličkih svjetovnjaka da bi se među privremeno zaposlenim katoličkim vjernicima hrvatske, slovenske i albanske narodnosti sačuvala vjerska i moralna svijest te veza s domovinom i rastavljenim obiteljima. Zaključeno je i to da se iz domovine pošalju na bogoslovski studij u inozemstvo mladići koji bi se tako lakše i bolje osposobili za duhovnu pastvu u inozemstvu.

G. 1972. djeluje u Zapadnoj Evropi 105 hrvatskih misionara, podijeljenih u 82 *misijska središta.* Svećenici su raspoređeni ova-

ko: Njemačka 71, Austrija 15, Švicarska 5, Francuska 5, Engleska 2, Italija 2, Norveška 1, Švedska 1, Nizozemska 1, Belgija 1, Španjolska 1. Osim toga, u crkvenoj socijalnoj službi djeluje preko 70 ljudi, djelomično redovnica, djelomično svjetovnjaka. Misionarima pomažu studenti-svećenici i studenti-bogoslovi. Pastoralnom i socijalnom brigom obuhvaćeno je oko 500.000 vjernika.

U Australiji i Novoj Zelandiji 18 svećenika vrši duhovnu pastvu za oko 100.000 vjernika Hrvata. U Kanadi je zaposleno 15 svećenika. U Sjedinjenim Američkim Državama djeluje 80 svećenika (bez onih svećenika koji su zaposleni u američkim župama i školama), a na južnoameričkom kontinentu 44. U Južnoafričkoj Republici na 5000 vjernika Hrvata dolazi jedan svećenik. Prema tome, među hrvatskim radnicima u inozemstvu — ima ih oko 1,500.000 vjernika — djeluje oko 200 hrvatskih dušobrižnika.

Na privremene hrvatske katoličke vjernike iseljenike vrlo dobro djeluju posjeti pojedinih biskupa. Tako su posljednjih godina pohodili: nadbiskup Franjo Kuharić Ameriku, nadbiskup Smiljan Čekada Austriju, Njemačku i Nizozemsku, a nadbiskup Frane Franić Australiju, Novu Zelandiju i Južnu Ameriku.

BK posvetila je pažnju i redovničkim kandidatkinjama koje su iz domovine otišle u neke njemačke ženske samostane. Njihov je život i odgoj u skladu s katoličkim crkvenim propisima.

BK bavila se i pitanjem *međubiskupijskih granica.* Poslije sloma bivše Austro-Ugarske Monarhije g. 1918. dijelovi pojedinih biskupija pripali su raznim državama, pa biskupi takvih biskupija nisu mogli obavljati biskupsku službu na području druge države. Stoga je Sveta Stolica imenovala privremeno apostolske administratore za ona područja koja su svoga biskupa ordinarija imala izvan državnih granica. Novo i konačno uređenje biskupija i biskupijskih granica trebalo se urediti konkordatom do kojega u staroj Jugoslaviji nije došlo. Zato je BK već 1945, a pogotovo poslije 1962, predlagala Sv. Stolici da uzme u obzir molbe biskupâ apostolskih administratora i konačno riješi pitanje biskupijskih granica u današnjoj Jugoslaviji.

Zauzimanje BK urodilo je plodom. G. 1968. Bačka je izdvojena iz Kaločke nadbiskupije i na tom području osnovana je samostalna *Subotička* biskupija sa sjedištem u Subotici. Tu je 30. VI 1968. svečano proslavljeno osnivanje nove biskupije (ili obnova stare Bačke biskupije) u nazočnosti većega broja biskupa. Iste je godine *Baranja i Sjeverna Slavonija* (Miholjac—Valpovo) odvojena od Pečujske biskupije i zauvijek pripojena Đakovačkoj biskupiji. G. 1971. Sveta je Stolica uspostavila za *Banat* samostalnu apostolsku administraturu sa sjedištem u Zrenjaninu.

BK sudjelovala je i kod uređivanja dviju metropolija u primorskim krajevima g. 1968. Obnova *Splitske metropolije* svečano je proslavljena u Splitu od 16. do 23. XI 1969, a uspostava *Riječke metropolije* u Rijeci od 9. do 10. V 1970. Splitskoj metropoliji pripale su sufraganske biskupije: Šibenik, Hvar, Dubrovnik i Kotor, a Riječkoj metropoliji Krk i Poreč—Pula. Zadarska nadbiskupija ostaje izravno podvrgnuta Sv. Stolici.

Posljednjih godina bavila se BK s nekoliko bolnih »slučajeva«, »osporavanja« ili neposluha biskupima kao zakonitim crkvenim poglavarima. Tako su nastali tzv. hercegovački, zadarski, riječki, đakovački i drugi »slučajevi«.

U lipnju 1971. održan je u Zagrebu, u Bogoslovskom sjemeništu, sabor BK na kojem su sudjelovali biskupi i oko 60 delegata Prezbiterija. Raspravljalo se o ministerijalnom svećeništvu, o njegovoj krizi i obnovi, te o problemima i rješenjima ekonomskog stanja naših svećenika.

Svećeničko zdravstveno i mirovinsko osiguranje stalna je biskupska briga na raznim zasjedanjima BK u posljednjih deset godina. Kad je u najnovije vrijeme zdravstveno i mirovinsko osiguranje postalo zakonska obveza svih građana SFRJ, dakle i svećenikâ, redovnikâ i redovnicâ, biskupi vode pregovore s državnim vlastima kako da se to osiguranje provede kod crkvenih osoba.

BK svojim odlukama, odobrenjem, poticanjem, preporukama i savjetima potpomogla je osnivanje i djelovanje raznih crkvenih ustanova i pothvata:

- čuvanje crkvenih kulturnih spomenika, napose arhiva (sudjelovanje svećenikâ na arhivskom tečaju pri Arhivu Hrvatske u Zagrebu, na arhivskim sastancima u Pazinu i Rijeci 1971);
- škola za redovnice katehistkinje, osnovana g. 1961. u Zagrebu;
- institut za crkvenu glazbu, osnovan u Zagrebu g. 1963;
- širenje štovanja hrvatskih blaženika (Augustin Kažotić i dr.);
- turistički apostolat;
- borba protiv nudizma u primorskim kupalištima;

— karitativno djelovanje u raznim oblicima, napose sabiranje za postradale od potresa i poplave;
— obnova voćinske proštenjarske crkve doprinosima Gradišćanskih Hrvata;
— osnivanje centra za svećenička zvanja;
— bogoslovski studij i prilike u sjemeništu;
— unija redovničkih vrhovnih poglavarica i provincijalki;
— novi opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji;
— izložba crkvenih umjetnina iz naše domovine u Parizu;
— izložba crkvenih umjetnina iz Zadra i Nina;
— gradnja zgrade za Bogoslovski fakultet u Zagrebu;
— Zavod sv. Jeronima u Rimu;
— obiteljski apostolat;
— institut za obitelj pri Filoz.-teol. institutu D. I. u Zagrebu;
— pastirska pisma naših biskupa svećenicima i vjernicima.

BK tražila je od državne vlasti da se đaci *vjerskih škola* izjednače s drugima u pogledu odgode službe u vojsci, da liječnici vjernici ne moraju sudjelovati kod pobačaja, da se Crkvi vrate zgrade koje su nekada služile isključivo vjersko-duhovnim potrebama, da vjernici radnici i đaci ne moraju na Božić dolaziti na posao i u školu.

Iz svega rečenoga vidi se jasno da su biskupi SFRJ na BK svestrano proučavali složena pitanja vjerskoga i crkvenoga života svojih vjernika. Koliko je bilo objektivno moguće, svoje su zaključke ostvarili. Ostali su vjerni pravovjernoj katoličkoj nauci, Svetoj Stolici i crkvenom jedinstvu. Otvoreni su bili prema ekumenskom gibanju i susretima. Postupali su osobito strpljivo i razborito prema ispadima malobrojnih svećenika i vjernika.

Statistički podaci o hijerarhiji

Preuzimamo podatke iz knjige »Vjerske zajednice u Jugoslaviji« (NIP »Binoza«, Zagreb 1970) i to samo za područja gdje ima vjernika Hrvata, jer ova knjiga prikazuje samo povijest Katoličke Crkve među Hrvatima. U obzir su uzete i stanovite promjene koje su se dogodile u dvije posljednje godine.

Katolička Crkva među Hrvatima ima četiri metropolije: 1) Zagrebačka metropolija za nadbiskupiju Zagreb, biskupiju Đakovo

i grkokatoličku biskupiju Križevci; 2) Riječka metropolija za nadbiskupiju Rijeka—Senj, biskupije Krk, Poreč—Pula; 3) Splitska metropolija za nadbiskupiju Split—Makarska, biskupije Dubrovnik, Hvar, Kotor, Šibenik; 4) Sarajevska metropolija za Vrhbosansku nadbiskupiju, za biskupije Banja Luka, Mostar—Trebinje.

Izravno su podvrgnute Svetoj Stolici: nadbiskupija Zadar i biskupija Subotica.

Zagrebačka nadbiskupija ima 421 župu, 36 muških i 121 žensku redovničku kuću, 496 dijecezanskih svećenika, 250 redovničkih svećenika i oko 1500 redovnica.

Đakovačka biskupija ima 145 župa, 16 muških i 66 ženskih redovničkih kuća, 153 dijecezanska svećenika, 38 redovničkih svećenika i 683 redovnice.

Križevačka biskupija sa sjedištem u Zagrebu ima 51 župu, 1 mušku i 13 ženskih redovničkih kuća, 57 dijecezanskih svećenika, 3 redovnička svećenika i 93 redovnice.

Riječko-senjska nadbiskupija sa sjedištem u Rijeci ima 166 župa, 9 muških i 11 ženskih redovničkih kuća, 102 dijecezanska svećenika, 44 redovnička svećenika i 178 redovnica.

Krčka biskupija ima 51 župu, 10 muških i 19 ženskih redovničkih kuća, 55 dijecezanskih svećenika, 24 redovnička svećenika i 98 redovnica.

Porečko-pulska biskupija ima 63 župe, 5 muških i 16 ženskih redovničkih kuća, 46 dijecezanskih svećenika, 10 redovničkih svećenika i 69 redovnica.

Splitsko-makarska nadbiskupija ima 164 župe, 17 muških i 50 ženskih redovničkih kuća, 149 dijecezanskih svećenika, 127 redovničkih svećenika i 501 redovnicu.

Dubrovačka biskupija ima 65 župa, 13 muških i 37 ženskih redovničkih kuća, 67 dijecezanskih svećenika, 38 redovničkih svećenika i 267 redovnica.

Hvarska biskupija ima 45 župa, 5 muških i 16 ženskih redovničkih kuća, 44 dijecezanska svećenika, 18 redovničkih svećenika i 100 redovnica.

Kotorska biskupija ima 27 župa, 3 muške i 18 ženskih redovničkih kuća, 18 dijecezanskih svećenika, 5 redovničkih svećenika i 120 redovnica.

Šibenska biskupija ima 68 župa, 6 muških i 13 ženskih redovničkih kuća, 36 dijecezanskih svećenika, 48 redovničkih svećenika i 142 redovnice.

Vrhbosanska nadbiskupija ima 111 župa, 11 muških i 14 ženskih redovničkih kuća, 81 dijecezanskog svećenika, 160 redovničkih svećenika i 273 redovnice.

Banjalučka biskupija ima 39 župa, 4 muške i 8 ženskih redovničkih kuća, 27 dijecezanskih svećenika, 24 redovnička svećenika i 133 redovnice.

Mostarska biskupija ima 64 župe, 35 muških i 12 ženskih redovničkih kuća, 31 dijecezanskog svećenika, 90 redovničkih svećenika i 131 redovnicu.

Zadarska nadbiskupija ima 107 župa, 13 muških i 21 žensku redovničku kuću, 77 dijecezanskih svećenika, 30 redovničkih svećenika i 156 redovnica.

Subotička biskupija ima 112 župa, 4 muške i 44 ženske redovničke kuće, 89 dijecezanskih svećenika, 13 redovničkih svećenika i 251 redovnicu.

Pazinska apostolska administratura sa sjedištem u Poreču obuhvaća hrvatski dio Tršćansko-koparske biskupije. Ima 54 župe, 1 mušku i 5 ženskih redovničkih kuća, 51 dijecezanskog svećenika, 3 redovnička svećenika i 17 redovnica.

Stanje redovništva

Na području SFR Jugoslavije djeluju među Hrvatima muški redovi i kongregacije:

1) *Benediktinci* sa sjedištem u Čokovcu (Tkon — Biograd), 3 svećenika, 1 brat.

2) *Trapisti* opatije »Marija zvijezda« kod Banje Luke.

3) *Dominikanci* sa sjedištem u Zagrebu, 56 svećenika, 33 brata.

4) *Franjevci — Mala braća* imaju pet redovničkih provincija: a) Provincija sv. Ćirila i Metodija sa sjedištem u Zagrebu, 145 svećenika i 48 braće; b) Provincija »Bosna Srebrena« sa sjedištem u Sarajevu, 171 svećenik, 13 braće; c) Hercegovačka provincija sa sjedištem u Mostaru, 65 svećenika, 7 braće; d) Provincija sv. Jeronima sa sjedištem u Zadru, 81 svećenik, 14 braće; e) Provincija presv. Otkupitelja sa sjedištem u Splitu, 175 svećenika, 11 braće.

5) Provincija franjevaca *konventualaca* sa sjedištem u Zagrebu, 47 svećenika, 9 braće.

6) Provincija franjevaca *trećoredaca* sa sjedištem u Zagrebu, 46 svećenika, 12 braće.

7) Hrvatski *kapucinski* komesarijat sa sjedištem u Zagrebu, 24 svećenika, 9 braće.

8) Hrvatska provincija *Družbe Isusove* sa sjedištem u Zagrebu, 90 svećenika, 64 brata.

9) Komesarijat *karmelićana* sa sjedištem u Zagrebu—Remetama, 8 svećenika, 9 braće.

10) Hrvatska *salezijanska* provincija, 43 svećenika, 16 braće.

Evo poznatijih ženskih redova i kongregacija koji djeluju među Hrvatima:

1) *Benediktinke*, 8 kuća, 110 redovnica.

2) *Bosonoge karmelićanke*, 2 kuće, 16 redovnica.

3) *Klarise*, 2 kuće, 45 redovnica.

4) *Red od Pohoda Marijina*, 1 kuća, 6 redovnica.

5) *Sestre bazilijanke*, 7 kuća, 30 redovnica.

6) *Dominikanke* (sjed. Korčula), 22 kuće, 205 redovnica.

7) *Karmelićanke* Božanskog Srca Isusova (sjed. Zagreb), 6 kuća, 87 redovnica.

8) *Kćeri Božje ljubavi* (sjed. Zagreb), 20 kuća, 305 redovnica.

9) *Kćeri milosrđa* (sjed. Blato — Korčula), 29 kuća, 211 redovnica.

10) *Klanjateljice Krvi Isusove* (sjed. Zagreb), 27 kuća, 219 redovnica.

11) *Milosrdnice sv. Vinka Paulskoga* (sjed. Zagreb), 103 kuće, 1425 redovnica.

12) *Sestre Naše Gospe* (sjed. Zagreb), 14 kuća, 68 redovnica.

13) *Školske sestre Naše Gospe* (sjed. Subotica), 29 kuća, 125 redovnica.

14) *Sestre sv. Križa* (sjed. Đakovo), 70 kuća, 804 redovnice.

15) *Služavke Malog Isusa* (sjed. Zagreb), 72 kuće, 543 redovnice.

16) *Službenice Milosrđa* (sjed. Split), 14 kuća, 174 redovnice.

17) *Školske sestre sv. Franje* imaju tri provincije (Sarajevo, Mostar, Split), 58 kuća, 719 redovnica.

18) *Sestre franjevke misionarke* (sjed. Zagreb), 5 kuća, 18 redovnica.

19) *Sestre franjevke pod zaštitom Bezgrešne* (sjed. Šibenik), 8 kuća, 56 redovnica.

20) *Suradnice Krista Kralja* (sjed. Zagreb), 2 kuće, 77 članica.

21) *Sestre zajednice Kraljice svijeta* (sjed. Zagreb), 7 kuća, 120 članica.

Osim spomenutih redovnica ima oko 1400 pripravnica za razne redovničke zajednice.

Poslovi su redovnica različiti: bolničarke u raznim bolnicama, katehistkinje, orguljašice, voditeljice kućanstva u raznim crkvenim ustanovama. Dio redovnica ima svoje samostane u inozemstvu gdje se osim nabrojenih poslova bave još i odgajanjem mladeži u školama i odgojnim zavodima.

Škole za spremanje svećenika

Kako u prošlosti, tako i u sadašnjosti, Katolička Crkva posvećuje najveću brigu odgajanju i školovanju svećenika. Postoje posebna dijecezanska sjemeništa uz gimnazije, posebna uz bogoslovije, a opet posebna za redovničke zajednice. Po više dijeceza ima jedno zajedničko ili centralno sjemenište. Gimnazijalci se odgajaju u malom ili dječačkom sjemeništu, a bogoslovi u bogoslovskom sjemeništu. Dijecezanska gimnazija i bogoslovija svagdje su odvojene od sjemeništa i imaju posebnu upravu.

Evo visokih škola za školovanje svećenika:

1) Katolički bogoslovski fakultet u Zagrebu ima 403 studenta-bogoslova. U krilu toga fakulteta djeluju: Katehetski institut sa 36 polaznika, Institut za crkvenu glazbu s 55 polaznika i Institut za teološku kulturu laika.

2) Franjevačka teologija u Sarajevu ima 75 bogoslova.

3) Bogoslovska visoka škola Vrhbosanske nadbiskupije u Sarajevu ponovno je otvorena prije kratkog vremena.

4) Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu ima 33 bogoslova.

5) Filozofsko učilište Ćirilo-metodske franjevačke provincije na Trsatu—Rijeci ima 30 bogoslova.

6) Visoka bogoslovska škola u Zadru ima 19 bogoslova.

7) Franjevačka visoka bogoslovija Makarska—Dubrovnik ima 73 bogoslova.

8) Visoka bogoslovska škola u Đakovu sa 75 bogoslova (stradala od požara g. 1972).

9) Centralna visoka bogoslovska škola u Splitu sa 124 bogoslova.

10) Visoka bogoslovska škola u Rijeci sa 48 bogoslova.

Srednje škole ili gimnazije za školovanje svećeničkog podmlatka postoje u ovim mjestima:

1) Franjevačka gimnazija »Mater et Magistra« Samobor, 66 učenika.

2) Srednja škola franjevaca konventualaca Zagreb, 103 učenika.

3) Srednja škola za spremanje svećenika Pazin, 89 učenika.

4) Interdijecezanska srednja škola za spremanje svećenika Zagreb, 353 učenika.

5) Humanistička srednja škola za odgoj klera »Ruđer Bošković« Dubrovnik, 87 učenika.

6) Srednja škola franjevaca trećoredaca Odra—Zagreb, 63 učenika.

7) Dominikanska srednja vjerska škola Bol—Brač, 52 učenika.

8) Kapucinska srednja škola Osijek, 2 odjela, 29 učenika.

9) Franjevačka srednja škola Sinj, 104 učenika.

10) Franjevačka srednja škola Split—Poljud, 112 učenika.

11) Srednja škola za spremanje svećenika Split, 6 odjela, 159 učenika (s odjelom za redovnice).

12) Isusovačka srednja škola Zagreb, 70 učenika.

13) Nadbiskupska srednja škola Zadar, 64 učenika.

14) Salezijanska srednja vjerska škola Rijeka, 64 učenika. (Do g. 1972. djelovala je ta škola u Križevcima s dva odjela i 37 učenika.)

15) Franjevačka srednja škola Visoko, 161 učenik.

16) Srednja škola za spremanje svećenika Subotica, 107 učenika.

17) Srednja vjerska škola »Marianum« u Zagrebu za dopunsku formaciju redovnica i redovničkih pripravnica kao priprava za studij na Bogoslovskom fakultetu i njegovim institutima.

Za vjerski život Istre osobito je važno otvaranje *sjemeništa u Pazinu.* Sjemenišna je zgrada sagrađena g. 1914. sredstvima »Đačkog pripomoćnog društva« (60.000 kruna) i zakladom krčkoga biskupa Feretića (200.000 kruna). G. 1927. talijanska je vlada zgradu oduzela, a jugoslavenska vlada poslije drugoga svjetskog rata prepustila ju je Crkvi. Tako je g. 1945. otvoreno u zgradi Dječačko sjemenište i gimnazija (s pravom javnosti do g. 1952). Bogoslovsko

sjemenište s Visokom bogoslovskom školom, koja je ovdje djelovala od 1955—1965, dalo je 146 svećenika Istri, Krčkoj biskupiji i Riječko-senjskoj nadbiskupiji. Pazinsku sjemenišnu gimnaziju od 1945—1970, dakle 25 godina, polazilo je 1250 đaka (od kojih su maturirala 452) iz raznih biskupija: Poreč—Pula, Ljubljana, Rijeka—Senj, Krk, Kopar, Maribor, Mostar (g. 1947. bilo je nekoliko đaka s Kosova).

Poslije drugoga svjetskog rata otvoreno je sjemenište i u *Rijeci*, s gimnazijom i višom bogoslovskom školom. Okružni sud Rijeke osudio je g. 1955. nekoliko bogoslova na kaznu zatvora od 6 mjeseci do 6 godina zbog kažnjive političke djelatnosti, pa je tim povodom bogoslovsko sjemenište zatvoreno na 5, a dječačko na 3 godine. Sjemenište je bilo zatvoreno od 1955—1960, a onda je ponovno otvoreno i postalo doskora centralno sjemenište za Primorje i Istru, tj. za Riječko-senjsku nadbiskupiju, za biskupije Krčku i Porečko-pulsku.

Nešto prije i poslije riječkog slučaja vođeni su, zbog istih razloga, sudski postupci također protiv sjemeništâ u Zagrebu (1951), Splitu i Đakovu.

Od g. 1961. Katolički bogoslovski fakultet u Zagrebu organizira godišnje zimske teološke tečajeve. U kasnijim godinama VBŠ Rijeka osniva u svom krilu Institut za teološku izobrazbu laika.

Katolički tisak

U posljednjih desetak godina katolički se tisak veoma razvio među katoličkim vjernicima Hrvatima. Djelomično je dostigao, a djelomično nadmašio predratnu visinu. Novinski oblik i brojni slikovni prilozi privukli su i osvojili čitateljstvo.

»*Bogoslovska smotra*«, teološka revija Katoličkoga bogoslovskog fakulteta u Zagrebu, obnovljena g. 1963. pod upravom Hrvatskog književnog društva sv. Ćirila i Metoda u nakladi od 1500 primjeraka.

»*Marulić*«, hrvatsku književnu reviju, izdaje isto Društvo od g. 1968.

»*Sv. Ceciliju*«, glazbeni časopis, izdaje Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda.

»*Veritas*«, obnovljeni Glasnik sv. Antuna, izdaju franjevci konventualci u Zagrebu.

»*Glasnik Srca Isusova i Marijina*«, najstariji među postojećim katoličkim časopisima u Hrvatskoj, izdaju isusovci u Zagrebu u 35.000 primjeraka.

»*Vjesnik Đakovačke biskupije*« (1872—1972), koji također ide u red starije hrvatske katoličke periodike, izdaje Biskupski ordinarijat u Đakovu u 2500 primjeraka.

»*Svesci — Kršćanska sadašnjost*«, revija za suvremene crkvene probleme. Izdaje ih »Kršćanska sadašnjost«, izlaze povremeno.

»*Crkva u svijetu*«, časopis za vjersku kulturu, izlazi u Splitu.

»*Zvona*« izdaje Nadbiskupski ordinarijat u Rijeci u 2500 primjeraka. Ona prate katolički vjerski život u kvarnerskom primorju, Lici i Istri.

»*Marija*«, vjerski list za Marijine štovatelje; izdaju ga splitski franjevci u 15.000 primjeraka.

»*Obnovljeni život*«, dvomjesečnik za nutarnju kulturu, izdaju isusovci u Zagrebu.

»*Glas Koncila*«, započeo je ciklostilom g. 1962, a onda se razvio u najčitaniju katoličku periodiku, u dvotjedne novine.

»*Mali Koncil*«, list za djecu, tiska se u 60.000 primjeraka.

»*Kana*« je obiteljska revija.

Osim spomenutih, poznatijih listova, izdaju pojedine župe svoja glasila, a biskupije i nadbiskupije svoje vjesnike, umnožene običnim tiskom ili ciklostilom.

Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda (obnovljeno Društvo sv. Jeronima) izdaje svake godine svoj poznati i omiljeni hrvatski katolički kalendar »Danicu« (nekoliko godina taj se kalendar zvao »Katolički godišnjak«), zatim razne knjige vjerskog, literarnog, umjetničkog, znanstvenog i popularnog sadržaja, te molitvenike i katehetske priručnike. Društvo je, zajedno s nakladnim poduzećem »Stvarnost«, izdalo »Bibliju« ili Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta.

»*Kršćanska sadašnjost*«, centar za koncilska istraživanja, dokumentaciju i informacije, izdaje liturgijske tekstove, dokumente Drugoga vatikanskog općeg crkvenog sabora, djela iz hrvatske crkvene povijesti i druge knjige koje prate suvremena zbivanja u katoličkom svijetu.

Crkva sv. Vlaha u Dubrovniku, u pozadini katedrala

Stara zagrebačka katedrala, obrambena tvrđava od Turaka, stanje prije potresa 1880. godine

PRILOZI

KRONOLOŠKI PREGLED DOGAĐAJA

9. Rimljani zauzeli Ilirik.
oko 250. Kršćanstvo prošireno u Dalmaciji.
oko 257. Venancije biskup poginuo kao mučenik u Duvnu.
259. Euzebije biskup u Cibalama (Vinkovci) poginuo kao mučenik.
303. Kvirin, sisački biskup, mučen je u Sombatelju.
304. Dujam, solinski biskup, mučenik.
313. Milanskim ediktom daje se kršćanima sloboda vjere.
oko 350. Jeronim rođen u Stridonu na granici Dalmacije i Panonije.
351—359. Crkveni sabori u Sirmiumu, uglavnom arijevski.
375. Provalom Huna počinje velika seoba naroda.
401. Alarih sa Zapadnim Gotima ostavlja Ilirik i odlazi u Italiju.
454. Istočni Goti u Panoniji.
474. Julije Nepot vlada u Dalmaciji.
476. Odoakar vlada u Italiji i Dalmaciji.
493. Istočni Goti pod Teodorihom vladaju u Italiji i Dalmaciji.
oko 524. Osnovane biskupije Trst, Kopar, Pićno, Novigrad u Istri.
530. Pokrajinski crkveni sabor u Saloni (metropolit i 12 sufragana).
555. Bizant zauzeo Dalmaciju i Italiju.
568. Avari u Podunavlju, pljačkaju balkanske zemlje.
oko 585. Osnovana Krčka biskupija.
614. Avari razorili Salonu i uništili vlast Bizanta.
630. Hrvati u Dalmaciji uništili avarsku vlast.
641. Opat Martin, poslan od Pape, dolazi u vezu s Hrvatima.
679. Hrvati priznaju vrhovnu vlast Bizanta.
oko 680. Hrvati se djelomično krštavaju: Ivan Ravenjanin nadbiskup Splita.
732. Hrvatska i Dalmacija priznaju Carigradsku patrijaršiju.
788. Istra prelazi iz bizantske pod franačku vlast.
796. Panonska (Sjeverna) Hrvatska priznaje franačku vrhovnu vlast.
803. Dalmatinska (Južna) Hrvatska priznaje franačku vrhovnu vlast i Akvilejsku patrijaršiju.
852. Za Trpimira, kneza Dalmatinske Hrvatske, spominje se u sačuvanim dokumentima prvi put hrvatsko ime. Benediktinski samostan u Rižinicama.
863. Braća Ćiril i Metodije dolaze kao vjerovjesnici u Moravsku.
864. Hrvatska osniva svoju posebnu biskupiju u Ninu, koja je izravno podvrgnuta Sv. Stolici, povodom Focijeva raskola.
864. Domagoj, knez Dalmatinske Hrvatske, u dobroj vezi sa Sv. Stolicom, oslobodio svoju državu od franačke vrhovne vlasti.
867. Papa Hadrijan II odobrava rad sv. Ćirila i Metodija i slavensko bogoslužje.

879. Branimir, knez Dalmatinske Hrvatske, u srdačnoj vezi s papom Ivanom VIII, slobodan od bizantske vrhovne vlasti.
884. Braslav, knez Panonske Hrvatske.
885. Umro sv. Metodije; njegovi učenici dolaze u Hrvatsku.
910. Knez Tomislav pobijedio Mađare i Bugare.
923. Dalmatinski biskupi priznaju Rimsku patrijaršiju. Bizant predaje dalmatinske gradove knezu Tomislavu na upravljanje.
925. Tomislav se kruni za prvoga hrvatskog kralja. Crkveni sabor u Splitu: rasprava o preuređenju crkvene uprave.
927. Crkveni sabor u Splitu nastavlja rad: Ninska je biskupija ukinuta, a ninski biskup Grgur preuzima upravu Skradinske biskupije.
986. Osnovan je benediktinski samostan sv. Krševana u Zadru.
oko 999. Osnovana je nadbiskupija i metropolija u Dubrovniku.
1000. Dužd Petar II Orseolo uzima dalmatinske gradove.
oko 1024. »Hrvatski biskup« član hrvatskoga kraljevskog dvora..
1050. Crkveni sabor u Splitu. Izabran je nadbiskup splitski Ivan. Osnovana je metropolija u Baru za sufraganske biskupije Kotor, Ulcinj i Svač.
1060. Reformni crkveni sabor u Splitu. Izabran je nadbiskup Lovro. Kralj Petar Krešimir obdario benediktinski samostan u Belgradu.
1063. Crkveni sabor u Splitu. Izopćeni su svećenik Vulfo i opat Potjeh.
1066. Kralj Petar Krešimir darovao kraljevsku slobodu ženskom benediktinskom samostanu sv. Marije u Zadru.
1069. Kralj Petar Krešimir darovao benediktinskom samostanu sv. Krševana u Zadru otok Maun. Nadbiskup Lovro osnovao ženski benediktinski samostan u Splitu.
1075. Kralj Zvonimir okrunjen krunom, primljenom od pape, i pred njegovim poslanikom, opatom Gebizonom, položio zavjernicu. — Obnovljena Ninska biskupija.
oko 1077. Kralj Zvonimir podigao stolnu crkvu kod Knina za hrvatskog biskupa.
1088. Bosanska biskupija pod metropolijom u Baru.
1089. Biskup u Budvi, sufragan metropolije u Baru. — Umro kralj Zvonimir; naslijedio ga Stjepan II.
1091. Kralj Petar. Ugarski kralj Ladislav provalio u Hrvatsku i postavio Almoša za kralja.
1094. Osnutak biskupije u Zagrebu.
1097. Pogibija kralja Petra u Petrovoj gori.
1102. Koloman je okrunjen za hrvatsko-dalmatinskog kralja.
1111. Umro u Trogiru biskup sv. Ivan Ursin.
1113. Potvrđena su pravila ivanovcima koji kasnije dolaze u Hrvatsku.
1137. Hrvatsko-ugarski kralj zavladao u Bosni (»kralj Rame«).
1166. Sagrađena je stolna crkva sv. Tripuna u Kotoru.
1167. Bizant je privremeno zavladao u južnoj Hrvatskoj i Dalmaciji.
1169. Templari dolaze u Hrvatsku i osnivaju Vranski priorat.
1185. Ukida se služba »Hrvatskog biskupa«, a osnivaju biskupije u Kninu i Udbini.
1202. Križari IV križarske vojne osvojili Zadar za Veneciju.
1203. Bosanski ban Kulin na Bilinu polju kod Zenice odriče se patarenstva i prihvaća katoličku vjeru.
oko 1206. Cisterciti osnovali samostan u Topuskom.
1206. Akvilejska patrijaršija dobila posjede (»marku«) u Istri.
1222. Zlatna bula kralja Andrije.
1225. Dominikanci osnovali samostan u Dubrovniku.

1227. Papa Honorije III potvrđuje kaločkom nadbiskupu Ugrinu grad i posjed Požegu radi suzbijanja bosanskih patarena u Slavoniji.
1229. Obnavlja se Srijemska biskupija.
oko 1230. Osniva se zborni kaptol sv. Petra u Požegi-Kaptolu.
1232. Osniva se zborni kaptol sv. Duha u Čazmi. Cisterciti dolaze iz Mađarske u Kutjevo i tu osnivaju opatiju.
1242. Tatari opljačkali Hrvatsku. Zagreb dobiva od kralja Bele IV zlatnu bulu s povlasticama slobodnoga kraljevskog grada.
1244. Pavlini osnivaju svoj prvi hrvatski samostan u Dubici.
1247. Osniva se biskupija u gradu Hvaru. Papa Bosansku biskupiju podložio kaločkom metropolitu. Malo iza toga bosanski biskup prenosi svoje sjedište iz Bosne u Đakovo, a u Zadru se osniva metropolija za sufraganske biskupije Osor, Rab, Krk, Hvar.
1248. Senjskoj biskupiji Sveta Stolica dopustila glagoljsko bogoslužje.
1252. Isto je dopušteno i Krčkoj biskupiji.
1260. Na općem franjevačkom kapitulu u Narboni spominju se franjevački samostani u Našicama i dr.
1291. Franjevci dolaze u Bosnu.
1296. U Šibeniku osnovana biskupija.
1301. S Andrijom III izumrla dinastija Arpadovića koju je naslijedila u Hrvatskoj i Ugarskoj dinastija napuljskih Anžuvinaca.
1303. Augustin Kažotić imenovan zagrebačkim biskupom.
1312. Templari ukinuti; njihove samostane u Hrvatskoj preuzimaju ivanovci koji prenose u Pakrac sjedište Vranskog priorata.
1332. Popis papine desetine u Hrvatskoj po županama i kaptolima.
1334. Ivan Gorički popisao župe Zagrebačke biskupije.
1377. Tvrtko se proglašava kraljem Bosne.
1391. Nikola Tavelić mučenik u Jeruzalemu.
1400. Pavlini osnivaju samostan u Lepoglavi.
1403. Hrvatski velikaši okrunili u Zadru Ladislava Napuljca za kralja.
1409. Kralj Ladislav prodao Dalmaciju Veneciji koja ju je zauzela.
1411. Početak prošteništa Krvi Isusove u Ludbregu.
1427. Augustinski samostan u Borovu.
1447. Bosanska franjevačka vikarija ima 7 kustodija i 41 samostan. Obuhvaća Bosnu, Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju.
1448. Stjepan Vukčić postaje herceg Sv. Save (Hercegovina).
1450. Turci opljačkali benediktinski samostan Rudinu (Požega).
1453. U Rimu je osnovan hrvatski gostinjac (danas zavod) sv. Jeronima.
oko 1460. Osnovana kratkotrajna biskupija u Otočcu.
1463. Bosna pala pod Turke; pogubljen njezin kralj Stjepan Tomašević. Milodraškom ahdnamom dobivaju franjevci slobodu djelovanja.
1464. Osnovane Jajačka i Srebrenička banovina da štite Slavoniju od Turaka.
1478. Katarina, bosanska kraljica, umrla u Rimu; pokopana u franjevačkoj crkvi Ara coeli.
1480. Krk pao pod vlast Venecije.
1482. Hercegovina pala pod tursku vlast.
1493. Krvava bitka na Krbavskom polju; izginuo cvijet hrvatskog plemstva.
1503. Pavlini u Lepoglavi osnovali gimnaziju, prvu u Hrvatskoj.
1508. Umro bl. Gracija iz Mula, augustinac u Veneciji.
1514. Osnovana franjevačka provincija Bosna-Hrvatska.
1519. Leon X zove Hrvatsku »Predziđe kršćanstva«.
1520. Petar Berislavić, ban-biskup, poginuo u borbi protiv Turaka.

1522. Knin pada pod Turke, a kninski biskup odlazi u Cazin (do 1570)
1526. Mohačka bitka; Turci zauzeli Budim.
1527. Hrvati izabrali na saboru u Cetinu Ferdinanda za kralja.
1528. Jajce i Banja Luka padaju u turske ruke.
1529. Turci prvi put opsjedaju Beč. Stolna crkva u Zagrebu stradala za građanskoga rata između ferdinandovaca i zapoljaca.
1536. Umro srijemski biskup Stjepan Brodarić.
1537. Požega i Klis pali pod Turke. Hrvati iz Slavonije sele u Gradišće.
1555. Sagrađena stolna crkva sv. Jakova u Šibeniku.
1557. Spaljen samostan u Rami i ubijeno 6 franjevaca.
1560. Isusovci dolaze u Dubrovnik.
1565. Umrla bl. Ozana Crnogorka u Kotoru kao dominikanka.
1566. Nikola Šubić Zrinski junački poginuo u Sigetu.
oko 1577. Preuređuje se sjemenište u Zagrebu.
1579. Osnovan Karlovac, sjedište Hrvatske vojne krajine.
1591. 12 remetskih pavlina Turci su objesili u Vugrovcu na lipi.
1592. Bihać pao u turske ruke; ubijeno je na prijevaru 2000 katolika.
1593. Slavna pobjeda kod Siska; od pet kanonika branitelja 2 su poginula, 1 ranjen, 1 zarobljen i kasnije ubijen.
1606. Žitvatoroški mir između Austrije i Turske. Isusovci u Zagrebu.
1611. Vladika Simeon u Marči priznaje crkveno jedinstvo s Katoličkom Crkvom.
1622. Hrvatske katoličke župe u Bačkoj: Bač, Bunjevac.
1624. Zagrebačka stolna crkva stradala od groma. Sinoda u Bribiru povjerava fra F. Glaviniću tiskanje glagoljskih liturgijskih knjiga.
1633. Odredba glede biskupijskih granica u Slavoniji.
1648. Pavlu Posiloviću povjeren Apostolski vikarijat za Slavoniju.
1658. Fra Petar Nikolić Požežanin, vikar zagrebačkoga biskupa za Slavoniju.
1671. Petar Zrinski i Krsto Frankopan pogubljeni.
1681. Vladika Pavao Zorčić osniva grkokatoličko sjemenište u Zagrebu
1683. Turci po drugi put opsjeli Beč. Počinje rat za oslobođenje.
1687. U oslobodilačkom radu sudjeluju fra L. Ibrišimović i pop M. Mesić.
1698. Fra Ibrišimović umro u Požegi gdje isusovci osnivaju gimnaziju.
1699. Karlovački mir: Slavonija, Lika i Dalmacija oslobođene od Turaka.
1701. Uređenje biskupijskih granica u Slavoniji. Smrt N. Ogramića.
1703. Osnovan samostan uršulinki u Varaždinu.
1713. Umro pop Marko Mesić, slavni osloboditelj Like od Turaka.
1719. Poginula kao mučenica u Travniku Lucija Barevac iz Jajca.
1735. Osnovan Vikarijat za Bosnu. — Provincija franjevaca Presv. Otkupitelja u Dalmaciji počela djelovati; u Slavoniji (uz Dunav) i Ugarskoj Provincija sv. Ivana Kapistrana.
1739. Grkokatolička biskupska rezidencija u Marči spaljena.
1745. Obnovljene županije u Slavoniji pripojene Hrvatskoj.
1754. Slavonske župe preuzimaju od franjevaca svjetovni (dijecezanski) svećenici.
1755. Seljačka buna u Križevačkoj županiji i Varaždinskoj krajini.
1756. Marija Terezija propisala Urbar (obveze kmetova prema gospoštiji).
1757. Slavonski franjevački samostani od Save do Drave odvojili se od Bosne i pridružili Provinciji Sv. Ivana Kapistrana.
1767. Hrvatsko kraljevsko vijeće (vlada) u Varaždinu, traje do 1779.
1773. Sjedinjenje Bosansko-đakovačke i Srijemske biskupije.

1773. Ukinut je isusovački red, njegovi samostani i škole.
1775. Zagrebačka biskupija gubi prekodravske župe (Breznica, Ćurgo itd.).
1776. Prekomurje sa 16 župa odvojeno od Zagreba, pripalo Sombatelju.
1777. Sjedište Grkokatoličke biskupije preneseno u Križevce.
1778. Župe Brodske Posavine odvojene od Zagreba, pripojene Đakovu.
1783. Fra Tadija Tomić poginuo kao mučenik na Majdanskoj kosi.
1786. Ukinuti pavlinski samostani.
1802. Zagrebački biskup i kaptol gubi posjede u Pokuplju, dobiva u Banatu (Modoš, Stefansfeld).
1803. Fra Lovro Milanović ubijen kao mučenik kod Gradačca.
1828. Preuređena crkvena, biskupijska, uprava u Dalmaciji i Istri.
1845. Sestre milosrdnice dolaze iz Tirola u Zagreb.
1852. Osnovana Zagrebačka metropolija; Juraj Haulik nadbiskup.
1855. Konkordat između Sv. Stolice i Austrije.
1857. Juraj Dobrila, biskup u Poreču, 1875. u Trstu.
1868. Sestre sv. Križa dolaze u Đakovo.
1876. Fra Lovro Karaula ubijen kao mučenik kod Livna.
1878. Okupacija Bosne i Hercegovine.
1881. Ukinuće Vojne krajine u Hrvatskoj.
1882. Uspostava redovite crkvene uprave u Bosni i Hercegovini.
1886. Biskup J. J. Strossmayer sagradio stolnu crkvu u Đakovu.
1890. Sarajevski nadbiskup J. Stadler osniva Služavke Malog Isusa.
1892. Hercegovačka franjevačka provincija postaje samostalna.
1900. Prvi hrvatski katolički sastanak u Zagrebu radi stvaranja katoličkog pokreta u Hrvatskoj.
1900. Uspostavljena franjevačka provincija sv. Ćirila i Metodija u Zagrebu za samostane u Hrvatskoj i Slavoniji.
1903. Krčki biskup Antun Mahnić pokreće časopis »Hrvatska straža« za katoličke školovane ljude.
1905. »Luč«, glasilo hrvatskoga katoličkog đačkog pokreta. Umro biskup Josip Juraj Strossmayer.
1914. Prvi svjetski rat.
1918. Hrvatski sabor prekida državno-pravnu vezu s Ugarskom i Austrijom. Uspostava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.
1920. Osniva se u Zagrebu Dječačko sjemenište s gimnazijom.
1928. Dječačko sjemenište s gimnazijom u novoj zgradi na Šalati.
1937. Nacrt Konkordata između Sv. Stolice i Jugoslavije odbačen.
1939—1945. Drugi svjetski rat.
1946. Ustav FNR Jugoslavije jamči građanima slobodu vjeroispovijesti.
1953. Osnovni zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica u SFRJ. Vjerske su zajednice pravne osobe po građanskom pravu.
1955. Bogoslovsko sjemenište u Pazinu djeluje 10 godina.
1961. Počinju zimski svećenički tečajevi u Zagrebu.
1966. Potpisan Protokol između Sv. Stolice i Vlade SFR Jugoslavije.
1966. Počinje duhovna pastva među vjernicima Hrvatima koji su zaposleni u inozemstvu na privremenom radu.
1968. Baranja i Sjeverna Slavonija zauvijek pripojene Đakovačkoj biskupiji. — Osnovana Subotička biskupija za katolike u Bačkoj.
1969. Obnovljena metropolija u Splitu za 4 sufraganske biskupije.
1970. Uspostavljena Riječka metropolija za Liku, Kvarner i Istru.
1971. Osnovana samostalna Banatska administratura (Zrenjanin).

VREMENSKI PREGLED PAPA, VLADARA I DOGAĐAJA

PAPE	VLADARI	DOGAĐAJI
	Znameniti carevi Rima i Bizanta:	
Sv. Kornelije 251—253		257. Venancije biskup (Solin? Duvno?
Sv. Lucije I 253—254	Valerijan 253—260	
Sv. Stjepan I 254—257		
Sv. Ksisto II 257—258		
Sv. Dionizije 260—268		
Sv. Feliks I 269—274	Aurelijan 270—273	
Sv. Eutihijan 275—283		
Sv. Kajo 283—296	Dioklecijan 284—305	Dujam biskup u Solinu. Razdioba carstva. Opći progon kršćana. Solinski i srijemski mučenici.
Sv. Marcelin 296—304	Konstantin Veliki 306—337	
Sv. Marcel 307—308		
Sv. Euzebije 308		
Sv. Miltijad 311—314		313. proglas vjerske snošljivosti u Milanu.
Sv. Silvestar I 314—335		
Sv. Marko 336		330. osnutak Konstantinopola.
Sv. Julije 337—352		351—359. četiri crkvena sabora u Sirmiju.
Sv. Liberije 352—366	Julijan 361—363	
Sv. Damas I 366—384	Teodozije Vel. 379—395	375. početak seobe naroda.
Sv. Siricije 384—399		395. konačna razdioba rimskog carstva.
Sv. Anastazije I 399—402		
Sv. Inocent I 402—417		
Sv. Zozim 417—418		
Sv. Bonifacije I 418—422		
Sv. Celestin I 422—432		
Sv. Siksto III 432—440		
Sv. Leon I 440—461		
Sv. Hilarije 461—468		474. Nepot vlada u Dalmaciji.
Sv. Simplicije 468—483	Romul August 475	476. Odoakar kralj Italije.
Sv. Feliks II 483—492		
Sv. Gelazije I 492—496		493—553. Istočni Goti u Italiji i Dalmaciji.
Sv. Anastazije II 496—498		
Sv. Simah 498—514		
Sv. Hormizda 514—523		
Sv. Ivan I 523—526		
Sv. Feliks III 526—530	Justinijan I 527—565	530, 533. crkveni sabori u Saloni.
Sv. Bonifacije 530—532		
Sv. Ivan II 533—535		
Sv. Agapet 535—536		
Sv. Silverije 536—537		
Vigilije 537—555		Oko 550. počinje seoba Hrvata.
Pelagije I 556—561		553. Bizant vlada u Dalmaciji i Italiji.
Ivan III 561—574		568. avarska država utemeljena u Podunavlju.
Benedikt I 575—578		
Pelagije II 579—590		
Sv. Grgur I 590—604		
Sabinijan 604—606		
Bonifacije III 607		
Bonifacije IV 608—615	Heraklije 610—641	614. Hrvati zauzeli Solin i bizantsku Dalmaciju, osim gradova.
Sv. Deusdedit 615—618		
Bonifacije V 619—625		626. Avari poraženi kod Carigrada.
Honorije I 625—638		
Severin 640		

PAPE	VLADARI	DOGAĐAJI
Ivan IV 640—642		641. opat Martin, papin poslanik, pregovara s Hrvatima.
Teodor I 642—649		
Sv. Martin I 649—654		
Sv. Eugen I 654—657		
Sv. Vitalijan 657—672	Konstantin IV Pogonat 668	
Adeodat 672—676		
Don 676—678		
Sv. Agaton 678—681		679. Hrvati u Dalmaciji priznaju bizantsku vlast.
Sv. Leon II 682—683		
Sv. Benedikt II 684—685	Justinijan II 685	Oko 680. Ivan Ravenjanin, nadbiskup Splita.
Ivan V 685—686		
Konon 686—687		
Sv. Sergije 687—701	Leontije 695	
Ivan VI 701—705	Tiberije III 698	
Ivan VII 705—707	Justinijan II ponovno 705	
Sizinije 708		
Konstantin 708—715	Filip Bardan 711	
Sv. Grgur II 715—731	Anastazije II 713	726. Car Leon III Izaurijski zabranjuje štovanje slika i kipova.
Sv. Grgur III 731—741	Teodozije III 716	
Sv. Zaharija 741—752	Leon III 717	
	Konstantin V Kompronim 741	
Stjepan II 752—757		
Sv. Pavao I 757—767		
Stjepan III 768—772		
Hadrijan I 772—795		788. Franci vladaju u Istri.
Sv. Leon III 795—816		796. Pad avarske vlasti u Podunavlju; sjeverna Hrvatska priznaje franačku vrhovnu vlast.
		803. Južna Hrvatska priznaje franačku vrhovnu vlast.
Stjepan IV 816—817		
Sv. Paskal I 817—824	Ljudevit, knez sjev. Hrvatske 819—823	819. Ustanak Ljudevita protiv Franaka.
Eugen II 824—827	Borna, knez južne Hrvatske 819—821	
Valentin 827		
Grgur IV 827—844	Ratimir, knez sjev. Hrvatske 838	
	Mislav, knez južne Hrvatske 839	841. Nalet Arapa na Jadransko more.
	Knezovi južne Hrvatske:	
Sergije II 844—847		
Sv. Leon IV 847—855	Trpimir 852	
Benedikt III 855—858		857—867. Focijev vjerski raskol u Carigradu.
Sv. Nikola I 858—867	Domagoj 865—876	863. Sv. Ćiril i Metodije vjerovjesnici u Moravskoj.
Hadrijan II 867—872		867. Papa odobrio slavensko bogoslužje.
Ivan VIII 872—882	Zdeslav 878—879	
Marin I 882—884	Branimir 879—892	
	Knez sjeverne Hrvatske:	
Hadrijan III 884—885	Braslav 884—896	880. Početak teških dana papinstva.

PAPE	VLADARI	DOGAĐAJI
	Knezovi južne Hrvatske:	
Stjepan V 885—891		
Formoz 891—896	Mutimir 892—910	885. Umro sv. Metodije; njegovi učenici u Hrvatskoj.
Bonifacije VI 896		896. Doseljenje Mađara.
Stjepan VI 896—897		
Roman 897		
Teodor II 897		
Ivan IX 898—900		
Benedikt IV 900—903		
Leon V 903		
Kristofor 903—904		
Sergije III 904—911	Tomislav 910	
Anastazije III 911—913		
	Hrvatski kraljevi:	
Lando 913—914		
Ivan X 914—928	Tomislav 925—928	925, 927. Crkveni sabori u Splitu.
Leon VI 928—929	Trpimir 928—935	
Stjepan VII 929—931		
Ivan XI 931—935	Krešimir I 935—945	
Leon VII 936—939		
Stjepan VIII 939—942	Miroslav 945—949	
Marin II 942—946	Mihajlo Krešimir II 949—969	Kraljica Jelena, žena Mihajla Kreš., gradi u Solinu dvije crkve (krunidbenu i mauzolej).
Agapet II 946—955		
Ivan XII 955—964		
Leon VIII 963?		
Benedikt V 964—?		
Ivan XIII 965—972	Stjepan Držislav 969—997	
Benedikt VI 973—974		
Benedikt VII 974—983		
Ivan XIV 983—984		
Bonifacije VII 984—985		
Ivan XV 985—996		
Grgur V 996—999		999. Dubrovačka nadbiskupija.
Silvestar II 999—1003	Svetoslav 997—1000	1000. Dužd Petar II Orseolo uzima dalmatinske gradove.
Ivan XVII 1003	Krešimir III 1000—1030 i suvladar Gojslav 1000—1020	
Ivan XVIII 1003—1009		
Sergije IV 1009—1012		
Benedikt VIII 1012—1024		1024. Hrvatski dvorski biskup.
Ivan XIX 1024—1032		
Benedikt IX 1032—1044	Stjepan I 1030—1058	
Silvestar III 1045.		
Grgur VI 1045—1046		
Klement II 1046—1047		
Damaz II 1048		
Sv. Leon IX 1049—1054		1050. Reformni crkveni sabor u Splitu.
Viktor II 1055—1057		1054. Istočni crkveni raskol.
Stjepan IX 1057—1058		
Nikola II 1058—1061		1060. Reformni crkveni sabor u Splitu.
Aleksandar II 1061—1073	Petar Krešimir IV 1058—1074	1063. Opet sabor u Splitu.
Sv. Grgur VII 1073—1085	Zvonimir 1075—1089	1075. Krunisanje i zavjernica kralja Zvonimira.
Viktor III 1087		
Urban II 1088—1099	Stjepan II 1089—1090	
	Petar 1091—1097	1094. Osnutak Zagrebačke biskupije.

PAPE	VLADARI	DOGAĐAJI
	Hrvatsko-ugarski kraljevi:	
Paskal II 1099—1118	Koloman 1102—1116	
Gelazije II 1118—1119	Stjepan III 1116—1131	
Kalikst II 1119—1124		
Honorije II 1123—1130		1125. Biskup prelazi iz Belgrada u Skradin.
Inocent II 1130—1143	Bela II 1131—1141	
Celestin II 1143—1144	Gejza 1141—1161	1144. Biskupija u Hvaru.
Lucije II 1144—1145		1145/54. Metropolija u Zadru.
Eugen III 1145—1153		
Anastazije IV 1153—1154		
Hadrijan IV 1154—1159		1180. Biskupije u Kninu i Senju.
Aleksandar III 1159—1181	Stjepan IV 1162—1172	
	Ladislav II 1162—1163	
	Stjepan V 1163—1165	
Lucije III 1181—1185	Bela III 1172—1196	1185. Biskupija u Udbini.
Urban III 1185—1187		
Grgur VIII 1187		
Klement III 1187—1191		
Celestin III 1191—1198	Emerik 1196—1204	
Inocent III 1198—1216	Ladislav III 1204—1205	1202. Mlečani osvojili Zadar pomoću križara.
	Andrija II 1205—1235	1203. Kulin ban odriče se patarenstva.
Honorije III 1216—1227		
Grgur IX 1227—1241	Bela IV 1235—1270	1222. »Zlatna bula« kralja Andrije.
Celestin IV 1241		
Inocent IV 1243—1254		1242. Tatari u Hrvatskoj.
Aleksandar IV 1254—1261		
Urban IV 1261—1264		
Klement IV 1265—1268	Stjepan VI 1270—1272	
Grgur X 1271—1276	Ladislav IV 1272—1290	
Inocent V 1276		
Hadrijan V 1276		
Ivan XXI 1276—1277		
Nikola III 1277—1280		
Martin IV 1281—1285		
Honorije IV 1285—1287		
Nikola IV 1288—1292	Andrija Mlečanin 1290—1301	
Sv. Celestin V 1294		
Bonifacije VIII 1294—1303		1296. Biskupija u Šibeniku.
Benedikt XI 1303—1304	Karlo I 1301—1342	1303. Augustin Kažotić biskup u Zagrebu do 1322.
		1312. Ukinut red templara.
Klement V 1305—1314		1330. Biskupije u Makarskoj i Livnu (Duvanjska).
Ivan XXII 1316—1334		
Benedikt XII 1334—1342	Ludovik I 1342—1382	
Klement VI 1342—1352		
Inocent VI 1352—1362		
Urban V 1362—1370		
Grgur XI 1370—1378	Marija 1382—1385	
Urban VI 1378—1389	Karlo Drački 1385—1386	1391. Sv. Nikola Tavelić mučenik u Jeruzalemu.
Bonifacije IX 1389—1404	Marija 1386—1395	
	Ladislav IV Napuljac 1386—1409	
Inocent VII 1404—1406	Sigismund 1387—1437	
Grgur XII 1406—1417		
Martin V 1417—1431		
Eugen IV 1431—1447	Albert 1438—1439	
Nikola V 1447—1455	Vladislav I 1440—1444	1453. Pad Carigrada pod Turke.
	Ladislav IV Postum 1444—1457	

PAPE	VLADARI	DOGAĐAJI
Kalikst III 1455—1458 Pio II 1458—1464 Pavao II 1461—1471 Siksto IV 1471—1484 Inocent VIII 1484—1492 Aleksandar VI 1492—1503 Pio III 1503	Matija I Korvin 1458—1490	1463. Bosna pala pod Turke.
Julije II 1503—1513	Vladislav II 1490—1516	1483. Hercegovina pala pod Turke. 1493. Bitka na Krbavskom polju.
Leon X 1513—1521	Ludovik II 1516—1526	1520. Pogibija bana-biskupa Petra Berislavića.
Hadrijan VI 1522—1523		1521. Pad Beograda pod Turke.
Klement VII 1523—1534	Ferdinand I 1527—1564	1528. Pad Jajca i Banje Luke pod Turke. 1529. Turci prvi put pod Bečom.
Pavao III 1534—1549 Julije III 1550—1555 Marcel II 1555 Pavao IV 1555—1559		1537. Požega i Klis pali pod Turke.
Pio IV 1559—1565 Pio V 1566—1572 Grgur XIII 1572—1585 Siksto V 1585—1590 Urban VII 1590 Grgur XIV 1590—1591 Inocent IX 1591 Klement VIII 1592—1605 Leon XI 1605 Pavao V 1605—1621 Grgur XV 1621—1623 Urban VIII 1623—1644 Inocent X 1644—1655	Maksimilijan 1564—1576 Rudolf 1576—1608 Matija II 1608—1619 Ferdinand II 1619—1637 Ferdinand III 1637—1657 Ferdinand IV 1647—1654 suvladar	1566. Nikola Zrinski u Sigetu. 1573. Seljačka buna M. Gupca. 1579. Osnutak Karlovca. 1593. Bitka kod Siska.
Aleksandar VII 1655—1667 Klement IX 1667—1669 Klement X 1670—1676 Inocent XI 1676—1689 Aleksandar VIII 1689—1691 Inocent XII 1691—1700	Leopold I 1657—1705	1671. Smrt Petra Zrinskog i Krste Frankopana.
Klement XI 1700—1721	Josip I 1705—1711 Karlo III 1711—1740	1699. Karlovački mir: Hrvatska djelomično oslobođena od Turaka.
Inocent XIII 1721—1724 Benedikt XIII 1724—1730 Klement XII 1730—1740 Benedikt XIV 1740—1758 Klement XIII 1758—1769 Klement XIV 1769—1774	Marija Terzija 1740—1780	1754. Slavonske župe preuzimaju biskupijski svećenici.
Pio VI 1775—1799	Josip II 1780—1790 Leopold II 1790—1792 Franjo I 1792—1835	1773. Sjedinjenje Bosansko-đakovačke i Srijemske biskupije. 1781. Patent o toleranciji.
Pio VII 1800—1823 Leon XII 1823—1829 Pio VIII 1829—1830		1828. Preuređena crkvena uprava u Dalmaciji i Istri.
Grgur XVI 1831—1846	Ferdinand V 1835—1848 Franjo Josip I 1848—1916	1852. Zagrebačka nadbiskupija.
Pio IX 1846—1878 Leon XIII 1878—1903 Pio X 1903—1914	Karlo IV 1916—1918	1882. Redovita crkvena uprava u Bosni i Hercegovini.

PAPE	VLADARI	DOGAĐAJI
Benedikt XV 1914—1922 Pio XI 1922—1939 Pio XII 1939—1958	**Kraljevi SHS — Jugoslavije:** Petar 1918—1921 Aleksandar 1921—1934 Petar II 1941	1923. Apostolska administratura u Subotici. 1924. Beograd nadbiskupija. 1943, 29. XI, AVNOJ je vrhovno zakonodavno i izvršno tijelo Jugoslavije. 1945, 29. XI, Ustavotvorna skupština proglasila Jugoslaviju republikom. 1968. Subotička biskupija. 1968. Splitska metropolija obnovljena. 1969. Riječka metropolija.
Ivan XXIII 1958—1963 Pavao VI 1963		

BANOVI HRVATSKE, SLAVONIJE I DALMACIJE

1345—1346 Nikola Banffy od Lendave
1346—1349 Nikola Szechy
1350 Pavao Ugal
1351—1352 Stjepan Lacković
1353—1356 Nikola Banffy
1386—1391 Ivan od Paližne
1392—1393 Ivan knez Krčki
1397—1402 Nikola Gorjanski
1402—1404 Ladislav Grđevački
1404 Pavao Bessenyö
1404—1406 Pavao Pecz
1406—1408 Herman knez Celjski
1464—1465 Mirko Zapoljski
1466—1467 Ivan Tuz od Laka
1470—1472 Blaž Madžar Podmanicki
1472—1473 Damjan Horvat
1476—1477 Andrija Banffy Lendavski
1477—1481 Ladislav Egervarski
1483—1489 Blaž Madžar Podmanicki
1489—1493 Ladislav Egervarski
1493 Mirko Derenčin
Ivan Bot od Bojne
1493—1495 Ladislav Kaniški
1495—1498 Herceg Ivan Korvin
1498—1499 Đuro Kanliški
1499—1504 Herceg Ivan Korvin
1505 Franjo Balassa od Gyarmata
1505—1507 Andrija Bot od Bojne
Marko Mišljenović
1508—1509 Ivan Ernušt Čakovečki
Juraj Kaniški
1510—1511 Andrija Bot od Bojne
1512—1513 Mirko Perenyi
1513—1520 Petar Berislavić
1521—1524 Ivan Karlović Krbavski
1524—1525 Ivan Tahi
1525—1531 Franjo Bačan
1530—1534 Šimun Erdödy biskup
1527—1531 Ivan Karlović Krbavski

Banski namjesnici:
1531—1533 Andrija Tuškanić
1533—1535 Petar Keglević Bužinski
1536 Nikola Gerendy

Banovi:
1537—1539 Toma Nadaždi
1539—1542 Petar Keglević Bužinski
1542—1556 Nikola grof Zrinski
1556—1567 Petar grof Erdödy
1567—1568 Juraj Drašković biskup
1567—1572 Franjo knez Frankopan
1574—1578 Gašpar Alapić Velikokalnički
1578—1584 Krsto barun Ungnad
1584—1595 Toma grof Erdödy
1596—1607 Ivan barun Drašković
1608—1615 Toma grof Erdödy
1615—1616 Benko Turoci Ludbreški
1616—1622 Nikola knez Frankopan
1622—1626 Juraj grof Zrinjski
1627—1639 Sigismund grof Erdödy
1640—1646 Ivan grof Drašković
1647—1664 Nikola grof Zrinski
1665—1670 Petar grof Zrinski
1670—1693 Nikola grof Erdödy
1693—1703 Adam grof Bačan
1704—1732 Ivan grof Palfi
1732—1733 Ivan grof Drašković
1733—1741 Josip grof Esterhazi
1742—1756 Karlo grof Bačan
1756—1783 Franjo grof Nadaždi
1783—1785 Franjo grof Esterhazi
1785—1790 Franjo grof Balaša od Đarmata
1790—1806 Ivan grof Erdödy
1806—1831 Ignjat grof Đulaj
(1809 Maks. Vrhovac biskup ban. namj.)
1823—1840 Franjo barun Vlašić

1842—1845 Franjo grof Haler
(1840—1842, 1845, 1848. Juraj Haulik biskup, banski namjesnik)
1848—1859 Josip grof Jelačić Bužinski
1859—1860 Ivan grof Coronini-Kronberg
1860—1867 Josip barun Šokčević
1867—1871 Levin barun Rauch
1871—1872 Koloman Bedeković Komorski
(1872—1873 Antun Vakanović ban. namj.)
1873—1880 Ivan Mažuranić
1880—1883 Ladislav grof Pejačević
(1883 Herman Ramberg komesar)
1883—1903 Dragutin grof Khuen-Héderváry
1903—1907 Teodor grof Pejačević
1907—1908 Aleksandar Rakodczay
1908—1910 Pavao barun Rauch
1910—1912 Nikola Tomašić
1912—1913 Slavko Cuvaj
1913—1917 Ivan barun Škerlec Lomnički
1917—1919 Antun Mihalović
1919 Ivan Paleček
1919—1920 Tomislav Tomljenović
1920 Matko Laginja
1920—1921 Tomislav Tomljenović

SULTANI IZ KUĆE OSMANOVE

(vladari nad dijelom Hrvata)

1451—1481 Muhamed II
1481—1512 Bajazid II
1512—1520 Selim I
1520—1566 Sulejman II
1566—1574 Selim II
1574—1595 Murat III
1595—1603 Muhamed III
1603—1617 Ahmed I
1617—1618 Mustafa I
1618—1622 Osman II
1622—1623 Mustafa II
1623—1640 Murat IV
1640—1648 Ibrahim
1648—1687 Muhamed IV
1687—1691 Sulejman III
1691—1695 Ahmed II
1695—1703 Mustafa III
1703—1730 Ahmed III
1730—1754 Mahmud I
1754—1757 Osman III
1757—1773 Mustafa IV
1774—1789 Abdul Hamid I
1789—1807 Selim III
1807—1808 Mustafa V
1808—1839 Mahmud II
1839—1861 Abdul Medžid
1861—1876 Abdul Aziz
1876—1904 Murat V

KRONOTAKSA ILI POPIS BISKUPA I NADBISKUPA

(Prema publikaciji: Conradus Eubel, P. Remigius Ritzler, P. Pirminus Sefrin: Hierarchia catholica medii et recentioris aevi, od XII stoljeća do 1846, u 7 svezaka.)

Zagrebačka biskupija-nadbiskupija

Duh oko 1094.
Sigindinus oko 1102.
Manasses oko 1111—1113.
Fancica oko 1120?
Marcilinus oko 1134.
Verben oko 1142.
Gotschaldus oko 1156.
Bernaldus oko 1163.
Prodanus prije 1175.
Ugrinus oko 1175.
Dominicus oko 1193—1201.
Gothardus oko 1205—1214.
Stephanus I oko 1215—1227.
Stephanus II oko 1227—1247.
Philippus 1247—1262.
Timotheus 1263—1287.
Anthonius 1287.
Iohannes I 1288—1295.
Michael 1295—1303.
B. Augustinus Casoctus 1303—1322.
Jacobus I de Corvo 1322—1326.
Ladislaus de Kobol 1326—1343.
Jacobus II de Placentia 1343—1348.
Dionysius de Lazk 1349—1350.
Nicolaus I 1350—1356.
Stephanus III oko 1356—1374.
Demetrius I 1376—1378.
Paulus Horvathy 1379—1386.
Ioannes II 1386?
Ioannes III 1395?
Eberhardus 1397—1406, 1410—1419.
Andreas Scolari 1406—1410?
Ioannes IV Rudolfi de Alben 1421—1433.
Benedictus I de Zolio 1440—1453.
Thomas de Branche (de Debrenthe) 1454—1464.
Demetrius II Csupor de Monoszlo 1465.
Osvaldus Thus de Szentlaszlo 1466—1499.
Lucas 1500—1510.
Ioannes V Bachaz de Erdöd 1514—1518.
Simon I Bakacs de Erdöd 1518—1543.
Nicolaus II Olahus 1543—1548.
Wolfgangus de Gyula 1548?—1550.
Paulus II Gregoriancz 1550—1557?
Mathias Brumanus 1558—1563.
Georgius I Draskovich 1563—1578.
Ioannes VI Kranchich de Monoszloy 1578—1584.
Petrus I Heressynczy 1585—1587.
Gasparus Ztankovachky 1588—1596.
Nicolaus III Zelniczey aliter Stepanich 1598—1602.
Simon II Bratulich 1603—1611.
Petrus II Domitrovich 1611—1628.
Franciscus I Erghely 1628—1637.
Benedictus II Vinkovich 1637—1642.
Martinus I Bogdan 1643—1647.
Petrus III Petretich 1648—1667.
Martinus II Borkovich 1667—1687.
Alexander I Ignatius baro Mikulich de Brokunovecz 1688—1694.
Stephanus IV Selischevich de Gaczka 1694—1703.
Martinus III Braikovich 1703—1708.
Emericus comes Esterházy de Galantha 1708—1722.
Georgius II Braniugh 1723—1747.
Franciscus II Klobusizky 1748—1751.
Franciscus III Thauszy 1751—1769.
Ioannes VII Paxy 1771.
Joseph Galliuff 1772—1786.
Maximilianus Joseph Verhovacz de Rakitovacz 1787—1827.
Alexander II Alagovich 1829—1837.
Juraj III Haulik de Várallya 1837—1869.
Josip Mihalović 1870—1891.
Juraj Posilović 1894—1914.
Antun Bauer 1914—1937.
Alojzije kardinal Stepinac 1937—1960.
Franjo kardinal Šeper 1960—1970.
Franjo Kuharić 1970.

Simeon Vratanja 1611—1630.
Maksim Predojević 1630—1642.
Gabrijel Predojević 1642—1644.
Bazilije Predojević 1648.
Sava Stanislavić 1648—1661.
Gabrijel Mijakić 1663—1670.
Pavao Zorčić 1671—1685.
Marko Zorčić 1688.
Isaija Popović 1689—1699.
Gabrijel Turčinović 1701—1707.
Grgur Jugović 1709.
Rafael Marković 1712—1726.
Grgur Vučinić 1727.
Silvestar Ivanović 1734.
Simeon Bulić 1737.
Teofil Pašić 1738—1746.
Gabrijel Palković 1751—1759.
Bazilije Božitković 1759—1785.
Jozafat Bastašić 1788—1793.
Silvestar Bubanović 1794—1810.
Konstantin Stanić 1814—1830.
Gabrijel Smičiklas 1834—1856.
Đuro Smičiklas 1857—1881.
Ilija Hranilović 1882—1889.
Julije Drohobeczky 1892—1917.
Dionizije Njaradi 1920—1940.
Janko Šimrak 1942—1946.
Gabrijel Bukatko 1952.

Pečujska biskupija (Quinqueecclesiensis)

Bonipertus 1009—1036.
S. Mauritius 1034— oko 1070.
Stephanus oko 1070—1100.
Simeon 1109.
Nana de Zer 1135.
Macharius oko 1138—1140.
Ioannes 1142—1146.
Antimius oko 1148—1160.
Macharius 1163—1172.
Job 1172—1175.
Macharius oko 1186.
Calanus 1188—1218.
Bartholomeus 1219.
Achiles 1251—1253.
Job 1254—1279.
Paulus 1284—1302/7.
Petrus 1308—1311.
Ladislaus Korogh 1312—1345.
Nicolaus Henrici 1346—1360.
Guilelmus Hamer 1361—1374.
Valentinus card. 1374—1408.
Jordanus card. 1409.
Ioannes Rudolfi monachus 1410—1421.
Henricus Czirkel 1421—1445.
Andreas de Kálnó 1445—1455.
Nicolaus de Barnis 1455—1459.
Ioannes 1459—1472.
Sigismundus admin. 1473—1505.
Georgius Szakmary 1505—1523.
Philippus More 1524—1526.
Georgius Suliok 1528—1537.
Ioannes de Ezech 1539—1540.
Stanislaus Varallyi 1541—1548.
Paulus Gregoriancz 1548—1550.
Georgius Tompa 1550—1552.
Antonius Warchius 1554—1560.
Georgius Draskowich 1560—1563.
Andreas Dudicius Sbardelatus 1565—1568.
Ioannes Monoszloy 1573—1578.
Nicolaus Telegdius 1579—1586.
Ioannes Kuthaschy 1589—1592.
Nicolaus Zelniczey 1596—1598.
Nicolaus Micatius 1598.
Georgius Zalatnaki 1600.
Petrus Domitrovich 1610—1611.
Ioannes Pyber 1613.
Georgius Draskovich 1629—1630.
Benedictus Vinkovich 1633—1637.
Stephanus Bosnyak 1640—1642.
Georgius Szechenyi 1647—1653.
Paulus Hofmann 1655.
Ioannes Salix 1661—1668.
Ioannes Gubasóczy 1670—1677.
Paulus Széchényi O. S. Pauli 1678—1687.
Matthias Ignatius Radonay 1699—1703.
Guilelmus Franciscus Bertrandus 1710—1732.
Antonius von Thurn 1733—1734.
Alvarus Cienhueges card. admin. 1735—1739.
Sigismundus Ioseph Berényi 1740—1748.
Georgius Klimó 1751—1777.
Paulus Ladislaus Eszterházy 1781—1799.
Ioseph Király 1808—1825.
Ignatius Szepessy 1828—1838.
Ioannes Scitovszky 1839—1849.
Đuro Girk 1853—1868.
Sigismund Kovač 1869—1877.
Ferdo Dolanski 1877—1896.
Samuel Hetyey 1897—1903.
Julije grof Zichy 1905.

Vladislaus oko 1141.
Milovanus oko 1151.
Rhadagastus oko 1171.
Daniel oko 1200.
B. Ioannes Teutonicus 1233—1235.
Ponsa 1235.
Rolandus 1272.
Andreas 1280.
Thomas 1291—1299.
Nicolaus 1301.
Gregorius 1308—1314.
Benedictus Guiciardi 1314—1316.
Petrus 1316—1334.
Laurentius Lorandi 1336—1347.
Ioannes II 1347—1349.
B. Peregrinus de Saxonia 1349—1355.
Petrus II 1356—1375.
Dominicus 1376—1382.
Georgius 1382—1387.
Ioannes III Mrnjavić 1387—1407.
Benedictus II de Benedictis 1413—1426.
Dionysius de Jakč de Kusely 1427—1428.
Josephus de Bezza 1428—1436.
Raphael Herceg 1444—1454.
Philippus 1454—1455.
Paulus 1457—1459.
Fr. Gregorius II 1459—1463.
Demetrius Čupor 1465—1466.
Benedictus III Levey 1468—14??
Matthias 1486—1489.
Stephanus Crispus 1489—1491.
Lucas 1491—1494.
Gabriel Polgar 1493—1501.
Michael Kešerić de Chybarth 1501—1516.
Donatus a Turre 1516—15??
Georgius II Palisna 1524—1526.
Lazarus 1528.
Bernardus Gentilis 1533.
Blaž Kovačić adm. 1544—1545.
Toma Skorojević adm. 1560—1564.
Antun Matković 1573—1583.
Nikola Ugrinović adm. 1584—1588.
Franjo Baličević 1588—1615.
Antun Matić Požežanin adm. 1615—1625.
Tomo Ivković adm. 1625—1633.
Jeronim Lučić ap. vikar 1634—1639.
Toma Mrnavić 1639—1644.
Marijan Maravić 1645—1660.
Sedisvakancija 1660—1669.
Nikola Ogramić 1669—1701.
Đuro III Patačić 1703—1716.
Petar IV Bakić de Lach 1716—1749.
Franjo III Thauszy 1749—1751.
Josip II Antun Ćolnić de Ćolka 1751—1773.

Bosansko-đakovačka i Srijemska biskupija

Matej II Franjo Krtica 1773—1805.
Antun III Mandić 1805—1815.
Emerik II Karlo Raffay 1816—1830.
Pavao Sučić de Pacsér 1830—1834.
Josip III Kuković 1834—1849.
Josip IV Juraj Strossmayer 1849—1905.
Ivan VII Krapac 1910—1916.
Antun IV Akšamović 1920—1951.
Stjepan Bäuerlein 1951.

Srijemska biskupija

Epaenetas, učenik sv. Petra?
Andronicus, učenik sv. Pavla?
S. Irenaeus 308.
S. Eutherius 343.
Photinus 351.
Germinius nadbiskup 367.
Annemius 380.
Laurentius nadbiskup 404.
Sebastianus 591—595.
Olimnius 1198.
Ioannes I 1227.
Innocentius 1231—1233.
Oliverius 1247—1262.
Ioannes II 1262—1268.
Pouka 1287—1291.
Georgius I 1292.
Nicolaus I 1299.
Ladislaus I 1307—1309.

Georgius II 1312—1333.
P. Gregorius 1334—1336.
Petrus I 1336—1349.
P. Thomas I 1349—1360.
Demetrius 1360—1366.
Stephanus I 1366—1374.
Ioannes III 1374—1387.
Gregorius II 1393—1397.
Ladislaus II 1397—1399.
Stephanus II 1399—1402.
Thomas II 1399—1401, 1406?
Paulus I 1410.
Petrus II 1416.
Franciscus I 1419.
Jacobus Blasius de Slankamen 1420—1459.
Conradus 1433—1436?
Jacobus II 1436?
Jacobus III 1455?
Urbanus 1462—1464.
Nicolaus I de Bathor 1469—1475.
Sigismundus I de Polocz 1475.
Ioannes IV Vitez 1481—1489.
Stephanus III Crispus 1491—1495.
Nicolaus II de Bačka 1499—1501.
Sigismundus II Thurzo 1501.
Gabriel I 1501—1502.
Stephanus IV 1502—1504.
Dominicus 1505.
Ioannes V Orsag de Gut 1505—1520.
Ladislaus III Macedonius 1520—1526.
Stephanus Brodarić 1526—1536.
Zacharias Mossoczy 1578 (nerezidencijalni b.)
Petrus III Paulinus 1581. nerez. b.
Martinus Pethe de Heteš 1582. nerez. b.
Stephanus VI 1589—1592. nerez. b.
Nicolaus III 1593—1596. nerez. b.
Demetrius II Naprághi 1596—1597. nerez. b.
P. Simeon Bratulić 1601—1603. nerez. b.
Stephanus VII Erdödy 1604. nerez. b.
Ladislaus IV 1607—1623. nerez. b.
Gregorius III 1624—1634. nerez. b.
Georgius III Jakušić Vrbovski 1635—1638. nerez. b.
Nicolaus V de Boithe 1637—1640. nerez. b.
Michael Kopcsanyi 1641—1644. nerez. b.
Benedictus Kišdi 1644—1646. nerez. b.
Petrus IV Mariani 1647—1649. nerez. b.
P. Andreas de Franciscis 1650. nerez. b.
Petrus V Jurjević 1654—1659. »electus«.
P. Paulus de Tauris 1662. »electus«.
Joannes VI Szasszy 1668—1674. »electus«.
Joachim Lužinski 1674—1676. nerez. b.
Ioannis VII 1676—1677. nerez. b.
Franciscus II Jany 1678—1701 (?).
P. Josephus Favini 1701—1708.
Petrus VI Bakić de Lach 1710—1716.
Franciscus III Vernić 1716—1729.
Gabriel II Hermanus Patačić 1729—1733.
Ladislaus V Szörényi 1733—1749.
Nicolaus V Givović 1752—1762.
Ioannes VIII Paxy 1762—1771.

Subotička biskupija — Bačka

Lajčo Budanović 1923—1958. apost. admin.
Matiša Zvekanović 1958.

Banjalučka biskupija

Josip Garić 1913—1946.
Smiljan Čekada, skop. biskup, apost. adm. (1946—1949)
Dragutin Čelik 1951—1958.
Alfred Pichler 1959.

Vrhbosanska nadbiskupija (Vrhbosnensis)

Josip Stadler 1882—1918.
Ivan Šarić 1922—1960.
Marko Alaupović 1960—1968.
Smiljan Čekada 1968.

Duvanjska biskupija (Dulmensis)

Matko 590—597.
Ioannes de Hoio O. Cist. 1313.
Madius 1337—1345.
Ioannes de Leoncello O. Cist. 1345.
Stephanus 1355—1371.
Ioannes prije 1394.
Petrus Petri Tilikonis O. F. Min. 1394.
Georgius prije 1412.
Hieronymus de Tragurio O. Min. 1439—1459.
Nicolaus de Jadera O. F. M. 1460, 1464.
Vitus de Ruschis 1489, 1495.
Tomas de Corduba O. Cist. 1507.
Alvarus de Salas O. Er. s. Aug. 1514—1520.
Andreas Clemens de Turrecremata O. S. Fran. 1520.
Nicolaus de Beganicio 1536, 1544.
Daniel Vocensis O. F. M. 1551—1575.
Nicolaus Ugrinovich O. F. M. 1597.
Marianus Maravich O. F. M. 1645—1647.
Paulus Posilovich 1655—1656.
Michael Jahnn O. M. Ref. 1658—1663.

Mostarsko-duvanjska i Trebinjska biskupija

Paškal Buconjić 1881—1910.
Alojzije Mišić 1912.
Petar Čule 1942.

Trebinjska i Mrkanjska biskupija (Tribuniensis et Marcanensis)

... 1022.
... 1089.
Salvius 1276.
Nicolaus O. M. 1322.
Bonifatius 1344.
Ioannes de Mobili 1345.
Ioannes de Rupella 1349.
Matthias de Altamuta 1355.
Nicolaus de Paden O. Er. s. A. 1371.
Ioannes Iacobus 1391.
Ioannes Masdrach O. P. 1417.
Dominicus de Ragusio O. P. 1425.
Michael Natalis 1436.
Blasius O. P. 1464.
Donatus de Georgiis O. P. 1481.
Georgius O. S. B. 1493.
Augustinus de Nabe O. P. 1514.
Franciscus Puteus O. P. 1528.
Thomas Cervinus O. P. 1532.
Iacobus de Lucaris O. M. Obs. 1563.
Simeon Metis 1575.
Thomas Natalis 1606.
Ambrosius Gozzeus O. P. 1609.
Chrysostomus de Antiquis O. S. B. 1615.
Savinus Florianus O. M. Obs. 1647.
Scipio de Martinis 1663.
Antonius Primi O. F. M. Obs. 1669.
Antonius Righi 1703.
Franciscus Hieronymus Bona 1727.
Sigismundus Tudisi 1733.
Anselmus a Ragusa O. F. M. Obs. 1760.
Nicolaus Ferrich 1792.

G. 1606. Trebinjska biskupija ima oko 15.000 vjernika na području turske države u Hercegovini. Stolna je crkva ondje razorena. Biskup stanuje na otočiću Mrknju kod Dubrovnika gdje se nalazi crkvica, bez kaptola i bez vjernika. G. 1839. Sveta je Stolica povjerila dubrovačkom biskupu brigu za Trebinjsku biskupiju.

Novigradska biskupija (Aemonensis)

Leonardus 1212, 1224.
Canzianus 1228.
Gerardus 1230.
Bonaccursus 1243, 1260.
Nicolaus 1269.
Aegidius 1279.
Simon 1284.
Giraldus O. P. 1308.
Cantianus 1318.
Natalis 1331.
Ioannes 1347.
Guilelmus 1359.
Ioannes Grandis de Padua 1363.
Marinus de Venetiis 1366.
Nicolaus de Agrigento O. M. 1376.
Ambrosius de Parma 1377—1382.
Paulus de Montefeltre 1382.
Leonardus admin. 1401.
Thomas Paruta 1409.
Iacobus de Montina O. M. 1409.
Antonius Corario admin. 1420.
Daniel de Tervisio 1421.
Philippus Paruta 1426.
Ioannes de Mauroceno admin. 1426.
Ioannes Morosini de Venetiis 1426.
Franciscus 1467.
Marcus Antonius Foscareni 1495.
Antonius Marcellus O. M. 1521—1526.
Franciscus card. Pisanus 1526—1535.
Vincentius de Benedictis 1535.
Alexander de Ursis 1536—1559.
Franciscus card. Pisanus admin. 1559—1561.
Mattheus Priolus 1561—1565.
Franciscus card. Pisanus admin. 1565—1570.
Hieronymus Guilelmus O. P. 1570.
Antonius Saracenus 1582—1606.
Franciscus Manini 1607—1619.
Eusebius Caimus 1620—1640.
Iacobus Philippus Tomasini 1642—1655.
Georgius Darmini 1655—1670.
Iacobus Brutus 1671—1679.
Nicolaus Gabrieli 1684—1717.
Daniel Sansonius 1717—1725.
Victorius Mazzocca O. P. 1725—1732.
Gaspar Negri 1732—1742.
Marinus Bozzatini 1742—1754.
Stephanus Leoni 1754—1776.
Ioannes Dominicus Stratico O. P. 1776—1784.
Antonius Ioannes Joseph Lucovich 1784—1794.
Theodorus Lauretanus Balbi 1795—1828. Umro 1831.

G. 1828. Novigradska je biskupija ukinuta, a njezino područje pripojeno je Tršćanskoj biskupiji.

Porečka biskupija (Parentinensis)

Mauritius III st.
Eufrasius VI st.
Pulcherius 1200, 1216.

Adelpertus 1219, 1240.
Paganus 1243, 1246.
Ioannes 1249, 1252.
Otto 1256, 1279.
Bonifatius 1282, 1299.
Gratiadeus O. Carm. 1310.
Ioannes Gottoli de Sordellis O. P. 1328.
Gibertus Zorzo de Venetiis O. P. 1367.
Ioannes Lombardo O. Carm. 1388.
Fantinus Valaresso 1415—1425.
Daniel de Rampi 1426—1433.
Angelus Cavazza 1433—1440.
Ioannes de Parenzo 1440.
Placidus de Pavanellis O. Vall. 1457—1464.
Franciscus Morosini 1464.
Silvester Quirini 1476.
Nicolaus Francus 1477—1485.
Thomas Catanei O. P. 1485.
Ioannes Ant. de Penonis 1487—1500.
Aloysius de Passis 1500—1516.
Hieronymus Campegius 1516.
Laurentius card. Campegius 1533.
Ioannes Campegius 1537—1553.
Petrus Gritti 1553—1573.
Caesar de Nores 1573—1597.
Ioannes Lippomanus 1598—1608.
Leonardus Tritonio 1609—1631.
Rogerius Tritonio 1633—1644.
Ioannes Bapt. de Iudice 1644—1666.
Nicolaus Petronio Caldana 1667—1670.

Alexander Adelasio 1671—1711.
Antonius Vaira 1712—1717.
Petrus Grassi 1718—1731.
Vincentius Maria Mazzoleni 1731—1741.
Gaspar Negri 1742—1778.
Franciscus Polesini 1778—1819.
Antonius Peteani 1827—1857.
Juraj Dobrila 1857—1875.
Ivan Glavina 1875—1882.
Vjekoslav Zorn 1883.
Ivan Krst. Flapp 1884—1912.
Trifun Pederzolli 1913—1941.
Rafael Radossi (Radoslović) 1942.
Dragutin Nežić 1950.

Pulska biskupija (Polensis)

Antonius 510—547.

J... 1220.
Henricus 1228.
Guilelmus 1246, 1257.
Julius 1266.
Ioannes 1282.
Matthaeus 1297.
Oddo de Sala O. P. 1302—1308.
Hugo O. P. 1308.
Antonius O. M. 1325—1328.
Guido 1328—1331.
Bartholomaeus 1409.
Blasius 1410—1420.
Thomas Paruta O. P. 1420—1423.
Franciscus Franceschi 1423.
Dominicus de Luschis 1426.
Moyses de Baffarolibus 1451—1465.
Ioannes Dremano 1465.
Michael de Ursinis 1475.
Altobellus de Averoldis 1497—1531.
Ioannes Bapt. Vergerius 1532—1548.
Antonius Elio 1548—1558.
Matthaeus Barbabianca 1567—1582.
Claudius Sozomenus 1583.
Cornelius Sozomeno 1605.
Ubertus Testa 1618—1623.
Innocentius Serpa 1624.
Rudophus Rudolphius Sfortia 1625.
Iulius Saraceni 1627—1640.
Marinus Baduario O. S. B. 1641.
Aloysius Marcello 1653—1661.
Gaspar Cattaneo 1662.
Ambrosius Fracassini O. P. 1663.
Bernardinus Corneani 1664—1689.
Eleonorus Pacellus 1689—1695.
Ioseph Maria Bottari O. F. M. Conv. 1695—1729.
Laelius Valentinus Contesini-Ettorio 1729—1732.
Ioannes Andreas Balbi 1732—1771.
Franciscus Polesini 1772—1778.
Ioannes Dominicus Juras 1778—1802.

G. 1828. Pulska je biskupija ujedinjena s Porečkom.

Pićanska biskupija (Petenensis)

Vigardus 1200.
Fredericus 1200, 1203.
Poppo 1203, 1220.
Petrus de Montemarte 1239.
Henricus de Orzano 1253.
Otto 1254.
Arnaldus 1263.
Vixardus 1267.
Bernardus 1275, 1284.
Ulricus 1295.
Odorisius Bertrami O. P. oko 1300—1310.
Enoch o. Er. s. A. 1310.
Domitor (Demetrius) oko 1324.
Guilelmus oko 1339—1343.
Amantius O. M. 1343.
Stanislaus de Cracovia O. P. 1343.
Demetrius Matafari 1345.
Nicolaus 1354.
Laurentius 1372.
Andreas Bono 1394.
Henricus 1396.
Paulus de Nosseis O. M. 1409.
Ioannes dictus Straus O. M. 1411.
Gregorius de Carinthia 1418.
Nicolaus 1430—1434.
Petrus Justiniani O. P. 1434.
Martinus 1445.
Iacobus de Krainberga 1457.
Conradus Arenstainer 1461.
Michael 1465.
Pascasius Ioannis 1478.

Georgius Manninger de Kirchberg 1491.
Ludovicus de Rugeriis 1501.
Georgius de Slatconia ... umro 1522.
Nicolaus Creutzer O. M. 1523—1525.
Ioannes Barbo 1526—1547.
Zacharias Ioannis Perconick 1550—1562.
Daniel Barbobus O. P. 1563—1570.
Georgius Reitgherlet 1573—1600.
Antonius Zara 1601—1621.
Pompeius Coronini 1625—1631.
Gaspar Bobeck 1631—1635.
Antonius Marentius 1637—1646.
Franciscus Maximilianus Vaccano 1649—1663.
Paulus de Tauris O. M. Obs. 1663—1667.
Paulus Budimir O. F. M. Obs. 1668—1670.
Andreas Daniel von Raunoch 1670—1686.
Ioannes Marcus Rossetti 1689—1691.
Petrus Antonius Gauss 1693—1713. Umro 1716.
Georgius Xaverius Marotti 1713—1740.
Bonifatius Cecchotti O. F. M. Ref. 1741—1765.
Aldragus Antonius de Piccardi 1766—1785.

G. 1788. Pićanska je biskupija ukinuta, a njezino područje pripojeno Goriško (—Gradiškoj) nadbiskupiji. — G. 1766. grad Pićan ima stolnu crkvu Uznesenja Gospina, 1 crkvenog prelata, 2 kanonika, oko 200 stanovnika.

Riječka biskupija

Izidor Sain 1926—1932.
Antonio Santin 1932—1938.
Ugo Camozzo 1938—1947.
Josip Srebrnić, apost. admin. 1949—1951.
Viktor Burić, apost. admin. 1951—1969.

Riječko-senjska nadbiskupija
(bez slovenskog dijela Riječke biskupije)

Viktor Burić 1969.

Krčka biskupija

Vitalis 1000—1030.
Gregorius 1059—1069.
Petrus 1069—1094.
Dominicus oko 1106—1133.
Petrus 1153.
Dabrus 1179.
Ioannes 1186—1188.
? 1212.
Marinus oko 1289.
Lambertus O. M. 1290—1297.
Matthaeus O. M. 1299.
Thomas O. M. 1302— oko 1311.
Bonjoannes 1312, 1326.
Lompredius 1330.
Ioannes 1358.
Ioannes 1360.
Thomasius 1389.
Nicolaus 1421.
Nicolaus alter 1421.
Angelus de Bononia O. P. 1436.
Franciscus O. M. 1444—1456.
Nicolaus Valentini de Vegla 1457— oko 1484.
Donatus de Torre 1484—1515.
Natalis de Turre 1515.
Eusebius de Prioles aliter de Nobilibus 1528.
Ioannes Rosa 1531—1549.
Albertus Duymius O. P. 1550—1564.
Petrus Bembi 1564—1589.
Ioannes comes Turrianus 1589— oko 1623.
Aloysius Lippomano 1623— oko 1640.
Constantinus de Rubeis 1640— oko 1653.
Georgius Georgiceus 1653—1660.
Franciscus Marchi 1660—1668.
Theodorus Gennaro O. F. M. Obser. 1668— oko 1681.

Stephanus David 1684—1687.
Balthasar Nosadini 1688—1712.
Petrus Paulus Calore 1713—1717.
Vincentius Lessius 1719—1729.
Ioannes Fredericus Orsini Rosa 1729—1738.
Petrus Antonius Zuccheri 1739—1778.
Deodatus Maria Difnico 1778—1788.
Hyacinthus Ignatius Pellegrini O. P. 1789—1792.
Ioannes Antonius Sintich 1792—1837.

G. 1828. Krčkoj je biskupiji pripojeno područje ukinutih biskupija Rapske i Osorske.

Bartol Bozanić 1839—1854.
Josip Vitezić 1855—1877.
Franjo Feretić 1880—1893.
Andrija Marija Sterk 1894—1896.
Antun Mahnić 1896—1920.
Josip Srebrnić 1923—1966.
Karmelo Zazinović 1961.

Osorska biskupija (Absarensis)

Dominicus 870—880.
Martinus 1018.
S. Gaudentius oko 1030—1042.
Laurentius oko 1042—1059.
Petrus 1066.
Basilius oko 1071.
Guilelmus oko 1100.
Petrus oko 1110.
Petrus alter oko 1141.
Lanfredius 1179.
Cosma 1197.
Albertus 1224.
G ... 1240.
Michael O. M. oko 1290.
Iacobus ...
Angelus O. M. 1295.
Bonifatius 1315.
Guilelmus oko 1325.
Cyprianus 1335.
Chrysogonus 1343.
Martinus 1346.
Matthaeus 1347—1357.
Bonifatius 1357— oko 1363.
Michael de Jadra O. M. 1364, 1369.
Thomas...
Pactius (Robertus) 1390.
Maurus de Rassolis de Jadra 1399.
Isidorus O. S. B. 1410—1411.
Vitus de Cherso O. M. 1412.
Petrus Leonis 1436—1445.
Simon de Valle 1445.
Dominicus 1449.
Antonius 1451.
Marcus Niger 1471—1485.
Ioannes Robobellus 1485.
Andreas card. Cornelii 1512.
Ioannes Bapt. de Garzonibus 1514—1516.
Andreas de Piperariis 1517—1527.
Antonius de Cappo 1527.
Marcus Fidelis de Gonzaga 1550—1574.
Coriolanus Garzadorus 1575—1614.
Octavianus Garzadori 1614.
Caesar Nardi O. M. Conv. 1621.
Antonius de Veritate 1633.
Ioannes de Rubeis 1653.
Matthaeus Scrivanelli 1667—1672.
Simon Gaudentius 1673—1719.
Nicolaus Drasich 1720—1737.
Ioannes Ferro 1738—1742.
Matthaeus Caraman 1742—1745.
Nicolaus Dinaricio 1745—1757.
Bonaventura Bernardi 1757—1781.
Simon Spalatin 1781—1798.
Franciscus Petrus Rakamarich 1801—1815.

G. 1828. Osorska je biskupija ukinuta, a njezino područje pripojeno Krčkoj biskupiji.

Rapska biskupija (Arbensis)

Ticianus oko 530—532.
Petrus 986.
Madius 1018.
Dragus 1062—1071.
Petrus 1072.
Gregorius 1075.
Dornan (Dobronja) oko 1080.
Vitalis oko 1086.
Petrus 1094.
Vuk (Paulus) oko 1097—1110.
Bonus 1111—1145.
Andreas 1177—1193.

Prodanus de Lauro 1205, 1212.
Venantius 1216.
Andreas 1220.
Ioannes 1225.
Iordanus 1225, 1238.
Paulus 1239, 1243.
Stephanus de Dominis 1249, 1258.
Georgius Ermolai 1260, 1289.
Matthaeus Ermolai oko 1291.
Georgius Ermolai 1292.
Aymo O. S. B. 1313.
Franciscus de Philippo 1321.
Georgius Ermolai 1329.
Chrysogonus de Dominis 1363—1372.
Zudenichus 1372.
Marinus Carnota de Arbe 1414—1423.
Franciscus de Florentia O. P. 1423—1428.
Angelus de Cavaciis de Venetiis 1428—1433.
Ioannes 1433—1440.
Matthaeus Ermolai 1440.
Nicolaus de Zara O. P. 1443—1447.
Ioannes Scaffa 1450.
Leonellus Chericati 1472—1484.
Aloysius Malombra 1484—1514.
Vincentius Nigusantius 1514—1567.
Blasius Sideneus 1567—1583.
Andreas Cernota O. M. 1583—1588.
Paschalis Padavinus O. Camald. 1588—1621.
Theodorus Georgii O. S. B. 1621—1635.
Petrus Gaudentius 1636—1664.
Domnius Gaudentius 1664—1695.
Octavius Spader O. F. M. Obser. 1695—1698.
Antonius Rosignoli 1700—1713.
Vincentius Lessius 1713—1719.
Doymus Zeni 1720—1728.
Andreas Carlovich 1728—1738.
Pacificus Bizza 1738—1746.
Ioannes Calebotta 1746—1756.
Ioannes Lucas Garagnin 1756—1765.
Ioannes Bapt. Jurileo 1765—1771.
Ioannes Maria Antonius dall' Ostia 1771—1794.
Ioannes Petrus Galzigna 1795—1823.

G. 1828. ukinuta je Rapska biskupija, a njezino područje pripojeno Krčkoj biskupiji. G. 1756. grad Rab ima oko 400 stanovnika, 3 crkvena dostojanstvenika, 9 kanonika, 2 muška i 3 ženska samostana.

Senjska biskupija

Miraeus oko 1150, 1185.
Ioannes oko 1200, 1217.
Borislaus oko 1224.
Ioannes oko 1240.
Philippus 1247.
Martinus 1280.
Nicolaus 1308.
Georgius
Ioannes 1333.
Prothiva de Longavilla 1349.
Ioannes Scherzenberger 1383.
Henricus
Ioannes de Pensaurio 1386.
Leonardus 1392.
Nicolaus 1402.
Thomas Winter 1411.
Ioannes Scherzenberger 1383.
Nicolaus O. P. 1442.
Andreas de Duracio O. M. 1443.
Nicolaus de Catharo 1457.
Marcus (de Fiume) O. M. 1461.
Paulus de Bosna O. M. 1464.
Andreas Campana 1486.
Michael Natalitii 1497.
Jacobus de Blasiolis 1501—1513.
Thomas card. Bacocz 1513.
Ioannes
Franciscus (Zsivkovich) O. M. 1521.
Ioannes de Dominis 1537.
Franciscus Iosephich 1541—1559.
Georgius Zsivkovich O. M. 1560—1569.
Nicolaus 1570—1577.
Georgius 1577—1584.
Michael Piperkovich O. M. O. 1584—1587.
Bonaventura Mancinellus O. M. O. 1587—1591.
Antonius de Dominis 1591—1596.
Marcus Antonius de Dominis 1600—1602.

Marcellus Marchesi 1605.
Vincentius Martena 1613—1617.
Ioannes Bapt. Agatich O. E. S. A. 1617—1644.
Petrus Mariani 1644—1665.
Ioannes Zanoliano (Szmolianovich) 1667—1677.
Hyacinthus Dimitri O. P. 1681—1686.
Sebastianus Glavinich 1690—1698.
Martinus Braikovich 1699—1704.
Benedictus Bedekovich 1704—1708.
Adamus Ratkay 1712—1717.
Nicolaus Pohmajevich 1718—1730.
Ioannes Antonius de Benzoni 1730—1745.
Georgius Wolfgangus Chiolich 1746—1764.
Pius Manzador Congr. Barn. 1764—1773.
Ioannes Bapt. Caballini 1773—1782.
Aldragus Antonius de Piccardi 1785—1788.
Ioannes Bapt. Jesich 1788 — 1833.
Emericus Osegovich de Barlabassevecz 1834 — 1869.
Venceslav Soić 1869.
Juraj Posilović 1876—1894.
Antun Maurović 1895—1908.
Rok Vučić 1910—1914.
Josip Marušić 1915—1930.
Ivan Starčević 1932—1934.
Viktor Burić 1935.

Krbavsko-modruška biskupija

Matthaeus oko 1185.
Martinus oko 1224.
Saracenus 1240.
Petrus oko 1300.
Bonifatius O. M. 1332.
Radoslavus O. M. oko 1341.
Lupus 1349.
Maurus 1351.
Petrus Corda O. P. 1361.
Thomas Nicolai 1375.
Nicolaus oko 1386—1398.
Stephanus de Firmo 1401.
Stephanus Duymi de Blagaii 1406.
Geminianus de s. Geminiano 1408.
Petrus Zoch 1418.
Vitus Ostoir Marinich 1431.
Franciscus O. M. 1456.

Sjedište biskupije preneseno iz Krbave u Modruš 1460.

Nicolaus Machinensis 1461.
Christophorus de Ragusa 1480.
Jacobus Dragatius 1499.
Simon Begnius (de Begno) 1509—1536.
Petrus Paulus Vergerius 1536.
Hermolaus de Hermolais O. M. O. 1536.
Ioannes Ev. de Brachis O. S. B. 1537.
Didacus de Loyasa O. can. s. Aug. 1538.
Albertus Duymius de Catharo O. P. 1549.
Laurentius de Gerardis Bergomensis O. P. 1550.
Dionysius Pioppius O. P. 1560.
Ioannes Cosisich 1564.

Oko g. 1570. Modruška se biskupija ujedinila sa Senjskom biskupijom.

Otočka biskupija

(osnovana je g. 1460)

Blasius Nicolai 1460—1492.
Ioannes Cheregato O. Crucif. 1492.
Vincentius 1493—1513.

G. 1513. ta je biskupija sjedinjena sa Senjskom biskupijom.

Ninska biskupija

Theodosius 879.
Alfredus oko 890.
Gregorius oko 900—929.
Andreas oko 1050—1072.
Forminus 1075.
Gregorius 1104.
Rodanus 1163.
Matthaeus 1170—1194.
Ioannes oko 1206.
B. 1229.
S. Janson 1230, 1241.
Ioannes 1253, 1268.
Stephanus 1272.
Marcellus 1288.
Marcus 1291.
Ioannes 1318?
Natalis 1328.
Georgius
Ioannes 1342.
Demetrius de Matafaris 1354.
Antonius Chernota 1387.
Ioannes 1394.
Franciscus Petri 1402.
Ioannes 1409.
Nicolaus Trevisanus O. M. 1410.
Ludovicus O. Clun. 1424.
Natalis de Venetiis O. Carm. 1436 — 1462.
Iacobus Bragadeno 1462 — 1474.
Georgius Diphnichi 1479.
Iacobus Diphnicus 1523—1554.
Marcus Laurendanus 1554—1577.
Petrus Cedolini 1577—1581.
Hieronymus Mazzarelli 1581—1588.
Angelus de Gradibus O. M. Conv. 1588—1592.
Horatius Belloti Venetus O. M. Conv. 1592—1602.
Blasius Mandevius 1602—1645.
Simeon Diphnicus 1646—1649.
Georgius Georgiceo 1649—1653.
Franciscus Andronicus 1653—1666.
Franciscus Grassi 1667—1677.
Ioannes Burgofortis 1677—1687.
Ioannes Vusius (Vusich) 1688 — 1689.
Georgius Parchich 1690—1703.
Martinus Dragolius (Dragolovich) 1703—1708.
Ioannes Manola 1709—1711.
Antonius Rosignoli 1713—1715.
Nicolaus Drasich 1716—1720.
Bernardus Dominicus Leoni 1722 — 1727.
Ioannes Andreas Balbi 1728—1732.
Hieronymus Fonda 1733—1738.
Ioannes Fridericus Orsini Rosa 1738—1742.
Thomas Nechich 1743—1754.
Antonius Tripcovich 1754—1771.
Ioannes Bapt. Jurileo 1771.
Joseph Georgius Scotti 1789—1806.

Biskupija je ukinuta 30. VI 1828, a njezino područje pripojeno Zadarskoj nadbiskupiji.

Zadarska nadbiskupija

S. Felix 381—390.
Andreas 530.
Sabinianus 539.
S. Donatus oko 801—806.
Vitalis 879.
Firminus (925)
Basilius oko 969—978.
Anastasius 978—981.
Andreas 1029—1036.
Petrus 1044—1055.
Andreas 1056—1059.
Stephanus 1066.
Andreas 1072—1073.
Stephanus oko 1073—1090.
Andreas 1091—1094.
Gregorius oko 1101—1111.
Marcus oko 1111—1124.
Miha oko 1124—1136/7.
Petrus 1138.
Lapridius de Gallis oko 1141—1179.

Oko 1145/54. Zadar postaje nadbiskupija

Tebaldus 1179.

Damianus 1179.
Petrus oko 1187—1190.
Nicolaus Manzavinus 1198.
Leonardus O. S. B. 1208.
Ioannes Venerius 1218.
Thomas 1238.
Dominicus Franco 1239.
Laurentius Periandro 1249—1287.
Ioannes de Anagnia O. M. 1291—1297.
Henricus de Tuderto O. M. 1297—1299.
Iacobus de Fulgineo O. M. 1299—1311.
Nicolaus de Setia O. P. 1312—1320.
Ioannes de Butuane 1322—1333.
Nicolaus de Mathafaris 1333—1367.
Dominicus O. P. 1368—1376.
Petrus de Matafaris 1376—1400.
Lucas Vangnocii O. Er. s. A. 1400—1419.
Blasius Molinus 1420—1427.
Laurentius Venerius O. P. 1428—1449.
Polydorus Foscari 1449—1450.
Mapheus Valaresso 1450—1494.
Ioannes Robobellus 1494—1503.
Aloysius Cippicus 1503.
Ioannes Cippicus 1504.
Franciscus Pisanus 1505—1530.
Aegidius card. Canisius O. Er. s. A. 1530—1532.
Cornelius Pisanus 1533—1544.
Aloysius card. Cornelius seu Cornarus 1554—1555.
Mutius Callinus 1555—1566.
Andreas Minutius 1567—1572.
Marcus Lauredanus 1573—1577.
Natalis Venerius 1577—1588.
Marcus Antonius Venerius 1589—1592.
Aloysius Molinus Venetus 1592—1595.
Minutius de Minutiis 1596—1604.
Victor Ragazzonius 1604—1615.
Lucas Stella 1615—1623.
Octavianus Garzadori 1624—1639.
Benedictus Cappello 1639—1641.
Bernardus Florius O. Crucif. 1642—1656.
Theodorus Balbo 1656—1669.
Ioannes Evan. Parzago O. F. M. Obs. 1669—1688.
Victorius Prioli 1688—1712.
Vincentius Zmaievich 1713—1745.
Matthaeus Caraman 1745—1771.
Michael Triali 1771—1774.
Ioannes Carsana 1774—1801.
Ioseph Gregorius Scotti 1807—1817.
Ioseph Novak 1822—1843.
Ioseph Godeassi 1843—1861.
Petar Alex. Dujam Maupas 1862—1891.
Grgur Rajčević 1891—1899.
Mate Dujam Dvornik 1901—1910.
Vice Pulišić 1910—1922.
Petar Dujam Munzani 1922—1948.
Mato Garković 1961—1969.
Marijan Oblak 1969.

Šibenska biskupija
(osnovana je 1. svibnja 1298)

Martinus O. M. 1298—1319.
Chrysogonus 1321, 1340.
Tolonus oko 1340.
Bonifatius 1344.
Matthaeus Cernota 1357—1388.
Dompnius 1388.
Antonius de Ponte 1391—1402.
Bogdanus Pulise 1402— oko 1437.
Georgius de Sibenico O. P. 1437— oko 1454.
Urbanus Vignatus 1454— oko 1468/70.
Lucas de Tolentis 1470—1491.
Franciscus Quirini 1491—1495.
Brtholomaeus Boninus 1495—1512.
Ioannes Staphyleus 1512—1528.
Ioannes Lucius Staphyleus 1528—1557.
Hieronymus Savorgnanus 1557—1573.
Lucas Spingaroli O. P. 1573—1589.
Vincencius Bassus 1589—1598.
Vincentius Arrigoni O. P. 1599—1626.
Ioannes Paulus Savio 1627—1628.
Thomas Mallonius 1628—1634.
Aloysius Marcello 1635—1653.
Natalis Caridei 1654—1676.
Ioannes Dominicus Callegari 1676—1722.
Carolus Antonius 1723—1756.
Ioannes Calebotta 1756—1759.

Hieronymus Blasius Bonaccich 1759—1762.
Ioannes Pettani 1763—1767.
Nicolaus Difnico 1767—1783.
Venantius Felix Scotti 1784—1795.
Michael Matthaeus Spalatin 1796—1807.
Philippus Dominicus Bordini 1827—1839.
Aloysius Pini 1839—1844.
Ivan Berčić 1846—1855.
Petar Alex. Dujmo Maupas 1855—1862.
Ivan Zaffron 1863—1872.
Antun Inoc. Jos. Forko 1876—1894.
Mate Zannoni 1895—1903.
Vicko Pulišić 1903—1910.
Luka Pappafava 1912—1919.
Jeronim Mileta 1922—1947.
Ćiril Banić 1951—1961.
Josip Arnerić 1961.

Skradinska biskupija (Scardonensis)

Lampridius 1160—1171.
Michael 1199.
Bartholomaeus 1200, oko 1228.
Nicolaus 1228, 1229.
Bartholomaeus O. M. 1240—1247.
Ioannes O. P. oko 1248.
Andreas O. P. oko 1270.
Galvanus O. P. oko 1282.
Nicolaus oko 1285.
Damianus oko 1300.
Nicolaus 1315.
Paulinus Draskovich oko 1320.
Andreas Musculus 1326.
Ioannes O. Can. s. A. 1350.
Michael O. P. 1356.
Franciscus 1388.
Petrussanctus O. Er. s. A. 1410.
Georgius O. M. 1420.
Nicolaus de Spalato O. M. 1426—1428.
Ioannes de Corona O. Er. s. A. 1428—1431.
Iacobus Ioannes 1431.
Felix de Spalato O. Can. s. A. 1444.
Iacobus Bragadeno 1460—1462.
Fantinus de Valle 1463.
Nicolaus admin. 1475.
Petrus Marcius O. M. 1479.
Archangelus de Varicastris 1483—1502.
Nicolaus Martinosvich 1502— oko 1519.
Thomas Nigri 1520—1524.
Ioannes a Rosa 1524.
Andreas Cernota O. M. Obs. 1583.
Antonius de Posega al. Georgiis O. M. Obs. 1613—1625.
Thomas Ivkovich O. M. Obs. 1625—1633.
Paulus Posilovich 1642—1655, admin. —1657.
Gregorius Civalelli 1698—1713.
Matthaeus Ioannitius 1717—1720.
Nicolaus Thomaseus (Tomassich) 1722—1731.
Vincentius Bragadin O. F. M. Cap. 1733—1753.
Antonius Becich 1754—1759.
Dominicus Pasqualigo 1760—1766.
Antonius Stephanus Trevisan 1767—1799.
Ioannes Dominicus Altei 1802—1808.

G. 1828. ukinuta je Skradinska biskupija, a njezino područje pripojeno Šibenskoj biskupiji. — G. 1767. grad Skradin ima oko 2000 stanovnika, stolnu crkvu sv. Marka, 2 crkvena velikodostojnika i 6 kanonika; biskupska menza ima godišnji prihod oko 800 rimskih škuda.

Kninska biskupija (Tiniensis)
(osnovana g. 1185. na crkvenom saboru u Splitu)

Flasconus oko 1179—1185.
Georgius 1196—1199.
Micusus 1210, 1226.
Ladislaus 1263—1272.
Nicolaus 1272—1274.
Y. 1274.
Petrus Boncher O. P. 1290.
Leonardus de Spalato 1322.
Ioannes de Cors (de Gebenna) O. P. 1334.

Thomas 1339.
Nicolaus 1344.
Dionysius de Laszk 1348.
Blasius 1354.
Ioannes 1357.
Nicolaus 1365.
Paulus 1373.
Petrus de Marnhaco O. M. 1386.
Michael de Ragusio 1390.
Ladislaus 1397.
Nicolaus 1406.
Nicolaus de Corbavia O. M. 1418.
Ioannes 1428.
Demetrius Chupor 1438.
Benedictus de Zolio 1447.
Franciscus (Speravich, Speranchich O. M.) 1460.
Marcus de Fiume O. M. 1464.
Nicolaus 1467.
Britius 1492.
Andreas 1525.
Matthias Zaberdinus 1550.
Paulus a Chutyna 1554.
Ioannes de Vyllach 1558.
Andreas Dudelius de Stardelaccis 1562.
Stephanus Fejerkuvy 1571.
Zacharias Mossocz 1573.
Petrus Heressynczius 1584.
Ioannes Cherody 1589.
Matthias Draskovich 1600.
Matthias Máthészy 1608.
Paulus David 1610.
Ioannes Juvanez 1634—1644.
Georgius Bielavich O. M. Obs. 1646—1668.
Christophorus de Rojas y Spinola O. F. M. Obs. 1668—1687.
Alexander Ignatius Mikulich 1687—1688.
Blasius Jaklin 1688—1691.
Nicolaus Antonius de Esterházy 1692—1695.
Franciscus Ferdinandus Rummel 1696—1706.
Andreas Matusseck 1708—1713.
Georgius Gyllany 1714—1728.
Gregorius Sorger 1728—1729.
Alexander Máriási 1730—1755.
Ioseph Carolus Zbisko 1755—1762.
Ioannes Szily 1775—1777.
Ioseph Pierer 1779—1806.
David Zsolnai 1806—1814.
Ladislaus Csaky de Keresztszegh 1815—1830.
Alexius Jordánszky 1831—1840.
Martinus Miskólczy 1840—1852.
Josip Krautmann 1852.
Ivan Nehiba 1855.

Kninska je biskupija ukinuta 1688, a njezino područje pripojeno Šibenskoj biskupiji. Poslije te godine hrvatsko-austrijski vladari imenuju kninske naslovne biskupe.

Trogirska biskupija

Petar oko 715.
Ivan Ursin 1062—1111.
N. N. oko 1112.
Desa Maccarelli oko 1151.
Mihael 1177—1206.
Treguanus 1206—1254.
Columbanus O. M. 1255—1277.
Ioannes 1277.
Gregorius Machinatura 1282—1297.
Liberius O. S. B. 1297—1319.
Lampredius 1320—1348.
Bartholomaeus 1349—1361.
Nicolaus Casocti 1361—1370.
Chrysogonus de Dominis 1372—1403.
Simon de Dominis 1403—1420.
Marinus 1423—1424.
Thomas O. P. 1424—1435.
Ludovicus Scarampi de Venetiis 1435—1437.
Ioannes Vitelleschi card. 1437—1440.
Angelus Gavazza 1440—1452.
Iacobus Turlono 1452—1483.
Leonellus Clericatus 1484—1488.
Franciscus Marcelli 1488—1524.
Thomas de Nigris 1524—1525.
Christophorus de Nigris 1525—1559.
Fredericus Cornelius 1560—1561.
Aloysius card. Cornelius 1561—1567.
Thomas Sperandius 1567—1574.
Antonius Guidi 1574—1604.
Martius Andreutius 1604—1622.
Pax Iordanus 1623—1649.
Franciscus Coccalini O. S. Hier. 1654—1661.
Ioannes Paulus Garzonius 1663—1675.
Ioannes de Andreis 1676—1683.
Ioannes Cuppareus 1684—1694.

Simeon Cavagnini 1695—1699.
Stephanus Cupilli 1699—1708.
Petrus Paulus Calore 1708—1713.
Mihael Angelus Farulfi O. F. M. Obs. 1713—1715.
Ioannes Vidovich 1716—1721.
Antonius Kacich 1721—1730.
Joseph Caccia 1731—1737.
Hieronymus Fonda 1738—1754.
Didacus Manola 1755—1765.
Ioannes Antonius Miocevich 1766—1786.
Antonius Belglava 1787—1789.
Ioannes Petrus Galzigna 1790—1795.
Ioannes Antonius Pinelli 1795—1821.

G. 1828. Trogirska je biskupija ukinuta, a njezino područje djelomično dodijeljeno Splitskoj, a djelomično Šibenskoj biskupiji.

Solinska nadbiskupija

S. Venantius (Sv. Venancije) oko 250—257?
S. Domnius (Sv. Dujam) 304.
Primus oko 304—325.
Maximus oko 326—346.
Leontius oko 365—381.
Gaianus oko 381—391.
Simferius oko 397—405.
Hesihius 406—418.
Paschasius oko 426—443.
Caesarius oko 443—460.
Glicerius 474.
Honorius 493.
Ianuarius oko 505—510.
Stephanus oko 510—527.
Honorius II oko 527—547.
Frontinianus 546—554.
Petrus 554—562.
Probinus oko 562—566.
Natalis oko 580—592.
Maximus oko 598—610.
Theodorus oko 610—614.

Splitska nadbiskupija

Ioannes de Ravenna oko 650—680?
Petrus oko 840—860.
Iustinus 860—879.
Marinus 881—886.
Theodosius 887—890.
Petrus oko 892—912.
Ioannes 914— oko 928.
Frontinianus
Martinus 970—1000.
Paulus 1015— oko 1030.
Dabral 1030—1050.
Ioannes oko 1050—1059.
Laurentinus 1059—1099.
Crescentius 1100— oko 1112.
Manasses 1112—1114.
Gaudius 1136—1159.
Absalon oko 1160—1161.
Petrus Lombardus 1162—1166.
Gerardus 1167—1175.
S. Rainerius 1175—1180.
Petrus Chileten 1185—1187.
Petrus 1188—1196.
Bernardus O. S. B. 1200—1217.
Slavizus 1217.
Guncellus O. Crucif. 1220—1242.
Hugrinus 1245—1248.
Rogerius 1249—1266.
Ioannes de Buzad 1266—1294.
Iacobus 1294—1297.
Petrus O. M. 1297—1324.
Balianus 1324—1328.
Dominicus Lucaris 1328—1348.
Ioannes O. Erem. s. A. 1348.
Hugolinus de Malabranca O. S. B. 1349—1388.
Andreas Benzis de Goalda 1389—1402.
Peregrinus de Aragonia O. M. 1403—1409.
Domnius Giudici 1410—1411.
Petrus de Pago O. M. 1411—1426.
Franciscus Maripetri 1427—1428.
Bartholomeus de Zabarellis 1428—1439.
Iacobus Baduarius 1439—1451.
Laurentius Sanne 1452—1473.
Petrus Riario O. M. 1473.
Ioannes Zannetus d'Acri O. M. 1474—1478.
Petrus de Foscari card. 1478.
Bartholomeus Averoldi O. S. B. 1479—1503.

Bernardus Zane 1503—1524.
Andreas Cornelius 1527—1536.
Marcus Cornelius 1537—1566.
Aloysius Michael 1566—1575.
Ioannes Domin. Marco O. P. 1577—1602.
Marcus Antonius de Dominis 1602—1616.
Sfortia Ponzoni 1616—1640.
Leonardus Bondumerius 1641—1667/8.
Bonifacius Albani 1668—1678.
Stephanus Cosmus 1678—1707.
Stephanus Cupilli 1708—1719.
Ioannes Bapt. Laghi 1720—1730.
Antonius Kacich 1730—1745.
Pacificus Bizza 1746—1756.
Nicolaus Dinaricio 1757—1764.
Ioannes Lucas Garagnin 1765—1780.
Laelius Cippico 1784—1807.

1828. Splitska nadbiskupija postaje biskupija kojoj se pripaja Makarska biskupija.

Paulus Miossich 1830—1837.
Ioseph Godeassi 1840—1843.
Aloysius Pini 1844—1865.
Marko Kalođera 1866—1888.
Filip Frane Nakić 1889—1910.
Antun Đivoje 1911—1917.
Juraj Carić 1918—1921.
Kvirin Klement Bonefačić 1923—1954.
Frane Franić 1954.

G. 1969. obnovljena je Splitska nadbiskupija i metropolija.

Makarska biskupija (Macarensis)

Marcellus 530.
Stephanus 532.
Valentinus 1344.
Iacobus 1369.
Ioannes O. P. 1373.
Franciscus 1445?
Andreas 1472—1482.
Vitus de Suschis oko 1490.
Franciscus de Orello 1520.
Bartholomaeus Cacichus O. M. Obs. 1615—1645.
Petrus Cacichus O. M. Obs. 1646— oko 1660/1.
Marianus Lisnich de Imota O. M. Obs. 1664—1686.
Nicolaus Blancovich 1698—1730.
Stephanus Blascovich Congr. Orat. 1731—1776.
Fabianus Blascovich 1777—1820.

G. 1828. Makarska je biskupija ukinuta, a njezino područje pridruženo Splitskoj biskupiji. G. 1777. ima Makarska oko 1500 stanovnika, jednoga prelata, 6 kanonika, stolnu crkvu sv. Marka i preko 60 župa.

Hvarska biskupija (Pharensis)

Martinus Mamzavini 1147—1175.
Lucaro oko 1175.
Martinus Mamzavini 1177—1184.
Nicolaus Mamzavini 1185—1198.
Michael 1199.
Nicolaus 1230.
Dobronia 1260.
Simon 1281.
Duimus 1289—1304.
Gabriel 1308.
Gregorius de Madiis 1313.
Lucas O. S. B. 1328.
Ioannes 1341.
Stephanus Michaelis 1348.
Benvenutus 1385.
Georgius O. M. 1412—1420.
Petrus administrator 1420.
Doymus 1421.
Georgius O. M. (supradictus) 1423.
Thomassinus de Venetiis O. P. 1429—1463.
Nicolaus de Crucibus 1463—1473.
Laurentius Michaelis 1473—1486.
Hieronymus Dieda 1486.
Bernardinus de Fabiis 1492—1509.
Franciscus Patracius de Nona O. M. 1510—1523.
Ioannes Bapt. card. Pallavicinus admin. 1523.
Zacharias Trevisanus 1524—1537.

Hieronymus Argentinus 1537—1549.
Marcus Maripetrus 1549—1553.
Zacharias Delfinus 1553—1574.
Martinus de Martinis 1574.
Petrus Cedulini 1581— oko 1616.
Nicolaus de Georgiis 1635—1644.
Vincentius Milani 1644—1667.
Ioannes Andreis 1667—1676.
Hieronymus Priuli 1676—1693.
Ioannes Thoma Rovetta 1693—1704.
Raymundus Asperti O. P. 1704—1722.
Dominicus Nicolaus Condulmer 1723—1736.
Caesar Bonaiuti 1736—1759.
Antonius Bechich 1759—1761.
Ioachimus Maria Pontalti O. Carm. 1761—1767.
Ioannes Petrus Riboli 1767—1783.
Ioannes Dominicus Stratico 1784—1799.
Angelus Petrus Galli 1801—1812.
Ioannes Scacoz 1822—1837.
Filip Dinko Bordini 1839—1865.
Đuro Duboković 1866—1874.
Andrija Ilić 1876—1887.
Fulgencije Carev 1889—1901.
Jordan Zaninović 1903—1917.
Luka Pappafana 1919—
Miho Pušić 1926—1968.
Celestin Bezmalinović 1968.

Stonska i Korčulanska biskupija (Stagnensis, Cursulensis)

... 877.
... 928.
... 1023.
Gabrielis 1044.
... 1121.
Simeon 1143.
Donatus oko 1180—1199.
Petrus 1286.
Ioannes Crosius O. P. 1296.
Ioannes O. M. 1314.
Gaddus O. P. oko 1330—1341.
Marinus O. M. 1342, 1343.
Dominicus O. P. 1350—1368.
Ioannes de Vegla 1368.
Franciscus oko 1388/9.
Nicolaus 1392—1426.
Andreas Michaelis 1426.
Ioannes de Rubinis O. Er. s. A. 1447.
Andreas Canavella de Cursola O. Er. s. A. 1450—1454.
Luca Leonis de Venetiis 1454—1462.
Thomas Malumbra 1463—1503.
Nicolaus de Niconiciis 1503.

Ujedinjena Stonska i Korčulanska biskupija raspada se.

Stonski biskupi:

Thomas Cervinus O. P. 1541—1550.
Petrus de Gozzo O. P. 1551—1564.
Bonifatius de Stephanis Ragusinus O. M. Obs. 1564—1582.
Basilius Gradi O. S. B. 1584—1585.
Chrysostomus Aramaeus O. S. B. 1585— oko 1605.
Ioannes Bapt. Georgius 1606—1609.
Michael Resti 1609—1614.
Ambrosius Gozzeius 1615—1632.
Ludovicus Giamagna O. P. 1632—1635.
Paulus de Gratiis 1635—1652.
Carolus Iulianus O. P. 1653—1663.
Petrus Luccari 1664—1679.
Hyacinthus Maria Passati O. P. 1680.
Augustinus Flavius Macedonicus O. F. M. Obs. 1681—1682.
Ioannes Bapt. Natali O. P. 1683—1687.
Carolus Olantes O. P. 1688—1692.
Hyacinthus Tuartkovich O. F. M. Obs. 1693—1694.
Alphonsus Basilius Ghetaldi O. S. B. 1694—1702.
Vincentius Lupi O. F. M. Obs. 1703—1709.
Franciscus Volanti 1710—1741.
Angelus Maria Volanti O. P. 1741—1744.
Hyacinthus Maria Milcovich O. P. 1745—1752.
Petrus Budmani 1752—1772.
Franciscus Maria Sorgo Bobali O. F. M. Obs. 1772—1800.
Antonius Dolci O. P. 1800—1807.

Stonska biskupija ukinuta je g. 1828, a njezino područje pridruženo Dubrovačkoj biskupiji.

Korčulanski biskupi:

Marcus Maliperius 1541—1549.
Claudius Ptolomaeus 1549—1556.

Petrus Barbadigo Venetus 1556—1564.
Benedictus Lauretanus O. Camald. 1565—1573.
Augustinus Quinctius de Spalato O. P. 1573—1605.
Raphael Ripa O. P. 1605—1610.
Theodorus Dedo O. P. 1611—1625.
Iacobus Fagagna O. S. Hier. 1626—1642.
Franciscus Manolla 1643—1664.
Hieronymus Andeis 1665—1673.
Nicolaus Spanich 1673—1707.
Marinus Drago 1708—1733.
Vincentius Cossovich 1734—1761.
Michael Triali 1761—1771.
Ioannes Carsana 1771—1774.
Simon Spalatin 1775—1781.
Antonius Belglava 1781—1787.
Ioseph Cosserich Teodosio 1787—1802.

G. 1828. Korčulanska je biskupija ukinuta, a njezino područje sjedinjeno s Dubrovačkom biskupijom. G. 1761. Korčula je imala oko 500 stanovnika, 2 crkvena dostojanstvenika, 8 kanonika, 2 muška samostana. — G. 1745. Ston ima oko 100 stanovnika, stolnu crkvu sv. Blaža, jedan muški samostan, a nema kaptola.

Dubrovačka nadbiskupija

Biskupi u Epidauru:

Fabricianus 530.
Paulus oko 532.
Florentius oko 600.
... 604.

Biskupi i nadbiskupi u Dubrovniku:

Ioannes oko 650—661.
Andreas 721.
Ioannes oko 940—970.
Nikeforus oko 971.
Ioannes 990.
Nikeforus 1010.
Vitalis (?) 1022—1047.
Tribunius 1057—1063.
Vitalis 1063/4—1074.
Petrus 1075—1115.
Dominicus oko 1115—1121.
Geraldus 1121.
Andreas oko 1142 ... 1153.
Tribunius Michaeli 1153—1188.
Bernardo 1189.
Salvius oko 1191.
Gausonus 1194—1197.
Bernardus 1197—1203.
Leonardus 1206.
Arrengerius oko 1222.
Ioannes 1238—1252.
Iacobus O. M. oko 1253—1254.
Aleardus O. M. 1258—1268.
Andreas Gausoni de Venetiis 1269.
Salvius 1276.
Marcus de Venetiis O. M. ...
Bonaventura de Parma O. M. 1281— oko 1296.
Iacobus ...
Bartholomeus 1312—1317.
Benedictus 1317.
Petrus de Martinis O. P. 1317.
Laurentius Feretranus O. M. 1322—1323.
Thomas 1324—1341.
Elias de Saracha 1341—1360.
Hugo de Scuria O. M. 1361—1370.
Petrus Calice O. P. 1370—1385.
Maffiolus Lampugnana 1385—1387.
Andreas de Dyrrhachio O. P. 1388—1393.
Nicolaus de Hortis 1393—1402.
Nicolaus de Sacchis O. P. 1402—1408.
Ioannes Dominici O. P. 1408.
Antonius de Reate O. M. 1409—1440.
Iacobus de Racaneto 1440—1460.
Franciscus Petri de Capitibus 1460.
Antonius de Alliis 1465—1467.
Timotheus de Maphaeis O. Can. s. Aug. 1467—1470.
Ioannes Veneris 1470—1490.
Ioannes de Sacchis 1490—1505.
Iulianus Maffei O. M. 1505—1510.
Raynaldus de Gratianis O. M. 1510.
Philippus Trivultius 1521—1543.
Pamphilus Strassoldus 1544—1545.
Ioannes Angelus Medices 1545.
Sebastianus Portici 1553—1555.
Ludovicus Beccatelli 1555, 1562.
Chrysostomus Calvi 1564—1575.
Vincentius Porticus 1575—1579.
Hieronymus Matteuccius 1579—1583.
Raphael Bonellus 1583—1588.

Paulus Alberi 1588—1591.
Aurelius Navarinus Cremonensis O. M. Conv. 1591—1602.
Fabius Tempestivi 1602—1616.
Vincentius Lanterius Gongr. Orat. 1616—1628.
Thomas Cellesius 1628—1633.
Antonius Severoli 1634—1639.
Bernardinus Larizza 1640—1647.
Pompeius Mignucci O. S. Hier. 1647—1650.
Franciscus Perotti 1650—1664.
Petrus de Torres 1665—1689.
Ioannes Vincentius Lucchesini O. S. M. 1689—1693.
Placidus Scoppa O. Theat. 1693—1699.
Thomas Antonius Scotto 1701—1708.
Andreas de Robertis 1708—1713.
Ioannes Bapt. Conventati Congr. Orat. 1714—1720.
Raymundus Gallani 1722—1727.
Philippus Itúrbide 1727—1728.
Angelus Franchi O. F. M. Obs. 1728—1751.
Hyacinthus Maria Milcovich 1752—1756.
Archangelus Lupi O. P. 1757—1766.
Nicolaus Pugliesi 1767—1777.
Gregorius Lazzari O. S. B. 1777—1792.
Aloysius Spagnoletti O. F. M. Obs. 1792—1799.
Nicolaus Bani 1800—1815.

G. 1828. ukinuta je Dubrovačka metropolija, a Dubrovačka biskupija podvrgnuta Zadarskoj metropoliji.

Antonius Giuriceo 1830—1842.
Thomas Jederlinich 1843—1855.
Vinko Zubranić 1856—1870.
Ivan Zoffron 1872—1881.
Matej Vodopić 1882—1893.
Josip Marčelić 1894—1824.
Josip Marija Carević 1929—1940.
Pavao Butorac 1951—1966.
Severin Pernek 1967.

Kotorska biskupija (Catarensis)

... 877.
... 1033.
Grimaldus 1090.
Ursatius 1124.
Nikeforus 1141—1153.
Malonus 1154—1166.
Nikeforus oko 1170—1178.
Marius 1179.
Buscius 1181—1191.
Michael oko 1200.
Bergius (Sergius) 1205.
Blasius 1220, 1239.
Deodatus 1247.
Centiberius 1249—1255.
Marcus (Marius) oko 1260, 1271?
Dompnius 1280.
Sergius 1328—1331.
Raimundus Agouti de Clareto O. Carm. 1331—1334.
Thomas de Ripatransonis O. P. 1334—1343.
Sergius 1343—1348.
Bartholomeus 1348—1349.
Adam 1349—1352.
Duymus O. M. 1352—1368.
Bernardus 1374.
Ioannes 1375.
Bartholomeus Vanni O. E. s. A. 1388.
Nicolaus (1397?)
Dionysius 1400.
Antonius de Bitinto O. S. B. 1410—1421.
Raimundus de Viterbio O. M. 1421.
Franciscus de Pavonibus 1422—1425.
Secundus Nani 1425.
Marinus Contarenus 1430—1453.
Bernardus de Venetiis 1453—1457.
Angelus Fasolo 1457—1459.
Marcus Niger 1459—1471.
(Antonius de Pago 1471)
Petrus de Brutis oko 1471—1493.
Ioannes Cheregato 1493—1513.
Tryphon Byzantius 1514.
Lucas Byzantius 1524.
Paulus Byzantius 1565.
Franciscus Zupanus 1578—1581.
Hieronymus Buccia 1581—1603.
Angelus Baronus Ranuccio O. P. 1604—1611.
Hieronymus Rusca O. P. 1611—1620.
Iacobus Pamphili 1620—1622.
Vincentius Bucchia 1622—1656.
Ioannes Antonius Sborovatius 1656—1688.

Marinus Drago 1688—1708.
Franciscus Parchich O. P. 1709—1715.
Simon Gritti 1716—1718.
Hyacinthus Zanobetti O. P. 1718—1742.
Vincentius Drago 1743—1744.
Ioannes Antonius Castelli 1744—1761.
Stephanus dell' Oglio 1762—1788.
Ioannes Martinus Bernardoni Baccolo 1789—1793.
Michael Matthaeus Spalatin 1794—1796.
Franciscus Petrus Raccamarich 1796—1801.
Marcus Antonius Gregorina 1801—1815.
Stephanus Pavlovich-Lucich 1828—1853.
Vinko Zubranić 1854—1856.
Marko Kalođera 1856—1866.
Đuro Marčić 1868—1879.
Kazimir Forlani 1880—1888.
Tripo Radoničić 1888—1894.
Josip Marčelić administrator 1892—1894.
Frane Uccelini 1895—1937.
Pavao Butorac 1938—1950.
Gracija Ivanović 1950.

Budvanska biskupija (Budiensis)

Incelerius O. Er. s. A. 1273, 1299.
Ioannes 1330, 1331.
Petrus 1343.
Henricus 1345.
Ioannes Luciani O. M. 1360.
Guilelmus O. P. 1379.
Albertus 1381, 1384.
Ioannes Egret O. M. 1386.
Otto Roder O. P. 1401.
Ioannes O. P. 1433.
Ioannes Schedemecker O. Er. s. A. 1438.
Ioannes de Rubinis O. Er. s. A. 1446.
Iacobus de Breberio O. M. 1447.
Hilgerus de Brugis O. Carm. Umro 1452.
Ioannes de Wernigerode O. P. 1484.
Simon Boschettus 1518.
Gundisalvus Carvajal 1524.
Iacobus de Medro O. M. 1530.
Leonardus Lave 1546.
Antonius Ciurlit 1558.
Franciscus Cruta vic. apost. 1634.
Ioannes Bactuta vic. apost. 1646.
Ioannes Marchevich vic. apost. 1648.
Andreas Zmaievich vic. apost. 1670.
Daniel Duranti admin. 1696.
Marinus Drago admin. 1696.
Vincentius Zmaievich admin. 1701.
Matthaeus Georgius Stuccanovich vic. apost. 1713.
Vincentius Zmaievich admin. 1713.
Bernardus Dominicus Leoni vic. apost.
Lazarus Vladagni admin. 1750.
Georgius Giunchi admin. 1786.
Georgius Angelus Radovani admin. 1789.
Franciscus Borzi admin. 1791.

Sveta je Stolica svojim raznim odlukama povjeravala upravu Budvanske biskupije barskim nadbiskupima.

Dukljanska i Barska (nad)biskupija (Dioclea, Antibarensis)

Euander 451.
Paulus oko 590.
Nemesion 602.
... 877.
Ioannes oko 980.

G. 1027. Duklja je razorena.

Petrus oko 1064—1094.
Gregorius 1172—1195.
Ioannes oko 1199.
Ioannes de Plano Carpinis O. M. 1248—1252.
Gauffridus O. M. 1253.
Laurentius Hortanus O. M. 1255.
Caspar Adam Psiesc O. P. 1270, 1280.
Michael 1282.
Marinus 1301.
Andreas O. M. 1307.
Guilelmus O. P. 1324.
Ioannes Zaulini 1341.

Dominicus 1349.
Stephanus 1360.
Ioannes O. P. 1363.
Ioannes de Leporibus 1373.
Antonius 1382.
Raimundus O. S. A. 1391.
Ludovicus Bonitus 1395.
Martinus de Dulcino 1395.
Ioannes Balzan 1420.
Petrus Span 1422.
Andreas O. M. 1448.
Laurentius O. M. oko 1458.
Marcus 1460.
Simon de Montana 1461.
Stephanus Teglatius 1473.
Philippus Gaius 1485.
Hieronymus de Montagna 1509.
Laurentius Boschettus 1517.
Ioannes de Tagliacotio 1525.
Ludovicus Chierepati O. M. 1528.
Ioannes Brunus 1551—1571.
Ambrosius Antonius Capitius O. M. de Obs. 1579—1598.
Thomas Ursini O. M. 1599—1607.
Marinus Bizzius 1608.
Petrus Massarecchius 1624—1634.
Georgius Blancus 1635.
Franciscus de Leonardis 1644.
Ioseph Maria Bonaldi O. P. 1646.
Marcus Crisius 1655.
Andreas Zmaievich 1671.
Marcus Giorga 1696.
Vincentius Zmaievich 1701.
Aegidius Quinto ab Armento 1719.
Matthaeus Georgius Stuccanovich 1722.
Marcus de Luchi 1746.
Lazarus Vladagni 1749—1786.
Georgius Giunchi 1786—1787.
Georgius Angelus Radovani 1787—1790.
Franciscus Borzi 1791—1822.
Vincentius Battucci 1824—1839.
Carolus Pooten 1844—1886.

G. 1867. Barskoj se nadbiskupiji pridružila Skadarska biskupija.

Šimun Milinović 1886—1900.
Mate Kardun 1912.
Nikola Dobrečić 1912—1952.
Aleksandar Tokić 1952.

KAZALO OSOBNIH IMENA

ABDULHAMID sultan (1774—1789) 214
Agalić Ivan senjski biskup (1617—1649) 96
Agaton papa (678—681) 38
Agron kralj 16
Ahmed I sultan (1603—1617) 143
Akšamović Antun đakovački biskup (1920—1951) 285
Alagović Aleksandar zagrebački biskup (1829—1837) 230
Aldafred ninski biskup 44
Alfirević Ante isusovac 281
Allapy plemići 233
Albani Bonifacije splitski nadbiskup (1668—1678) 200
Aleksandar II papa (1061—1073) 49
Aleksandar III papa (1159—1181) 94 99 101
Aleksandar VI papa (1492—1503) 194
Aleksandar VII papa (1655—1667) 194
Alemanus Ioannes Hans 136
Almoš sinovac ug. kralja Ladislava 64
Ambrozije milanski nadbiskup (338—397) 30
Anastazije solinski mučenik 21 22
Anastasius hrvatski dvorski biskup 56
Andrássy Gyula državnik 276
Andrić Josip publicist i glazbenik (1894—1967) 282
Andrija bened. prior u Zadru 60
Andrija II kralj 65 97
Andrija zagr. kanonik (1512—1533) 178
Andrijanić poljička obitelj 86
Andronik biskup u Sirmiju 22
Anemij metropolit Sirmija (380) 30
Angelo Dalla Costa: »Zakon Crkvenik« 204
Antiochianus vojnik, solinski mučenik 21
Antonin rimski subđakon (600) 26
Antun biskup u Puli 32
Antunović Ivan (1815—1888) narodni preporoditelj bačko-baranjskih Hrvata 258
Anzelmo Aleksandrijski (1270) 124
Andrijašević Dominik biskup u Albaniji 150
Anžuvinci kraljevska dinastija 65 94
Arpadovići kraljevska dinastija 65 67 84 89
Arsenije III Crnojević pećki patrijarh (1690) 186
Asterije svećenik, solinski mučenik 21
Atanazije biskup Aleksandrije (295—373) 29 30
Attems Antun knez 251
Atila hunski vladar (451) 31
Augustin sv. biskup (354—430) 23
Aurelijan car (270—275) 19
BAJAZID sultan (1389—1402) 138
Bakač Erdödy Nikola ban 235
Bakač Erdödy Šimun zagrebački biskup (1518—1543) 174
Bakić Petar (1710—1716) srijemski biskup, đakovački b. (1716—1749) 246 247
Bakotić Matej splitski svećenik 200
Baličević Franjo bosanski biskup (1588—1615) 152
Balšići 60 106 108
Barada Miho historik (1889—1958) 37 39 54-57
Baratin Luka 137
Barevac Lucija mučenica u Travniku (1719) 217
Barišić Rafo fra apost. vikar u Bosni i Hercegovini 1832—1846, u Hercegovini 1846—1863 211-212 215
Basariček Đuro političar 284
Bassano Giacomo slikar 91
Baton mlađi 16
Baton stariji 16
Bauer Antun zagrebački nadbiskup (1914—1937) 232
Bazilije I Makedonac car (867—886) 37 38
Begić Antun hvarski biskup (1759—1761) 204
Bedeković Benko Komorski senjski biskup (1704—1712) 253
Bedeković Komorski plemić 181 233
Bela herceg u Kninu 94
Bela III kralj 65 95 97
Bela IV kralj 65 76
Bella, della Ardelije pisac 200
Bellarmin Robert kardinal 184
Bellini Ivan slikar 91
Belostenec v. Orlović Ivan
Beluš hrvatski ban (1142—1157) 83
Benedikt iz Klokoča zagr. kanonik (1518—1538) 178
Benedikt VIII papa (1012—1024) 107
Benediktinski samostan »Pod borovima« kod Splita 60
Benlić Matej beogradski biskup, apost. delegat u Slavoniji i Ugarskoj (1651—1674) 154 155
Berčić Ivan šibenski biskup (1845—1855) 268
Berislavić od Male Mlake plemići 233
Berislavić Petar ban, biskup, vranski prior 129 183 194
Berislavići Grabarski plemići iz Brodskoga Grabarja 113
Bernard splitski nadbiskup (1200) 88
Bernard Trščanski gradski knez u Splitu 87
Bianković Nikola makarski biskup (1695) 200 208
Binički Fran pisac 281 282
Bizza Pacifik Rablianin splitski nadbiskup (1745—1756) 201 203
Blagajski plemići 233
Blaškovići: Nikola, Stjepan, Fabijan makarski biskupi 204
Blazović Augustin publicist u Gradišću 262
Blažević I. književnik u Gradišću 261
Bobadilla Nikola Alfons isusovac 191
Bočkaj od Rasinje plemići 233
Bocskaj Stjepan madžarski velikaš 114
Bodin kralj Zete (1081—1101) 108
Bogdan Blaž zagr. kanonik (1524—1535) 178
Bogdan Martin zagrebački biskup (1643—1647) 176
Bogdanović Antun vikar u Srijemu 155
Bogdanović Marijan fra apost. vikar (1767—1772) 210
Bogović Lovro franjevac 261
Bollé Herman graditelj 231 235 236 252
Boncarpi Jakob biskup Himerije, apost. delegat (1643—1646) 155
Bonifacije VIII papa (1294—1303) 92 105
Borić ban iz Požeške županije 113
Borković Martin zagrebački biskup (1667—1687) 176 185 189
Bosanski crkveni poglavari (patareni): Dragiša, Ljubin, Dragota, Radoš, Vladoš 125
Bošković Ruđer isusovac 191 240
Botoš-Okić Augustin fra apost. vikar (1784—1798) 211
Božičković Vasilije grkokatolički vladika (1759—1785) 187
Božidarević Nikola Dubrovčanin 136
Brajković Martin senjski (1699—1703) i zagrebački biskup (1703—1708) 228 253
Brandis Erik isusovac u Travniku (1834—1921) 279
Branimir knez 38 42 44
Branjug Đuro zagrebački biskup (1723—1747) 228
Braslav knez (880—896) 41
Bratulić Šimun srijemski, kasnije zagrebački biskup (1603—1611) 147 175 189
Bresztyenszky Sándor pravni pisac (1843—1904) 279
Brguljanin Martin bosanski franjevački provincijal (1633) 170
Brkljačić Bono franjevac mučenik 169
Brnaković Matej beogradski biskup, apost. vikar u Slavoniji i Ugarskoj (1677—1707) 155
Brodarić Stjepan srijemski biskup 147
Broz Josip Tito predsjednik SFR Jugoslavije 304
Bruman Matija zagr. kanonik (1530—1558) i biskup (1558—1563) 175 178

Buconjić Paskal mostarski biskup (1881—1910) 279
Budanović Laičo biskup u Subotici (1927—1958) 285
Budislavić Ivan drvorezbar 90
Budmani Petar stonski biskup 105
Bulić Frane arheolog (1846—1934) 19 20 23 38 39 47 98 266
Buonvisi papin nuncij (1684) 194
Buvina Andrija 132 133
Buzdoci Stjepan upravitelj sjemeništa u Zagrebu 180

CARDINALIO Ivan (1388—92) i Leonardo (1392—1402) senjski biskupi 95
Cededa 54
Cerovac Benzoni Ivan Antun (1731—1745) senjski biskup 254
Cippico Leli Trogiranin splitski nadbiskup (1784—1807) 201
Corduba Toma duvanjski biskup 149
Coronini senjski kapetan 253
Corrardo magister iz okolice Požege 81
Cosmus Stjepan splitski nadbiskup (1682—1707) 200
Cupareo Dinko splitski kanonik 202
Cupilli Stjepan splitski nadbiskup (1708—1719) 201
Cvetković Dragiša političar 284

ĆAVLINOVIĆ Andrija franjevac mučenik u Bosni (1771) 217
Čekada Smiljan biskup u Skoplju, nadbiskup u Sarajevu 286 308
Čengić Smail-aga 207
Čika osnivačica bened. žen. samostana u Zadru, kći Dujma i Većenege, a unuka Madija 49
Čolnić Josip Antun (1751—1773) đakovački biskup 247
Čremošnik Gregor historik (1890—1958) 122
Čuka Jakob pisac 266

CIRIL i Metodije sv. 40 45 57-59 66 83 307
Čolić Juraj Vuk senjski biskup (1746—1764) 254
Čolnić Josip Antun đakovački biskup (1751—1773) 247

DABRAL splitski nadbiskup (o. 1030—1050) 47 55
Daniel bosanski biskup (1200) 116
Davudov Muhamed kadija 161
Decije car (249—251) 19
Demetrije đakon u Sirmiju 21
Derdat Luka vikar u Srijemu 155
Delivić Mato fra apost. vikar (1735—1740) 208
Detauris Pavao književnik 261
Devčić Marko vojni časnik, mučenik (1649) 170
Dioklecijan car 17
Dionizije Mali opat (VI stolj.) 24
Dobretić Marko fra apost. vikar (1772—1784) 210
Dobrila Juraj biskup u Poreču i Trstu (1857—1882) 272 273 275
Doci Antun stonski biskup (1800—1802) 105
Domagoj knez (o. 864—876) 41
Dominik sv. (1206) 117
Dominis de, Marko Antun nadbiskup u Splitu 149 200
Domitrović Petar zagrebački biskup (1611—1628) 175 181
Domjanić plemićka obitelj 181
Domnana benediktinka u Zadru 49
Donat biskup u Akvileji 32
Donat stonski biskup 105
Donat sv. mučenik 22
Dorotić Andrija iz Dalmacije 229
Dragićević Pavo fra apost. vikar (1740—1766) 210
Drago biskup u Rabu 62
Drakolica Bonifacije stonski biskup (1564—1582), papin vizitator 105 146
Drašković Ivan ban (1597) 188
Drašković Đuro pečujski, zatim zagrebački biskup (1563—1578) 146 175 188
Drašković Trakošćanski plemići 191 233
Družak knez Brača i Hvara 41 90
Dubravić Martin župnik (1611' 184
Dudić Andrija pečujski biskup 146
Duh prvi zagrebački biskup 67 133 235
Dujam de Iudicibus splitski nadbiskup (1409—1412) 89
Dujam krčki knez 100
Dujam sv. biskup i mučenik 18
Duimušić Augustin kapucin, pjesnik (1881—1916) 282
Dürer Albert 136
Dvornićić Baltazar kanonik (1590—1624) 182
Dvornik Mate zadarski nadbiskup (1901—1910) 267

ĐORĐIĆ Ignjat isusovac 191
Đorđić Nikola hvarski biskup (1635—1644) 204
Đurak Blaž Čazmanac zagr. kanonik (1593) 178-180
Đuro zagr. kanonik (1512—1520) 178

ECKERT Rudolf publicist (1889—1915) 282
Elije biskup u Akvileji 32
Emanuel car (1143—1180) 83 85 86
Emerik kraj (1196—1204) 93
Epenet sv. biskup u Sirmiju 22
Epifanije sv. (403) 18
Erdődy plemići 233
Erdődy Toma ban (1609) 183
Erzeljski Franjo zagrebački biskup (1628—1637) 175
Ernest nadvojvoda Donje Austrije 173
Esterhazi Mirko zagrebački biskup (1708—1722) 189 228
Eterović Karlo franjevac pisac (1874—) 281
Eugen IV papa (1431—1447) 120
Euskulo graditelj crkve sv. Krševana u Zadru 60
Euter metropolit Sirmija (344) 30
Euzebije biskup i mučenik u Cibalama (259) 21
Evbel Valentin bečki kanonist 221

FABIJANČIĆ Ivan istarski svećenik 112
Fabricius Andrija zagr. kanonik (1593) 179
Fabricius Stjepan zagr. kanonik (1595) 179
Fancika vikar zagr. biskupa Duha 67
Farenić Grgur zagr. kanonik (1593) 179
Farkašić župa, posjed 232
Farlati Daniel historik 19 54 56 122 201
Favini Josip (1701—1708) srijemski biskup 247
Febronius Iustinus (Nikola de Hontheim) začetnik febronizma 221
Felicijan ostrogonski nadbiskup i njegova povelja o osnutku zagr. biskupije (1134) 67
Feliks solinski mučenik 20
Ferdinand I Habsburg izabran za hrvatskoga kralja 1527. 172 174 178
Ferdinand II car i kralj (1618—1637) 175 181 185 192
Ferdinand III car i kralj (1625—1657) 147 185 221
Ferdinand nadvojvoda (1611) 184
Fernkorn Antun kipar 235
Ficko Jože župnik u Gradišću 261
Filip senjski biskup (1247) 95
Filip zagrebački biskup (1247—1262) 75
Filipović Franjo zagr. kanonik (1567—1570) 175 179
Fintić Matija zagr. kanonik (1584—1593) 179
Fisković Cvite arheolog 20
Florencije biskup Epidaura (600) 26
Fodroczy plemići 233
Folius vojnik, solinski mučenik 21
Fortunat solinski mučenik 21 22
Fosco Antun Josip šibenski biskup (1876—1894) 268
Fotin biskup Sirmija (350) 30
Franciski Andrija pavlin 189
Franić Frane splitski nadbiskup 305 308
Frankopan Barbara kneginja 97
Frankopan Martin 97
Frankopani knezovi 65 95 97 233
Franković Sebastijan fra apost. vikar u Bosni 212
Franjo Asiški sv. 86
Franjo I car i kralj (1792—1835) 272
Franjo sv. Saleški 201
Franjo krbavski biskup (1459) 95
Fridrih Barbarossa car (1152—1190) 99 101
Fridrih III car (1452—1493) 110
Frontinijan solinski biskup (546) 25
Fulkoin papin poslanik (1075) 50

GAIANUS vojnik, solinski mučenik 21
Galias Bernardin franjevac mučenik (1662) 170
Galović Ferdo književnik 282
Garagnin Luka Trogiranin splitski nadbiskup (1765—1780) 201
Gargana Arscidis načelnik Splita 87
Gašić Mirko (1904—) župnik 247
Gaudije splitski nadbiskup (1136—1159) 85
Gavranović Berislav franjevac 278
Gebizon papin poslanik (1075) 50
Gelazije papa (492—496) 24
Genadije monah historik 124
Gentilis de Montefieri kardinal 88
Geraldo Odonis general franjevačkog reda u Bosni (1339) 119
Gerard splitski nadbiskup (1167—1175) 85
Germinije arijevac u Sirmiju (357) 30
Giletić Stjepan zagr. kanonik (1533—1535) 178
Glavinić Franjo franjevac (1586—1650) 96
Glavinić Stjepan senjski biskup (1690—1699) 253
Glicerij solinski biskup (474) 23
Glušac Vaso historik (1879—1955) 124
Gnidovec Ivan Franjo biskup u Skoplju 286
Godeassi Josip zadarski nadbiskup (1843—1861) 267
Godežav župan u Ninu 93
Gottschalk benediktinac 43
Grabić Petar franjevac pisac (1882—) 281
Gradaščević Husein kapetan (1831) 207
Granđa Ivan političar 284
Granja Gašpar zagr. kanonik (1579—1593) 179
Gregorijanac Pavao pečujski biskup (1548—1550) 146
Gregorius hrvatski dvorski biskup 56
Grgec Petar pisac (1890—1962) 282
Grgur barski biskup (1177) 108
Grgur iz Zaostroga franjevac 169
Grgur ninski biskup 45 46 57
Grgur I Veliki papa (590—604) 26
Grgur VII papa (1073—1085) 48 50-53 221
Grgur IX papa (1227—1241) 125
Grgur XI papa (1370—1378) 125
Grimaldo kotorski biskup (1090) 106
Grodiecki Melkior bl. isusovac 193
Gropellia Marin mletački graditelj 105
Gruber Dane historik (1856—1927) 38
Grubković Petar franjevac 169
Grubina zadarski prior ili načelnik grada 48
Gönzel splitski nadbiskup (1220—1242) 86 87
Gusići plemići 233

HABDELIĆ Juraj isusovac 240
Habsburgovci 95 111 144 172
Hadrijan VI papa (1522—1523) 194
Harly Patrik delegat Svete Stolice 303
Haulik Juraj zagrebački biskup, nadbiskup, kardinal (1837—1869) 226 230 231 240
Henrik IV car (1084—1105) 221
Heraklije car 34
Herma učenik sv. Pavla 18
Hermagora (Mohor) 18
Hermogen srijemski mučenik 21 22
Hezihije solinski biskup 23
Hilarije biskup u Akvileji 32
Hildebrand benediktinski opat 48
Honorat arhiđakon u Solinu (590) 25 26
Honorije II solinski biskup (527—547) 24
Honorije splitski biskup (493) 24
Honorije III papa 84 125
Horman Maksimilijan isusovac pisac (1860—) 281
Horvat Ignac (1895—1973) književnik u Gradišću 261
Horvat Stjepan književnik u Gradišću 262
Hozana bl. Kotorka 106 307
Hunjadi (Sibinjanin) Janko 138

IBRIŠIMOVIĆ Marin beogradski biskup, apost. vikar u Slavoniji i Ugarskoj (1647—1650) 155
Ibrišimović Luka Požežanin franjevac 148 154 170-171 195
Ignacije sv. de Loyola (1491—1556) 191
Ilijić Grgo fra apost. vikar (1798—1813) 211
Inocent III papa (1198—1216) 124 125 193
Inocent IV papa (1243—1254) 87 100 119
Inocent XI papa (1676—1689) 194
Inocent XII papa (1691—1700) 201
Irenej sv. sirmijski mučenik 21
Istvánffy Nikola madžarski historik (1538—1615) 178
Ivan Alben zagrebački biskup (1421—1433) 77
Ivan Aragonac franjevac u Bosni 119
Ivan biskup Epidaura 103
Ivan biskup u Novigradu (Istra) 32
Ivan đakon, mletački ljetopisac 104
Ivan iz Bazela graditelj (1440) 106
Ivan kardinal, papin poslanik (1050) 47
Ivan Kasamaris papin poslanik u Bosni (1203) 124 125
Ivan Krizostom sv. (406) 23
Ivan od Paližne ban, vranski prior 129 183
Ivan od Porta papin poslanik (1063) 89
Ivan IV Dalmatinac papa (640—643) 20
Ivan VIII papa (872—882) 44 83
Ivan X papa (914—928) 44
Ivan XXII papa (1316—1334) 121
Ivan papin legat, portuanski biskup (1063 1080) 49 50
Ivan Ravenjanin splitski nadbiskup 20 37 39 42 49
Ivan skradinski biskup (1248—1265) 87
Ivan Smilo zagrebački biskup (1386) 76 77
Ivan splitski nadbiskup (1050—1060) 47
Ivan srijemski biskup (1227) 84
Ivan stonski biskup (1300—1312) 105
Ivan svećenik u Ninu 93
Ivan sv. u Lici pavlinski samostan 97
Ivan Teutonik bosanski biskup 1233. 116 118
Ivan IV Vitez srijemski biskup (1481—1489) 84
Ivan Toledski kardinal 87
Ivan Ursino trogirski biskup (1064—1110) 49 57
Ivan Zapolja kralj (1527—1540) 174
Ivanović Pavao pavlin 189
Ivković Tomo skradinski biskup (1625—1631) 153

JAHNN Mihael duvanjski biskup 149
Jakob sv. Marhijski u Bosni (1432) 120
Jandrišević P. književnik u Gradišću 261
Jany Franjo (1678—1701) srijemski biskup 247
Jedrlinić Tomo dubrovački biskup (1843—1855) 267
Jelačić plemićka obitelj 181 233 250
Jelena hrvatska kraljica 47
Jelenić Julijan historik (1877—1931) 24 122
Jelić Luka historik (1863—1922) 54 58
Jelisava kraljica, žena Ludovika Anžuvinca kralja 76
Jeronim sv. 58
Ježić Ivan senjski biskup (1789—1833) 254 274
Jiriček Kostantin Josef češki historik (1854—1918) 122
Jobin prefekt Ilirika (600) 26
Jordanić Petar slikar 136
Josić Blaž bosanski franjevac 215
Josip II car i kralj 182 190 211 218 220-224 229 238 239 245
Jovan pećki patrijarh 184
Julije papa (337—352) 29
Julije II papa (1503—1513) 194
Junčić Matej slikar 136
Juraj čazmanski prepošt 77
Juraj Dalmatinac 86 134 135
Juraj de Topusko 136
Jurjev Blaž slikar 136
Jurjević Petar franjevac 147 148 247
Justinijan car (527—565) 22
Justinijan II car (685—695) 39
Justo biskup u Akvileji 32

KAČIĆ Bartol makarski biskup 149
Kačić Ivan iz Makarske splitski nadbiskup (1730—1745) 201
Kačić Pavao mučenik (1658) 170
Kačić Petar makarski biskup 149
Kačići (Omiš) plemići 65
Kadaloh markgrof 40
Kajo papa (283—296) 19
Kállay Benjamin državnik

Kálmánchechi Dominik dobročinitelj Zagrebačke biskupije 77
Kamber Dragutin (1901—) 123
Kanižlić Antun isusovac 240
Kapistran Ivan sv. franjevac 138
Karađorđević Aleksandar kralj 283—284
Karaman Ljubo historik umjetnosti (1886—) 37 39
Karaman Matej zadarski nadbiskup (1745—1771) 205
Karaula Lovro franjevac mučenik (1876) 217
Karlo I Anžuvinac (1301—1340) 65 75
Karlo VI car i kralj (1711—1740) 254
Karlo Drački kralj (1385—1386) 76
Karlo nadvojvoda Unutrašnje Austrije 173
Karlo I Veliki (800—814) 66 98
Karlo V rimsko-njemački car (1520—1556) 172
Karlović Ivan ban 178 183
Karlo I Anžuvinac kralj (1301—1342) 65
Kastellanffy plemići 233
Kastorije srijemski mučenik 21
Kašić Bartol isusovac, vizitator 144 159 160 191
Katarina bosanska kraljica umrla i pokopana u Rimu (Aracoeli) 114
Katić Lovre historik 21 23 27 46
Katić Petar prizrenski biskup, apost. vikar u Slavoniji (1618—1621) 154
Kaunitz Vaclav Anton austrijski državnik (1711—1794) 221
Kaušić Filip isusovac 191
Kažotić Augustin bl. zagr. biskup (1303—1322) 69 73 75 77 82 136 158 177 309
Kažotić Nikola trogirski biskup (1362—1371) 90
Keglević plemićka obitelj 181 233 260
Kežić Nikola franjevac 169
Khuen Héderváry Dragutin ban (1883—1903) 226 232 250
Klaić Vjekoslav historik (1849—1928) 54 55 122
Klaudije srijemski mučenik 21
Klaudus Rudolf slikar u Gradišću 262
Klement Rimski papa (88—97?) 18
Klement III (Witbert protupapa (1080—1100) 68 108
Klement IV papa (1265—1268) 85
Klement VII papa (1523—1534) 140 194
Klement X papa (1670—1676) 194
Klement XII papa (1730—1740) 182
Klement XIV papa (1769—1774) 222 248
Klović Julio 136
Knezović Oton franjevac pisac 52
Kniewald Dragutin sveuč. profesor liturgike i pastorala (1889—1973) 68 121
Kocelj knez (861—876) 38
Koloman kralj ugarski i hrvatski (1095—1116) 64 84 89 92 98 101 131
Konstancije car (337) 29
Konstancije sisački biskup (390) 30
Konstant car (337) 29
Konstantin car (323—337) 29
Konstantin VII Porfirogenet car, pisac (913—959) 37
Kopitar Jernej filolog (1780—1844) 271
Kornelije sv. 18
Korošec Anton političar 280
Korvin Ivaniš 136
Košćak Ferdinand isusovac u Kaliforniji 240
Kotromanići bosanska vladarska dinastija 113
Kovačević Ramo musliman junak 169
Kovačić Blaž smederevački biskup (1544—1545) 151
Kozma korintski episkop 184
Kožičić-Benja Šimun modruški biskup (1509—1536) 96
Krajačević Nikola isusovac 176 240
Kraljević Anđeo fra apost. vikar u Hercegovini 212
Krapac Ivan (1910—1916) đakovački biskup 251
Krapina franjevci 134 191 238
Krčelić Adam Baltazar historik 180
Krčki knezovi 100
Krek Janez katolički sociolog 280
Krescencije splitski nadbiskup 20
Krešimir II kraj (o. 949—969) 47
Križanić Juraj pisac (1618—1683) 195
Krtica Matej Franjo (1774—1805) đakovački biskup 249
Kružić Petar senjski paketan 140 178
Kuharić Franjo zagrebački nadbiskup 305 308
Kujundžić Pajo svećenik u Bačkoj 259
Kuković Josip (1834—1849) đakovački biskup 249
Kulin ban (1180—1204) 113 124 125
Kulmer plemići 233
Kupan vikar zagr. biskupa Duha 67
Kurelac Fran književnik (1811—1874) 261
Kurjaković knezovi u Krbavi 95
Kvaternik Eugen 235
Kvirin sv. sisački biskup i mučenik 22

LACICZ bečki dvorski kanonist 221
Ladislav Napuljac kralj 88 98 198
Ladislav sv. ugarski kralj 64 67 68
Laghii Ivan splitski nadbiskup (1719—1730) 201
Legat Jernej biskup u Trstu (1847—1875) 271
Leon XIII papa (1878—1903) 59
Lenković Juraj general 97 182
Leon Mudri car (886—912) 108
Leon X papa (1513—1521) 174
Leon XIII papa (1878—1903) 59 182 280
Leopold I car i kralj (1655—1705) 154 185 191 192 196 212 221
Leopold II car i kralj (1790—1792) 224
Lepa kraljica 50
Lilien di, Conte zadarski namjesnik 264
Lippel ugarski kancelar u Beču 185
Lišnjić Marijan biskup (1664—1686) 149 150 159
Lovinčić plemićka obitelj 181
Lovro splitski nadbiskup (1061—1090) 48-50 57 60 89
Lozić Kata mučenica u Bosni (1816) 217
Lucić Hanibal pjesnik 91
Lucius Ivan historik (1604—1679) 24
Lučić Jeronim biskup Drivasta, apost. vikar Bosanske biskupije (1634—1639) 153
Ludovik I kralj (1342—1382) 103
Luka iz Broćna franjevac 169
Luka zagrebački biskup (1500—1510) 174
Ludovik I Anžuvinac kralj (1342—1382) 65
Ludovik II kralj (1516—1526) 66
Ludovik car (u Franačkoj) (814—840) 40 41
Luka sv. evanđelist 18

LJUBIBRATIĆ Ivan vladika (1703) 186
Ljubibratić Petar grkokatolički vladika (1694—1703) 186
Ljubović Atanasije pravoslavni vladika 186

MAČEK Vladimir političar 284
Madalbert papin legat 46
Mahnić Antun biskup (1896—1920) 59 274 280 281 285
Mainhard grof von Schwarzenburg (XII stolj.) 110
Majo opat iz Monte Casina 60
Majo prior grada Raba 62
Majnard papin legat (1060) 47
Maksim solinski biskup (610) 26
Maksima srijemska mučenica 21
Maksimilijan biskup u Puli 32
Malenići plemići 233
Malho biskup u Delminiju (600) 26
Manases splitski nadbiskup (1112—1114) 84
Mandić Antun đakovački biskup 232
Mandić Dominik franjevac historik 19 149
Manzador Pio senjski biskup (1764—1773) 254
Maraković Ljubomir književni kritik (1887—1959) 282
Maravić Marijan duvanjski i bosanski biskup 149 153 154
Marcel sv. 18
Marcus hrvatski dvorski biskup 56
Marčelić Josip dubrovački biskup (1894—1924) 267
Margareta bizantska carica 84
Mariani Petar senjski biskup (1650—1665) 96
Marija kraljica, žena Zigmunda kralja 76 92
Marija Terezija carica-kraljica (1740—1780) 220-223
Marko franjevac u Požegi 164
Marko Krizin Križevčanin blaženi 192—193
Marko sisački biskup (380) 30
Marko sv. evanđelist 18
Marquart Joseph historik (1864—1930) 38
Martin Manzavina hvarski biskup (1144—1124) 91
Martin opat, papin poslanik (641) 20
Martini Karlo Antun profesor pravnik u Beču 221
Marulić Marko Kninjanin (1535) 178
Marulić Marko pisac (1450—1524) 199-200
Marun Lujo franjevac 266
Marušić Josip senjski biskup (1915—1927) 255
Masarecchi Petar nadbiskup, vizitator 144 146 152 155
Matej i Aristodije zadarski patareni 88
Matej krbavski biskup (1185) 95
Matej Ninoslav bosanski ban (1233—1249) 113 114
Matić Antun Požežanin skradinski biskup (1615—1625) 152
Matić Petar franjevac mučenik (1685) 169
Matija Korvin kralj (1458—1490) 66 84 95
Matko Talovac ban (1436—1444) 77
Matković Antun bosanski biskup (1573—1583) 151
Matković Marijan vikar u Srijemu 155
Matković Šimun župnik u Mohaču 166 257
Maupas Petar zadarski nadbiskup (1862—1891) 267
Maurović Antun senjski biskup (1895—1908) 255
Mavro sv. biskup i mučenik u Poreču 32
Mažuranić Ivan ban (1873—1883) 219
Mehmed II Fatih osvajač Bosne 1463. 114 142
Mehmed IV sultan (1648—1687) 165
Meršić Martin publicist u Gradišću 261
Mesić Marko pop narodni junak 195-196
Micatius Nikola zagr. kanonik (1573—1604) 178
Michiel Alojzije splitski nadbiskup (1581) 202
Mihajlo trebinjski biskup 150
Mihajlo Višević zahumski knez 44
Mihajlo vladar Zete (1050—1082) 108
Mihajlo II Mucavac car (820—829) 37
Mihajlović Ivan Požežanin biskup mučenik (1643) 170
Mihalović Josip zagrebački nadbiskup (1870—1891) 231 235
Mijakić Gabriel grkokatolički vladika (umro 1686) 185
Mikulić Aleksandar Ignacije zagrebački biskup (1688—1694) 176-177
Milanović Anđelko 306
Milanović Lovro Sarajlija franjevac mučenik (1803) 217
Miletić Augustin fra apost. vikar (1803—1813), (1813—1831) 211
Milinić Ivan franjevac mučenik 169
Milković Hijacint stonski biskup 105
Milobar Fran ekonomist (1869—) 122
Milovan bosanski biskup (1151) 115
Miltijad papa 22
Milutin gost, bosanski pataren 126
Miošić Pavao Klement splitski biskup (1830—1837) 264 265 267
Mirej senjski biskup (1185) 94
Mislav knez (o. 835—845) 38 41 43
Mohl Adolf madžarski historik 261
Montan srijemski mučenik 21
Moscon plemići 233
Moslavački Ivan pečujski biskup 146
Mrnavić Luka vikar u Srijemu 155
Mrnavić Toma bosanski biskup (1639—1644) 153
Murat I sultan (1362—1389) 138
Mutimir knez (892—910) 42 44
Mutimir srpski knez 83

NADASDY plemići 233
Nagnanović Mato franjevac mučenik (1685) 169
Nakić Filip Franjo splitski biskup (1889—1910) 267
Napoleon Bonaparte 215 219
Natalije Petar — splitski građanin, njegova kuća sjemenište 202
Natalis Luka generalni vikar u Srijemu 155 248
Natalis solinski biskup (580—592) 25
Nedić Marijan fra apost. vikar u Bosni 212
Nemanjići Petar i Miroslav 105
Nemanjići srpska dinastija 60 106 108
Nepos Julije car (474—475) 23
Niger Toma skradinski biskup 140
Nikola I de Bathor srijemski biskup (1469—1475) 84
Nikola knez krčki 100
Nikola I papa (858—867) 43
Nikola II papa (1059—1061) 47
Nikolić Petar Požežanin franjevac 148 154 176
Nikostrat srijemski mučenik 21
Norbert sv. osnivač premonstrata 129
Novak Josip zadarski nadbiskup (1822—1843)

ODOAKAR germanski vojskovođa (476—493) 24
Ogramić Nikola Požežanin bosanski biskup (1669—1701) 154 171 246
Oliver srijemski biskup (1247—1262) 84
Orhan turski sultan (1326—1362) 138
Orlović Ivan Belostenec pavlin 189
Orozije Pavao pisac 18
Orsini rimska obitelj 89
Oršić plemićka obitelj 181 233
Osman I turski vođa (1288—1326) 138
Osvald Thus zagrebački biskup (1466—1499) 77
Oton kardinal, papin legat 87
Ožegović Mirko senjski biskup (1834—1869)
Ožegovići plemići 233

PALKOVIĆ Gabriel grkokatolički vladika (1751—1759) 187
Palma ml. (Jacopo ili Giovane) talijanski slikar 91
Parčić Dragutin filolog 274
Paštrić Ivan Splićanin u Rimu 202
Patačić Đuro (1703—1716) đakovački biskup 246
Patačići plemići 233
Paulianus vojnik, solinski mučenik 21
Paulus nadbiskup Splita (1015—1530) 55 66
Pavao Orozije pisac 18
Pavao III papa (1534—1549) 97
Pavao V papa (1605—1621) 185
Pavao VI papa (1963—X) 304 305
Pavao Horvat zagrebački biskup (1379—1386) 76
Pavelić Milan isusovac pjesnik (1878—1939) 282
Pavičić Stjepan filolog (1887—1973) 83
Pavlinović Mihovil političar (1831—1887) 266
Paxy Ivan srijemski biskup (1762—1771) 248
Pazmani Petar ugarski primas (1637) 147
Pejačević Franjo isusovac 240
Pelagije II papa (578—590) 26
Pelegrin Aragonski splitski nadbiskup (1403—1409) 89
Peregrin Saksonac vikar Bosanske franjevačke vikarije 119
Pernar Ivan političar 284
Perojević Marko historik (1876—1943) 54
Petar II Orseolo dužd (1000) 55
Petar I splitski nadbiskup 44
Petar II splitski nadbiskup 44
Petar (Lombarđanin) splitski nadbiskup (1161—1166) 85
Petar splitski nadbiskup (1185—1197) 97
Petar splitski nadbiskup (1421—1426) 199
Petar dukljanski nadbiskup (1089) 108
Petar Krešimir kralj (1058—1074) 47-49 56 91 92
Petar opat bened. samostana sv. Srđa i Baha na Bojani 60
Petar Petrinjac kanonik zagr. (1515—1537) 178
Petar solinski biskup (554—562) 25
Petar »Svačić« 64
Petazzi plemićka obitelj 181
Peteani Antun porečko-pulski biskup (1830—1857) 272
Petranović Spiridion kanonik pjesnik (1880—) 282
Petrovaradin — cistercitski samostan 129
Petranović Božidar historik (1809—1874) 123 124
Petretić Petar zagrebački biskup (1648—1667) 176
Petrović Juraj kipar 92
Petrović Leon franjevac historik (1883—1945) 122 123

Petrus hrvatski dvorski biskup 56
Pilar Ivo pisac (1874—1933) 122
Pinelli Antun trogirski biskup (1795—1805) 204
Pio II papa (1458—1464) 95 112
Pio VI papa (1775—1799) 187 248 249
Pio X papa (1903—1914) 59
Pio XII o povijesti Crkve 9 10
Plančić Nikola isusovac 240
Plemić de Otok Đuro protonotar kraljevine (1709) 191
Pogačnik Jože ljubljanski nadbiskup 305
Pogledić plemićka obitelj 181
Pohmajević Nikola senjski biskup (1718—1730) 254
Polion mučenik u Cibalama 21
Poljak Izidor župnik pjesnik (1883—1924) 282
Pongrac Stjepan bl. isusovac 193
Ponzoni Sforza splitski nadbiskup (1616—1641) 200
Pop Dukljanin pisac iz Bara 35 55
Popović Isaija grkokatolički vladika (1689—1699)
Porga anhont 37
Porin knez 38
Posilović Juraj biskup senjski (1876—1894) i zagrebački nadbiskup (1894—1914) 226 255
Posilović Pavao duvanjski biskup 149
Potjeh (Potep) opat 49 54
Prandau valpovački vlastelin 248
Praunsperger plemići 233
Preč Karlo publicist u Gradišću 262
Predojević Gabriel grkokatolički vladika (1642—1644) 185
Predojević Maksim grkokatolički vladika (1630—1642) 185
Predojević Vasilije (1648) 185
Prestancije zadarski biskup 55
Prgomet Stipan franjevac mučenik 169
Prikosović J. književnik u Gradišću 261
Primus solinski biskup 20 23
Prodan zagrebački biskup (prije 1175) 78
Pulišić Vice zadarski nadbiskup (1910—1922) 267
Pyber Ivan pečujski biskup 146

QUADRIO Antonio graditelj 236
Quaglia Giulio slikar 236

RAČIN Mirko zagr. kanonik (1542—1553) 178
Rački Franjo historik (1828—1894) 38 54 122 250
Rački Franjo o patarenima 122
Radetić Ivan svećenik u Istri 272
Radić Pavao političar 284
Radić Stjepan političar 284
Radogost bosanski biskup (1171) 116
Radovan kraljević 50
Radovanov portal u Trogiru 90 132
Raffay Mirko Karlo (1816—1830) đakovački biskup 249
Raić Longin vladika u Pečuju (1688) 186
Rajčević Grgur zadarski nadbiskup (1891—1899) 267
Rajner hrvatski dvorski biskup 56
Rajnerije (Arnir) splitski nadbiskup (1175—1180) 85 86
Rakamarić Franjo osorski biskup (1801—1818) 274
Ranger Ivan pavlinski slikar 237
Ratimir knez (829—838) 41
Ratkaj Adam senjski biskup (1712—1718) 253
Ratkaj Juraj i Nikola isusovci 240
Ratkaj plemići 233
Ratkov Potok (Ratkovica) župa 153 160 171
Rauch plemićka obitelj 181 233
Rautenstrauch Stjepan opat, kanonist 221
Ravnikar Matej biskup u Trstu (1830—1845) 271
Rechberger bečki kanonist 222
Renđić Albert smederevački biskup, apost. delegat u Slavoniji (1625—1629) 155
Riceputi Filip isusovac pisac 201
Riegger Josip bečki dvorski kanonist 221
Riter-Vitezović Pavao 253
Rittig Svetozar pisac (1873—1961) 54 274
Rizvanbegović Ali-aga u Hercegovini 207 212
Robert sv. osnivač cistercita 129
Rodić Rafael beogradski nadbiskup 286
Rogerije zagrebački kanonik, splitski nadbiskup (1249—1266) 87
Rogulia Petar publicist (1888—1920) 282
Roman car (919) 44
Roman egzarh u Italiji (600) 26
Romić Ivana mučenica u Bosni (1762) 217
Romul August car (475) 31
Roskovány Augustin kanonik u Ugarskoj 225
Roveta Ivan Toma hvarski biskup (1693—1704) 204
Rozić Ivan franjevac mučenik 169
Rožić Ferdo kanonik pisac (1877—) 282
Rubetić Cvjetko pisac 273
Rudolf I Habsburški 220
Rudolf II car i kralj (1572—1612) 221
Ruschis Vid duvanjski biskup 149

SAKAČ Stjepan isusovac historik (1890—X) 38
Savojski Eugen vojskovođa 196
Schmidt Fridrih bečki arhitekt 231 235
Sebastijan risanski biskup (591—595) 107
Sedeh ili Zdeda svećenik 48 49 54 55 57
Sedinić Filip zagr. kanonik (1572—1586) 178
Seitz Aleksandar i Ljudevit slikari 252
Sekundo biskup iz Ptolomaide 29
Seliščević od Gacke Stjepan zagrebački biskup (1694—1703) 177
Selnički Nikola pečujski biskup 146
Senkvičaj Pavao franjevac 261
Senjanin Ivo narodni junak 169
Septimije đakon, solinski mučenik 21
Serfijevci (u Puli) 32
Sermage plemići 233
Silva Taruca Karlo isusovac historik 53
Silvestar budvanski biskup (1143) 106
Silvestar papa (314—335) 29
Silvije trebinjski biskup (1253) 107
Simeon grkokatolički vladika (1611) 184
Simferij solinski biskup (397—405) 23
Simfronijan srijemski mučenik 21
Simplicije srijemski mučenik 21
Sinan-beg hercegovački sandžakbeg 162
Sinerot srijemski mučenik 21
Skoko požeška obitelj u XVII stolj. 170
Skorojević Toma administrator Bosanske biskupije (1560—1564) 151
Slapnica Jakob bosanski franj. provincijal (1605—1608) 143
Slatinski Đuro pečujski biskup 146
Slovenčić Matija zagr. kanonik (1639—1673) 179
Slovinje ili Slavonija 35
Smičiklas Tadija historik (1843—1914) 38
Smilo Ivan zagrebački biskup (1386) 76
Solovjev Aleksandar historik (1890—) 123
Sracimir, Juraj i Balša vladari u Zeti (1368) 108
Stadler Josip nadbiskup (1882—1918) 276, 278, 280
Stafileo Ivan Lucije šibenski biskup (1528—1557) 204
Stanislavić Sava grkokatolički vladika (1661) 185
Stankovački Gašpar zagrebački biskup (1588—1596) 175
Stanković Vladimir svećenik 307
Starčević Ante političar (1823—1896) 250
Statileo vesprimski prepošt 183
Stepinac Alojzije nadbiskup, kardinal 304
Stjepan III zagrebački biskup (o. 1356—1374) 76
Stjepan herceg (1078) 50
Stjepan Konzul Istranin 112
Stjepan solinski biskup (510—527) 24
Stjepan II Kotromanić (1314—1353) 117 204
Stjepan II kralj 64
Stjepan Tomašević kralj Bosne (1463) 114
Stjepan Tvrtko I bosanski kralj (1353—1391) 88 133
Stjepan I ugarski kralj 79
Stjepan II zagrebački biskup 71 73
Stjepanić Nikola srijemski biskup 147
Stipančić Vinko vikar u Srijemu 152
Stipurinović Blaž franjevac 169
Strezinja bribirski župan (1080) 50
Strossmayer Josip Juraj biskup (1815—1905) 59 215 249 250 272 278 286
Sučić Luka, Ilija i Jakob u Subotici
Svačići (Četina) velikaši 65
Subotić (Sabbatini) Petar župnik u Nijemcima, administrator u Srijemu 155
Szörenvi Ladislav (1733—1749) srijemski biskup 248

ŠABANOVIĆ Hasim historik 143
Šanjek Franjo historik 124
Šeper Franjo nadbiskup kardinal 304 305
Šerković Marko franjevac (1613) 161
Šidak Jaroslav historik (1903—X) 39 40 122
Šidak Jaroslav o bosanskim patarenima 122
Šintić Ivan krčki biskup (1792—1837) 274
Šišić Ferdo historik (1869—1940) 36 38 39 53-55 122
Šoštarić Jeremija književnik 261
Špiljak Mika predsjednik Izvršnog vijeća SFR Jugoslavije 304
Šubić Đuro 88
Šubić Mladen 88
Šubić Pavao 88
Šubići Bribirski velikaši 65 89
Šunjić Marijan fra apost. vikar u Bosni (1854—1860) 212

TAHY plemići 233
Talovac Ivan vranski prior 138
Tavelić Nikola sv. 268 279 304 307
Teoderih Veliki (454—526) 31
Teodor solinski biskup (614) 26
Teodozije Veliki car (379—395) 16 22
Teofil magister kaptolske škole u Požegi 82
Teonon biskup iz Marmarike 29
Teuta kraljica 16
Teuzo papin legat (1061) 48
Thauszy Franjo đakovački i zagrebački biskup (1751—1769) 228 244 247
Thus Osvald zagrebački biskup (1466—1499) 137
Timotej zagrebački biskup (1263—1287) 72
Tintoretto (Jacopo Robusti) slikar 91
Tito učenik sv. Pavla 18
Tizian Vecellio slikar 91
Tkalčić Ivan historik (1840—1905) 54 58
Toma arhiđakon splitski, pisac 18 54-56 58 62 86-88
Tomić Tadija Duvnjak franjevac mučenik (1783) 217
Tomislav prvi hrvatski kralj (o. 910—930) 44 98 106
Tompa Đuro pečujski biskup 146
Torquemada Ivan kardinal (1461) 123
Treguan trogirski biskup (1206—1264) 90 201
Trpimir knez (o. 845—864) 38 41 43 60
Truhelka Ćiro historik (1865—1942) 122
Turčinović Gavrilo grkokatolički vladika (1700—1707) 186
Tvrtković Josip franjevac mučenik (1685) 169

UCCELINI Fran kotorski biskup (1895—1937) 267
Ugrin čazmanski kanonik, splitski nadbiskup (1245—1248) 87
Ugrin kaločki nadbiskup (1229) 83
Ugrinović Ivan slikar 136
Ugrinović Nikola smederevački biskup 149
Ujčić Josip beogradski nadbiskup 305
Ulfo ili Wolf svećenik 48 49 54
Ulrik Weimar-Orlamünde (XI stolj.) 110
Urbacije požeški prepošt 81
Urban II papa (1088—1099)
Urban VIII papa (1623—1644) 96 147 182
Ursino Ivan trogirski biskup (1064—1110) 49
Urzacije biskup u Singidunu 29
Urzacije kotorski biskup (1124) 106
Urzicin srijemski mučenik 21

VAJS Josip stručnjak za glagoljicu 59 274
Valent biskup u Murzi 29
Valentin makarski biskup (1320) 204
Valentinijan car (364—375) 30
Valerijan car (253—260) 19
Van Swieten liječnik i savjetnik u Bečkom dvoru 221
Vego Marko historik 122
Venancije sv. biskup, mučenik (257) 19 36
Verbőczy Stjepan pravni pisac 147
Vergerije Pavao Petar iz Istre 112
Vernić Franjo (1716—1729) srijemski biskup 248
Vilim de Casali franjevački general (1432) 120
Vince Vladimir svećenik 307
Vinković Benedikt pečujski (1633—7) i zagrebački biskup (1637—1642) 146 175-176
Višeslav knez 36
Vladanov Nikola slikar 136
Vladislav bosanski biskup (1141) 115
Vladislav II kralj (1490—1516) 58 66
Vlačić Matija pisac iz Istre 112
Vlašić Petar franjevac biblicist 281
Vocensis Daniel duvanjski biskup 149
Vodopić Mato dubrovački biskup (1882—1893) 267
Vojislav vladar Zete (XI st.) 108
Vojkffy plemići 233
Vojković plemićka obitelj 181
Vojnomir knez 36
Vojnović barun Josip 196
Volarić Fran gen. vikar Krk (1865—1877) 59 274 275
Vrančić Antun pečujski biskup 146
Vrhovac Maksimilijan zagrebački biskup (1787—1827) 215 228 229 234
Vuičić Paško fra apost. vikar u Bosni 212
Vuičić Rok senjski biskup (1910—1914) 255
Vukčić Hrvoje Hrvatinović (1350—1416) 88
Vuletić Vukasović Vid 124
Vulfo svećenik (Ulfo, Wolf, Vuk) 48 49 54

ZABARELLA Bartol splitski nadbiskup (1428—1439) 199
Zadranin Nikola duvanjski biskup 149
Zakmardi plemići 233
Zaninović Jordan hvarski biskup (1903—1917) 268
Zanne Bernard splitski nadbiskup (1503—1524) 199
Zanne Lovro (1452—1473) 199
Zapolja Ivan kralj 174
Zdenčaj plemićka obitelj 181
Zdeslav knez (878—879) 38 42
Zelnicaj-Stepanić Nikola zagrebački biskup (1598—1602) 175
Zmajević Andrija barski nadbiskup (1671—1694) 108
Zmajević Vicko zadarski nadbiskup (1713—1745) 205
Zmajević Vinko barski nadbiskup (1701—1713) 108
Znika Ivan kanonik 177
Zorčić Marko grkokatolički vladika (1688) 186
Zorčić Pavao grkokatolički vladika (1671—1685) 185
Zorić Mons. 307
Zozim papa (417—418) 23
Zrinski Nikola ban 178
Zrinski velikaška obitelj 97 187 233 260
Zvizdović Anđeo bosanski franjevac 142
Zvonimir kralj (1075—1086) 49-53 56 58 60 63 67 94 132
ŽIGMUND Luksemburški kralj (1387—1437) 65 76 88
Živčić Matija istarski svećenik 112

N. B. Od str. 292. do 302. nije izrađeno kazalo jer se tu radi o općem pregledu crkvene umjetnosti u novom vijeku.

KAZALO GEOGRAFSKIH IMENA

AENONA (Nin) grad 17
Afrika kontinent 20
Akvileja biskupija, metropolija 18 22 32 111
Akvilejska patrijaršija 39 43 54 66 110 111 227
Alani narod 163
Albigenzi u južnoj Francuskoj 118
Albona (Labin) grad 17
Aleksandrija grad 18
Ališan franjevačka rezidencija 119
Amantini narod ili pleme 16
Amerika, Sjeverna i Južna 289-290 307 308
Ancira grad u Galatiji 75
Andautonia (Šćitarjevo) naselje 17
Andrija sv. benediktinski samostan (Hvar) 91
Ankona grad u Italiji 87
Anti, savez plemena 31
Apatovac posjed kod Križevaca 192
Aqua Viva (Varaždin) grad 17
Aquae Balissae (Daruvar) toplice 17
Aquae Jassae (Varaždinske Toplice) 17
Aracoeli franjevačka crkva u Rimu, grobnica bosanske kraljice Katarine 114
Arad franjevački samostan 257
Aragonija 54
Arapi 41 103
Arba (Rab) grad 17
Ardijejci narod ili pleme 15 16
Argentina — Hrvati iseljenici 290
Arnautovići selo kod Visokog u Bosni 117
Atena pod Turcima 1456. 138
Australija 290 307 308
Austrija 59 94 111 112 150 165 173 195 196 212 215 220-226 235 250
Austro-Ugarska Monarhija 207 232 276-278 283 286 308
Avari narod 22 34 39 40 98 103
Aversa grad u Italiji 166
Avignon grad u Francuskoj, papina rezidencija (»sužanjstvo«) 70 g. 75 76
Azov 34

BAČ grad, biskupija, franjevački samostan 168 257 258
Bačka 168 197 249 256-260 285 289 308
Baja u Ugarskoj franjevački samostan 168 213 257-259
Bajmok u Bačkoj župa 168 257
Bakar kaptol 254
Balam naselje u Istri 134
Balkan poluotok 31 34 103 138 164 195
Banat 213 257 259 309
Banok župa 227
Banoštor — biskupija, kaptol, benediktinski samostan 79 83 84 247
Banovina Hrvatska 284
Banovine u Jugoslaviji (Savska, Primorska, Vrbaska, Drinska) 284
Banska Hrvatska 218 219 229 231 248
Banska krajina 173 218 232
Banjaluka grad, biskupija 17 139 159 162 209 277 279 280
Bapska kod Šida župa 79 132 151 160 170 252
Bapska — marijansko proštenište 158
Bar — crkve, benediktinci 60 109
Bar 104 108 109
Bar metropolija 47 104 108
Baranja 168 248 259-260 285 289 308
Barban naselje u Istri 134
Bari grad u Italiji 41
Baroe (Sana) — biskupija 25
Barska biskupija, nadbiskupija, metropolija 104 114
Bastarni narod 33
Baška samostan sv. Lucije 51
Baško Polje 169
Bavarska 110
Bec župa u Prekomurju 227
Bečko Novo Mjesto grad (Austrija) 260
Beketinci kod Đakova 247
Bekšin župa u Prekomurju 69 227
Bela kod Varaždina samostan templara 129
Belec 132 136 236
Beletinci župa u Prekomurju 69
Belgija 220 269 308
Belgrad (na moru) biskupija, benediktinci 47 48 63 64 65 129
Belotinci župa 227
Benkovac 196
Beograd 103 122 138 152 158 159 166 213 240 247 283 284 286
Beogradska biskupija za turskoga vladanja 144 150 151 154-155
Beram župa u Istri 136 270
Bihać grad 135 139 140 183 209 247 280 303
Bihać — crkva sv. Antuna 159
Bihać — dominikanski samostan 118
Bijela Hrvatska 34
Bijela kod Daruvara benediktinci 129 134 237
Bijela Stijena gospoštija 260
Bijela u Bosni župa 209
Bijelina franjevačka rezidencija 119
Bilet-Stephansfeld posjed Zagrebačke biskupije u Banatu 232
Bilino Polje kod Zenice 115
Bilino polje kod Zenice 125
Biograd na moru v. Belgrad
Biokovsko-neretvansko područje 159
Biskupija kod Knina 50 62 94 132
Biskupske tvrđe za obranu od Turaka 177
Bistuae Nova (Zenica) naselje 17
Bistuae Vetus (Rama) naselje 17
Biševo benediktinski samostan 91
Biškupec kod Varaždina posjed 69 232
Bitinija pokrajina u Maloj Aziji 138
Bizant grad i država 25 31 32 34 36 37 40-45 55-57 65 83-86 92 98 99 101 103 106 108 135
Bjelovar 218 227 211
Blato kod Mostara župa 209
Blažuj kod Sarajeva 114
Bobara kod Dubrovnika 150
Bobovišće župa 227
Bogojina župa 227
Bojana rijeka 60
Boka kraj 16
Bologna — školovanje hrvatskih mladića 81 166 181 185 187
Borač župa u Bosni 115
Borovo samostan pustinjaka sv. Augustina 79 129
Bosanska Gradiška 162 280
Bosanski Novi (Pounje) franjevačka rezidencija 212
Bosanski Petrovac 69 228
Bosanski Šamac 278
Bosiljevo župa 69
Bosna 16 41 57 83 88 91 112-127 147 151 155 156 162 163 167 168 182 183 194 195-197 200 213 214 278-280 289
Bosna i Hercegovina 104 145 156 167 168 196 201 206-217 241 284 289-290
Bosna i Hercegovina — stanje 1700—1878 1878-1918 206-217 276-280
Bosna pala pod Turke 1463. 114 120 139 140
Bosna rijeka 35 168
Božjakovina posjed templara 129
Brač 65 91 92 198 203
Brač — nadarbina sv. Ivana 203
Bratislava v. Požun
Brčko u Bosni 279
Brdo stolna crkva sv. Petra u Bosanskoj biskupiji 114
Brdovec (Marija Gorica) — franjevački samostan 238 239
Bregana rijeka 69
Brestovsko kod Fojnice 212
Breuci narod 16
Breznica župa 227
Brezovica posjed Zagrebačke nadbiskupije 232
Brinje grad 95 195 196
Brist kod Zaostroga 170
Broćno (Bratnjo) u Hercegovini župa 169 209
Brod u Slavoniji grad, franjevački samostan 162 167 212 213 218 227 228 238 249 252 278
Brod župa kod Zenice 115
Brusa grad u Maloj Aziji 138
Budim ejalet, franjevački samostan 140 159 213
Budimpešta 81 171 213 219 240 257 279 281
Budin župa u Bačkoj 168 257
Budva grad, benediktinski samostan, biskupija 17 106 107 198
Bugari narod, država 41 44 66 83 138 162 163 241
Bugojno (Bosna) 257 279
Buje grad u Istri 270
Bukovec Veliki 241
Bukovica franjevačka rezidencija 119
Bulino posjed Bosanske biskupije 114
Bunjevac župa u Bačkoj 168
Burgundi narod 30
Buško Blato 149
Butua (Budva) grad 17
Buzet grad u Istri 111 270

CARIGRAD grad 22 31 34 43 86 98 103 124 137 138 165 207 211
Carigrad pod Turcima 1453. 138 139
Cazin posjed kninskoga biskupa 94
Cerna kod Vinkovaca župa 79 161 248
Cerničko-Brodska Posavina 156
Cernik župa, franjevački samostan 80 140 153 162 212 213 238 239
Cetina rijeka 35 139
Cetin-grad župa 69
Cetinje u Dalmaciji 119
Cetinjska župa 50
Chicago hrvatska župa u Americi 290
Cibalae (Vinkovci) grad 17 28
Cincar-planina 210
Citeaux samostan u Francuskoj 129
Cleveland hrvatska župa u Americi 290
Cres grad i otok 43 101 198 220 283
Crikvenica 95
Crkvine kod Knina 62
Crkvište kod Sarajeva 114
Crna Gora kneževina, kraljevina 108 195 283 286
Crvena Hrvatska 35
Cuccium (Ilok) naselje 17

ČAĐAVICA 160
Čakovec franjevci 190 191 237-239
Čakovec pavlinski samostan sv. Jelene 130
Čazma 81 139 148 172 227
Čazma — arhiđakonat 148 242
Čazma — dominikanski samostan 118
Čazma — samostan premonstrata 129
Čazma zborni kaptol 70 71 189
Čerević franjevačka rezidencija 119
Černomelj župa 69 227
Čestreg župa u Prekomurju 69 227
Češka zemlja 34 83 173 220
Čičevo selo kod Trebinja 107
Čuntić kod Petrinje kaptolska tvrđa, franjevački samostan 177 212 213 238
Čurgo župa 227
Čvrsnica gora 149

DALMACIJA 22 27 31 34 36 42-46 49-51 55 57 59 92 103 104 121 122 126 132 135 136 145 155-157 163 167 182 183 194 195 198-205 213 220 241 284 289-291
Dalmacija Prevalitana 17
Dalmati ili Delmati narod 15
Dalmatinska zagora 290
Danska 54
Darda u Baranji 290
Daruvar 237
Delmati ili Dalmati narod 15
Delminij (Duvanjsko polje) grad 15
Delmis (Omiš) grad 17
Derventa u Bosni 162 279
Desna rijeka 33
Devinska Nova Ves (Slovačka) 260
Dezitiati narod ili pleme 16
Dinara planina 257
Dindari pleme 16
Dioni pleme 16
Divuša ili Sv. Katarina franjevačka rezidencija 212
Dnjepar rijeka 33
Dobor grad u Bosni 76
Dobra Kuća (kod Daruvara) pavlinski samostan 130 134 160 189 237
Dobretići župa u Bosni 209
Dobrinj na Krku 100
Dobrovnik župa u Prekomurju 69 227
Dolac u Bosni 279
Don rijeka 34
Donja Bukovica kod Viroviticе pavlinski samostan 130 189
Donji Gradac tvrđa kod Petrinje 178
Dragonja rijeka u Istri 111
Dragotin župa kod Đakova 153 155 246 247
Dragić 134
Drava rijeka 10 44 46 54 56 64 66 67 69 79-81 144 152 153 162 172 175 185 188 227 256
Drenovci u Srijemu župa 248
Drenje župa 154
Drežnik 183
Drina rijeka 17 114 151 168
Drinopolje grad 104 138
Drniš franjevačka kapela 162
Dubašnica na otoku Krku 100
Dubica — arhiđakonat 148 243
Dubica — dominikanski samostan 118
Dubica — pavlinski samostan 129
Dubica tvrđa 183
Dubička županija na Uni 98
Dubočac franjevačka rezidencija 212
Dubočac u Bosni župa 162 212
Dubovo posjed Srijemske biskupije 84
Dubrava kod Čazme biskupski posjed 67 177 232
Dubravka (Slovačka) 260
Dubrovnik 35 43 103-105 114 133 135 159 219 267
Dubrovnik — biskupija, nadbiskupija, metropolija, katedrala i druge crkve 42 46 104 105 263 267 309
Dubrovnik — dominikanski samostan 104 134
Dubrovnik — franjevački samostan 104 131 135 269
Dubrovnik — isusovački samostan 105 191 269 240
Dubrovnik republika 35 103-105 150 165 194 269
Duga Resa 241
Dugo Selo 249
Duklja — benediktinci, metropolija 60 106
Dunav rijeka 10 15 79 80 83 144 161 162 194 256 260
Duvno grad, biskupija 46 149 208 211 257
Dvina rijeka 33

ĐAKOVO 81 241 246 249-253 290
Đakovo — biskupija Bosanska 76 116 154 171 208 246-253 290 308
Đakovo — franjevačka rezidencija 119 212 213 239
Đakovo — kaptol 116 251
Đakovo — slavonski posjed bosanskog biskupa 115
Đakovo — sjemenište 120 215 251
Đakovo — stolna crkva 251 252
Đakovo za turskoga vladanja 148 157 160
Đakovština 156 249
Đurđevac 148 172 174 188 218

EGIPAT zemlja 25
Engleska 54 283 308
Epidaur (Cavtat) grad 16 103
Epidaurska biskupija 103 104
Erdelj 105
Erdut župa 248
Esdel posjed u Slavoniji 113
Evropa 35 50 54 120 121 131 134 138 151 173 184 307

FEDERATIVNA Narodna Republika Jugoslavija 303 304
Feldvar (Ugarska) franjevci 257
Ferrara grad u Italiji 166 171 199
Firenza grad u Italiji 90 184
Fojnica — distrikt ili kustodija, franjev. samostan 140 152 162 170 208-211 213
Franci narod, država 31 36 40 41 45 57 66 110 111
Francuska 68 118 126 128 165 223 280 283 308
Franjevačka provincija Bosna Srebrena 152 154 162 163 208 209 212-215 239 279
Franjevačka provincija Hercegovina 279
Franjevačka provincija Presv. Otkupitelja u Dalmaciji 269
Franjevačka provincija sv. Jeronima u Dalmaciji 269
Franjevačke provincije (Hrvatska - Kranjska, Ugarsko-Marijanska, Sv. Ladislava) 190 238 239
Franjevačka provincija Sv. Ivana Kapistrana 213 239 257 258
Franjevačke kustodije (Cetinska, Trsatska, Krbavska, Grebenska, Zagrebačka, Pečujska) 190
Furlandija 22

GABELA (Neretva) 169 196
Gadska županija 98
Galacija rimska pokrajina 18
Galicija zemlja 64
Galija 15
Galipolje grad na Mramornom moru 138
Garčin župa 153 160
Garešnica 176 227 242
Garić (Moslavina) pavlinski samostan 130 189
Gepidi narod 31
Germani 34
Glamoč u Bosni 119 131 200
Glavotok samostan trećeredaca 100
Glaž u Bosni 69
Glina naselje, župa, milosrdnice 139 174 218 241
Glogovnica — isusovački posjed 175 191
Glogovnica samostan poljskih vitezova, prepozitura, župa 77 129 236
Golubovec posjed Zagrebačke biskupije 232
Gomirje manastir 185 186

Gore (kod Petrinje) crkveni posjed, župa, arhiđakonat 69 71 139 243
Gorica pod Austrijom 111 173 220 272 275 280 281
Gorička metropolija, nadbiskupija 111 227 263 271 303
Gorički arhiđakonat 242
Gorjani dominikanski samostan, župa 118 246
Goti narod 25 30 31 33 34 54 55
Grabarje kod Slav. Broda 113
Gradac župa u Bosni 209
Gradec kod Križevaca biskupski posjed i tvrđa, milosrdnice 69 177 232 241
Gradež (Grado) patrijaršija 99 111
Gradišće (Austrija) 94 139 167 259-262 289 304 310
Gradiška na Savi župa, samostan 212
Gradiški dekanat 1848. 226
Gradovrh ili Gornja Solina 162
Graz (Gradac u Štajerskoj) 146 173 174 192 253 281
Grdoselo župa u Istri 270
Greben u Bosni 119
Grguljača gora kod Kupresa 217
Grkokatolička Crkva u Hrvatskoj 176 183-187
Gumajski sv. Petar samostan u Dalmaciji 86
Gušće arhiđakonat 148 243
Gušće (kod rijeke Ilove) biskupski posjed 69
Gvozd gora 35 36 64
Gyöngyös u Ugarskoj franjevački samostan 171

HABSBUŠKA — Austro-Ugarska Monarhija 215 218
Haci kraj u Gradišću 260
Hercegovina 104 105 168 207 208 211 279 309
Hercegovina pašaluk (1832) 207
Hercegovina pod Turcima 1482. 139 140 195
Heruli narod 31
Hopovo manastir u Srijemu 186
Hrastovica kod Petrinje franjevci 139 177 238 239
Hrvatska vojna krajina 172-173 184 218
Hrvatski Grob (Slovačka) 260
Hrvatski Hastau (Slovačka) 260
Hrvatski Sv. Martin župa u Prekomurju 227
Hrvatski Wagram kod Bratislave 260
Hrvatsko-turska granica 172
Hrvatsko zagorje 71 80 173 174 227 241 253
Humac u Hercegovini 279
Hum ili Zahumlje 35
Huni narod 22 29
Hvar 65 90 91 198
Hvar — augustinovski samostan 91
Hvar — benediktinke 269
Hvar — dominikanski samostan 91
Hvar — franjevački samostan 91
Hvar — katedrala 91 133
Hvar (Stari grad) grčka kolonija 16
Hvarska biskupija 85 90-91 204 263 268 309

ILIRI 15 103
Ilirija kraljevina (za Napoleona) 269
Ilirik 15 16 18 19
Ilirska Bistrica 111
Ilok samostan pustinjaka sv. Augustina, sam. franjevaca 83 129 134 136 151 213 247 248 252
Imotski u Dalmaciji 119 139 150 162 169 198 257
Incerum (Požega) naselje 17
Innsbruck grad u Tirolu 281
Issa (Vis) 16 17
Istočni Goti narod 30
Istočno Rimsko Carstvo 16
Istra 32 35 36 110-112 131 134-136 167 173 257 269-276 283
Istra pod Bavarskom 110
Istra (cijela) pod austrijskom vladavinom 219 220 269-276
Istra pod Italijom 1918—1943 220
Istra pod kraljevinom Italijom u X stolj. i pod Koruškom 110
Italija 15 31 35 42 54 61 75 87 88 110 121 126 128 134 135 139 155 166 167 174 199 202 215 220 283-285 308
Ivanić-Kloštar franjevci, premonstrati, posjed, tvrđa 129 176 177 184 190 231 238 239 255
Ivanec kod Varaždina 241
Ivankovo 153 248
Ivanjska u Bosni župa 208 213

JABUKOVAC kod Petrinje 177
Jadera (Zadar) grad 17
Jadran 34 98
Jadransko more 90
Jajačka banovina 139
Jajce grad u Bosni 114 132 139 162 183 208 213 280
Janjevo župa na Kosovu 286
Japan 284
Japudi narod 15
Jasi narod ili pleme 16
Jastrebarsko franjevci 190 238
Jegar ejalet 140
Jelena sv. kod Senja pavlinski samostan 97
Jelsa augustinovski samostan 91
Jelšane župa u Istri
Jeruzalem grad 18 105
Ježenj u župi Tinjan (Istra) 272
Jugoslavija kraljevina 284 308
Jugoslavija — SF Republika 289
Jurandvor na otoku Krku 101
Jurjaves u Zagrebu 230
Južnoafrička Republika 308

KALNIK arhiđakonat, župa 135 242
Kaločko-bačka nadbiskupija, metropolija 68 78 83 114 123 187 249 258
Kamengrad u Bosni 162
Kamensko (kod Karlovca) pavlinski samostan 130 238
Kamešnica-Kalnik posjed Zagrebačkoga kaptola 71
Kanada 308
Kaniža kod Senja kapucini 256
Kansas City hrvatska župa u Americi 290
Kanjiža ejalet 140
Kapitul kod Knina crkva sv. Bartola 63
Kaptol-Požega župa, posjed 160 247 248 251
Karin franjevački samostan 213
Karlobag kapucinski samostan, grad 191 196 255 256
Karlovac grad, tvrđa, franjevci 173 188 190 228 238 241 272
Karlovački generalat 184 218
Karlovci u Srijemu 247
Karpati gorje 33 187
Kastav — isusovački posjed 192 255
Kastavština 270
Kašćerga župa u Istri 270
Kaštel-Sućurac crkva s ogradnim lukom 37
Kečkemet grad u Ugarskoj 159
Kelti u Iliriku 15 16
Kladuša (Bosna) 260
Klanjec — franjevački samostan 190 191 238
Klis kod Splita 43 140
Knežepolje posjed Bosanske biskupije 114
Kneževina Hrvatska 36
Knin — benediktinci 48 129
Knin — grad, županija 56 62 63 66 94 196 198
Knin — katedrala sv. Marije 94
Kninska biskupija 54 56 62 94
Kobdilja na Goriškom Krasu 280
Kolapijani narod ili pleme 15
Köln grad 56
Komarnica biskupski posjed 69
Komarnički arhiđakonat 242
Komiža benediktinski samostan 91
Komogovina kod Kostajnice 186
Komušina u Bosni župa 209
Konavli kraj 35
Konjic grad 117 132 169 257
Konjščina biskupski posjed 69 232
Kopanica franjevački samostan 212
Kopar grad, biskupija 110 111 269-275
Koprivnica franjevci 190 238
Koprivnica — milosrdnice 241
Korana rijeka 172
Korčula grad, općina, biskupija, katedrala 65 91 92 104 105 198 263
Korčula grčka kolonija 16
Kordopski kalifat 41
Körmed (Ugarska) 260
Korenica 183
Koritna kod Đakova 247
Korog ili Koruška potok u Slavoniji 79
Koruška 110 172 173 220
Kosovo s pet crkvi (Dalmacija) 63
Kostajnica 139 228 238 239
Košice grad u Slovačkoj 193
Košljun na otoku Krku 100
Kotari (Sv. Lenard) — franjevački samostan (1531) 191 236 239
Kotišina kod Makarske 169
Kotor 35 43 65 106 198 219
Kotor — crkve 106 131
Kotor u Bosni 162 209
Kotorska biskupija 42 46 106 107 108 263 266 267 309
Kovinjska franjevačka kustodija 119
Kozljak u Istri 270
Közseg (Kisek, Ugarska) grad 260
Krakov 34
Kraljevica 255
Kraljevina Hrvatska 44 45 64 172 173
Kraljevina Hrvatska i Slavonija ili Banska Hrvatska 218
Kraljevina Jugoslavija 284
Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 220 283-287
Kraljevska Sutjeska v. Sutjeska
Kraljevski brod kod Zagreba 76
Kranjska 172 173 220 241
Krbava kraj 15 95 196 197
Krbavska biskupija 95
Krbavsko polje — turska bitka 1493. 139
Krčka biskupija 42 46 54 58 85 99-101 263 270 271 274 275 309
Kreševo — distrikt ili kustodija 140 141 162 170 208-210 213
Kringa župa u Istri 270
Križ kod Ivanića 177
Križevci 81 172 188 192 193 236
Križevci — franjevački samostan 238 239
Križevci grkokatolička biskupija 187
Križevci pavlinski samostan 130 189 238
Križevci pukovnija 172 218
Križovljan kod Varaždina 246
Krk 35 43 49 61 66 92 99-101 198 281 285 291
Krk grad katedrala 101 131
Krk otok 16 48 270
Krk otok — benediktinci 100
Krk otok — bratovštine 100
Krk otok — crkve 58 100-101
Krk otok — franjevci 100 101
Krk otok — glagoljaštvo 100 274
Krk otok — kaptoli 100
Krka rijeka u Dalmaciji 15
Krstinja kod Gline 260
Kršan u Istri 270
Krupa 139
Krvavac u Neretvi 169
Kucura u Bačkoj župa 187
Kukujevci župa 248
Kupa rijeka 16 67 172 179 186 188 192 219
Kupres u Bosni 208 210
Kutina 237 242
Kutjevo — cistercitski samostan, župa, posjed 129 160 162 240

LABIN grad u Istri 269
Langobardi narod 30 31
Lastovo otok 283
Lašva župa kod Travnika 115
Laz župa u Srijemu 170
Ledenice kod Crikvenice 95
Legrad 241
Lendava župa u Prekomurju 227
Letnica župa u Kosovu 286
Lepenica župa u Bosni 115
Lepoglava pavlinski samostan, gimnazija, bogoslovija 72 130 136 176 189 192 236-238
Levanjska Varoš župa, gospoštija 80 154 227
Liburni narod 15
Lika kraj 15 112 140 186 195-197 227 241 253 256 260
Lika i Krbava oslobođene od Turaka 97 253
Lindva franjevačka rezidencija 119
Linz grad u Austriji 185
Lipnik župa 247
Lišnica (Sloboština) rijeka pod Psunjem 69
Livno 152 270 200 208 210 257 279
Lobor 135
Lombardija pokrajina u Italiji 267
Lopud kod Dubrovnika 136
Loreto u Italiji 166
Lošinj otok 43 101 220 283
Lovas župa 248
Lovran grad u Istri 269
Lovrečina Grad 241
Ložibaba ili Živogošće franjevački samostan u Dalmaciji 162
Lubenica u Istri 134
Lucera grad i biskupija u južnoj Italiji 75 177
Lučica kod Šida 252
Ludrun (Knin) — biskupija 25
Lujzinska cesta Karlovac—Rijeka 229
Lukačev Šamac (Slavonija) župa 154
Lukačev Šamac župa 154 249
Lupoglav župa kod Zagreba 75
Lupoglav župa u Istri 270

LJUBLJANA grad, biskupija 239 269 272 285
Ljubnići kod utoka Lašve u Bosnu 115
Ljubuški naselje u Hercegovini 117 209
Ljudevit Posavski knez (o. 810—823) 40 41

MAĆVANSKA franjevačka kustodija 119
Madžarska, Madžari 41 59 66 79 83 181 188 223 229 250 255 285 286 289
Mainz grad 56
Makarska biskupija, kaptol, franjevački samostan 144 149 150 155 162 165 169 196 198 201 204 208 212 263 265 266 268
Makarsko primorje 144 159 195
Makedonija zemlja 18 186 286
Maksimir u Zagrebu 69 229 232
Mala Azija poluotok 20
Mala Vašica župa 248
Malovan kod Kupresa 210
Manastirine kod Splita 23
Mantova grad u Italiji 166
Marča kod Ivanića samostan ivanovaca, sjedište grkokat. biskupije 129 184-185
Marija Bistrica 236 241
Marija Gorica franjevci v. Brdovec
Marija sv. kod Brinja pavlinski samostan 97
Marija sv. na Ospu kod Novog pavlinski samostan 97
Marija sv. u Zažičnu (kod Pazarišća) pavlinski samostan 97
Marseille grad u Francuskoj 284
Marsonia (Slavonski Brod) naselje 17
Martinci župa u Srijemu 79
Maun otok 49
Medvedgrad kod Zagreba 75
Medvednica ili Zagrebačka gora 76
Medveščak ili Crkvenščak u Zagrebu 76
Međimurje 69 71 80 176 187
Međimurje — natalitet 241 242
Mel (Mil) grad i župa u Bosni 115 117
Metković 25 196 198
Metlika župa 69 227
Mezija pokrajina 31
Miholjac naselje u Slavoniji 79 308
Miholec kod Križevaca biskupski posjed 69
Mikanovci (Stari) naselje kod Đakova 79 160 132 160 246 252
Milano grad 29 30
Mileševo franjevački samostan 119
Milodraž polje 142
Mirna rijeka 111
Mitrovica biskupija i kaptol, grad 21 83 84 247 290
Mitrovica (Srijem) grad za turskoga vladanja 148 160
Mitrovica (Srijem) samostan sv. Dimitrija 83
Mlečani (Venecija) 41 50 58 68 89 110 111 269
Modoš kod Zrenjanina posjed 232
Modriča (Bosna) franjevačka rezidencija 115 119 162
Moduš ili Gvozd pavlinski samostan 95 97
Moduška biskupija 95-97 208
Mohač sandžak, župa, franjevački samostan 140 166 257
Mohovo u Srijemu kod Dunava 79
Molve župa 171
Moravska kneževina, pokrajina 45 57 260 261
Morović crkva i župa 79 80 132 160 248 252
Morovićki arhiđakonat 79
Moslavina 139 227 242
Mosor gora 86
Mostar grad, biskupija, franjevački samostan 25 117 211 212 257 277 279
Mostar — samostan milosrdnica 212
Motičina selo kod Našica 160
Motovun u Istri 270
Mrkanj otočić kod Dubrovnika 107
Muccur (Makarska) — biskupija 25
Muicurum (Makarska) grad 17
Mura rijeka 256
Mursa (Osijek) grad 17 18 21 28
Mušaluk posjed kod Gospića 196

NAPULJ 166
Narona (Metković) — biskupija 25
Našice — franjevački samostan, grad 79 134 148 152-154 157 160 162 212 213 228 237-239
Našice — samostan templara 129
Nehaj-grad kod Senja 182
Neretvanska Kneževina 36
Neretva kraj, rijeka 15 41 42 57 117 139 169 210 257
Nežidersko jezero (Ugarska) 260
Niceja grad, crkveni sabor 29
Niceja pod Turcima (1330) 138
Nijemci župa u Srijemu 165 247 248

Nin 36 37 39 40 43-46 56 61 93 129 310
Ninska biskupija 43-46 50 93 263
Nin — dominikanski samostan 118
Nizozemska 308
Normani narod 50
Norveška 54 308
Nova Gradiška župa, milosrdnice 241
Nova Zelandija 308
Novigrad (Istra, Aemona) — grad i biskupija 32 110 111 270 273
Novigrad kod Zadra 198
Novi Marof 241
Novi Sad 259
Novi Vinodolski kaptol 254
Novoveška općina u Zagrebu 71
Nuštar benediktinski samostan (1263—1485) 129 248

NJEMAČKA 128 280 284 308

OBROVAC 196 198 260
Ogulin 17 218 256
Okučani naselje u Slavoniji 79 228
Olcinium (Ulcinj) 17
Olib naselje u Dalmaciji 267
Olomouc nadbiskupija, sjemenište 187
Olovo franjevački samostan 119 140 162 252
Olovo — marijansko prošteniste 158
Omiš 65
Omišalj na otoku Krku 100 101 267
Opatija grad u Istri 269
Opatovina u Zagrebu-Kaptolu 77
Opuzen 196
Orahovica 139
Oriovac 241 243
Orljava rijeka 82
Oršova franjevačka rezidencija 119
Orubica župa 162
Osijek župa, franjevci, isusovci 139 152 153 160 162 177 195 213 218 249 252
Osijek — Dječačko sjemenište 249 251
Osinj franjevački samostan na otoku kod ušća Neretve 169
Osmansko carstvo 195
Osor biskupija 35 42 46 85 101 102 270 271
Osor grad 35 101
Osorska biskupija — benediktinci 102 129
Osorska biskupija — franjevci trećoreci 102
Ostrogon franjevačka skupština 119
Ostrogonska metropolija, grad 68 75 96 182 215 253
Ostrogoti narod 22
Osuvački arhiđakonat u Slavoniji 79
Otočac — benediktinski samostan 129
Otočac — biskupija 95 218
Otočac grad 95 195 218
Otok kod Grebena u Bosni 119
Otok posjed zagrebačkih cistercita 78
Otok u Srijemu župa 161 248

PADOVA 81 95
Pag benediktinke, otok 198 269
Paganija ili Pomorje kraj 35
Paka župa u Prekomurju 227
Pakrac — samostan templara, grad, župa 129 139 186 237 241
Pakrački kraj 156 227 228
Pakša (Ugarska) franjevci 257
Palagruža otočić 283
Pale kod Sarajeva 114
Panonija (Gornja i Donja) 16 28 30 31 34 57
Panonija — širenje kršćanstva 19 21-22
Papina država 280
Papuk gora 69 79
Pariz grad 124 270 310
Pazin grad, grofovija u Istri, franjevački samostan, apostolska administratura 110-112 268-272 276 303 309
Pečni grad, sveučilište 80 81 249
Pečuj za turskoga vladanja — isusovci, župa 146 166 168
Pečuška biskupija 79-82 145-148 152 227 248 256 285 308
Peć grad, patrijaršija 185
Pelješac poluotok 105
Peroj kod Vodnjana u Istri 271
Perušić u Lici 196 253 256
Perzijanci narod 34
Petrijevci župa 154 227
Petrinja tvrđa, milosrdnice 172 174 177 188 218 228 241
Petrova gora u Hrvatskoj 64 227
Petrovaradin franjevački samostan, grad 213 218 247
Petrovaradin isusovački samostan 240 252
Pharus (Hvar) otok i grad 17
Pićan ili Pićno biskupija 32 112
Pilot biskupija Barske metropolije 108
Piran — grad u Istri 110 270
Piškorevci župa 246
Pitomača u Podravini 172
Pittsburgh, Pa, hrvatska župa u Americi 290
Planina kod Kašine posjed ivanovaca 129
Plateja grčki grad 185
Plehan u Bosni 247
Pleternica ili Sv. Nikola župa 80 162
Počitelj (Lika) 139
Podborje (Daruvar) benediktinski samostan 129 237
Podgorač župa 161
Podmilačje u Bosni 159 209
Podnovi kod Grebena u Bosni 119
Podravina 153 155 157 160 161 165
Podunavlje 22 31 84 144
Pokuplje 260
Pokupsko župa, posjed 228 232
Polianci kraj u Gradišću 260
Polje kod Trebinja benediktinski samostan 107
Poljica u Dalmaciji 162 203 204
Poljska 54 105
Pomorje ili Paganija kraj 35
Popovača (Moslavina) 242
Popovo polje u Hercegovini 117
Poreč — biskupija, grad u Istri 32 110-112 134 220 269-270 272-273
Porečko-pulska biskupija 266 270 309
Porno opatija u Ugarskoj 179
Portugal 54
Posavina kraj 16 36 227
Posavski Hrvati 44 66
Postojna naselje 111
Posušje u Hercegovini župa 209
Pounje 212 260
Požega (Posegavar) 79 82 227 228 237 278
Požega — crkva sv. Lovre 134 160 237
Požega — dominikanski samostan 82 118
Požega — franjevački samostan 82 134 212 213 215 237-239
Požega — isusovačka gimnazija, akademija i sjemenište 228 237-240
Požega — kaptolska škola 82 120
Požega — samostan milosrdnica 241
Požega — samostan templara 129
Požega — sirotište (orfanotrofij, kolegij) 230 240
Požega — subalterni konzistorij (1752) 228
Požega za turskoga vladanja (sandžak) 139 140 148 151 152 153 155-161 164 166 167 170 171 195
Požega — zborni kaptol, prepošt 80-82 248
Požega-grad i Požega-Kaptol tvrđe i utvrđena naselja 82 160
Požeška županija 82 113 255
Požeški arhiđakonat 79
Požeština 156
Požun grad 172 175 176 188 260
Prača ili Biskupina u Bosni 115
Prahulje kod Nina 93
Praputnjak selo kod Bakra 255 256
Prečec posjed Zagrebačke biskupije 232
Pregrada 236
Prekomurje 69 227
Prelog 237
Pribić kod Žumberka 185 186
Priko kod Omiša — glagoljaško sjemenište 203-204 263-264
Prizren grad 170 286
Prozor (Bosna) 257
Prozor u Lici 95 172
Prozorje kod Dugog Sela posjed ivanovaca 129 236
Pruska 220
Pset županija 94
Psunj gora 69 79
Pula grad, biskupija 32 110 112 134 269-270
Pulja selo (Gradišće) 260
Punitovci župa 246
Putalj kod Solina 43 44

RAB 35 92 133 198
Rab — bened. crkva sv. Ivana 62 129
Rab — biskupija, otok 25 42 46 85 101 263 291
Rab — katedrala 62 101 131
Rab — samostan sv. Andrije 62
Rača kod Bjelovara 134 172
Račinovci župa 248
Radna u Ugarskoj franjevački samostan 213 257
Radoboj 134
Rakitno 149
Rakovec posjed 234
Rakovica 235
Rama (ili Bosna) samostan franjevaca 113 153 162 169 170 208
Raša rijeka 15
Ratkovina selo u Bosni 217
Ravena grad 25 26
Remete kod Zagreba pavlinski samostan 130 134 135 176 189 236 238
Remetinec — franjevački samostan 134 135 238 239
Ribnik kod Senja kapucini 256
Riglinovci zaselak (Sutla) 248
Riječka biskupija 285
Riječka metropolija 304 309
Riječko-senjska nadbiskupija 304 311
Rijeka 40 58 220 255 256 269 270 281 283 285 309
Rijeka — isusovački samostan 192 254 255
Rijeka kaptol 254
Rijeka — kapucinski samostan 191 256
Rijeka — tiskara glagoljskih knjiga 96 254
Rim grad, Papina kurija 22 26 29 43 54 55 57 85 96 108 112 114 122 146 151 164 166 170 181 182 184 185 192 200 202 208 212 214 222-226
Rim — Zavod sv. Jeronima 306
Rimljani u Iliriku 16 17 103
Rimska kurija 38 121 144 211 226
Rimska patrijaršija 43
Risan naselje 15
Risanska biskupija 107
Rižinice kod Solina benediktinski samostan 60 129
Rogovo bened. samostanski posjed 60
Roško Polje u Bosni župa 149 209
Rotilj kraj Kiseljaka 115
Rovinj grad i biskupija 32 110 270
Rtac (Duklja) benediktinski samostan 60
Rude franjevci v. Kotari
Rudina kod Požege benediktinci 129 132 237
Rumunji u Erdelju 184
Rumunjska — Krašovljani Hrvati 289
Rusija 105 195
Ruski Krstur u Bačkoj župa 187
Ruševa župa, gospoštija 80
Ruteni ili Ukrajinci narod 163 184
Ružići župa 209

SABARIJA (Sombatelj) grad, biskupija 22 227
Sajonusa naselje kod Valpova 160
Salona (Solin) grad 15-20 22-27 31 34 38 98 103
Samobor franjevci 190 191 238
Sana rijeka 67
Saraceni narod 62
Sarajevo grad 114 132 158 162 166 170 196 209 212 213 228 277-279
Sarajevski franjevci (deset) mučenici (1523) 170
Sarca posjed u Banatu 232
Sardica (Sofija) grad 18 29
Sardinija kraljevina 280
Sarmati narod 33
Sarsenterum biskupija u Dalmaciji 25
Sasina župa u Bosni 209
Sava 67 76 79-81 83 153 188 208 210 219
Savska Panonija 16
Segedin sandžak 140
Segestica — Sisak — keltski grad 15 16
Sela kod Siska 236
Selci (kod Đakova) župa 153 246
Semeljci župa 246
Semenje župa u Prekomurju 227
Senia (Senj) grad 17
Seni grad 58 174 188 253 260 281
Senj — franjevački samostan 97 190 255
Senj grad-općina i krčki knezovi 95
Senj kapetanija za Matije Korvina 95
Senj — pavlinski samostan sv. Nikole 97 189
Senj — templari 97 98 129
Seni — uskoci 95 183
Senjska (i Modruška) biskupija 58 94-98 182-183 189 253-256 290 131
Senjska biskupija — redovnici (templari, cisterciti, benediktinci, pavlini, dominikanci, franjevci, kapucini) 95 189 255 256
Senjska biskupija — slavensko bogoslužje 95 189 254
Senjska i Krbavsko-modruska biskupija — osobno sjedinjenje 96 182
Senjak opatija u Slovačkoj 193
Servitium (Bosanska Gradiška) naselje 17
Sesvetski Kraljevec posjed Zagrebačkoga kaptola 71
Severin franjevačka rezidencija 119
Sibinj župa kod Slav. Broda 227 249
Sicilija otok 54
Sikirevci župa 162
Silistrija grad na Dunavu u Bugarskoj 104
Singidunum (Beograd) biskupija 18 21 28 29
Sinj grad, franjevački samostan 196 198 212 267 268
Sirmijska 4 crkvena sabora (351—359) 30
Sirmij (Mitrovica) grad, metropolija 17 21 22 28-31 34 66
Sisak 40 46 81 148 172 241
Sisak bitka 1593. 173 175 178-179
Sisak kaptolska tvrđa, građena 1544—1550. 177 178
Sisak posjed Zagrebačkoga kaptola 71
Sisak tvrđu oteli austrijski vojnici i držali u svojoj vlasti 1672—1682. 177 179
Siscia (Sisak) grad, biskupija 16 31 46 66
Sjedinjene Američke Države 290 308
Sjeverna Slavonija 308
Skadar grad, biskupija 15 60 104 108
Skakava franjevačka rezidencija 119
Skardona (Skradin) grad 15
Skiti narod 33
Skopje grad, biskupija 286
Skoplje kod Bugojna župa 209
Skordisci narod ili pleme 16
Skrad kod Karlovca 172
Skradin naselje, biskupija 42 46 150 196 204
Slatinski Drenovac 69 79
Slavonija — duhovno cvatuća pokrajina 80
Slavonija Gornja i Donja 79
Slavonija (ili Slovinje) 35 104 118 144 145 147 151-156 158-160 162 163 167-168 171 176 182 186 195 197 200 206 212 213 216 226-228 230 239 246 249 252 255 285
Slavonska Požega v. Požega
Slavonska vojna krajina 172-173 184 218 249
Slavonski Brod v. Brod
Slovačka 81 139 167 193 230 161
Slovenci 40 271 286
Sluni 172 227 260
Smederevačka biskupija za turskoga vladanja 150 151
Smederevo pod Turcima — Srbija turski pašaluk 1459. 138 139
Sokol kod Petrinje tvrđa 177
Sokolac u Lici 95
Solin bazilika sv. Petra 59 63
Solin kod Splita 47 49-51
Solina Donja (Tuzla) župa 162
Solinski crkveni sabori 530 533 24 98
Solun grad 18
Sombateljska biskupija 227 256
Sombor grad, župa 168 257 258
Sot u Srijemu 247
Sotin župa 248
Spalatum (Split) 20
Spas sv. kod Senja pavlinski samostan 97
Split 35 38 40-43 45-50 54-57 60-62 65 78 84-89 96 133 135 198 200 219 267 282
Split — crkva sv. Eutemija 86
Split crkva sv. Franje 21
Split — crkveni sabori 45-49 56
Split — dominikanski samostan 118
Split — isusovci 240
Split — kaptol, katedrala 132 134-136 202 265
Split — klarise 269
Split — opatija sv. Stjepana pod borovima 48 203
Split — sjemenište 201-204 263-265
Split — ženski bened. samostan 49 60 129 135
Splitska metropolija, nadbiskupija 42 44 45 78 91 93 94 101 106 114 150 199-204 208 253 263 304 309
Splitska nadbiskupija — glagoljaši 203 263 264
Splitska nadbiskupija u hrvatsko-ugarskoj državi 84-89
Splitsko-makarska biskupija, nadbiskupija 304
Srbija 108 138 144 182 186 195 197 213 247 250 278 283 286
Srđ brdo kod Dubrovnika 104
Srebrenica franjevački samostan 119 134 135 162
Srebrenica banovina 139
Sredozemlje 41
Srijem biskupija, županija 16 83 84 132 139 140 147 148 152-158 167 186 197 213 247 248 255
St. Louis hrvatska župa u Americi 290

Stara Gradiška na Savi franjevci 69 213 238 239
Starigrad (Hvar) dominikanski samostan 91 268
Stari grad (Owar) kod Požege 81
Stari Jankovci župa 248
Stari Pazin župa u Istri 270
Steelton hrvatska župa u Americi 290
Steničnjak (Pokuplje) 260
Stenjevec 241
Stolac u Hercegovini 169
Stolni Biograd grad u Ugarskoj 85
Ston biskupija 42 46 104 105 263
Ston grad 105
Streza (Pavlin Kloštar) pavlinski samostan 130 189
Stubica kupalište dekanat 1848. 225 229
Stupovi mjesto kod Knina 62
Subotica grad, župa, biskupija 258 259 285 304 308
Sućurje franjevci 213
Suhopolje 237
Sumartin franjevci 213
Supetarska Draga bazilika sv. Petra 62
Sušac (Dalmacija) 92
Sušnjevica župa u Istri 270
Sutjeska franjevački samostan 119 162 208-210 213
Sutjeska — distrikt 140 209
Sutla rijeka 15 69
Svač — biskupija 47 108
Svetačje arhiđakonat 71 148 243
Sveti Martin na Muri 134
Svetice (kod Karlovca) pavlinski samostan 130 189 238
Svetvinčent 134

ŠARENGRAD franjevački samostan, župa 152 212 213 248 252
Šćedar (Hvar) dominikanski samostan 91
Šibenik 65 91 92 136 170 198 307
Šibenik — benediktinke 269
Šibenik — biskupija (1296) 92 204 263 268 285 309
Šibenik — katedrala i druge crkve 92 133 134
Šibenik — samostan konventualaca 92 134 213 268
Široki Brijeg u Hercegovini 117 279
Široko Polje selo kod Osijeka 247
Šomođska županija 67
Šopronj grad u Ugarskoj 260 261
Španjolska 19 308
Štajerska 172 173 220 260
Strigova 237
Šujica (Hercegovina) 149
Šumberg u Istri 270
Švedska 54 308
Švicarska 308

TARSATICA (Trsat) grad 17
Tatari narod 65 132 165
Taurunum (Zemun) naselje 17
Temerje selo (Gradišće) 260
Temišvar franjevački samostan 151 213 257
Tenje župa 248
Terezovac 241
Tešanj grad 117
Timočani 40
Tinjan župa u Istri 270 272
Tir — pokrajinski crkveni sabor 29
Tirol zemlja 240
Tisa rijeka 31 144 256
Tkalec isusovački posjed 188 191
Tkon kod Biograda benediktinci 269
Tolisa u Bosni 115
Tolna u Ugarskoj franjevački samostan 213 257
Tomislavgrad (Duvno) u Hercegovini 279
Topusko opatija cistercita 69 77 132 134 139 175 228 303
Toranj župa u madžarskoj Podravini 227
Torda u Banatu 231
Tordinci župa 248
Toskana 85
Tovarnik u Srijemu 79 153 248
Travnik grad, isusovačka gimnazija 162 170 208 211 213 257 278 279
Travunja kraj 35 107
Trebinjska biskupija 104 107 108 150 208
Tridentski crkveni sabor (1545—1563) 157 163 179 180 209 243
Trier grad (Galija) 29
Trnava biskupska sinoda 1634. grad 147 193 243
Trnava ugarski sabor 1545. 178
Trnava župa kod Đakova 246
Trnovo župa 285
Trogir 35 43 48 65 89-90 198
Trogir grčka kolonija 16
Trogir — benediktinska crkva 48 90 129 269
Trogir — stolna crkva sv. Lovre 90 132
Trogir — crkve 62 90 131 136
Trogir — dominikanska crkva 90
Trogir — opatija sv. Ivana 90 203
Trogir — ženski benediktinski samostan 48 269
Trogirska biskupija, kaptol 49 89-90 201 204 263 265
Trsat franjevački samostan i crkva 97 190 255 256 282
Trst grad, biskupija 32 110 111 269-271 273 285 303
Tršćansko-koparska biskupija 270
Trški Vrh 236
Trviž župa u Istri 270
Turan kod Udbine pavlinski samostan 97
Turci (Turska, narod, država, ratovi) 68 77 84 93 97 103 107 108 112 126 133 134 151 160 164 165 167 169-179 183 184 186 187 189 194-197 206-217 228 235 241 243 245-247 252
Turci prodiru na Balkan 138
Turci uništavali franjevačke samostane u XV stolj. u Bosni 120
Turić kod Gradačca 217
Turnišće župa u Prekomurju 69
Turopolje 71 188
Turopolje — natalitet 242
Turska državna uprava 140 143
Turska prodiranja prema Bosni i Hrvatskoj 139-140
Turska vlast u Dalmaciji 107
Tuzla župa, franjevci 209 213 252
UDBINA grad, biskupija 95 139
Udine grad, biskupija u Italiji 270
Ugarska 54 59 64 81 84 87 94 105 122 139 144 145 147 151 155 167 178 183 193 197 206 212 213 215 219 220 224 231 241 247 250
Ugarska vojna krajina 172-173
Ukrajinci (Rusini) 184
Ukrina pritok Save 227
Ulcinj — biskupija 47 104 108
Umag — grad u Istri 110
Una rijeka 139 167 168 227 260
Unda selo (Gradišće) 260
Unutrašnja Austrija 173
Uskoplje župa u Bosni 115
Usora biskupski posjed u Bosni 115
Usorska franjevačka kustodija 119

VALPOVO, Valpovština 154 158 227 308
Valjevo grad 17
Vandali narod 28 30
Varaždin — franjevački samostan 190 213 236 238 239 288
Varaždin grad 72 81 174 189
Varaždin — isusovački samostan 188 192 236 238 239
Varaždin — kapucinski samostan 191
Varaždin — milosrdnice 241
Varaždin — uršulinski samostan 240
Varaždinske Toplice — kaptolska tvrđa, župa 177 236
Varaždinske Toplice — lječilište i posjed Zagrebačkoga kaptola 71 72 177 232
Varaždinski arhiđakonat 241
Varaždinski generalat 184 218
Varciani narod ili pleme 16
Vareš u Bosni 159 162 209 213
Vas županija (Ugarska) 261
Vaška — arhiđakonat 243
Vaška biskupski posjed 69
Vaška samostan pustinjaka sv. Augustina 129
Velebit gora 15 144 172
Veli Lošinj isusovci 269 274
Velika ili Bijela Hrvatska 34
Velika Kopanica župa kod Slav. Broda 227
Velika u Bosni župa 209
Velika u Slavoniji franjevački samostan 148 152 153 157 160-162 166 171 195 212 215 238 239
Veliki Borištof selo (Gradišće) 260
Veliki Gradac kod Petrinje tvrđa 177
Venecija grad, republika 35 36 41 42 58 65 66 84 88 90 99 101 108 121 150 159 183
Venecija »kupuje« i osvaja dijelove Hrvatske 65-66 98 198
Vesprim grad u Ugarskoj, biskupija 183 256
Viduš župa kod utoka Lašve u Bosnu 115
Vienna grad u Francuskoj 56
Viljevo naselje na Dravi 79
Vinagora 236
Vinarec kod Križevaca posjed Ožegovića 254
Vinica 241
Vinkovci 218
Virovitica župa, franjevci, grad 76 139 190 195 225 228 237-239 241 248
Virovitica — dominikanski samostan 118
Visla rijeka 33
Visoko grad u Bosni 117 140 162 279
Visovac franjevački samostan 162 213 268
Vizvar župa u madžarskoj Podravini 227
Vlaška ulica u Zagrebu 69
Vlaška zemlja 186
Vlaškoulička općina u Zagrebu 71
Voćin 134 237 310
Voćin ili Šarengrad u Srijemu 79
Vodičevo-Volar župa 209 217
Vodnjan u Istri 270
Vojuša rijeka 15
Volovsko u Istri župa 285
Vran gora 149
Vrana samostan sv. Grgura 52 129 196 198
Vranja župa u Istri 270
Vrapče kaptolski posjed kod Zagreba 181
Vražja Gora kod Korenice 183
Vrbas rijeka 35 167 168 227
Vrbica u Slavoniji franjevačka rezidencija, župa 119 161 246
Vrbnik na otoku Krku 100 270
Vrbovec posjed, župa, magdalenke 234 241
Vrbovečki arhiđakonat 241
Vrbovnik kod Stobreča i Žrnovice 21
Vrgorac 139 169 196
Vrhbosanska nadbiskupija metropolija u Sarajevu 277 278
Vrhbosna mjesto 114 117
Vrhbosna župa 114
Vrlika — županija 94 198
Vrpolje župa 246
Vrutci kod izvora rijeke Bosne 114
Vučjak u Bosni župa 209
Vugrovec biskupski posjed 69 232
Vuka župa 247
Vukovar franjevci, župa 213 248 252
Vukovski arhiđakonat 79

ZADAR 35 42 43 48 49 65 89 98-99 113 137 193 198 205 219 220 263 265 266 285 310
Zadar — benediktinski samostan sv. Krševana 48 49 60 99 129 131
Zadar — benediktinski samostan sv. Marije 49 99 129 269
Zadar — biskupija 25 46 98
Zadar crkva sv. Nedjelje 63
Zadar — crkve 61 99 133 136
Zadar — dominikanski samostan 99
Zadar — franjevački samostan 99 133 134
Zadar — isusovci 240
Zadar — katedrala sv. Anastazije 62 99 133 136
Zadar 1918—1934. pod Italijom 220 283 285
Zadarska metropolija, osnutak 85 91 98
Zadarska nadbiskupija i metropolija 93 98-99 101 205 263 264 267 285 309
Zagora dalmatinska 159
Zagorski arhiđakonat 241
Zagreb 67 69 72 75 76 78 81 82 137 171 174 191 192 195 218 240 241 254 255 282 283 285 288 309
Zagreb — biskupija 56 58 64 67 68 74 75 79 81 87 148 152 154 171 174-177 188 190 208 226-230 232-249 253 254
Zagreb — crkva sv. Emerika, župa 78
Zagreb — crkva sv. Franje Ksaverskog 176 236 285 296
Zagreb — crkva sv. Katarine 78 191 236 296
Zagreb — crkva sv. Margarete 78
Zagreb — crkve 236
Zagreb — kapela sv. Martina 78
Zagreb — katedralna škola 72-74
Zagreb — nadbiskupija (postaje 1852/3.) 231-232 238
Zagreb — samostan cistercita i crkva sv. Marije, kasnije župa 78 134 181
Zagreb — samostan dominikanaca 78 191
Zagreb — samostan franjevaca 78 134 190 215 238 239 288 296
Zagreb — samostan isusovaca, škole 188 191-193 231 236 239 240 288 310
Zagreb — samostan kapucina 191
Zagreb — samostan klarisa 240
Zagreb — samostan milosrdnica 212 230 240 241 288
Zagreb — samostan templara 78 129
Zagreb — samostan trećeredaca (Ksaver) 285
Zagreb — sirotište u Vlaškoj ulici 176 229 230
Zagreb — sjedinjenje Gradeca, Kaptola, Nove Vesi i Vlaške ulice 1850. 232
Zagreb — sjemenište, Bogosl. fakultet 175 179-181 185 228 234 288 309 310
Zagreb — stolna crkva 72 132 134 136 137 228 231 234 235
Zagreb — stolni kaptol 70-72 174 177 180 182 190 232-234 247
Zagreb — stolni kaptol i njegovi posjedi (Sisak, Varaždinske Toplice, Sesvetski Kraljevec, Farkašić, Modoš, Sarća u Banatu) 71 177 181 232
Zagreb — stolni kaptol u borbi protiv Turaka 177-179
Zagreb — ubožnice
Zagreb — zakladna bolnica 229
Zagreb — župa sv. Antuna, kasnije sv. Petra (Vlaška ulica) 78 229
Zagreb — župa sv. Ivana Krstitelja 78 236 296
Zagreb — župa sv. Marka 78 134 135 236
Zagreb-Gradec grad 75 78 174 176
Zagreb-Gradec: zlatna bula — povlastice 76
Zagreb-Kaptol općina, povlastice 76
Zagreb-Kaptol utvrde 77 177
Zagrebački arhiđakonat 242
Zagrebački biskupi — banski namjesnici 76 174 175 177 229 230
Zahumlje ili Hum 35 57 105
Zaladska županija 67
Zaostrog franjevački samostan 139 150 162 213 267
Zapadni Goti narod 30
Zapadno Rimsko Carstvo 16
Zažablje kraj Neretve 169
Zažično (Pazarišće) pavlinski samostan 97
Zelina kod Zagreba 81
Zemun 83 247 248
Zenica 25
Zenon bizantski car (474) 31
Zeta 107 108
Zlat (Petrova gora) pavlinski samostan 130 189
Zlatar župa, milosrdnice 241
Zovik u Bosni župa 209
Zrenjanin (Bečkerek) 286 304 309
Zrin franjevačka rezidencija, tvrđa 212 228
Zvornik sandžak 134 135 140 151
Zvonigrad na Zrmanji 196

ŽAŽVIĆ kod Benkovca 63
Žbare pod Vrgorcem 169
Željezno (Eisenstadt) grad u Gradišću 262 304
Žepče župa 209
Žirović kod Livna 217
Živogošće franjevački samostan 150 162
Žumberak 186
Županja u Srijemu 248
Županjac (Hercegovina) 149

KAZALO STVARI

AACHENSKI mir 98 99
Agrarna reforma 287
Ahdnama milodraška 142
Akademija — sveučilište u Zagrebu 191-192
Akvilejski franački misionari 40 66
Akvilejski patrijarh feudalni gospodar Istre (1209) 110
Apostolski vikarijat u Bosni 208-212
Arhiđakoni 70
Arhiv Hrvatske Zagreb 81
Arhivi pavlinskih samostana 189
Arijevo krivovjerje 24 28-30
Asumpcionisti redovnici 286

Augustinci 256
Augustineum zavod u Beču 182 272
Austrijski ratovi protiv Turske odn. Bosne 1717, 1739, 1788. 206-207
Austrijska vlast u Dalmaciji 105 262-269

BAČKA APOSTOLSKA ADMINISTRATURA 285
Banat — apostolska administratura 286 304 309
Banska vlada 219
Bansko vijeće 219
Banjaluka-Novi željeznička pruga 207
Baranove zemlje Zagrebačkoga kaptola 71
Barok 294
Baščanska ploča 51 58 129
Bazilijanci redovnici 288
Bazilijanke redovnice 288 313
Beč grad, vrhovna državna uprava 146 159 164 173 174 181 187 188 195 208 211 230 249 253 254 260 263-265 268 272 279 280 285
Bečki dvor (Aula Viennensis) 95 96 144 147 148 151 153 172 173 183 188 194 209 210 215 218 219 221-227 254 263 265 271 274
Bečki rat (1683) 156 194
Belarminov Rimski katekizam 204
Benediktinci u Duklji 60
Benediktinske crkvene građevine 60
Benediktinski samostani 43 59 60 128-129
Beogradski biskupi — apostolski vikari za turskoga vladanja 154-155
Berlinski kongres 1878. 207 276
»Biskupovače« — naredbe apost. vikara fra A. Miletića 211
Biskupska konferencija 1958—1972. 305-310
Biskupska uprava i služba u turskoj državi 144-145
Biskupski konzistorij ili ordinarijat 71
Bizantska patrijaršija 43
Bizantska vlast u Istri 110
Bizantski carski namjesnik u Zadru 98
Bogumili bugarski i makedonski 126
Bosanska biskupija 108 114-117 227
Bosanska biskupija za turskoga vladanja 148 150-154 163 208
Bosanska franjevačka vikarija 119
Bosanska patarenska crkva 124
Bosanski pašaluk- ejalet 140
Bosansko-srijemska biskupija 227 238 246 252
Bosna — apostolski vikarijat 208-212 217
Bosna i Hercegovina: mnogobrojne srednjovjekovne katoličke crkve 116-117 131-136
Bosna i Hercegovina — ustanak raje 1875. 207
Bratovština kršćanskog nauka 245
Bratovštine 254 270
Bratovštine na otoku Krku 100
Brest-Litovska unija (1596) 184
Bribir biskupijska sinoda 96 254
Brončano doba u Iliriku 15
Buenos Aires — Hrvati iseljenici 290
Bugari u Srijemu 83
Bugarska franjevačka kustodija 119
»Bukvar slavenskij« (Rim 1739) 205
Bula »In coena Domini« (1586) 221
Bula »Locum beati Petri« od 1828. 263 270 271
Bula »Zelo Domus Dei« (1641) 221
Buna kaptolskih kmetova 178
Bunjevci 168 253 257-259 289

CAMPOFORMIJSKI MIR 1797. 111 269
Census koji se plaća kao dar Svetoj Stolici 52-54
Cernik — hodočašća k »Svetom drvetu« 158
Cetin — hrvatski sabor 1527. 172
Cezaropapizam 22
Cisterciti 129
Cithara Octochorda 1701. tiskana u Beču 177
Collegium Germanico-Hungaricum u Rimu 181 193
Collegium Illyricum u Loretu 182
Crkvena umjetnost 61 131-137 292-302
Crkvene građevine za turskoga vladanja 159-161
Crkveni sabori u Splitu 45-49 66
Crkveno graditeljstvo 61-63 295 300

ČAKAVŠTINA 35
Čanadska biskupija 286
Čazmanski kaptol — arhiv 72 190

DALMACIJA pod austrijskom vladavinom 219 229 262-269
Dalmacija — širenje kršćanstva 17-21
Dalmatinska patarenska crkva 124
Demografija 289-291
Desetina crkvena 71
Dioklecijanova palača u Splitu 23
Dom nemoćnih svećenika u Zagrebu 175
Dominikanke redovnice 288 313
Dominikanci u Bosni 117 118
Doseljavanje stanovnika 168
Drivast biskupija u Albaniji 108
Društvo sv. Jeronima — sv. Ćirila i Metoda 231 232 250 259 317
Družba bačkih siromašnih sestara učiteljica od Naše Gospe 288 313
Družba sv. Petra Klavera 288
Dubrovačke trgovačke kolonije 104
Duhovna pastva za turskih ratova 187-189
Duhovno stanje vjernika u Bosni i Hercegovini 216-217
Dukljansko-zetski vladari 106

ELEMENAT božanski i ljudski u povijesti Crkve 10
Eskulap rimsko božanstvo 22
FATHIJA džamija — osvojena (crkva) 159
Febronizam 221 223
Focijev raskol 43
Fojnička ahdnama 143
Franačka vlast u Istri 110
Francuska vlast u Dalmaciji 105 229 262 269
Francuska vladavina u Istri 111 269 270
Franjevačke škole u Bosni 120 121
Franjevački misionari u Bosni 125
Franjevci dušobrižnici u Bosni 120

GALIKANIZAM ili regalizam 221
Glagoljaško sjemenište u Priku kod Omiša (Splitska nadbiskupija) 201 203 204 263 264
Glagoljaštvo na otoku Krku 51 100
Glagoljaštvo u Gradišću 262
Glagoljaštvo u Istri 112 273-274
Glagoljica, glagoljaši, glagoljaštvo 45 48 55-59 94 95 203 204 208 267
Glagolsko pismo zanemarivano 97
Gospodarsko društvo u Zagrebu 230
Gotički stil 133
Grci u Iliriku 16
Grci u Srijemu 83
Gregoriana sveučilište u Rimu 181 193
Grkokatoličko sjemenište u Zagrebu 176 185 187

HAJDUŠTVO u turskoj državi 165
Heuristika povijesna 8
»Historia Salonitana« Tome arhiđakona 88
Hrvat — ime 34
Hrvati, scoba 22
Hrvati u Srijemu 83
Hrvatska bogoslovska akademija 274
Hrvatska dvorska kancelarija u Beču (1861—1868) 219
Hrvatska kraljevska kruna 64
Hrvatska poljodjelska banka 1901. 232
Hrvatska pragmatička sankcija 219 228
»Hrvatska straža« — časopis biskupa Antuna Mahnića 231 281
Hrvatski dvorski biskup 45 50 54-56 66 67
Hrvatski katolički pokret 231 267 280-282 288
Hrvatski primas 46
Hrvatski sabor brani Katoličku Crkvu 188
Hrvatski zavod sv. Jeronima u Rimu 182
Hrvatski zavod u Beču 176 182
Hrvatski zavod u Bologni 181
Hrvatsko kraljevsko vijeće (1667—1779) 219
Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda 317
Husiti u Srijemu 83

ILIRSKA AKADEMIJA u Dalmaciji za proučavanje hrvatskog jezika 201
»Illyricum sacrum« 201
Iluminirani kodeksi Zagrebačke katedrale 77

Imenovanje biskupa i kanonika 70 144-145
Inkvizicija protiv bosanskih patarena 121
Iseljavanje stanovnika 168 289-291
Islamizacija 168 216
Istra — glagoljaštvo 112 274
Istra stanovništvo 112 269 275
Isusovci 166 188 191-192 239-240 252 255
Ivanovci ili hospitalci 129

JANJIČARI 138 141
Jozefinizam u habsburškim zemljama 220-226 278
Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti Zagreb 51 59 215 231 232 250 269

KAČIĆEVO »Bogoslovlje diloredno« 204
Kadiluci turski 140
Kajkavština 35
Kalendar Grgurov ili novi 161-162
Kalvini u Podravini 160 161 165
Kalvinski propovjednici 187 193
Kamaldulenski samostani u Hrvatskoj 60
Kandijski rat (1645—1669) 196
Kanizijev katekizam 245
Kanonske vizitacije u Bosni 210
Kantor kaptola 70
Kaptolska općina u Zagrebu 71
Kaptolske tvrđe za obranu od Turaka (Zagreb) 177
Kaptolski arhiv u Zagrebu 233
Kaptolski prelati ili kolumne 70
Kapucini 191 255
Karlovački mir 1699. 196
Karmelićanke 288 313
Katari krivovjerci u Italiji 118
Katari lombardijski i provansalski 126
Katolička akcija 288
Katoličke konfesionalne škole u Bosni 216
»Katolički list« glasilo Zagrebačke nadbiskupije 230
Katolički tisak 316-317
Kćeri Božje ljubavi 280 288 313
Klanjateljice Presv. Krvi 280 288 313
Klarise redovnice 240 269
Klementovo sjemenište u Rimu 182
»Kletva« — sukobi Zagreba Kaptola i Gradeca 76 77
Klinijevci 60
Klinijevski reformni pokret 47 48
Kongregacija za širenje vjere (De Propaganda fide, osnovana 1622) 144 150 153 166 209 210 214
Konkordat austrijski 1855. 226 276
Konkordat s Jugoslavijom odbijen 287
Konventualci redovnici 288 312
Kosovska bitka (1389) 138
Krajina sjedinjena s Banskom Hrvatskom 218
Kraljevsko ugarsko namjesničko vijeće 219
Krašovljani — Hrvati u Rumunjskoj 289
Kretanje stanovništva u turskoj Slavoniji, Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Bačkoj i Baranji 166-168
Kritika povijesna 8 9
Krizmanje za turskoga vladanja 157
Križarski rat protiv bosanskih patarena 84
Krstionica kneza Višeslava 36
Kršćanstvo u Dalmaciji — počeci 17
Kršćanstvo u Panoniji — počeci 21
Kršćanstvo u Posavskoj Hrvatskoj 66
Krštavanje Hrvata 36
Krštavanje za turskoga vladanja 156-157
Krunidbena bazilika sv. Marije 47 63
Kustodije franjevačke Bosanske vikarije 119
Kustos kaptola 70

LATERANSKA BAZILIKA u Rimu 19 20
Latinaška stranka u Splitu 87
Lektor kaptola 70
Liber Pontificalis 36
Likovna crkvena umjetnost za hrvatskih narodnih vladara 61-63
»Linea Grimani« u Dalmaciji 196
Locus credibilis pri kaptolima 70
»Luč« — katolički đački list 231 281
Luteranski propovjednici 187
Luterova protestantska propaganda u Istri 112

LJETOPIS POPA DUKLJANINA 108

MAGISTRI kanonici u kaptolima 70
Manihejci i patareni 122 126
Matica hrvatska 215 259
Matične knjige 245
Matične knjige za turskoga vladanja 158
Mauzolej ili hrvatska kraljevska grobnica 47
Medicinski fakultet u Zagrebu 232
Međubiskupijske granice — sporovi 144
»Methodius« spis 55
Metoda povijesti 7 8
Metodologija povijesna 7 8
Metropolija — nastojanje da se prenese iz Splita u Zagreb 78
Metropolit — služba i vlast 77
Metropolitanska knjižnica u Zagrebu 68 77 177 229 233
Migracije 241
Milanski edikt 22
Milodraška ahdnama 142
Milosrdna braća — bolnica u Zagrebu 229
Milosrdnice u Bosni i Hercegovini 279
Milosrdnice u Senjskoj biskupiji (Rijeka, Senj, Ogulin, Praputnjak) 256
Milosrdnice u Zagrebu (došle iz Brixena u Tirolu) 230 240 241 288
Misa — kako se služi za turskoga vladanja 157
Mletačka vladavina u Dalmaciji 91 93 103 106 193 195-196 198-205 268
Mletački patrijarh 99 270
Mohačka bitka 1526. 84
Morlaci 200
Mučenici za kršćansku vjeru 168-170

NAHIJE turske 140
Natalitet 241
Nestorijevo krivovjerje 25
Nikolića fra Petra izvještaj o Slavoniji g. 1660. 159-160
Nikopoljska bitka (1396) 138
Normanski vojvoda, vladar južne Italije 54
OKUPACIJA Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske 1878. 207-208 276-280
Općine katoličkih trgovaca 159
Ordinarijat ili biskupski konzistorij (duhovni stol) 71
Osmanlije ili Turci 138
»Ostaci ostataka nekoć slavnoga hrvatskoga kraljevstva« 172

PACTA CONVENTA (ugovor hrvatskog plemstva i ugarskoga kralja) 64
Pape pomažu Hrvate u borbi protiv Turaka 193-194
Patareni — bosanski »krstjani« 115 124
Patareni u Bosni i Dalmaciji 88 116 121-127 167 168
Patareni u Bosni — povijesni izvori i historiografija 121
Patareni u Splitu i Trogiru 88 124 126
Patareni u Srijemu 83
Patarenska vjerska nauka 126
Patarenska vjerska organizacija — uređenje 125 126
Patari u Italiji 125
Patronatske dužnosti plemstva prema crkvenim župama 80
Pavlini redovnici 129-130 189-190 238
Pavlinski samostani u Senjskoj i Modruškoj biskupiji 97
Pavlovo djelovanje u Iliriku 18
Pazmaneum zavod u Beču 182
Pelagijevo krivovjerje 24
Pijaristi u Marči i Bjelovaru 186
»Placetum regium« 221 222 223 225
Plemički konvikt u Zagrebu (1709) 191
Pleterna ornamentika 61 63
Pobožne zaklade pri Zagrebačkom kaptolu 233
Porta (vlada) u Carigradu 103-105 147 214
Povijesna domišljavanja ili kombinacije 9
Povijest kao znanost 7
Povijest Katoličke Crkve kao znanost 9
Povlastice bosanskih franjevaca 163
Požega — arhiv zbornoga kaptola 81
Poturčivanje 158 165
Pravoslavna Crkva 141 167 195 286 287
Prebendarski zbor pri kaptolima 70
»Predziđe kršćanstva« — Hrvatska nazvana od Leona X 1519. 174

Prekokupski crkveni posjedi pripali Banskoj krajini (1802) 232
Premonstrati 129 192
Prepošt kaptola 70
Primas Dalmacije i cijele Hrvatske 85
Primas Serviae 109
Primas Ugarske 85
Primorska krajina 172-173
Progoni katoličkih vjernika u turskoj državi 163-165
Protestantizam u Hrvatskoj 96
Prvi hrvatski katolički kongres u Zagrebu 1900. 231 250
Pučke misije u Bosni (1770) 210
Pukovnije Banske vojne krajine (Glina, Petrinja) 218
Pukovnije Hrvatske vojne krajine (Lika, Otočac, Slunj, Ogulin) 218
Pukovnije Slavonske vojne krajine (Križevci, Đurđevac, Gradiška, Brod—Vinkovci, Petrovaradin—Osijek) 218
Pustinjaci sv. Augustina 129

RÁKÓCZIJEVA BUNA 196
Rapallski mirovni ugovor 1920. 283
Rat za oslobođenje od Turaka (1683—1697) 194-197
Redovništvo u srednjem vijeku 128-130
Reinkorporacija prekosavske Hrvatske Banskoj Hrvatskoj 229
Renesansa 292
»Rerum novarum«, enciklika Leona XIII 280
»Rex Ramae« ili Bosne 113
Rimska uprava i civilizacija u Dalmaciji i Panoniji 17
Rimske reformne sinode 47
Romanički stil 131
Romani u Dalmaciji 35 38 39

SAKRAMENTI — dijeljenje za turskoga vladanja 157
Salezijanci 288 313
Samostan sv. Bonifacija i Aleksija u Rimu 50
Samostani 59-60 189-192
Sandžakati turski 140
Sarkofag nadbiskupa Ivana Ravenjanina 37
Seljačka buna 1573. 173 175
Seoba Hrvata 33
Seoba naroda 30 31
Sestre Božje ljubavi 241
Sestre Srca Isusova 288
Sestre sv. Križa 241 249 253 288 313
Sinoda slavonskih svećenika 1581 (Bapska?) 151
Sinode Zagrebačke biskupije 77 229
Sinteza povijesna 8
Sitnoslikarska radionica u Zagrebu 77
Sjemenišni posjedi (Zagreb): Sesvete, Vrapče 181
Sjemenište Splitske nadbiskupije 201-204
Sjemenište u Zagrebu 179-181
Slaveni u pradomovini 33
Slavenska Božja služba 45 46
Slavonska patarenska crkva 124
Slavonske župe oduzete tranjevcima 1754. 228
»Slovo« časopis Staroslavenskog instituta JAZU u Zagrebu 59
Služavke Malog Isusa 280
Somaska kongregacija 201-202
Splitski biskupi i nadbiskupi — kronotaksa 23 263-267
Srbi — krštavanje 38 44
Srbi u Srijemu 83
»Starohrvatska umjetnost« 61
Staroslavenska akademija u Krku 59 274 281
Staroslavenski institut pri JAZU u Zagrebu 59
Statistički podaci o hijerarhiji 310-314
Statuti kaptola 70
Stećci u Bosni i Hercegovini 117 132 136
»Stjepanska biskupija« 150
Svećeničko vijeće 71
Sveta zemlja 105
Sveti grob 105
»Svidnički« grkokatolički vladika 185

ŠKOLE katoličke u turskoj državi 165-166
Škole samostanske, gradske i župne 159 165-166
Škole za spremanje svećenika 314-316
Školovanje svećenika u inozemstvu 181-182
Šokci u Slavoniji i Ugarskoj (Bačka, Baranja i dr.) 257-259 289

TALIJANI trgovci u turskom Pečuju 146
Templari ili božjaci 84 129
Templari u Senju 97
»Terezijanski barok« 296
Tiskanje glagoljskih knjiga 96
Toletanus episcopus 19
Trapisti u Bosni 279
Treći lateranski opći crkveni sabor 73
Trećoreci redovnici 288 313
Trgovci i obrtnici katolici 158-159
Trijanonski mirovni ugovor 259
Tripartitum Stj. Verbőczyja 147
Turski porezi i nameti 140-141

URŠULINKE redovnice 240 288
Uskoci 95 183

VALVAZOROVA ZBIRKA SLIKA u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu 177 233
Varna — bitka i turska pobjeda 138
Vatikanski opći crkveni sabor I i II 251 304 306
Veliki zapadni raskol (1378—1417) 120
Venecijanska vlast u Dalmaciji 65 66 85 88 89 92 93 96 100 101 103 107 135 195 196 198-205 212
Venecijanska vlast u Istri 110-112
Vezilačka škola u Zegrebu u XVII st. 176
»Vijenac« — glazbeno društvo sjemeništa u Zagrebu 234
Vikari vanjski (vicarii foranei) u Bosni 209
Vilajetsko vijeće u Bosni (1866) 207
Vitezovi Sv. Groba Poljaci u Glogovnici 129
Vizitatori papini 142
Vjera Ilira i Kelta 15
Vjera starih Slavena 33
Vjerski prelazi 168
Vladarska prava »Circa sacra« 223
Vlasi pastiri 35
Vojna krajina 218 231 232
Vojska rimska 17
Vranski priorat 129 232
Vranski priori 129 183 194 232
»Vratanja ili Vretanja« pogrešan biskupski titul 184

ZADAĆA POVIJESTI CRKVE 10
Zadarski mir 1358. 100
Zagrebački brevijar i misal tiskan u Mlecima 174
Zagrebački crkveni obred 68 176 229
Zavjernica kralja Zvonimira (1075) 51-54
Zbor duhovne mladeži 234
Zemaljska vlada u Zagrebu (1868—1918) 219
»Zlatna bula« Andrije II kralja 65
Zrinsko-frankopanska urota 176 185 194 195 235
Zvonimirova zavjernica (1075) 51-54

ŽENIDBA — kako se sklapa za turskoga vladanja 157-158
Željezno doba u Iliriku 15
Život katoličkog naroda po vieri za turskoga vladanja 156
Županije Banske Hrvatske (Zagrebačka, Križevačka Varaždinska, Severinska) 218
Županije u Slavoniji (Požeška, Virovitička, Srijemska) 218
Župe i župnici za turskoga vladanja 155-156
Župnički prihodi 245 266 287

POPIS SLIKA
(prilozi na boljem papiru)

Prvi arak (između str. 64. i 65.)

1. Ostaci starokršćanske bazilike u Manastirinama kraj Solina
2. Starokršćanski sarkofag (IV stoljeće) iz Solina
3—4. Mozaik Navještenja iz Eufrazijeve bazilike u Poreču
5. Stolna crkva u Splitu
6. Crkva sv. Križa u Ninu s natpisom župana Godeslava
7. Don Frane Bulić
8. Fra Lujo Marun
9. Sarkofag splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina u krstionici splitske katedrale
10. Joza Kljaković: Pokrštavanje Hrvata
11. Krstionica kneza Višeslava
12. Starohrvatska kapela sv. Martina iz IX stoljeća
13. Lik hrvatskog kralja (ili Krista) u krstionici splitske katedrale
14. Nadgrobna ploča kraljice Jelene
15. Joza Kljaković: Krunidba i zakletva kralja Zvonimira
16. Baščanska ploča
17. Dio oltarnog ciborija iz Rogačića kraj Sarajeva
18. Staro groblje sa stećcima u Radimlju kod Stoca u Hercegovini
19. Andrija Buvina: Rezbarena vrata splitske katedrale (detalj)
20. Raka sv. Šimuna u Zadru
21. Kotor, katedrala sv. Tripuna
22. Relikvijar kralja Ladislava
23. Bjelokosni »diptihon« iz riznice zagrebačke katedrale
24. Freska na zidu u sakristiji zagrebačke katedrale
25. Unutrašnjost crkve sv. Marka u Zagrebu
26. Beram (Istra): »Ples mrtvaca« (freska, detalj)
27. Gotička pokaznica, dar hrvatskog hercega Ivaniša Korvina pavlinskom samostanu u Lepoglavi — sada u riznici zagrebačke katedrale
28. Pročelje pavlinske crkve u Lepoglavi
29. Crkva sv. Marije na groblju u Moroviću kraj Šida, Srijem
30. Gotička crkva sv. Križa u Križevcima
31. Faksimil jedne stranice iz glagoljskog misala bosansko-hrvatskog hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića
32. Jajce: romanički zvonik sv. Luke uz crkvu sv. Marije
33. Bivša romaničko-gotička crkva sv. Antuna u Bihaću, sada džamija
34. Posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević

Drugi arak (između str. 272. i 273.)

35. Ante Starčević: Petar Berislavić (poprsje)
36. Knez Nikola Šubić Zrinski Sigetski
37. Antun Vrančić (1504—1573)
38. Toma Bakač Erdödy
39. Fra Luka Ibrišimović (1620—1698)
40. Katedrala sv. Jakova u Šibeniku

41. Hvarska katedrala
42. Središnji dio oltarnog triptiha u sakristiji zagrebačke katedrale
43. Oltar sv. Križa iz zagrebačke katedrale
44. Propovjedaonica zagrebačke katedrale
45. »Božji grob« zagrebačke katedrale
46. »Božji grob« (detalj)
47. Glavni oltar u bivšoj pavlinskoj crkvi u Remetama
48. Povelja cara Leopolda (1669) zagrebačkoj isusovačkoj akademiji
49. Unutrašnjost barokne crkve sv. Marije u Belcu
50. Unutrašnjost drvene kapele sv. Barbare u Velikoj Mlaki
51. Juraj Haulik (1788—1869)
52. Juraj Dobrila (1812—1882)
53. Josip Stadler (1843—1918)
54. Antun Mahnić (1850—1923)
55. Matija Mesić (1826—1876)
56. Mihovil Pavlinović (1831—1887)
57. Celestin Medović (1859—1920)
58. Ignac Horvat (1895—1973)
59. Zagrebačka katedrala
60. Crkva sv. Blaža u Zagrebu
61. Đakovačka katedrala
62. A. Seitz: Isus izgoni trgovce iz hrama (slika iz đakovačke katedrale)
63. I. Meštrović: Pietà
64. I. Meštrović: Raspeti
65. Kardinal dr Franjo Šeper preuzima »u posjed« crkvu sv. Petra i Pavla na Euru u Rimu 1965.
66. Maksimilijan Vanka: Raspeti (slika u hrvatskoj crkvi u Milvale, Pa, SAD)
67. Maksimilijan Vanka: Iseljenici grade crkvu (Milvale, Pa, SAD)

POPIS KARATA

1. Katolička Crkva u Dalmaciji i Bosni oko 1400. godine (iza 112. str.)
2. Hrvatska i Bosna oko 1600. godine (iza 144. str.)
3. Seoba Hrvata od XVI do XIX stoljeća (iza 256. str.)
4. Katolička Crkva u Jugoslaviji: crkvene pokrajine, dijeceze i apostolske administrature (iza 288. str.)
5. Katoličke radničke misije (hrvatske i slovenske) u zapadnoj Evropi* (iza 304. str.)

* Karte br. 4 i 5 preuzete su iz »Općeg šematizma Katoličke Crkve u Jugoslaviji«

VAŽNIJA UPOTRIJEBLJENA LITERATURA

Đuro BASLER: Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972.

Fra Mijo Vjenceslav BATINIĆ: Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka II, Zagreb 1883.

Fra Juraj BOŽITKOVIĆ: Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala (1339—1735), Beograd 1935.

Josip BUTURAC: Katolička Crkva u Slavoniji za turskoga vladanja, Zagreb 1970.

Josip BUTURAC: Zagrebački biskupi i nadbiskupi 1094—1944, Zbornik Zagrebačke nadbiskupije I, Zagreb 1944.

Zvane ČRNJA, Mirko VALENTIĆ, Nikola BENČIĆ: Gradišćanski Hrvati, Zagreb 1973.

M. Srećko DŽAJA: Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. i 19. stoljeće, Zagreb 1971.

Zlatko FRID: Vjerske zajednice u Jugoslaviji, Zagreb 1971.

Fra Berislav GAVRANOVIĆ: Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine, Beograd 1935.

Emericus GAŠIĆ: Brevis conspectus historicus dioecesium Bosniensis—Diacovensis et Sirmiensis, Osijek 1944.

Većeslav HOLJEVAC: Hrvati izvan domovine, Zagreb 1967.

Fra Julijan JELENIĆ: Kultura i bosanski franjevci I, Sarajevo 1912.

Fra Karlo JURIŠIĆ: Katolička Crkva na Biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine, Zagreb 1972.

Lovre KATIĆ: Povijest Splitske biskupije (negda Solinske), Službeni vjesnik biskupije Splitske i Makarske br. VII/1959—VII/1961.

Urban KRIZOMALI: Pavao Klement Miošić biskup 1830—1837, Split 1941.

Dominik MANDIĆ: Sva djela.

Božo MILANOVIĆ: Hrvatski narodni preporod u Istri I, Pazin—Umag 1967.

Jaroslav ŠIDAK: Pitanje »Crkve bosanske« u novoj literaturi, Godišnjak Historijskog društva Bosne i Hercegovine V, Sarajevo 1953.

Janko ŠIMRAK: Spomenica grkokatolikâ Križevačke biskupije, Zagreb 1934.

Ferdo ŠIŠIĆ: Pregled povijesti hrvatskog naroda (priredio J. Šidak), Zagreb 1962.

Mate UJEVIĆ: Gradišćanski Hrvati, Zagreb 1933.

Miroslav VANINO: Isusovci i hrvatski narod I, Zagreb 1969.

Matiša ZVEKANOVIĆ: Povijesni osvrt od Bačke nadbiskupije do Subotičke biskupije, Subotička Danica 1971, Subotica 1970.

Schematismus Provinciae Croatiae ss. Cyrilli et Methodii OFM, Zagreb 1940.

Hrvatska enciklopedija I—V, Zagreb 1941—1945.

Enciklopedija Jugoslavije I—VIII, Zagreb 1955—1971.

Enciklopedija likovnih umjetnosti I—IV, Zagreb 1959—1966.

Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji (u rukopisu), Zagreb 1973.

Crkvena umjetnost Hrvatske (Dr A. Ivandija — Dr D. Kečkemet), Zagreb.

Historija naroda Jugoslavije I, II (Zagreb 1953, 1959).

Znameniti i zaslužni Hrvati 925—1925, Zagreb 1925.

SADRŽAJ

Predgovor 5
Uvod 7

KRŠĆANSTVO U DALMACIJI I PANONIJI PRIJE SEOBE HRVATA

Ilirik 15
Rimsko vladanje u Dalmaciji i Panoniji 16
Počeci kršćanstva u Dalmaciji 17
Biskupi mučenici sv. Venancije i sv. Dujam 19
Počeci kršćanstva u Panoniji 21
Biskupija i metropolija u Solinu (Saloni) 313—614. 22
Metropolija i biskupije u Panoniji u IV i V stoljeću 28
Kršćanstvo u Istri od III do VI stoljeća 32

CRKVA U DOBA HRVATSKIH KNEZOVA I KRALJEVA

Seoba Hrvata 33
Krštavanje Hrvata 36
Hrvatska u doba knezova 40
Crkva u doba knezova 42
Crkva u doba hrvatskih kraljeva 44
Zavjernica kralja Zvonimira 51
Hrvatski biskup 54
Slavensko bogoslužje ili glagoljaštvo 56
Samostani 59
Crkvena umjetnost u vrijeme narodnih vladara 61

HRVATSKA OD XII DO XV STOLJEĆA

Političke prilike 64
Kršćanstvo u Posavskoj Hrvatskoj prije XI stoljeća 66
Osnutak Zagrebačke biskupije 67
Kaptoli u Zagrebu i Čazmi 69
Katedralna škola u Zagrebu 72
Zagrebačka biskupija od XII—XV stoljeća 74
Slavonija u Pečujskoj biskupiji 79
Požeški zborni kaptol 80
Srijemska biskupija 83
Splitska nadbiskupija u hrvatsko-ugarskoj državi 1105—1420 84
Trogirska biskupija 89
Hvarska biskupija 90
Šibenska biskupija 91
Ninska biskupija 93
Kninska biskupija 94
Senjska i Krbavsko-modruška biskupija 94
Zadarska nadbiskupija i metropolija 98
Krčka biskupija 99
Rapska biskupija 101
Osorska biskupija 101

DUBROVAČKA METROPOLIJA

Dubrovačka biskupija i nadbiskupija 103
Stonska biskupija 105
Kotorska biskupija 106
Budvanska biskupija 106
Risanska biskupija 107
Trebinjska biskupija 107

BARSKA NADBISKUPIJA 108

CRKVA U ISTRI OD VII DO XVIII STOLJEĆA 110

BOSNA OD XII DO XV STOLJEĆA

Političke prilike 113
Bosanska biskupija 114
Dominikanci u Bosni 117
Franjevci u Bosni u XIV i XV stoljeću 118
Patareni u Bosni 121

REDOVNIŠTVO U SREDNJEM VIJEKU 128

CRKVENA UMJETNOST MEĐU HRVATIMA OD XII DO XVI STOLJEĆA 131

BOSNA, SLAVONIJA I JUŽNA UGARSKA POD TURCIMA U XVI i XVII STOLJEĆU

Turci u Maloj Aziji i na Balkanu 138
Prodiranje Turaka u Bosnu i Hrvatsku 139
Turska državna uprava 140
Milodraška ahdnama 142
Biskupska uprava i služba 144
Biskupije 145
Biskupi od sredine XVI stoljeća do 1615. 151
Biskupi i upravitelji Bosanske biskupije 1615—1701. 152
Beogradski biskupi — apostolski vikari 154
Župe i župnici 155
Vjerski život naroda 156
Crkvene građevine 159
Uvođenje Grgurova ili novoga kalendara 161
Franjevačka provincija Bosna Srebrena 162
Sveta Stolica daje franjevcima povlastice 163
Progoni 163
Školovanje 165
Kretanje stanovnika 166
Mučenici za vjeru 168
Fra Luka Ibrišimović Sokol 170

SJEVEROZAPADNA HRVATSKA U XVI I XVII STOLJEĆU

Obrana od Turaka 172
Zagrebački biskupi u XVI i XVII stoljeću 174
Zagrebački kaptol i obrana od Turaka 177
Zagrebačko sjemenište 179
Školovanje svećenika u inozemstvu 181
Senjska i Modruška biskupija 182
Petar Berislavić 183
Grkokatolička Crkva u Hrvatskoj 184
Duhovna pastva 187
Redovništvo 189
Bl. Marko Križevčanin-Krizin 192
Pape pomažu Hrvatsku 193
Rat za oslobođenje od Turaka 194

CRKVA U DALMACIJI OD XVI DO XVII STOLJEĆA

Političke prilike 198
Splitska nadbiskupija od 1420. do 1820. 199
Sjemeništa Splitske nadbiskupije 201
Sufragani Splitske metropolije 204
Zadarska nadbiskupija 205

KATOLIČKA CRKVA U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1700. DO 1878.

Političke prilike 206
Apostolski vikarijat u Bosni 208
Franjevačka provincija Bosna Srebrena 212
Duhovno stanje vjernika 216

HRVATSKA U HABSBURŠKOJ (AUSTRO-UGARSKOJ) MONARHIJI OD 1700. DO 1918.

Političke prilike 218
Jozefinizam u habsburškim zemljama 220
Zagrebačka biskupija i nadbiskupija od 1700. do 1918. 226
Bosanska i Srijemska ili Đakovačka biskupija 246
Senjska i Modruška biskupija od 1690. do 1918. 253
Hrvati u Bačkoj 256
Gradišćanski Hrvati 259
Zadarska metropolija i biskupije u Dalmaciji od 1828. do 1918. . . . 262
Istra od 1797. do 1918. 269
Bosna i Hercegovina od 1878. do 1918. 276
Hrvatski katolički pokret 1900—1918. 280

KRALJEVINA SHS — JUGOSLAVIJA 1918—1941.

Političke prilike 283
Biskupijska uprava i uređenje granica 284
Odnos Crkve i države 286
Opći pregled vjersko-kulturnog rada 288
Demografija i iseljeništvo 289

CRKVENA UMJETNOST OD XVI STOLJEĆA DO NAŠIH DANA . 292
XIX i XX stoljeće 299

ŽIVOT KATOLIČKE CRKVE U SADAŠNJOSTI

Kronika događaja 303
Biskupska konferencija od 1958. do 1972. 305

Statistički podaci o hijerarhiji 310
Stanje redovništva 312
Škole za spremanje svećenika 314
Katolički tisak 316

PRILOZI

Kronološki pregled događaja 321
Vremenski pregled papa, vladara i događaja 326
Banovi Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 331
Sultani iz kuće Osmanove 332
Kronotaksa ili popis biskupa i nadbiskupa 333
Kazalo osobnih imena 355
Kazalo geografskih imena 362
Kazalo stvari 369
Popis slika 373
Popis karata 374
Važnija upotrijebljena literatura 375

DR JOSIP BUTURAC rođen je 1905. u Grabarju kod Slavonske Požege. Bogoslovni i Filozofski fakultet završio je u Zagrebu, a Fakultet za crkvenu povijest u Rimu (Gregoriana). Doktorirao je na Bogosl. fakultetu u Zagrebu. Kao kapelan službovao je u Kutini, kao župnik u Čagliću, kao arhivist pri Državnom arhivu u Zagrebu i kao profesor crkvene povijesti na Bogosl. fakultetu u Zagrebu.

Kao historik i arhivist napisao je veći broj povijesnih radnja, od kojih su značajnije: Župe arhiđakonata Since, Povijest Zbora duhovne mladeži zagrebačke, Bl. Augustin Kažotić, Popis župa zagrebačke biskupije 1334, Zagrebački biskupi i nadbiskupi, Arhivska čitanka, Crkveno arhivstvo, Stanovništvo Požege i okolice 1700-1950, Stogodišnjica Hrvatskoga književnog društva sv. Jeronima ili sv. Cirila i Metoda 1868—1968, Povijest institucija Crkve u Hrvatskoj, Katolička Crkva u Slavoniji za turskoga vladanja.

Radovi su mu značajni po tome što su pisani ponajviše na temelju neobjavljene građe. Uglavnom je proučavao crkvenu povijest sjeverne Hrvatske, hrvatsku nacionalnu povijest od XVII do XIX stoljeća, hrvatska migraciona kretanja, pitanje nataliteta i mortaliteta u Hrvatskoj, imena naselja i mjesna imena, arhivistiku i ostale pomoćne povijesne znanosti.

DR ANTUN IVANDIJA rođen je u Đurđevcu 1917. Na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu diplomirao je 1944. godine. Doktorirao je radnjom »Stara zagrebačka katedrala — historijsko-umjetnička rasprava«. Sada je direktor Dijecezanskog muzeja zagrebačke nadbiskupije, a na Bogoslovnom fakultetu predaje Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima i Crkvenu umjetnost.

Kao stručnjak za crkvenu umjetnost objavio je, uz već spomenutu doktorsku radnju, slijedeće važnije radove: Vinkovićev portal zagrebačke katedrale, Propovjedaonica zagrebačke katedrale, Zagrebačka katedrala (vodič), Kršćanska arheologija (predavanja na Bogosl. fakultetu), Gradnja i liturgijsko uređenje crkvi (članci u Bogoslovskoj smotri), Crkvena umjetnost Gornje Hrvatske.